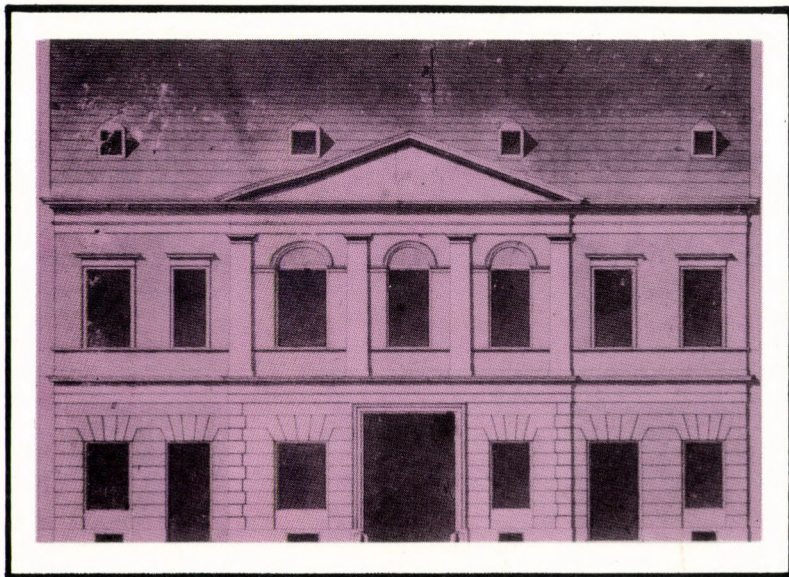

**A DUNÁNTÚL
TELEPÜLÉS-
TÖRTÉNETE
IX.**

**VÁROS – MEZŐVÁROS
– VÁROSIASODÁS**

A sorozat kötetei

A Dunántúl településtörténete. I. (1686–1768.) A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. (1975. május 26–27.) Szerk. *Farkas Gábor*. Veszprém, 1976. (A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 1976/2.) 328 p.

A Dunántúl településtörténete. II/1-2. 1767–1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga. (1976. augusztus 24–25.) Szerk. *T. Mérey Klára*. I-II. köt. Pécs, 1977. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 1977.) 343+281 p.

A Dunántúl településtörténete. III. 1848–1867. A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege. (1978. május 24–25.) Szerk. *Farkas Gábor*. Székesfehérvár, 1978. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 1978.) 406 p.

A Dunántúl településtörténete. IV. (1867–1900.) A siófoki településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege. (1980. május 22–23.) Szerk. *Kanyar József*. Veszprém, 1982. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 1982.) 466 p.

A Dunántúl településtörténete. V. (1900–1944.) A veszprémi településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege. (1981. november 10–11.) Szerk. *Farkas Gábor*. I-II. köt. Veszprém, 1982. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője 1982.) 576 p.

A Dunántúl településtörténete. VI. (XI–XIX. század.) A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak VI. konferenciája. Veszprém, 1984. április 16–17. Szerk. *Somfai Balázs*. (Veszprém, 1986.) (PAB-VEAB Értesítő 1986.) 498 p.

A Dunántúl településtörténete. VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon. (XI–XIX. század.) A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságának VII. konferenciája. Veszprém, 1987. október 19–21. Szerk. *Somfai Balázs*. (Veszprém, 1989.) 568 p.

A Dunántúl településtörténete. VIII. [A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak VIII. konferenciája. Szekszárd, 1989. november 2–3.] Szerk. *Nemes István*. [Pécs, 1991.] 366 p.

A Dunántúl településtörténete. IX. Város – mezőváros – városiasodás. A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak IX. konferenciája. Veszprém, 1990. november 8–9. Szerk. *Solymosi László* és *Somfai Balázs*. Veszprém, 1992. 322 p.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

IX.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

IX.

Város – mezőváros – városiasodás

A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak

IX. konferenciája

Veszprém, 1990. november 8–9.

Szerkesztette

Solymosi László és Somfai Balázs

Veszprém 1992

A borítón a pápai Városház Pauly Mihály készítette
felmérési terve 1840-ből (Veszprém Megyei Levéltár)

A kötet az
Országos Tudományos Kutatási Alap
támogatásával jelent meg

ISBN 963 01 0441 5 ö.
ISBN 963 7385 22 3

Kiadja a VEAB Településtörténeti Munkabizottsága
Felelős kiadó: Solymosi László
A borítóterv Somfai Balázs munkája
Előkészítés: i&i KFT.
Példányszám: 400
Sokszorosítás: S-PRINT KFT, Budakeszi

Tartalom

Előszó	7
Régészet	
ILON GÁBOR	
A településszerkezet és a fémművesség kapcsolatáról az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában	9
H. KELEMEN MÁRTA	
A Brigetio – Aquincum közötti római út Süttő – Piliscsév közötti szakasza	23
K. PALÁGYI SYLVIA	
Adatok a Savariából Arrabonába vezető út kemenesszentpéteri szakaszának kutatásához	27
SZÖNYI ESZTER	
MURSELLA – a régészeti feltárások újabb eredményei	35
Középkor	
LADÁNYI ERZSÉBET	
A városfogalom kutatásának módszertani kérdései	43
MAGYAR KÁLMÁN	
A Dél-Dunántúl XI-XV. századi településtörténetéről	53
SZÁNTÓ IMRE	
Keszthely mezőváros kialakulása	61
SZENDE KATALIN	
Lakóhely, foglalkozás és értékrend összefüggései a Mátyás-kori Sopronban és Pozsonyban	71
HERÉNYI ISTVÁN	
Az Őrség helynevekben	77
Településtörténet (XVI-XX. század)	
PÁL-ANTAL SÁNDOR	
Csíkszereda mezőváros a XVI-XVII. században	81
DÓKA KLÁRA	
Dunántúli városok a feudális kori térképeken	89
RÓZSA MIKLÓS	
Városi közigazgatás Kanizsán 1690-ben, a város török alóli felszabadulása évében	113
MAGYAR ESZTER	
Mezővárosi címet viselő falvak a XVIII. században	121
ORTUTAY ANDRÁS	
Az esztergom-szenttamási zsidó közösség a szabad királyi város és a primácia árnyékában	131
BEKE MARGIT	
A budai Erzsébet-apácák megtelepedése és élete 1785-től	137
LICHTNECKERT ANDRÁS	
A szántóföldi szőlőtermesztés és következményei a Balaton-felvidéken a XVIII. század végétől a jobbágyszabadításig	143
DOMINKOVITS PÉTER	
Szentmárton mezőváros (Győr vm.) társadalma, önkormányzata 1802-1848	151

T. MÉREY KLÁRA	
Két Balaton-parti város dualizmus kori történetének eltérő vonásai	161
LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA	
A városiasodás jelei Dorogon (XIX-XX. század)	165
MAJDÁN JÁNOS	
Az úttadó története	177
KISS TAMÁS	
Településeink múltjából a jövő felé. Településtudományi gondolatok a településről, értelmezéséről, működéséről, fejlődéséről, fejlesztéséről	181
SCHILDMEYER FERENC	
A korabeli sajtó szerepe Almádi 1945 előtti településtörténetének kutatásában	193
FÚRÉSZNÉ MOLNÁR ANIKÓ	
A tatabányai és a dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében	199
CSOMBOR ERZSÉBET	
Lengyel menekültek Esztergomban és Esztergomtáborban a második világháború idején	209
VUICS TIBOR	
Pécs peremterületei és a városiasodás	215
IDEI MIKLÓS	
A győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola hallgatóinak településtörténeti (helytörténeti) kutatásai, szakdolgozatai (1976-1987)	227
Művelődéstörténet	
TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA	
A Komáromi Tudós Társaság és a Weber-nyomda (1789-1794)	237
IDEI MIKLÓS	
Kulturális egyesületek Győrött a XIX. században	249
PIFKÓ PÉTER	
Egyesületi élet Esztergomban a dualizmus korában	261
KÖVECSES-VARGA ETELKA	
Az esztergomi kismesterségek kutatásának története és forrásai	267
BÁRDOS ISTVÁN	
A MOVE tevékenysége Esztergomban (1919-1944)	271
Történeti Statisztika	
FARAGÓ TAMÁS	
A történeti statisztikáról	279
HORVÁTH JÓZSEF	
A győri végrendelkezők „vidéki” kapcsolatai a XVII. század első felében	291
HOLLÓ SZILVIA ANDREA	
Halandósági viszonyok Budán és Óbudán a múlt század ötvenes éveiben. A csecsemőhalandóság	305
KAPOSI ZOLTÁN	
A földbirtoklás néhány sajátossága Somogy vármegyében a XIX. század elején	317

Előszó

A *Dunántúl településtörténete* sorozat IX. kötetét tartja kézben a Tisztelt Olvasó. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának *Éri István* vezette Településtörténeti Szakbizottsága jó másfél évtizeddel ezelőtt úgy döntött, hogy a Pécsi Akadémiai Bizottság illetékes Szakbizottságával közösen konferenciasorozatot indít a Dunántúl településtörténetéről. A döntés háttérében a településtörténeti kutatások fontosságának felismerése, támogatásának szándéka és a kutatói elszigeteltség oldásának igénye állt. A cél pedig az volt, hogy fórumhoz, publikálási lehetőséghez jussanak a régió múltjával foglalkozó hivatásos és – jó értelemben vett – amatőr kutatók, függetlenül attól, hogy dunántúli levéltárakban, múzeumokban, könyvtárakban, oktatási intézményekben vagy másutt – netán más régióban – dolgoznak.

Az elképzelés a településtörténet olyan értelmezéséből indult ki, amelybe éppúgy belefért a település folyamata, a településtípusok számbavétele, az egyes objektumok bemutatása, mint a társadalom, a határhasználat, a művelődési viszonyok vizsgálata, a család- és intézménytörténet, a közigazgatás vagy a demográfia kutatása. Úgy tervezték, hogy öt konferencián előadások és korreferátumok segítségével 1686-tól kezdve napjainkig követik nyomon a Dunántúl településtörténetének alakulását. Az 1686-os korszakhatár kiválasztását döntően az indokolta, hogy a török kiűzése után a településtörténet szempontjából is alapvetően új folyamat indult el; óriási mennyiségű forrásanyag keletkezett és maradt fenn, immár nem csak az országos, hanem a helyi levéltárakban is. A választásnak mindamellett praktikus okai is voltak. Egyrészt a történeti kutatók zöme – különféle indíttatásból – a XVIII., méginkább a XIX-XX. század történetével foglalkozik, másrészt két korábbi konferencia éppen a középkor településtörténeti kérdéseit tárgyalta. Mindkettőt *Éri István* szervezte: a nevezetes nagyvázsonyi találkozót 1971-ben a Veszprém Megyei Múzeumok igazgatójaként, a veszprémit pedig 1973-ban, immár a nem sokkal korábban alakult Veszprémi Akadémiai Bizottság említett Szakbizottsága elnökeként. E két ülásszak megalapozta és egyben előkészítette az 1975-ben indított sorozatot.

A szervezés munkáját *T. Mérey Klára*, *Kanyar József* és főként *Farkas Gábor* végezte. Két ülásszahnak Székesfehérvár (1975, 1978), egynek-egynek pedig Pécs (1976), Siófok (1980), illetve Veszprém (1981) adott otthont. Időközben kiderült, hogy a célkitűzés megvalósításához kevés az öt konferencia. Ezért úgy tervezték, hogy a sorozat lezárásaként 1982-ben az 1945 utáni periódusról Szekszárdon tartanak ülásszakot. (Ez a szándék némileg módosított – XVIII-XX. századi – tematikával csak 1989-ben teljesült.)

Jelen sorok írója akkor került kapcsolatba a sorozattal, amikor 1981 elején a kétszer is nevet változtató – előbb Történelmi, majd Történettudományi – Szakbizottság Településtörténeti Munkabizottságának elnöke lett. Feladatát nagymértékben megkönnyítette, hogy *Madarász Lajos*, majd röviddel később *Somfai Balázs* titkár személyében áldozatkész segítőtársakat kapott, s általuk munkahelyük, a Veszprém Megyei Levéltár kereken egy évtizedig a Munkabizottság háttérintézménye lett. Az új összetételű bizottság természetesen a sorozat folytatása mellett döntött. Miután Székesfehérvár visszalépett az ötödik konferencia megrendezésétől, örömmel vállalta annak veszprémi lebonyolítását, miként a Tolna Megyei Levéltárnak és a többi társrendezőnek is segítséget nyújtott az említett szekszárdi ülásszak megszervezéséhez. Ugyanakkor Veszprémben három újabb konferenciát rendezett (1984,

1987, 1990), melyeken megkísérelte a sokirányú kutatói érdeklődést egy-egy adott témára irányítani. Az ülészakokon ismét helyet kapott a középkor, sőt a régészet révén néhány korábbi korszak is. Szóhoz jutottak a pályakezdő fiatalok, a környező országokban élő magyar kutatók, akik a dunántúli régió kívüli kérdéseket is felvetettek. A hagyományokhoz hűen folytattuk a konferenciák anyagának megjelentetését. A jelen kötettel együtt a sorozatban összesen 434 hosszabb-rövidebb tanulmány, közlemény látott napvilágot. Hogy a IX. kötet a korábbiaknál szebb kivitelben jelenhetett meg, azt döntően az Országos Tudományos Kutatási Alap jelentős támogatása tette lehetővé, mivel a PAB és a VEAB, a két dunántúli akadémiai bizottság csak jelképes hozzájárulást adhatott. Köszönöm a támogatást és a Veszprém Megyei Levéltár munkatársainak, elsősorban *Somfai Balázs* igazgatóhelyettesnek az egy évtizedes áldozatos munkát.

Bízom a folytatásban. Vivant sequentes.

Budapest–Veszprém, 1992. november 30.

Solymosi László
a Településtörténeti Munkabizottság
elnöke

ILON GÁBOR

A településszerkezet és a fémművesség kapcsolatáról az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában

A magyarországi későbronzkor konkrétan komplex településtörténeti szempontú vizsgálatával részletesen Torma I.¹, Bándi G.² és Nováki Gy.³ foglalkoztak. Torma István a Veszprém megyei régészeti topográfiai kötetek eredményeit értékelte a települések és temetők viszonylatában, a Bakony-hegység megszállása kapcsán. Bándi Gábor a nyugat-magyarországi erődített települések és környezetük településstruktúráját vizsgálta. Nováki Gyula több szempontból és a teljesség igényével közelítette meg a kérdést néhány munkájában.

Mielőtt azonban a választott téma részletezésébe kezdenék, ki kell jelentenem, hogy a későbronzkori későhalomsíros és urnasíros kultúrák korszaka közötti időhatár kérdésében még ma sem egységes a szakma álláspontja. Vagyis ebből a szempontból nézve semmi elmozdulás nem történt Torma I. fent idézett tanulmányának megjelenése óta. A későbronzkor – egyik álláspont szerinti⁴ – kezdő dátuma: 1330 ± 60 (korai halomsíros kultúra, radiokarbon mérés). Az urnasíros kultúra középső fázisából egy új és egyedülálló hazai radiokarbon adatról számolhatok be Gőr-Kápolnadombról: 2830 ± 40 (Bp), azaz 1032-928 (BC). A későhalomsíros kultúra kezdő és az urnasíros kultúra befejező dátumáról azonban továbbra sincs adatunk, ezzel még adós a kutatás. Az abszolút időrendi problémák felvillantása után visszatérek a címben jelzett témához.

Torma I. a településszerkezet kérdésével nem foglalkozott írásában, Bándi G. álláspontjának lényege pedig az alábbiakban foglalható össze: a magaslati és többnyire erődített települések a környék kis vagy síkvidéki településeinek központjai, úgynevezett régióközpontok. Elméleti konstrukciója tehát nagyjában-egészében megegyezik Nováki Gy.⁵ elképzelésével, aki viszont részletesen taglalja a régióközpont ismérveit, kialakulásának okait, folyamatát. A menekülővárkénti értelmezést természetesen ő is kizárja, mindenesetre nem tekinti a magaslatok megszállása egyedüli és elsődleges okának. A magaslati helyekre települést a társadalmi differenciálódás és munkamegosztás logikus következményének tartja, s a kérdéses településeket törzsi központokként határozza meg. A településstruktúra két szintje: a törzsi vezetőréteg és a „különleges” ipart üzők, valamint a mezőgazdasági termelők lakóhelyei. A társadalom egészének normális működése természetesen csak a két szint szerves együttműködése esetén valósult meg. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a kérdéses időszakban a ma víznélküli magaslatokon források fakadtak, illetve vízgyűjtőket, kutakat ástak, tehát ezen alapvető „nyersanyaggal” rendelkeztek.⁶ Ehhez a kérdéshez csak a következőket jegyezném meg: a Bakonyban az utóbbi 3-4 évtized nagyméretű bauxitkinyerése bizonyíthatóan forrásokat, patakokat tüntetett el. A velemi Szt. Vid-hegyen viszont még ma is találunk működő forrást, az őskori bányagödörök és iparostelep közelében. (A hajdani cserkész-, majd úttörőtábor területén.) Megjegyzendő azonban, hogy ezen forrás vízhozama is erőteljesen csökkent az utóbbi másfél évtizedben.

Nováki Gy.⁷ elképzelése szerint a Bakony-vidék későbronzkori népességének egyik törzsi településközpontja a Zöröghegy I–II.–Kesellőhegy háromszög, a másiké Bakonybél körzetében (Bakonybél-Somhegy, Iharkút-Kispápvár, Bakonyszücs-Várhegy) lehetett. A harmadik törzsi központként Sokorópátka-Harangozóhegyet (Győr-Sopron-Moson m.) említi, amelyhez a Veszprém megye északi részén található kistelepek tartoznának. Az utóbbi törzsi központ és

kistelepei is – véleményem szerinti – már a *kisalföldi „régiohoz”* kapcsolódnak. A Kisalföld-régió másik törzsi központja talán Koroncó-Bábotán⁸ keresendő. (1., 2. ábra)

Nováki Gy. elképzelése szerint a várak elhelyezkedése, vagyis a településhálózatban elfoglalt helye (középtájon, szélén) az erődítésépítésre alkalmas hegytetők helyzetével függ össze. Hihetően tagadja azt a Patek E.⁹ és Kemenczei T.¹⁰ által felvetett teóriát, miszerint az erődített magaslati települések a korszak kereskedelmi útjait ellenőrizték, védtek volna. Én mindenesetre úgy vélem – Nováki Gy.¹¹ óvatos megnyilatkozása ellenére –, hogy az Északnyugat-Dunántúl egyazon, esetünkben a későhalomsíros-urnasíros kultúra települési régiói (1. ábra), illetve az ezeken belül elkülönülő csoportok valamilyen laza szövetségi rendszerre utalnak a bevezetőben jelzett kronológiai bizonytalanságok ellenére. Ezek egymás közötti kapcsolatáról azonban nem sok konkrét adattal rendelkezünk.

Jómagam Bándi G. és Nováki Gy. elképzeléseit tovább építve az *alábbi régiókat* (szövetségi területeket?) vélem felfedezni az *Északnyugat-Dunántúlon* (1. ábra):

1. Alpokaljai	– központja: Velem-Szt. Vid;
2. Sághegy-Somló	– központja: Sághegy;
3. Bakonyvidéki (2. ábra)	– alközpontok: Zöröghegy I–II.–Kesellő, Bakonyszücs–Bakonybél–Iharkút, Veszprém–Várhegy, Ajka–Csersvár, Fehérvár-csurgó–Kisvárhegy;
4. Balaton-felvidéki	– alközpontok: Keszthely–Zalaszentiván, Kapolcs–Mindszentkállya, Tihany–Óvár;
5. Kisalföldi	– alközpontok: Sokorópátka–Harangozó-hegy, Koroncó-Bábot.

Szakmai körökben közismert, hogy az *erődített-magaslati településeken intenzíven üzték az* iparos tevékenységek közül a legspeciálisabb ismereteket igénylő *fémművességet*, amely mesterséget egyúttal bizonyos fokú mitológia is övezett. Kimutatásunk (1. táblázat) ezt egyértelműen bizonyítja, egyúttal talán az erődített települések rangsorát is érzékelteti. Ugyanakkor talán néhány figyelemreméltó feltevésünket is megkockáztathatjuk a táblázat alapján.

1. A régóta ismert, vagy újabban is kutatott területek nyújtanak csak igazán számbavehető adatokat (pl. Velem, Sághegy, Gőr, Keszthely).
2. A kisebb léptékű kutatások is szolgáltatnak részeredményeket, amelyeket azonban csak kellő óvatossággal használhatunk, s ez a további feltárások szükségességét veti fel (pl. Zöröghegy I–II., Kesellőhegy, Zalaszentiván).
3. A kutatásokat ki kell terjeszteni azon helyekre, ahol az eddigi vizsgálatok tükrében eredmények remélhetők (Somló, Tihany, Sokorópátka, Bakonyszücs, Koroncó).
4. A nagyobb régió belüli kisebb, síkvidéki-erődített települések (pl. Gőr) nem várt eredményei árnyaltabbá, történetileg megfoghatóbbá teszik a településtörténeti képet.
5. A nem erődített, sík-, vagy hegyvidéki telepek, tanyák kutatása nem elhanyagolható területe a településstruktúra vizsgálatának, hiszen a megközelítőleg helyes végeredményhez csak ezek ismeretében kerülhetünk közelebb.

E talán általánosságokat összegző, de szerintem elengedhetetlenül szükséges bevezető után röviden ismertetném a Sághegy-Somló és az *alpokaljai régió* határán található mégis inkább az utóbbi *területére eső* (1. ábra) *egyik alközpontnak*, a *góri Kápolnadombnak* (Vas m.) szempontunkból fontos objektumait és leleteit.¹² Az alpokaljai régióhoz történő besorolást elsősor-

ban nem az indokolja, hogy a Szt. Vid-hegytől mért légvonalbeli távolsága 23 km, szemben a Sághegytől mért 28 km-rel, hanem az, hogy a Rába folyó és ártere mint jól látható vonal jöhetett számításba a feltételezett törzsi területek körülhatárolásakor.

A Kápolnadomb kb. 3 ha kiterjedésű, melynek északi peremén folyik a Répce. Környezetéből átlagosan 10 m-rel emelkedik ki. Árokkal történő két részre osztása és déli végének nagysáncra építési idejét egyelőre nem ismerjük. Az 1990-91. évi feltárás során a C-1-2 szelvényekben átvágott sánc (3. ábra) a kelta korban épült. A domb keleti részén elhelyezkedő teraszt a platótól faszerkezettel kombinált kettős árok választotta el (III–V. szelvények keleti végén, a bányagödör peremén – 3. ábra), szintén kelta kori erődítés..

A település belső szerkezetéről még sokat nem mondhatunk, hiszen csak 1160 m²-t kutattunk át, de a kérdéses korszakot illetően csak 1000 m²-t, hiszen az Árpád-kori vár területén még nem értük el a későbronzkori szintet. A geofizikai mérések részletes kimunkálása még folyik. Ebből, de ásásunk eddigi megfigyeléseiből is tudjuk, hogy a domb teljes felületén sűrűn találhatók az objektumok (gödrök, házak). Az objektumok egy szintben helyezkednek el, ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy kronológiailag más periódusba tartozzanak egy nagyobb időtartományban.

Az építmények egy része földbemélyített, úgynevezett gödörház a szokásos tárológödörrel (pl. 1. kutatóárok K-L-6 szelvényszakaszon). Ugyanezen típusba a fenti szögletes forma mellett egészen furcsa alakzatok is tartoznak (pl. E-F-6 szelvényekben, de a geofizikai mérés szerint F-5 szelvénybe is átnyúlik). Az építmények másik nagy csoportja a hajdani felszínre épített, ún. cölöpszerkezetes ház. Az építmények közötti területeket sűrűn ásott tároló, munka- és szemétgödrök töltik ki.

Fémműves tevékenységre utaló nyomokat találtunk a terasz 0-6 szelvényében (olvadék)¹³ a plató H-6 szelvény d/2 gödrében (kisméretű lepény), az E-F-6 gödörházban (balta öntőforma felső része), a K-L-6 gödörház tárológödörében (balta öntőforma), a K-6/7 szelvény határán felszíni, bolygatott rétegben (öntőformatöredék), öntőékeket pedig több szelvényben, illetve gödörben, valamint a fémöntésnél is használatos csiszolókövekből ugyancsak több példányt. (Összesített eredményt mutat az 1. táblázat góri statisztikája).

A továbbiakban csak a K-6 szelvény „a” gödrében feltárt bronzműves emlékekre térek ki részletesen. A két, részben darabolt férfi váz¹⁴ mellett nem csak edényeket, tűzikutyát, agancskalapácsot találtunk, hanem a bronzművességnek szinte minden szükséges kellékét. Öntőformákat: balta és tű, nyílscsúcsok és lánzsacsúcs, karika, valamint Keftiubarren (4. ábra). Űtő- és csiszolóköveket, öntőékeket (5-6. ábra).

Közülük – európai kitekintésben is – a legjelentősebb a Keftiubarren öntőforma¹⁵ (4. ábra 2.).

Külső méretei: 5,45 x 4,3 x 3,3 cm, anyaga homokkő. Hátoldalán „x” bekarcolás. Lsz. Savaria Múzeum 90.18.5. A formában előállított „bronzrúd”, méginkább lap 4 cm³ térfogatú, súlya 34,512 g. Ezideig az egyetlen hasonló öntőformát a dél-afrikai Zimbabwéból ismerjük! A góri formában öntött Keftiubarren a Buchholz-féle tipológia 3. típusába sorolható. A típus ezideig ismert lelőhelyei: Enkomi, Mathiati, Cape Gelidonya, Ulu Burun, Makarska és Egyiptom (utóbbi ábrázolás).¹⁶ A Mozsolics A. által összegyűjtött magyarországi példányok¹⁷ és a Klostár-Ivanić-i darab¹⁸ a Buchholz-féle tipológiába nem illeszthetők be, de a tárgytypus eddig ismert elterjedési területét jócskán korrigálják. A makarskai és a góri előfordulás pedig vitathatatlan bizonyítéka az eredeti forma ismeretének és használatának. Az általam összegyűjtött 0,5 kg alatti Keftiubarrennek („mini-Keftiuk”) 12 lelőhelyről kerültek elő, összesen 16 példányban (2. táblázat). Ezek Ciprus, Jugoszlávia és Magyarország területéről származnak.

A Keftiubarrenek és a góri öntőforma egyértelmű bizonyítékai a mediterráneumi eredetű súly- és pénzgység („elő-pénz”) kontinentális használatára. A rendszer alapegysége a Hammu-

rapi-törvénykönyvből már ismert siglumra (= 8,416 g = 180 árpaszem x 60 = egy mina/ma-num = 504,96 g x 60 = egy biltum/talentum = 30,297 kg)¹⁹ vezethető vissza. A góri formában öntött példány az alapegység négyszerese (4,1007), jó közelítéssel.²⁰ A gödör betöltése most eltekintve a párhuzamok részletekbe menő felsorolásától – a HB periódusban történhetett, ami az urnasíros kultúra fiatalabb fázisának emlékanyagába sorolja a leleteket. Abszolút kronológiailag ez – az előadás elején már említett – radiokarbonmérési eredménnyel jelezhető. A fémműves leletek alapján a gödörbe „eltemetett” két férfiban bronzműveseket vélünk felfedezni.

A kápolnádomb alközponti helyzetére utalnak a domb körzetében még be nem fejezett terepbejárásainkon felfedezett, illetve leletbejelentés és beszolgáltatás során megismert kistelepei. (Egy 10 x 10 km-es négyszöget áll szándékunkban részletesen bejárni, amely a Répce két partjára terjedne ki – 7. ábra.) Jelentősebb alközponti szerepe abból is fakadhatott, hogy mindkét régióközponttól (Szt. Vid – Sághegy) viszonylag távolabb, mintegy félúton helyezkedett el.

A góri feltárás nem jelentéktelen eredményei mindenesetre azt jelzik, hogy az iparosság (esetünkben bronzművesek) koncentrációját nem determinálja minden esetben konzekvensen a földrajzi környezet. Gondolok itt a terepadottságokra (hegy – síkvidék). A góri példa azt erősíti, hogy a társadalmi differenciálódás bizonyos fokú fejlettsége törvényszerűen eredményezte ilyen típusú települések kialakulását.

A kistelepek-alközpont-központ terminusok használata településszerkezeti szempontból tehát indokolt. Márpedig, s ezt úgy vélem, megengedhetjük és megkockáztathatjuk, szinoním kategóriáknak tekinthetők a tanya / falu – falu / kisváros – város / nagyváros fogalmakkal. Még akkor is, ha tudjuk – ez sokkal későbbi korszakokban is igaz –, hogy a későbronzkor településtípusainak bármelyikén az építménytípusok zöme szerkezetében, komfortfokozatában stb. nem mutatkozik lényeges különbség.²¹

Jegyzetek

¹Torma I.: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről. = VMMK 8 (1969) 79-80.

²Bánda G.: Spätbronzezeitliche befestigte Höhensiedlungen in Westungarn. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin-Nitra 1982. 81-89.

³Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs.: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979. 84-87.; Nováki Gy.: Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő – és Zöröghegyen. = VMMK 14 (1979) 105-112.

⁴Kovács T.: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren – zur Spätbronzezeit in Ungarn. = ActaArchHung XXVII (1975) 316.

⁵Nováki–Sándorfi–Miklós 84-87.

⁶Nováki 111.

⁷Nováki 105-112.

⁸Mithay S.: Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr, 1941. 26-27.

⁹Patek E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest, 1968. 19-21., 24., 45-46.

¹⁰Kemenczei T.: Újabb leletek a Nagyberki-Szalacska koravaskori halomsírokból. = ArchÉrt 101 (1974) 14.

¹¹Nováki 107.

¹²A telep kutatása 1988 óta folyik és 1993-ig tart. A fémművességgel kapcsolatos emlékek közül itt csak egy zárt leletegyüttes részletes bemutatására szorítkozom.

¹³Varga I. vegyész előzetes jelentése. 90% réztartalommal, kimutatható mennyiségű óntartalommal. Gyors munkáját ezúton is köszönöm.

¹⁴Pap Ildikó antropológus (TTM, Embertani Tár) és Józsa László patológus (Országos Traumatológiai Intézet) vizsgálati eredménye. A gödörből gyűjtött növényi maradványok és malakológiai minta ismertetésére itt most nem térek ki.

¹⁵A részletes publikáció az ActaArchHung 1992-es kötetében fog megjelenni. A kézirat leadása 1990. okt. 15-én megtörtént.

¹⁶H.G. Buchholz: Keftiubarren und Erzhandel im zweiten vorschristlichen Jahrtausend. = PZ XXXVII (1959) 2. ábra; Uő: Analysen prähistorischer Metallfunde aus Zypern und den Nachbarländern. = BJV 7 (1967) 2. ábra; G.F. Bass: The Cape Gelidonya Wreck: Preliminary Report. = AJA 65 (1961) 272., 87. t. 17-19.; Uő: The Bronze Age Shipwreck at Ulü Burun (Kaş): 1984 Campaign. = AJA 90 (1986) 276.

¹⁷Mozsolics A.: Der Jungbronzezeitliche Depotfund von Jászdózsza. Kézirat, megjelenés előtt. Szívességét, hogy kéziratát tanulmányozásra átengedte, ezúton is köszönöm.

¹⁸K. Vinski-Gasparini: Kultura polja žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973. 137., 139-140., 96. t. 29.

¹⁹Hammurapi tvk. 17. In. Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1965. 129.; Neugebauer O.: Egzakt tudományok az ókorban. Budapest, 1984. 30.

²⁰Mivel az öntőforma kissé sérült, a súlyszámításnál használt összetétel (réz-ón arány) spekulatív, bár egzakt méréseken alapul, ebből eredeztethető a pozitív irányú eltérés.

²¹Miután az előadás (1990. 11. 08.) és a korrektúra javítása (1992. 10. 11) között eltelt időszakban két újabb ásatási szezon volt, hajdani mondandómon változtatnom kellett. Ezeket a módosításokat a tanulmány szövege tartalmazza. (Például az erődítés kora.) Újabb C-14 adatokkal rendelkezünk, de ezeket nem építettem be a szövegbe, mint ahogy az 1. táblázton sem változtattam. (Ma már 19 öntőformával rendelkezünk Górból és több megfolyt salak vizsgálata is megtörtént.) A Keftiubarren súlyadatainak egy más szempontú sorozatát is kidolgoztam, amelyet a 15. jegyzetben említett munkám tartalmaz (itt 2. táblázat).

Rövidítések az első táblázatban

Miske 1907	= Miske K.: A Velem Szt. Vidi őstelep. Bács
Bándi-Fekete 1984	= Bándi G.-Fekete M.: Újabb bronzkincs Velem-Szentviden. = Savaria 11-12. 101-133. p.
Ilon 1989	= Ilon G.: Adatok az Északnyugat-Dunántól későbronzkorának bronzművességéhez. = Pápai Múzeumi Értesítő 2. 15-32. p.
Lázár 1943	= Lázár J.: A sághegyi őskori telep bronzművessége. = Dunántúli Szemle 10. 280-287. p.
Kőszegi 1988	= Kőszegi F.: A Dunántúl története a későbronzkorban. Budapest.
MRT 1.	= Magyarország régészeti topográfiája. Veszprém megye a keszthelyi és a tapolcai járás. 1. köt. Budapest, 1966.
Sági 1909	= Sági J.: Őstelep a Balaton partján. = ArchÉrt XXIX. 342-354. p.

1. táblázat
Magaslati települések fémműves emlékei az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában

Lelőhely	salak	fújta- tocsó	öntő- forma	bronzle- pény	fém- mű- eszk.	depot	aranyk- incs	irodalom
Velem-Szt. Vid		x	x	x	x	x	x	Miske 1907, Bándi-Fe kete 1984
Gór-Kápolnadomb			x	x	x			Ilon G.-Dénes J. ásatási naplók
Sághegy		x	x	x	x	x	x	Lázár 1934, Patek 1968
Somló								A Darnay-gyűjt. megsemmisült, a VBM és az MNM anyagában nincs ilyen lelet
Bakonyszentkirály-Zörög- hegy II.			x					Nováki 1979
Bakonyszentlászló-Ke sel- lőhegy II.	x							Nováki 1979
Zalaszentiván-Kisfaludy hegy			x					Kőszegi 1988
Keszthely-Apátdomb			x		x			MRT 1, Sági 1909
								Kistelepről
Mezőlak-Szentpéteri domb			x					Ilon 1989
								Kitelep melletti temetkezésből
Németbánya-felsőerdei dűlő			x					Ilon 1989

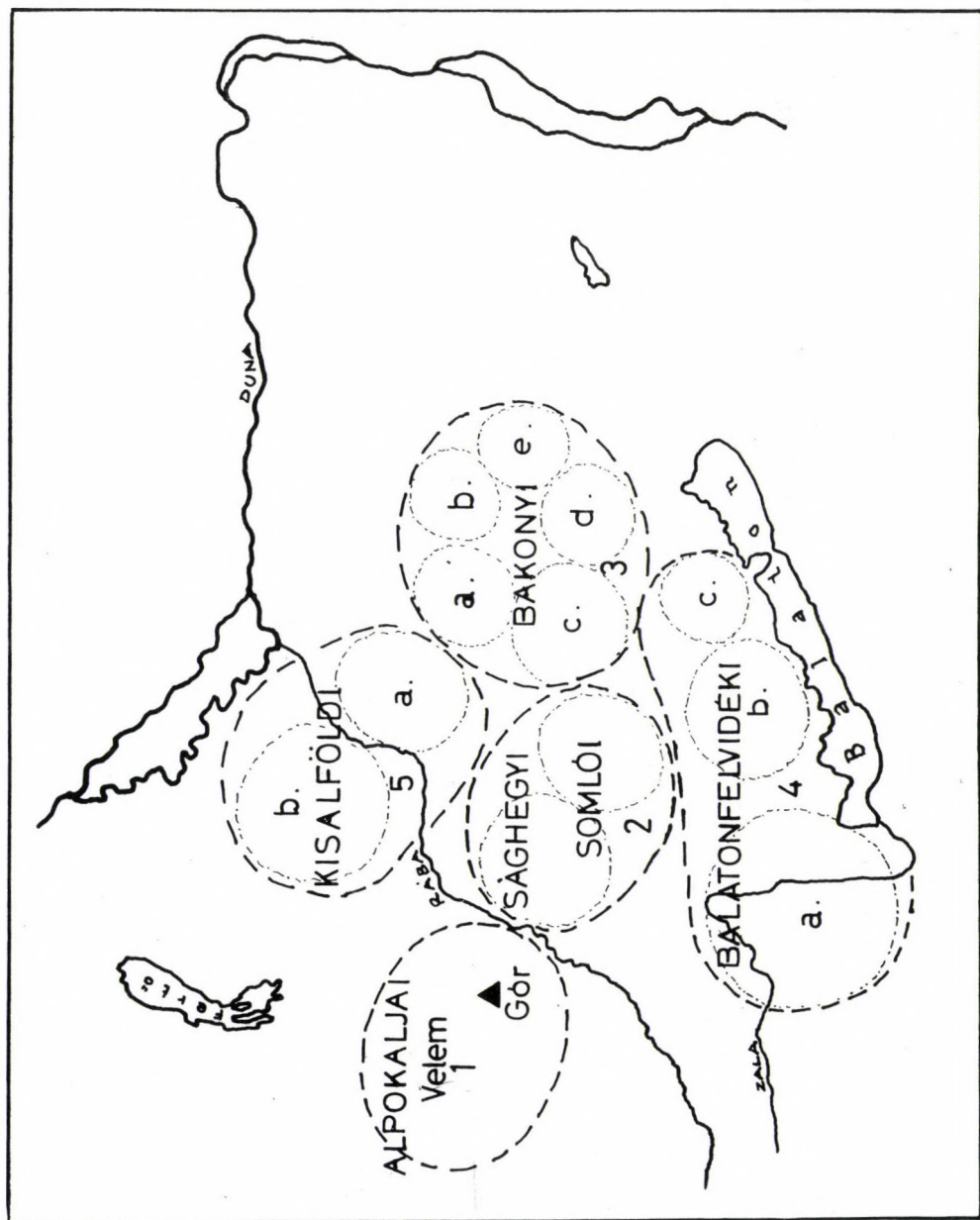
2. táblázat
A Mini-Keftiubarrennek súlyadatai

Lelőhely/ország	súly (g)	állapota	siglum (8,416 g) hányso- rosa	keltezés
Beremend/Magyarország	485,1	hiányos	57,75 (= 1 mina)	Mozsolics BVc gyermelyi
Enkomi/Ciprus	≈ 408,3 (saját számí- tás) ⁺	?	≈ 48,52	horizont Catling 2. típus XII. század
Jászdózsa/Magyarország	295	ép, ++ repedezett	35,1	Mozsolics BVc gyermelyi horizont
Lovasberény/Magyarország	216,5	ép, 3 db öntési csappal	25,8	Mozsolics BVc gyermelyi horizont
Birján/Magyarország	211	ép(?), töredezett széllel	25,1	Mozsolics BVb kurdí horizont HA ₂ XI. század
Lovasberény/Magyarország	169,2	ép	20,1	Mozsolics BVc gyermelyi horizont
Beremend/Magyarország	158	ép, de öntési sorjával	18,8	Mozsolics BVc gyermelyi horizont
Kloštar-Ivanić/Jugoszlávia	158	ép	18,8	Vinski-Gasparini urnasíros kult. III. HA ₂ 1100-1000
Beremend/Magyarország	119	ép	14,1	Mozsolics BVc gyermelyi horizont

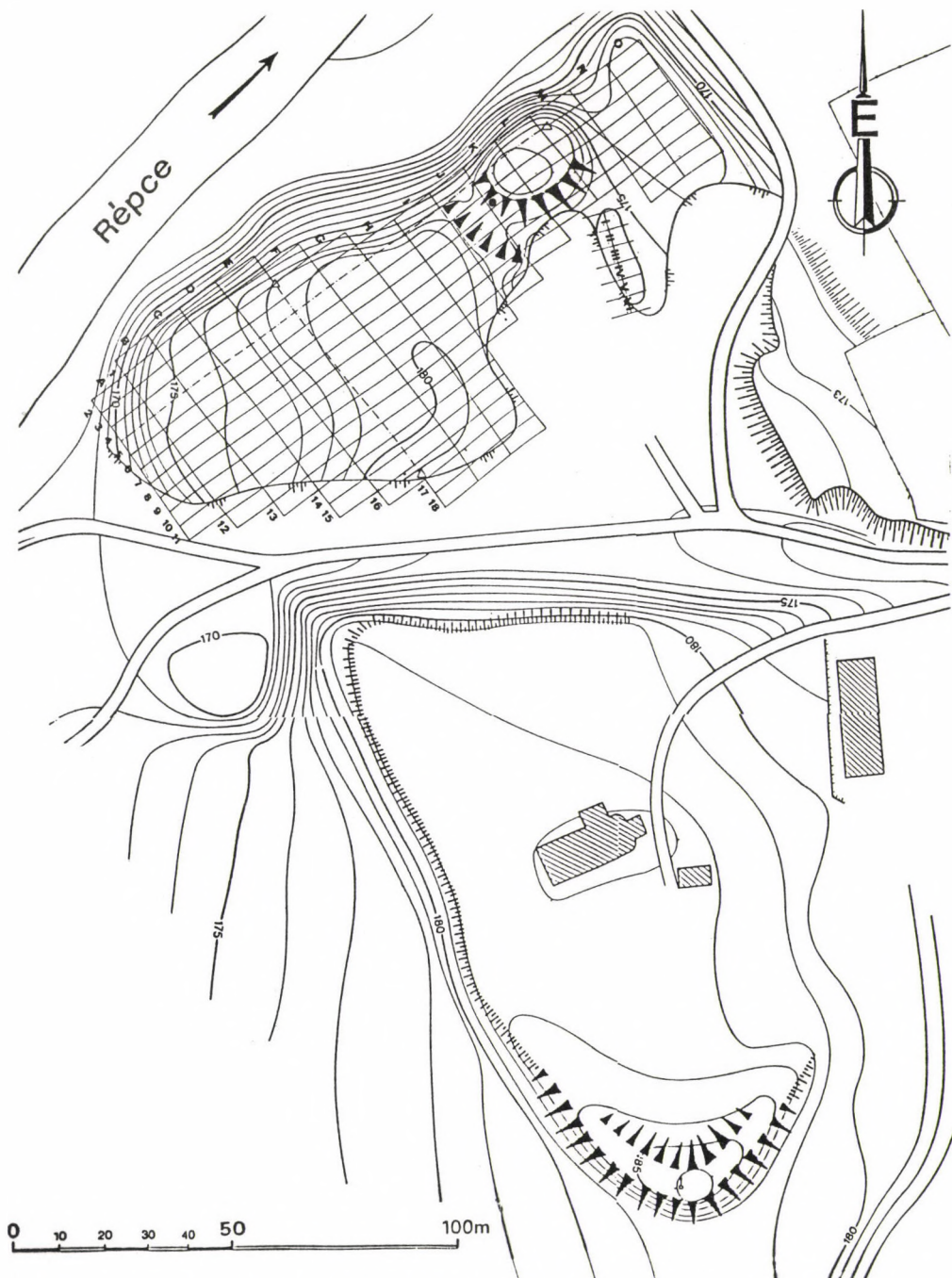
Lelőhely/ország	súly (g)	állapota	siglum (8,416 g) hányso- rosa	keletkezés
Makarska/Jugoszlávia	108,5	hiányos	9,89	Buchholz 3. típus, Catling 2. típus
Beremend/Magyarország	83,1	ép	≈ 7,78	XII. század Mozsolics BVc gyermelyi horizont
Nicosia áru/Ciprus	≈ 65,52 (saját számí- tás)	?	4,1007	
Gór/Magyarország	≈ 34,512 (saját számí- tás)	rekonstrukció	?	
Palotabozsok/Magyarország	?	hiányos	?	Mozsolics BVb kurdi horizont
Szentgálóskér/Magyarország	?	ép	?	Mozsolics BVb kurdi horizont
Mathiati/Ciprus	?	?	?	Catling XII. század

*A szakirodalomban közölt méretadatok alapján történt számítás.

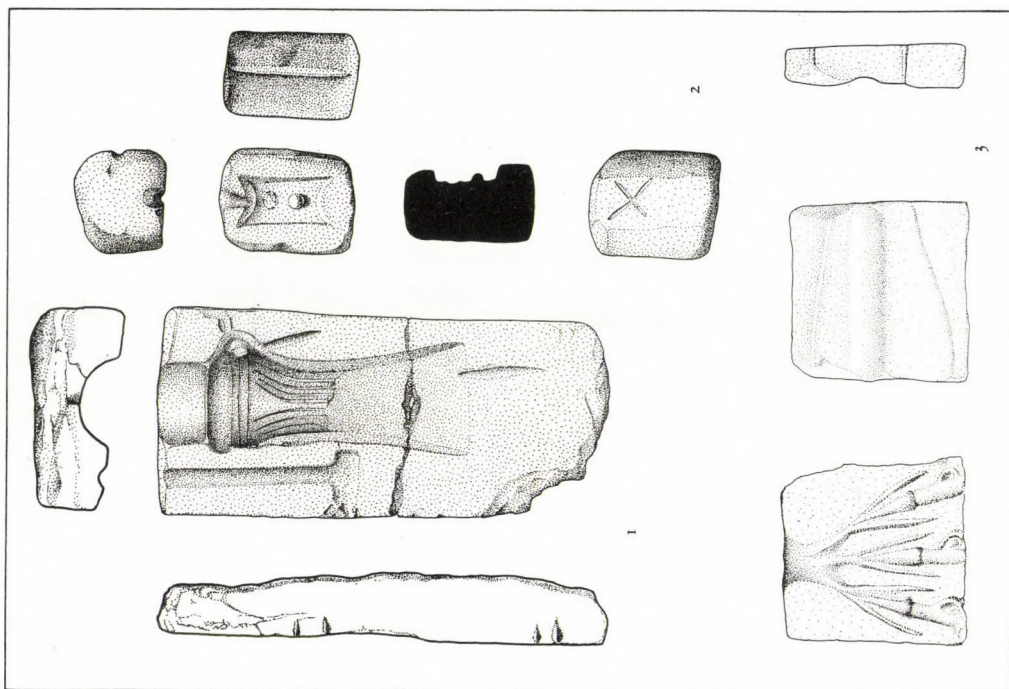
**Az ép megjelölés látszólagos is lehet, hiszen a szakirodalomban általában a tárgynak csak egy nézetét közlik.

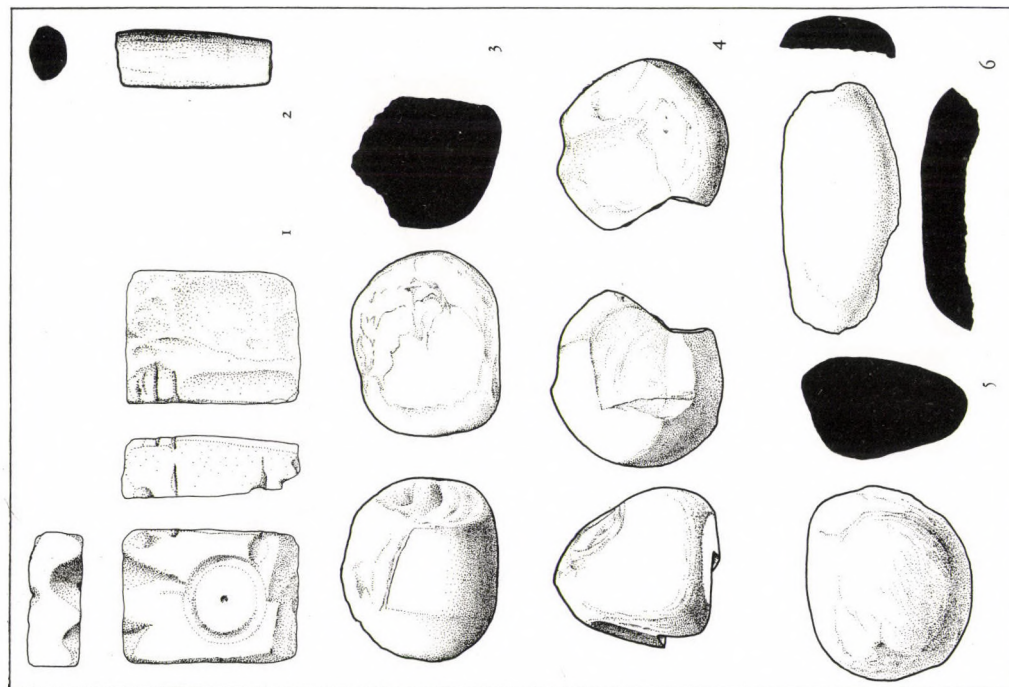
1. ábra: Az Északnyugat-Dunántúl települési régiói a későbronzkorban

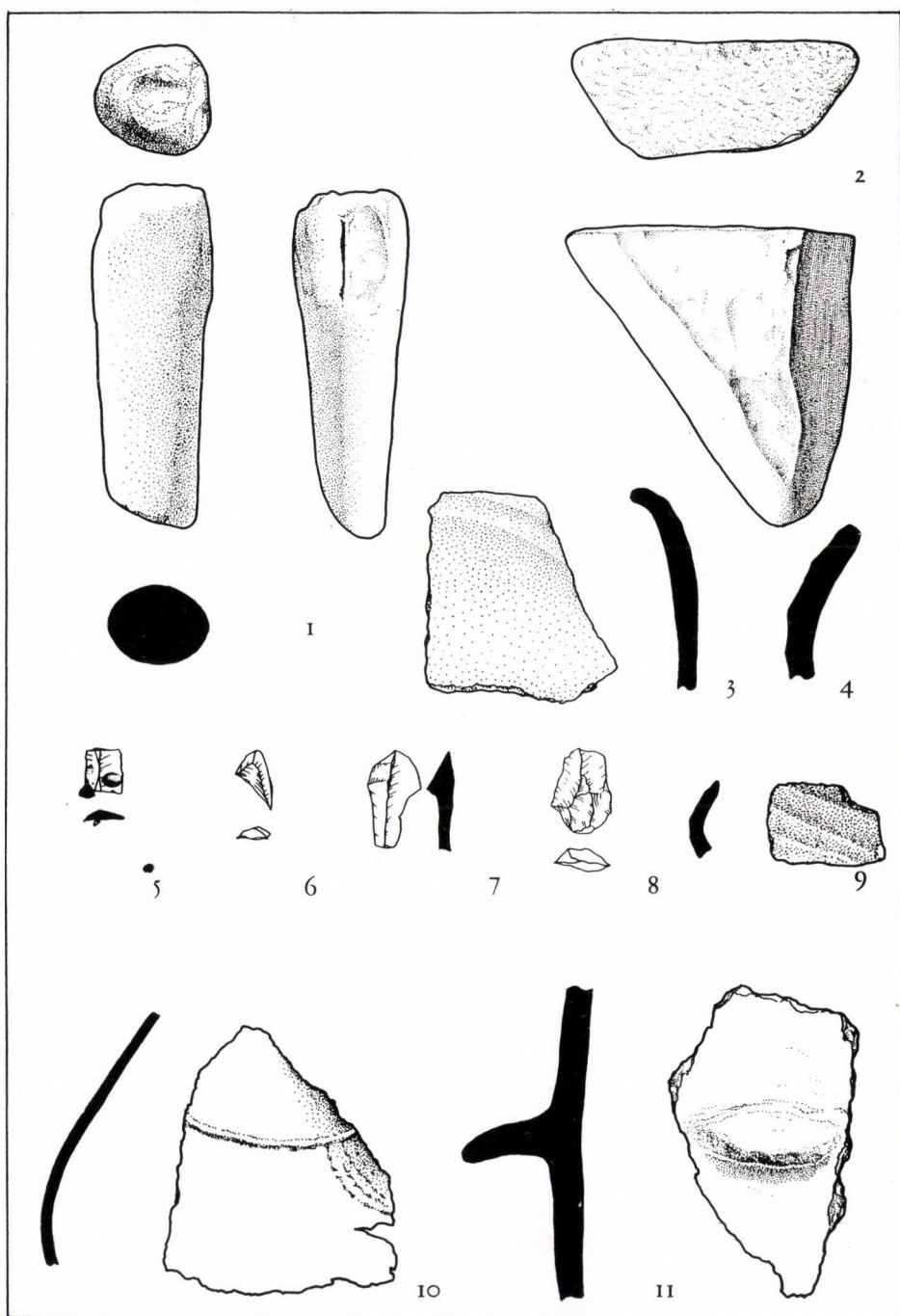
3. ábra: Gór-Kápolnadomb és szelvénybeosztása
 ● = K-6 szelvény „a” gödör

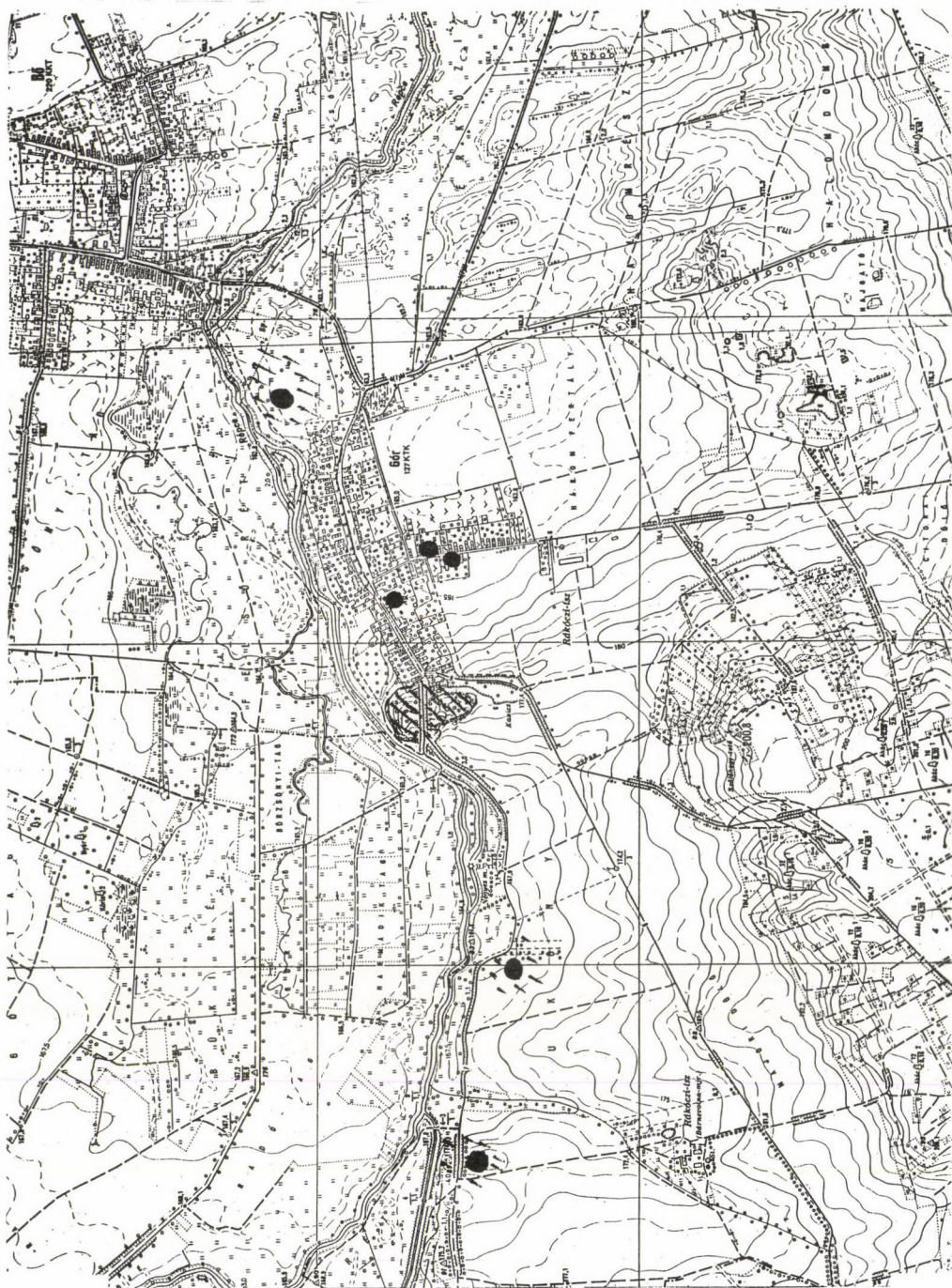
4. ábra: Leletek a Kápolnadomb K-6 szelvény „a” gödréből

5. ábra: Leletek a Kápolnadomb K-6 szelvény „a” gödréből

6. ábra: Leletek a Kápolnadomb K-6 szelvény „a” gödréből

7. ábra: A kápolnadombi mikrorégió eddig ismeretes kistelepei

H. KELEMEN MÁRTA

A Brigetio – Aquincum közötti római út Süttő – Piliscsév közötti szakasza

A Brigetióból Aquincumba vezető limesút Süttő és Tát közötti szakaszát, ill. a Táltól közvetlenül Aquincumba vezető út Piliscsévig terjedő szakaszát az előkerült mérföldkövek, az ásatási adatok és az 1970–71-ben elvégzett terepbejárások alapján megglehetősen pontosan ismerjük.

A brigetioi tábortól induló római út az azaumi (Almásfüzitő) tábort és a partmenti őrtornyokat érintve érkezett Süttő határába. Itt az út biztos pontját az a két római mérföldkö jelzi, melyeket a XIX. században találtak meg a Duna-parton haladó országút hídja alatt.¹ A kövek jelenleg az esztergomi Várhegyen találhatók. A két mérföldjelző oszlopot Philippus Arabs (244–249) császár uralkodása idején az Azaumban állomásozó ala III Augusta Thracum állította az utak és hidak helyreállítása alkalmából, Brigetiótól XI mérföldre.

E pontot elhagyva az út Süttő község határáig közvetlenül a Duna-parton haladt, a partot szegélyező, mintegy 150–200 m magas meredek dombor alján, a mai út nyomvonalán. Süttő K-i határáról és Lábatlan határában pontos nyomvonalát nem ismerjük, de a terepviszonyok miatt csak a parti sávban haladhatott.

Újabb adatunk Nyergesújfalu területéről van. A II. században épült Crumerum-i castellumot magába rejtő Sánchegyől D-re, egy Ny–K-i irányú völgy bejáratánál lévő benzinkút építéskor a tartálygödör falában láthatóvá vált az út metszete. A völgyben futó út mindkét oldalán – egyrészt a Sánchegy DNY-i lábánál, másrészt a benzinkút feletti domboldalon – későrómai sírokat tártunk fel 1978-ban, ill. 1989-ben. A Sánchegy D felől megkerülő út K felé ezután a mai falu D-i szélén húzódó dombháton haladt,² a volt téglagyári agyagbánya irányába. Az agyagbányában az 1930-as években bányászás során rábukkantak az út részletére. Ez Balogh Albin leírása³ szerint „földbe ágyazott bogárhátú út volt, amelyen vastagon durva szemű kavicsréteg van elteregve”. 1955-ben ugyanitt gépi kitermelés során 25 db mérföldkőtöredék került elő. A töredékek Mócsy András szerint⁴ két mérföldkőhöz tartoztak, a rajtuk lévő betűk ill. szótöredékek alapján III. századiak voltak, számozásuk Brigetiótól történt, de a mérföld számát közlő töredék nem volt köztük. Az agyagbányától K-re, a Tát irányába haladó országút és a dombor közötti szántóföldön jól látható jelenleg is az útnak kb. 2200 m-es szakasza, melyet kb. 15–20 m széles kavicsos sáv jelez. 1971-ben egy vízlevezető árok falánál metszetet készítettünk az útról. A metszetrajzon látható, hogy alapját egy 5–5,5 m széles földtöltés alkotja, melynek tetejére lazán köveket szórtak. Ezen van a ma már erősen szétszántott és ezért már csak néhány cm vastag, sűrű sóderréteg.⁵

Nyergesújfalu határát elhagyva, az út D–DK-i irányban haladt Tát felé. Tát és Mogyorósbánya határán kb. 1 km hosszan egy vízlevezető árok töltése alatt fut, széle kilátszik a töltés alól, majd egy nagyjából 500 m-es szakasz után, irányát kissé megváltoztatva, Ny–K-i irányban haladt Tát-Kertvárosig. A település területén, mintegy 300 m hosszan nem követhető, ezután a műút és az Öregárok-patak közötti szántóföldön újra látható. Itt, Tát K-i szélén kettéágazik. Az elágazás az Öregároktól K-re, attól 50–100 m-re található: a DNY–ÉK-i ág Esztergom (Solva) irányába tart, ez a dunakanyari táborokat és őrtornyokat összekötő limesút, az ÉNy–DK-i irányú ág közvetlenül Aquincumba vitt.⁶

Tokod határában, a tokodi TSz kertészetének területén az út kavicsos sávja 500 m hosszan figyelhető meg. A tokodi gyártelep után Erzsébet-aknánál, az ott lévő nagykiterjedésű római telep területén kerültek elő újabb szakaszai. Az 1950-es évek második felében végzett lelet-

mentő ásátásokon két alkalommal is feltárták egy-egy szakaszát.⁷ A ma már betöltött nagy iszapgödör falában 1971-ben metszetet készítettünk az útról. A településen belüli területen az út némileg más szerkezetű, mint a nyílt terepen: a földfelszínen 5,5 m szélességben 10 cm vastag, köves-kavicsos alapozás fekszik, a tulajdonképpeni, 3 m 20 cm széles kövezett járőfelület alatt viszont 20–25 cm vastag a sóderreteg.⁸ A római kori beépítettség miatt kissé kanyargó út a teleptől előbb ÉK felé, majd Ny–K-i irányban haladt tovább. A tokod-altárói lakóteleptől K-re egy darabig még nyomon követhető erősen elmosódott sávja, aztán Dorog határa előtt megszűnik. Valószínűleg itt egy darabon a mai út fut fölötte.

A dorogi település ÉNy-i határán, azon a részen, ahol a múlt században még látni lehetett az út nyomát,⁹ a 39-es kilométerkö közelében két mérföldkö került elő. A kövek 1888-ban a MNM-ba kerültek.¹⁰ A Brigetiótól XXVI mérföldre jelzett oszlopokat a süttöiekhez hasonlóan Philippus Arabs császár idején állították. Dorog ÉNy-i határáról az út a települést ÉNy–DK-i irányban átszelő főútvonal alatt vagy azzal párhuzamosan haladhatott. 1902-ban útépítéskor Dorog D-i szélén megtalálták egy szakaszát.¹¹

Innen, továbbra is DK-i irányban, a Hosszúrétek nevű dűlön haladt át, a Kenyérmezői-patak irányába. 1989-ben az országutat keresztező vasúti sín közelében egy gázvezetékárokkal átvágták az utat. Az árok falában jól látható volt a laza mészkő alapozású, felül sóderrel beterített út metszete. Elhaladva a Hosszúrétek-dűlőben feltárt római épületek közelében, át a Kenyérmezői-patakon – amelynek partfalában a múlt században¹² szintén megfigyelték az út részletét – a már piliscsévi határba tartozó Kőszikla-hegy É-i oldalán folytatódott. A Kesztlőc és Piliscsév közigazgatási határán húzódó dombor K-i oldalában mintegy 800 m hosszan, mészkő és sóderes törmelék jelzi az út nyomvonalát a szántásban.¹³ Az útnak valahol ezen a szakaszán állhatott egykor az a múlt században előkerült mérföldkö,¹⁴ amelynek kopott feliratából csak az utolsó sorban lévő mérföldadat olvasható jól. A követ Brigetiótól XXXI mérföldre állították. A kö helyhezkötése két másik, Maximinus császár (235–238) idejéből származó, XXXII mérföld jelzésű kő alapján lehetséges, ugyanis az 1824-ben megtalált kövek egyikét a megtalálás helyének közelében, a Csévről Kesztlőcre vezető út mellett állították fel.¹⁵ Mathes János 1827-ben megjelent munkájában közli ennek a kőnek a helyszíni rajzát.¹⁶ A mérföldkövet később egy Szt. Vendel-szobor talapzatául használták fel és ma is az eredeti helyén áll. További két, XXXII-es jelzésű mérföldkö előkerüléséről is tudomásunk van. Az 1780-ban Budára szállított kövek egyike Philippus Arabs, a másik Maximinus császár korából származik.¹⁷

Az útnak még Csév határába eső utolsó szakaszát egyrészt a község ÉK-i határában álló Szt. Orbán-szobor talapzataként felhasznált, teljesen lekopott (vagy levéselt) feliratú mérföldkö jelzi,¹⁸ másrészt a völgy D-i oldalán, egy különálló, kúp alakú domb tetején álló IV. századi őrtorony,¹⁹ melyet 1971-ben rövid szondázó ásítás keretében kutattunk meg. Két, Cséven előkerült, XXXIII-as mérföld jelzésű kő valahol ezen a tájon állhatott. Az egyiket²⁰ 1780-ban Budára szállították, a másik²¹ előbb Piliscsabára, majd 1930-ban a MNM-ba került.

Az út további folytatását a Pest megyei Pilisszántó határában találjuk meg, de az itteni mérföldköveken a távolságot már Aquincumtól mérték.²²

Jegyzetek

¹Rómer Flóris: Magyar régészeti krónika. Arch. Közl. (1866) 164, 182 CIL III: 4626, 4627=11334; Gerecse 1906, 293.; Balogh 1934, 45.; MRT 5. 20/23. lh.; Tabula; 1968, 107.

²MRT 5. 15/6. lh.

³Balogh 1934, 45.; MRT 5.15/16. lh.

- ⁴Az 1955. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 1956, 86.; *MRT* 5. 15/16.
- ⁵Az 1971. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 1972, 36.; *MRT* 5. 271, 38. kép.
- ⁶*MRT* 5. 21/8. lh.
- ⁷*Tabula* 1968, 112.; *MRT* 5. 22/16. lh és 59. kép.
- ⁸Az 1971. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 1972, 42.; *MRT* 5. 38. kép
- ⁹Vásárhelyi 1892, 73-74.
- ¹⁰*CIL* III. 11336-11337; *MNM* Ltsz: 102.1888. 1-2.; *Némethy Lajos*: Esztergom vármegye őstörténete. In: *MVV. Esztergom vármegye*. Bp. é.n. 189.; *Gerecze* 1906, 281. *Tabula* 1968, 55.; *Budayné* é.n. 15-17.; *MRT* 5.5/11. lh.
- ¹¹*Balogh* 1934, 44.; *MRT* 5. 5/14. lh.
- ¹²Vásárhelyi 1892, 72.
- ¹³*Balogh* 1934, 44.; *Simonyi* 1936, 4-5.; *MRT* 5.16/5. lh.
- ¹⁴*CIL* III. 11338.; *Graf* 1936, 96.; *Tabula* 1968, 90.
- ¹⁵*CIL* III. 4630=11339.; *Helischer* 1827, 114-115.; *Gerecze* 1906, 280.; *Balogh* 1934, 44.; *Graf* 1936, 91.; *Bél* 1957, 55.; *Tabula* 1968, 90.; *Budayné* é.n. 14-15; *MRT* 5. 16/6. lh.
- ¹⁶*Mathes, Joannes Nep.*; *Veteris Arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio*. Strigonium, 1827, 78, XII. t.
- ¹⁷*CIL* III. 4631-4632.; említi: *Schönwisner* 1781. II. 175, 191.; *Helischer* 1827, 114.; *Bél* 1957, 55.; *Tabula* 1968, 90.
- ¹⁸*Simonyi* 1936, 5.; *MRT* 5. 16/2. lh.
- ¹⁹*MRT* 5. 16/1. lh. és 42. kép.; Az 1971. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 1972, 36-37.
- ²⁰*Schönwisner* 1781. II. 172.; *CIL* III. 4634.; *Fröhlich* 1890, 329 *Graf* 1936, 96; *Tabula* 1968, 90.; *MRT* 5. 16/2. lh.
- ²¹*CIL* III. 11340.; *MNM* Ltsz: 34. 1930. 4.; *Föhlich* 1890, 328-330 *MRT* 5. 16/2. lh.; *MRT* 7. 16/xxx
- ²²*MRT* 7. 17/12. lh., a mérföldkövek: *MRT* 7. 21/21. lh.

Rövidítések

- Balogh* 1934 = *Balogh Albin*: Néhány adat Esztergom városának és vármegyének római koráról. Esztergom Évlapjai (1934) 41-52.
- Bél* 1957 = *Bél Máttyás* Esztergom vármegyéről írt kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Fordította: *Prokopp Gyula*, bevezette és jegyzetekkel ellátta: *Zolnay László*. Tatabánya 1957, 80 old.
- Budayné* é.n. = *Budayné Mosonyi Klára*: Dorogról a dorogiaknak. Dorog, [1972.] 249 old.
- CIL* = *Corpus Inscriptiorum Latinarum*
- Fröhlich* 1890 = *Fröhlich Róbert*: Római feliratok Alsó és Felső Pannoniából. Arch. Ért. (1890) 315-331.
- Gerecze* 1906 = *Gerecze Péter*: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp. 1906. (Szerk.: *Forster Gyula*, Magyarország műemlékei. II. köt.)
- Graf* 1936 = *Graf, Andreas*: Übersicht der Antiken Geographie von Pannonien. DissPann. I. 5. Bp. 1936, 156 old.

- Helischer 1827 = *Descriptio Comitatus Strigoniensis*. 1827. Kézirat, 104. old.
- MRT 5 = *Horváth I.-H. Kelemen M.-Torma I.*: Magyarország Régészeti Topográfiája. 5. Esztergom és a dorogi járás. Bp. 1979.
- MRT 7. = *Dinnyés I.-Kővári K.-Lovag Zs.-Tettamanti S.-Topál J.-Torma I.*: Magyarország Régészeti Topográfiája. 7. A budai és szentendrei járás. Bp. 1986.
- Schönwisner 1781 = *Schönwisner, Stephanus*: Itineris Tauruno ad leg. XXX et commentarii geographici pars II... Accedunt selecti lapides literati Pannoniae Romanae, speciatim qui ad eiusdem ripam reperti sunt. Budae 1781. 318 old.
- Simonyi 1936 = A Brigetio - Aquincum közti diagonalis (Dorog-Csév-Óbuda) útvonal kérdése. *Egyetemes Philológiai Közlöny* (1936) 4-5.
- Tabula 1968 = *Tabula Imperii Romani*. L. 34. Budapest (Aquincum-Sarmisegethusa-Sirmium) Bp. 1968. 123 old.
- Vásárhelyi 1892 = *Vásárhelyi Géza*: Az Aquincumból Brigetioba vezető római út irányáról és fennmaradt nyomairól. *Arch. Ért.* (1892) 71-74.

K. PALÁGYI SYLVIA
Adatok a Savariából Arrabonába
vezető római út kemenesszentpéteri
szakaszának kutatásához

A Savariát Arrabonával összekötő római út Veszprém megyei kutatását, amely rövid beszámolómm témájául szolgál, a Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (A pápai és zirci járás) előkészítő munkái indították meg. A Söhordó útnak, Római útnak vagy Öttevénynek is nevezett¹ út ma is használt dülőútként, vagy enyhe domborulatként (4. ábra) a kemenesszentpéteri és az egyházaskeszői határban több kilométer hosszan követhető. A II. József korabeli katonai felmérésen (1. ábra 1.) Kemenesszentpéter falutól Ny-ra futó részletét szintén ábrázolták.² Ezt a szakaszt és Egyházaskesző felé tartó vonalát a XIX. századi térképeken is feltüntették.³ A Rábán túli, a folyótól É-ra eső Vág község történetírója azt is megemlítette, hogy a vági határhoz tartozó és az erdőben található római út 1863-ban még egészen jó karban volt, 1931-re azonban ezt az utat már csak széles sáv jelezte.⁴

Az út megközelítőleg párhuzamosan haladt a Rábával. Kemenesszentpétértől K-re és Egyházaskesző határában csaknem Ny-K-i irányú, míg Kemenesszentpéter korábbi főutcájától Ny-ra ÉNyNy-DKK-i. A római út Kemenesszentpéteren részben az erdő szélén fut, részben a Vág felé vezető betonút alatt, majd ennek az útnak a kanyarulatán túl dülőútként halad Egyházaskesző felé.⁵ (2. ábra 1.)

A Pannonia úthálózatát bemutató térképeken a Savariából Arrabonába vezető út Veszprém megyei szakaszát általában úgy ábrázolták, hogy a Rábával párhuzamos út csak a folyó kanyarulatán túl fordul É, a Mursellával azonosított Mórchida-Kisárpás felé.⁶ Ez a vonalvezetés kézenfekvőnek látszott, hiszen így elkerülhető lett volna a Rábán való átvezetése. A régészeti topográfia összeállítását megelőző terepbejárások, valamint Tóth Endre és Cserményi Vajk megfigyelései lehetővé tették egy új nyomvonal megrajzolását, ugyanis az út K felé Egyházaskeszőnél a Rába védőtöltéséig követhető. Valahol itt kell keresnünk az átkelőhelyet ahhoz, hogy az út Rábászentandrás határában haladjon tovább Árpás felé.⁷ Kemenesszentpéter Ny-i határrészében a Karicsa erdő szélénél jelentkező római teleptől Ny-ra sem 1968–1969-ben, sem újabban nem tudtuk az utat követni.⁸ Arra a kérdésre, hogy az út Ny felé, ismert nyomvonalának folytatásában, átkelt volna-e a Rábán, vagy előbb DNy felé fordulva, Savaria vonalában lépte volna át a folyót, ahogy ezt Tóth Endre javasolta⁹, még visszatérünk.

A római út régészeti kutatása Kemenesszentpéter határában az 1969-es és az 1989–1990-es évekhez fűződik, mindkét esetben halomsírok feltárásához kapcsolódva. Az út átvágásának helyét a kutatásra kiválasztott halmok közelsége határozta meg. (2. ábra 3., 4., 7.; 3. ábra 4.) 1969-ben a Pagony nevű határrészben egy I-II. század fordulójára keltezett halomsírt tártunk fel¹⁰ (2. ábra 3.), a lelőhely és a vági országhatár közötti szakaszon pedig átvágtuk egy 1 m széles keresztárokka a római utat. (2. ábra 4.)

Az árok falu felé eső (megközelítőleg K-i) metszetalának hossza (5-6. ábra) 6 m (5,98 m). Az É-i szélénél tapasztalt árokszerű mélyedést az egykori római út árkanak, de szántásból adódó, vagy újrafeltöltéshez szükséges kimélyítésnek is értelmezhetjük. A metszet erdő felőli, D-i végénél a feltöltési rétegek egyre vékonyodva tovább futnak. Az esetleges útszéli ároknak, e szerint, távolabb kellett lennie. Szimmetrikus elrendezésre tekintettel, a Rába felé eső É-i árkot is távolabb kellene keresnünk, s a megfigyelt kimélyítés inkább egy újabb kori bevá-

gás-bevágódás eredménye lehet. Az utat határoló árkok pontos ismerete nélkül az út szélességét csak hozzávetőlegesen határozhatjuk meg. Az erősen lekopott felszínű út minimálisan kb. 5 m széles lehetett. Szilárd burkolatra utaló nyomokat sem a korábbi írásos forrásokban, sem a helyszínen nem találtunk. Az általunk átvágott szakaszon az út kavicsos szerkezetű. Kétfajta kavicsból hordták fel, amelyet a közelben megfigyelt 10–30 m-es átmérőjű, 1–1,5 m mély gödrökből nyerhettek. Az altalajt is alkotó, csaknem vízszintes murvás-kavicsos homokra először fehér kavicsot borítottak, majd középen az enyhe domborulatot mutató kavicsréteg sárgásfehér kavicsból áll, amelyet ismét fehér kavicsal fedtek úgy, hogy ez egyben az út járófelületét is képezze. A két felső réteg útszélek felé lejtése a metszetalakban jól látszik, míg az alsó alapozási rétegnél ez a lejtés csak a D-i metszetalban észlelhető. A kavicsos útfeltöltés teljes magassága 79 cm. Az utat átvágó 92–94 cm mély árokban leletanyag nem került elő.

Amíg 1969-ben a római út átvágását pozitív eredménynek könyvelhettük el, addig az 1989–1990-es terepbejárásunkat, ill. az azt követő régészeti kutatást inkább negatívként értékelhetjük.

Ahogy már említettük, a római út a Karicsa erdő sarkánál a felszíni megfigyelő számára egyszerre csak eltűnik.¹¹ Ebből a jelenségből, az út szétszántásának lehetőségén kívül, még egy útelágazásra is gondolhattunk. Egyik ága egyenesen futott volna a településig, a másik a település előtt „S” alakban DNY felé kanyarodott volna, majd NyDNY–KÉK felé tartott volna tovább a Rábához. (2. ábra 1., 6., 5.; 3. ábra 1., 3., 2.)

A feltételezett út Ilon Gáborral közösen bejárt, bokrokkal fedett, kiemelkedő egyenes szakasza, amelyet mindkét oldalról íves aljú árok határolt, (3. ábra) valóban a Rábához tart (2. ábra 5.). A védőtöltés előtti kb. 50 m-es részletét elszántották. K felé, nyújtott „S” alakú vonalvezetése¹² az erdőben megfigyelhető. (3. ábra 3.) Ez utóbbi szakasz jól kivehető az 1981-ben készített légifelvételről is.¹³ (2. ábra 6.)

A feltételezett utat a Dombi-dűlő legnagyobb halomsírnak közelében 1990-ben egy kutatóárokkal átvágtuk. (2. ábra 7., 3. ábra 4., 7. ábra) Így nyert metszetünk 11,54 m hosszú volt, ebből mintegy 8 m-es középső részletét lehetne csak útként értelmezni. A 95 cm magas tanúfalban mindössze 3 réteg jelentkezett. Alul egy közepén enyhén vastagodó, legmagasabb pontján 34 cm magas kavicsréteget, az ezt borító szürkés-barna földben pedig egy csaknem a felszínből induló, D felé lejtő, 6–22 cm vastag kavicsréteget figyelhetünk meg.

Az 1969-ben és az 1990-ben készített metszetünk csak annyiban mutat hasonlóságot, hogy a két alsó kavicsréteg, ill. az alsó kavicsréteg mindkettőnél azonos mélységben van. A különbségek sokkal szembetűnőbbek. 1969-es útvágásunk egy szándékosan felhordott, kavicsra alapozott, kavicsos rétegződésű út keresztmetszetét mutatja, 1990-es metszetünk pedig talán inkább egy mezsgyehatárként is funkcionáló dűlőút feltöltésének tűnik, amely a Karicsa erdő déli szélén halad tovább, s hozzá kétszeresen ívelt és egyenes vonalú, mára már nem használt, vagy alig használt további dűlőutak csatlakoznak, amelyek a Rábához vezetnek, ill. újabb dűlőutakon keresztül a környező falvakhoz futnak. Az, hogy feltételezett utunk nyomvonalában halomsírokat lokalizáltunk (3. ábra), egyébként is meggondolásra késztetett bennünket.

Az egymásfelettség feloldására három lehetőség kínálkozott. 1. A halmok őskori eredetűek és az út római. – 2. A halmok római koriak, az út is római, de későbbi időszakban építették. – 3. A feltételezett út újkori, határrészt jelölő feltöltés.

A Savariából Arrabonába vezető római útnak a római településen túli folytatását Kemenesszentpéter határában – úgy tűnik – ezúttal sem sikerült megtalálni. S bár Tóth Endre nyomvonalát Kemenesszentpéter-Pápcó északi határában nem vezette át a Rábán¹⁴, röviden vissza kell még térnünk a II. József korabeli katonai felmérésen látottakra. (1. ábra 1.) A falu

főutcájától ábrázolt ÉNyNy–DKK-i irányú út a Csonkás majorhoz vezető dűlőút előtt megtörik, s tompaszöget bezárva, azután egyenesen a Rábához tart. A folyó előtti szakasz éppúgy hiányzik a rajzon, mint egy esetleges hídnak, vagy a túlparton folytatódó útnak a feltüntetése. Ugyanígy a Rába innenső oldalán sem mutat semmi jel egy dél felé elkanyarodó útszakaszra.

1981-ben a légifelvétel készítésének idején a Dombi dűlőben búza volt¹⁵, amely nemcsak a halomsírokat körülvevő árkokat és egy őskori (?) objektumot rajzolt ki¹⁶, hanem a római útnak azt a kanyarulatát is, ahol az út megtörik és DNy felé fordul. (2. ábra 1. – szaggatva). A II. József korabeli felmérést figyelembe véve, az útnak ezután a Rába felé tovább kellene haladnia. Az 1981-es légifelvételen az útkanyarulat folytatásában látható dűlőút (2. ábra 8.) római eredetét tehát nem szabad elvetnünk.

Az 1783-ban készített felmérés és az 1981-es légifelvétel összevetése szükségessé teszi a Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetében leírtak módosítását annyiban, hogy a római út erősen megtört nyomvonallal éri el a Karicsa erdő sarkánál a római települést, ahonnan valószínűleg tovább haladt a Rába felé. Ez esetben a feltételezett leágazó útról végleg lemondhatunk.

Jegyzetek

¹Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi S. – Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 4. A pápai és zirci járás. Budapest, 1972. (=MRT 4) 37/5. lh. 127-129., 26/8. lh. 95-96.; Németh I.: Vág, Sopronvármegyei község története. Sabariae 1931. 5-7.; Szabados Kálmán (Kemenesszentpéter, Rákóczi u. 16.) szerint az idősek Római útnak nevezik.

²II. József korabeli katonai felmérés – 1783. – Coll. VI. Sec. 15.

³Pl. Vas Megyei Levéltár U 322-es jelzetű térképe 1837-ből.

⁴Németh Uo.

⁵MRT 4.Uo.

⁶Pl. Mócsy A.: Pannonia a korai császárság idején. Apollo Könyvtár 3. Térkép a 176-177. között. Mursella azonosításának kérdésességéhez: Tóth E.: Zur Urbanisierung Pannoniens. Municipium Volgum. FolArch. 37. 1986. 166.

⁷MRT 4. 128-129.; Cserményi V. – Tóth E.: Árpás. in Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 35. 1982. 29.

⁸MRT 4. 37/4. lh. 127.

⁹Tóth E.: Zur Urbanisierung... 4. ábra

¹⁰K. Palágyi S.: A kemenesszentpéteri római kori halomsír. Veszprémi Történelmi Tár 1989.I.44-59.

¹¹MRT 4. 37/4. lh. 128.

¹²Ezt a szakaszt Ilon Gábor és Badics Balázs mérte fel. Munkájukért köszönetemet fejezem ki.

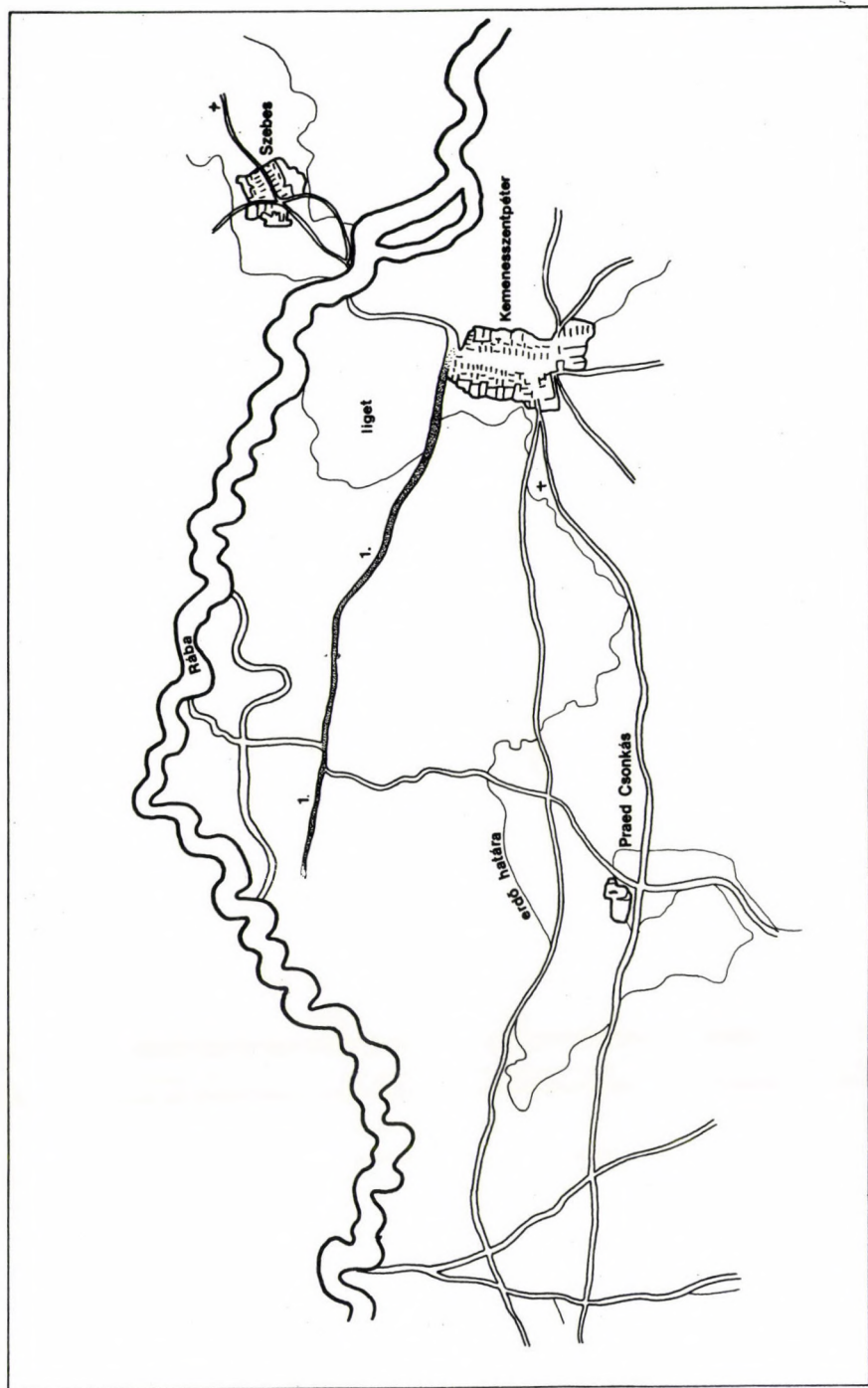
¹³A Földmérési és Távértékelési Intézet 1981.06.12-es felvétele, m: 2050 m. Száma: 1981/1-194. Megköszönöm Engler Péternek a légifelvétel megszerzésében nyújtott segítségét.

¹⁴Tóth E.: Zur Urbanisierung... 4. ábra

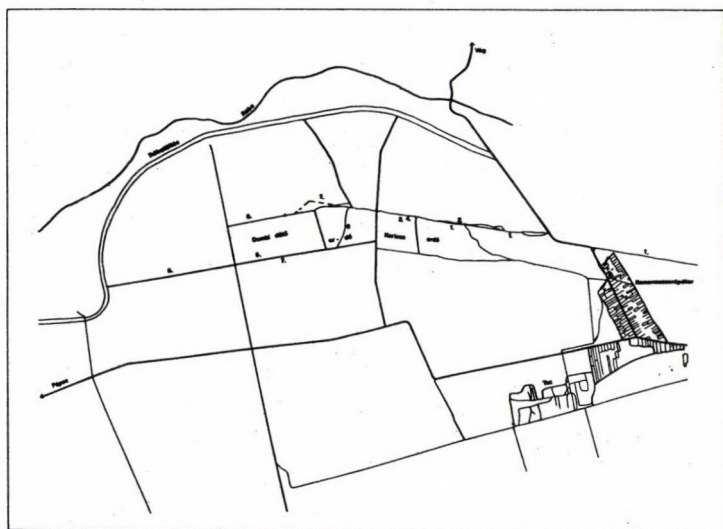
¹⁵A kemenesszentpéteri Petőfi MGT SZ tájékoztatása szerint.

¹⁶MRT 4. 37/2. lh., 127., 37/3. lh., 128.

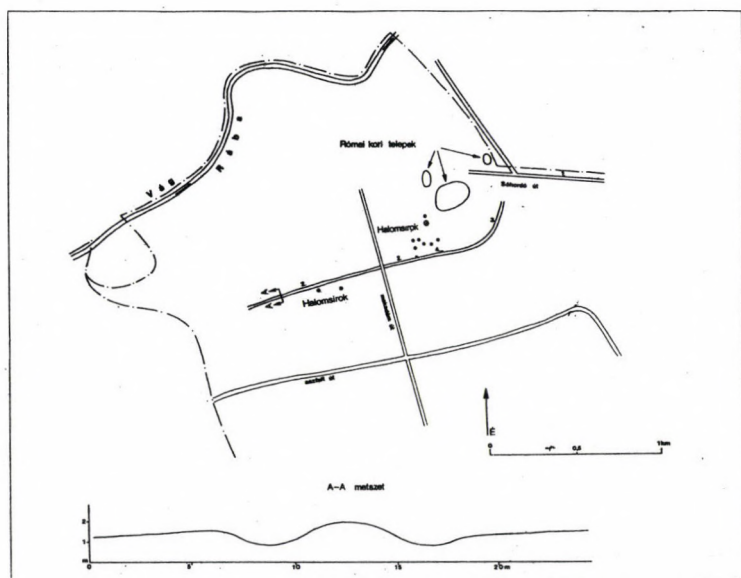
¹⁷MRT 4. 127.

1. ábra. Vázlat a II. József-korabeli katonai felmérés alapján – 1783. Coll. VI. Sec. 15.; 1. Római út

2. ábra. Vázlat az 1981. június 12-én készített légifelvétel alapján (Földmérési és Távértékelési Intézet, Budapest); 1. Római út, 2. A 4. ábra felvételének készítési helye, 3. Római halomsír a Pagonyban, 4. Az 1969-es útvágás helye, 5. A feltételezett római út, 6. Nyújtott „S” alakú nyomvonal az erdőben, 7. A feltételezett római út átvágásának helye, 8. A római út folytatása(?)

3. ábra. Az 1989–1990-es felmérés a Dombi dűlő halomsíraival (Badics Balázs munkája). 1. Római út, 2. A feltételezett római út, 3. Nyújtott „S” alakú nyomvonal az erdőben, 4. A feltételezett római út 1990-es átvágásának helye.

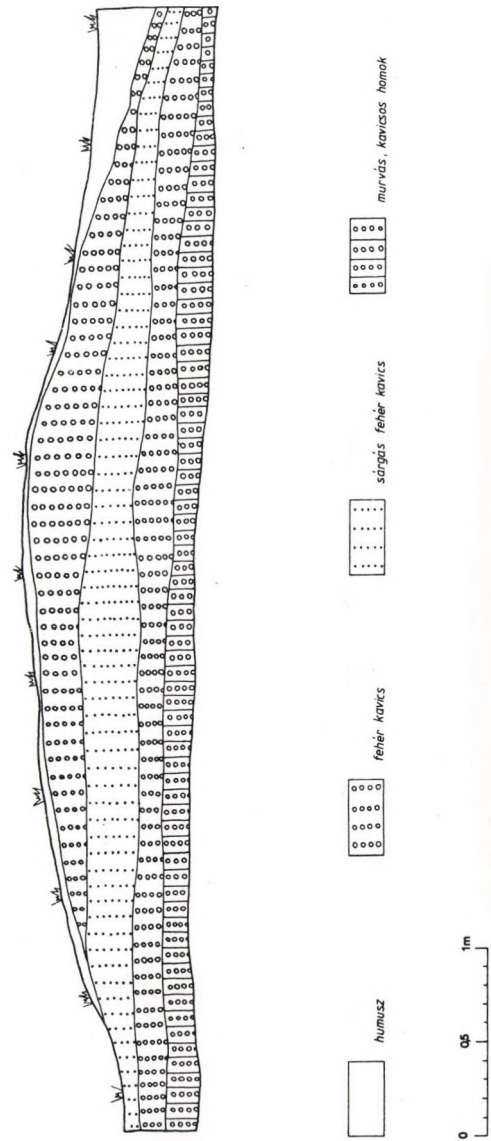

4. ábra. A római útról készített felvétel a 2. ábra 2. pontján.

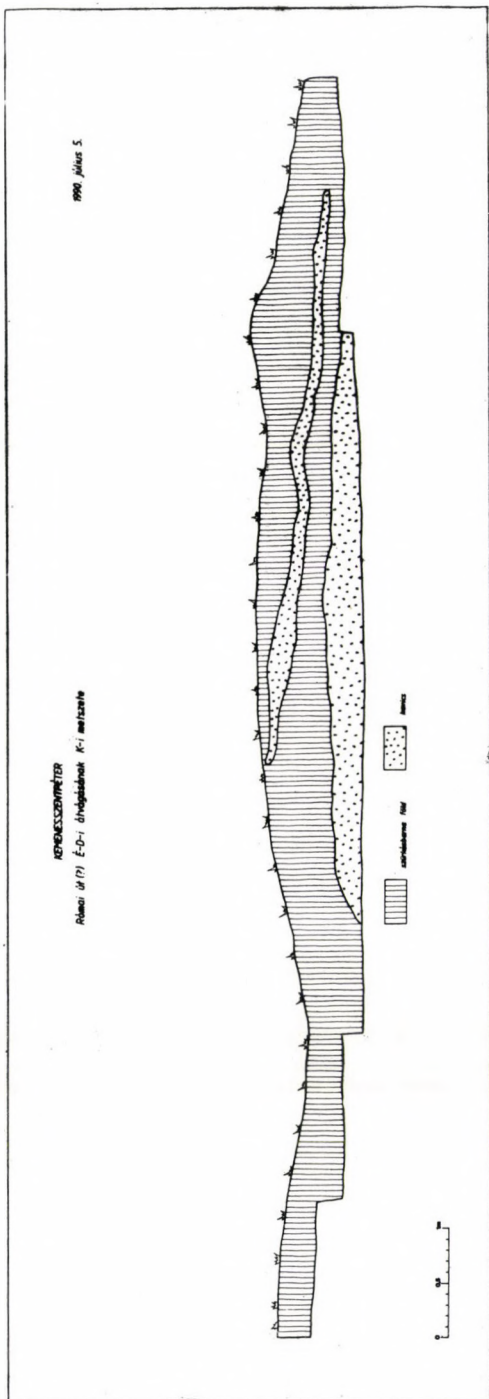

5. ábra. A kutatóárok mélyítésének metszete a 2. ábra 4. pontján.

KEMENESSZENTPÉTER
 Római út É-D-i irányú átvágásának K-i metszete
 1969. július 7.

6. ábra. Az 1969-es útátvágás metszete.

7. ábra. Az 1990-es átvágás metszete.

SZÖNYI ESZTER

MURSELLA – a régészeti feltárások újabb eredményei

Az a Pannonia-Superior területéhez tartozó római kori város – Mursella –, amelyről beszámolóm szól, nem tartozik a tartomány ismertebb települései közé. Nevét jórészt csak a szakemberek ismerik, kutatása, sőt helyének azonosítása is csak ebben az évszázadban kezdődött meg, noha ókori romjairól már Rómer Flóris (Rómer, 1863. 370) is tudott. A városka helyén a római kor után nem folytatódott az élet, ma is szántóföld a területe.

Forrásadatunk kevés van a városról:

1. Az Itinerarium Antonini 262,9-163,2 helye említi, mint az Arrabonából Savariába vezető út egyik állomását, amely az előbbtől XX MP távolságra van.
2. Lovászpatonán egy későrómai sírból másodlagos felhasználásban került elő egy mursellai scriba: Cl. Galonius sírfelirata (CIL III. 4267, RIU 372.), amely a II. századra keltezhető.
3. Említi még egy carnuntumi lelőhelyű, III. századi sírkő (CIL III 4490.), amelyet C. Iul. Proculus, Mursella municipium decuriója családtagjainak állítottak.

Ezzel tulajdonképpen végére is értünk a városra vonatkozó egykorú forrásadatoknak.

A település helyének azonosítása a kutatást már Mommsen idejében foglalkoztatta. Ő a Galonius-kő lelőhelye alapján előbb Lovászpatonán, utóbb Marcaltón (Marcal-Mursol-Mursella) kereste a várost. Lovas Elemérnek, a győri bencés múzeum akkori vezetőjének az érdeme a lelőhely azonosítása, az 1920-as években előkerült nagyszámú leletanyag és az itinerarium távolságadata alapján (Lovas, 1927, 206.). A város lelőhelye akkor Kisárpás néven került be a szakirodalomba, azóta Móríchida-Kisárpás, Kisárpás-Dombföld, Árpás-Dombföld néven fordul elő, aszerint, hogy a terület melyik község közigazgatási területéhez tartozik éppen. A római város a mai Győr-Moson-Sopron megye déli részén fekszik, az egykori csornai járásban, ott, ahol a Rába és a Marcal medre legjobban megközelíti egymást.

1970-ben friss diplomával, római koros régésként kerültem a győri múzeumhoz. Mint a későrómai kor egyik legrejtélyesebb településtörténeti problémája, nagyon érdekelt az ún. belsőpannoniai erődített települések kérdése. Mivel a kutatás az 1950-es évek óta (Radnóti, 1955.) Mursellát is ezek közé sorolta, egyik első ténykedésem volt a terület bejárása. Az előzetes terepbejárások során egy nagy kiterjedésű (a temetőkkel együtt csaknem 2 km²) római település nyomait regisztrálhattuk. Feltűnő volt a felszínen található korarómai anyag nagy mennyisége, amelyet egy későrómai erődített telepen nem tudtunk megmagyarázni! Az ásásokat tulajdonképpen ennek a későrómai településnek a meghatározása, ill. felderítése érdekében kezdtük, 1975-ben. A terület kiválasztásában – amelyet csekély anyagi lehetőségeink miatt jól meg kellett fontolni – segítségemre volt egy múzeumban talált ceruzabejegyzéses helyszínrajz, amelyben az erődfalakat és egy patkóalakú tornyot vázolt fel valaki. A helyi lakosság körében pedig éltek olyan öregek, akik álló, régi falmaradványokra emlékeztek: ilyen volt az akkor 85 éves Bakos Roza néni, aki 1911 előtt, legeltetés közben még bujócskát játszott a felszínen álló római falak között!

Természetesen a feltárások megkezdése előtt tájékozódtam a korábbi kutatásokról.

A római város területe a múlt században a bakonybéli apátság birtoka volt – kaszálónak használták. Az első ásást Sárkány Miklós bakonybéli apát folytatta itt 1872-ben. Kutatási során a mai dombföldi temetőtől déli irányban fekvő, a Marcaltól a Rába felé húzódó utat

tárt fel, az út két oldalán kőépületmaradványokat figyelt meg azonos tájolásban (Ebenhösch, 1872, 101-102.). Térkép, vagy valamiféle ásatási felmérés hiányában a feltárás pontos helyét nem ismerjük, de minden bizonnyal a város legdélibb részén lehetett, hiszen a temetőtől D-re már a római temetők húzódtak.

1911-ben a bakonybéliek parcellázták birtokukat, szántónak adták el a helyi gazdáknak. Ezzel kezdődött el és sajnos sikerrel be is fejeződött a még álló római épületmaradványok bontása, alapfalainak kitermelése.

Az 1920-as években már a későrómai temető egyes sírjai is előkerültek (Paulovics, 1927. 204.), a parasztok a belőlük származó leleteket élelmes régiségkereskedőknek kezdték árusítani, a sírokból és az épületekből kitermelt követ és téglát pedig építőanyagként használták fel.

Ekkor kongatta meg a vészharangot Lovas Elemér a település és a temetők tervszerű rombolásának megakadályozására. (Egyetlen gazda földjén 15 szekérnyi tegulát látott a saját szemével.)

1927-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Lovas ismételt sürgetésére Paulovics Istvánt küldte ki ásatások végzésére. A műkereskedők útján a nemzeti múzeumba került sírleletek: ládikaveterek, üvegedények stb. alapján Paulovics csalódott a lelőhelyben. A helyi lakosság ellenszenvétől kísért háromnapos feltárómunka után le is vonult a helyszínről, mondván, hogy mindössze az utat és némi törmeléket talált csak.

A temetők területén nagyobb volumenű kutatás is folyt. 1956-58 folyamán Bíró Endre a várostól K-i irányban egy későrómai temető 149 sírját tárta fel. Sajnos, mindössze egy előzetes jelentésben számolt be munkájáról (Bíró, 1959. 173-177.) az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain. A Xántus János Múzeumban őrzött leletek egyértelműen egy IV. századi temető sírmelékletei, szórványanyagként azonban innen – mármint a temető területéről is – előkerült korarómai anyag. Bíró ásatási naplójában feljegyezte, hogy a feltárás során többhelyütt találtak a sírok között 40 cm széles, 80 cm mély árkokat, amelyek betöltéséből edénytöredékek, köztük több terra sigillata került elő. Több mint tíz év ásatási tapasztalatainak birtokában most már egyértelműnek tartjuk, hogy ezek az „árkok” a korábbi város épületeinek kiszedett falai voltak, hisz a mi ásatási területünkön is jórészt így jelentkeznek ezek az épületek. Mindebből az is következik, hogy a korarómai város K-i irányban nagyobb kiterjedésű volt, a későrómainál, és mint az más városok esetében is gyakori, a IV. századi sírcsoportok, temetők a korábbi város beépített területére kerültek.

Bíró Endre 1960-ban ismét végzett temetőfeltárást a várostól D-i irányban (Bíró, 1961. 27.), ahol homokvételkor sírokat bolygattak meg. Ez az ún. 2. sz. temető az előbbtől kb. 800 m távolságban volt. A 2. sz. temetőből a 4 későrómai csontvázas temetkezésen kívül 9 szórthamvas, kifejezetten korarómai leletanyagot tartalmazó sír is előkerült. Koruk az I. század végére, a II. század elejére tehető.

Mindezek ismeretében a későantik erődített telep léte egyre problematikusabbnak látszott, a korarómai jelenségek nehezen voltak magyarázhatók egy olyan korábbi jelentéktelen településsel, amilyent pl. Ságvár esetében ismerünk (Tóth, 1975. 187.).

Eddigi kutatásaim ismertetése előtt, szeretném érzékeltetni, hogy a település méreteihez képest milyen kis terület ismeretében születtek eredményeim, amelyek a további feltárások során tehát még módosulhatnak. Ha a település területét, a temetőket leszámítva, 1 km²-nek vesszük, ebből az eddig feltárt terület kb. 3000m², vagyis az egész terület 3 ezreléke!

Bár az 1975–80 közötti feltárásokról már korábban beszámoltam (Szőnyi, 1981), a teljes áttekintés érdekében szükséges feleleveníteni az első öt szezon eredményeit is.

Az első ásatási idényben 2 m széles kutatóárokkaal kezdtük a munkát – ez a módszer egy szabályos alaprajzú erőd esetében elégségesnek látszott. Már ez az első év bebizonyította,

hogy (legalábbis az általunk legvalószínűbbnek ítélt területen) nem későrómai erő állott, hanem egy nagyobb kőépület, amely a III. század legvégén épült és a IV. században is használatban volt. Az ominózus patkó alakú torony ennek az épületnek az apszisa volt. Mivel az árkos feltárási mód nem kedvezett a kőépület alatt jelentkező korábbi településmaradványok, faszervezetű épületrészek értékelésének, a későbbi ásatási években – 1977–89 között – 5 x 5 m-es szelvényrendszerben, kis lépésekben (évi 30–50 ezer Ft-ból) az említett mintegy 3000 m²-nyi területet sikerült feltárnunk.

A felszínen is jól látható kavicsáv jelezte út átvágása után arra törekedtünk, hogy a város egy teljes insulájának területét feltárjuk. Ez eddig sajnos még nem sikerült teljes mértékben.

Az út a szokásos szerkezetet mutatja; homokalapozáson kavicsréteg, ezt a szántás már megbolygatta. Az egész vastagsága 60–70 cm, közepén feldomborodik. Szélessége: 6 m. Két oldalát vízlevezető árkok szegélyezték. Két periódusát, ill. egy teljes megújítását figyelhettük meg. Egyik útvágásunknál ez valószínűleg csak burkolatjavítást, némi útszélesítést és új vízlevezető árok kialakítását jelentette, a másiknál azonban – mely a település belső részében volt – jelentős útfelszínemelést is. A második útvágás környékén csak kis szondával volt alkalmunk tájékozódni, de annyit így is megfigyelhettünk, hogy az út két oldalán álló épületek pusztulása után területüket elplanírozták, majd az újabb házakat erre a jelentősen megemelt felszínre építették. Így viszont a köztük húzódó út mélyüttá vált – feltehetően esőzések alkalmával járhatatlanná –, így ennek megemelése is okvetlen szükséges volt. A régi burkolatra tehát újabb homok- és kavicsréteget terítve, annak felszínét 80 cm-rel megemelték, majd új burkolatot helyeztek rá. Ennek a későbbi útnak a burkolatát sajnos már nem tudtuk megfigyelni, hiszen a mai felszínnel egyenlő, a korairól azonban egyértelmű képet kaptunk. Az útfelszínt itt nagyobb méretű folyami kavicsból alakították ki, amelyek közé meszes, terrazzo-szerű, igen kemény masszát öntöttek, így az cementkeménységűvé vált. A használat során keréknyomok vágódtak bele.

Ettől a 6 m széles úttól keskeny kavicsos gyalogjárda (szélességét pontosan nem ismerjük, csak egyik oldalát tudtuk megfigyelni, közvetlenül a szántás alatt) vezetett be az 1. sz. kőépülethez, amely az út felé valószínűleg oszlopos tornáccal fordult. A szintén csak egy szakaszon megfigyelhető, sekély falalapozásból és az itt előkerült egyetlen hengeres oszloptörredékből következtethetünk erre. (Sajnos a kőházperiódus jelenségei annyira a jelenlegi felszín közelében kerülnek elő, hogy gyakran a szántás is megsemmisíti őket és ez értelmezésükben nehézségeket okoz. A későrómai járószint is csak kis foltokban maradt meg, legtöbb esetben nincs fogalmunk a helyiségek padlójáról sem.)

Az 1. sz. kőépület legnagyobb kiterjedése idején 31 x 17,5 m méretű volt, 8 helyiségből állt. Feltételezzük, hogy legalábbis az út felé eső traktusa emeletes lehetett, itt találtunk egy 2,5 x 2,5 m alapterületű, mélyen alapozott faltömböt, amelyet lépcsőalapozásnak gondolunk. Ezen a szárnyon az egyéb alapfalak is rendkívül mély alapozásúak, elérik a 90–110 cm-t, a sarkokon pedig a 140 cm-es mélységet is.

Padlószintet mindössze egy esetben tudtunk megfigyelni, ez terrazzo volt. Szokatlanlank találjuk, hogy a jöminőségű épületben sehol sem találtunk padlófűtést, annál is inkább, mivel tubustörredékek a szórványanyagban előfordultak. A falakat az újkorban nagyrészt kiszedték, ahol megmaradtak az alapozás részletei, ott tisztán kőből, kevés habarccsal, opus incertum technikával építkeztek. A házhoz a K-i oldalon apszisos toldalékrész csatlakozik, amely a IV. század közepén épülhetett. (Az építkezést megelőző planírozási rétegben II. Constantius 355–361 között vert pénzét találtuk.) Ez a későbbi rész laza, törmeléken talajra épült, ezért az építkezésnél cölöpalapozásos öntött falazási technikát alkalmaztak. Két sorban levert, 15–20 cm vastag facölöpökre téglával vegyes kőből, sok és nagy mésztartalmú habarccsal (amelyet helyben oltottak) készítették el az alapfalakat. Ez a rendkívül szilárd konglomerá-

tum sikeresen ellenállt a fakitermelő gazdáknak is, akik bár megkísérelték kitermelni, de ez esetben nem jártak sikerrel.

Az épület kivitelezésének minőségére néhány sötétkék, fehér, vörös falfestménytöredék, síküvegdarabok, lapos, fehér palaszerű padlóburkolatmaradványok engednek következtetni.

Az 1. sz. köépület úttal ellentétes oldalán, az úttal és az épület főfalaival azonos tájolású, kőalapozású kerítés húzódott 6 m távolságban. Ez nyilvánvalóan a telekhatárt jelezte.

A kerítés mögötti részen találtuk a 2. sz. köépületet, amely az előbbinél valamivel korábban épült, amint ez a telekhatáron az építési szentekből egyértelmű volt. A 2. sz. köépület építésének ideje az előkerült érmek és egyéb leletanyag alapján a III. század közepe, valószínűleg Philippus Arabs uralkodásának ideje. (Az uralkodónak két veretét is találtuk korhatározó helyzetben, az egyiket a kőházat megelőző kis kunyhó betöltésében, a másikat az udvar kavicsalapozása alatt.)

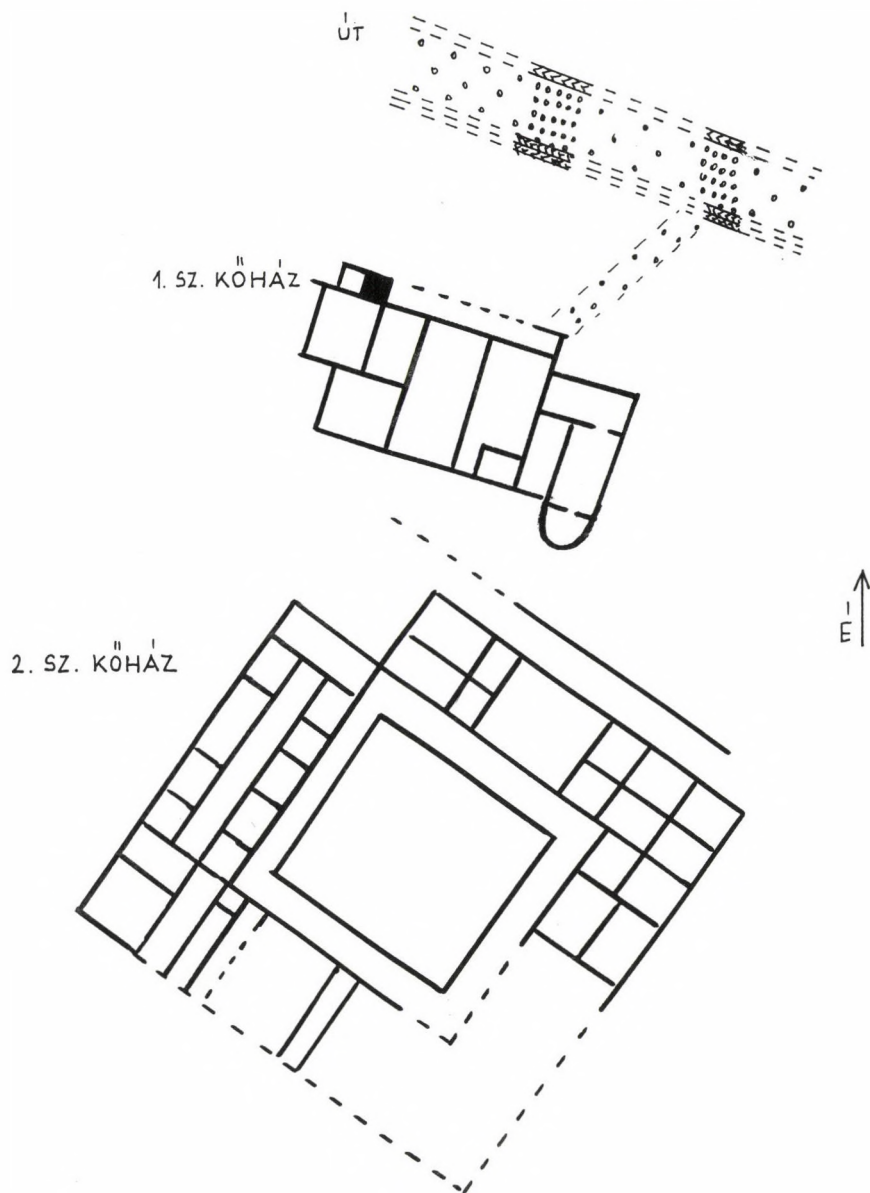
Stílusában a 2. sz. köépület teljesen eltér az előzötől. Atriumos típusú, nagyméretű villa urbanának is nevezhetjük. Méretei: 43 x 43 m, helyiségeinek száma több mint 30. A lekavicsozott, 17,5 x 17,5 m-es központi udvart oszlopos, vagy mellvédszerűen elhelyezett féloszlopos folyosó övezte, innen nyíltak a különböző helyiségek. A legnagyobb méretűek az udvar mögötti részben középen és a bejárat oldal középrészén helyezkednek el a klasszikus római ház szokásos beosztása szerint. A teljesen feltárt Ny-i szárny középső részén folyosó fut, ennek két oldalán 3 x 3 m-es kis helyiségeket építettek. A folyosó É-i és D-i végében nagyobb: 9 x 3 és 5 x 5,5 m alapterületű helyiségeket találtunk. A K-i szárnyat még nem tártuk fel teljesen, de nem szimmetrikus az épület, itt hiányzik a központi folyosó, ezért a helyiségek nagyobbak. Az épület D-i része, a feltételezett bejárat oldal pusztult le legjobban. Ez a dombtetőre esik, itt a szántás és az erózió egyaránt nagy pusztítást vitt végbe, ezért még az alapfalak irányának követése is nehézségekbe ütközik. Ráadásul a későrómai korban – úgy tűnik – az épületnek ezt a részét már nem használták, hatalmas méretű gödrök rombolják el az épület D-i határfalát. Betöltésükben kizárólag későrómai anyagot találtunk, nem valószínű tehát, hogy az újkori kőitermelők pusztítottak volna itt, gondosan válogatott egykorú anyaggal töltve be munkálkodásuk színhelyét.

A 2. sz. köépület falait is jórészt kitermelték, itt-ott maradt csak meg az alapfalakból valamennyi. Szintén kőből épült, a lapos termésköveket lehetőleg vízszintesen helyezték egymásra. Meglehetősen kevés habarcsot használtak, legalábbis az alapozásnál. Az alapfalak szélessége átlagosan 60 cm volt, mélységük – ahol a járósíntet meg tudtuk figyelni – 40–50 cm. Kivételt képez az udvar kerítőfolyosója, ahol a fal alapozása mindössze 20–30 cm mély. A felmenő falakból semmilyen maradványt nem találtunk, az épület díszességéhez támpontot nyújthatnak az ÉK-i sarok közelében előkerült zöld-fehér-piros geometrikus díszű, fal-, pontosabban: mennyezetfestés megmaradt darabjai. Padlófűtéssel ebben az épületben sem találkoztunk, általában belső járósínteket, ajtónyílásokat, küszöböket nem találtunk. A 2. sz. köépület használati idejét a III. század közepétől a IV. század első feléig tartjuk valószínűnek. A IV. század folyamán D-i részét már biztosan nem használták és az ENy-i sarkot elromboló kút betöltéséből előkerült mázas, későrómai korsó is arra utal, hogy a háznak ez a része sem állt már a IV. század második felében.

A két köépület feltáráásával célunk lenne a teleknagyság, ill. az insulaméret meghatározása. Sajnos egyelőre a másik utcát – ahonnan a 2. sz. köépület bejárata nyílhatott – még nem sikerült elérnünk. Közvetlenül az épület homlokzata előtt nincs, ez azonban még nem jelent semmit, hiszen az 1. sz. köépület fala is 13 m távolságra feküdt az úttól. A 2. sz. kőház előtt a jelenlegi felszínen az út nyomai nem látszanak.

ÁRPÁS - DOMBIFÖLD, MALOMDOMB
1975 - 89

0 40 80 m

1. ábra: Helyszínrajz

Mint az eddigiekből nyilvánvaló, a területen a köépítkezés csak a III. században kezdődött. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a terepbejárások által meghatározható városnak a szélén vagyunk. A Rába-töltésig Ny-i irányban húzott 80 m hosszú kutatóárokban további épületek már nem mutatkoztak, mindössze a házaktól kiinduló, fokozatosan vékonyodó hulladékréteg jelezte a római település szélét. É-i irányban még kb. 200 m-re nyitott szondánkban is találtunk kőházmaradványokat, koruk a római időszakon belül egyelőre nem határozható meg. K-re és D-re folytatódik a település, központi magját ásatási területünkől DK-i irányban sejtjük, itt lehetséges, hogy korábbi köépületekkel is számolhatunk.

Mivel a municipiumi rangot már II. századi sírkő említi, a rangemelés nagy valószínűséggel a hadrianusi városalapítások korára tehetjük. Ebből az időszakból az általunk feltárt részeken épületnyomokat nem találtunk, csupán néhány földbe mélyített „csőszkunyho” (3 x 2 m körüli méretben) és karóssorral határolt kis kunyhómaradvány köthető ehhez a korszakhoz. Úgy tűnik, hogy a II. században ezt a területet művelték, városszéli kertek lehettek itt.

Ásatásunk színhelye az I. század végi, II. század eleji időszakban szintén városon kívüli területnek számított. Erre bizonyíték, hogy az 1. sz. köépület K-i szárnya alatt, részben még a 2. sz. kőház alá is benyúlva 13 fazekaskemence maradványait és a hozzájuk tartozó egyéb létesítményeket (kutak, szárító, agyagvételi gödrök) találtuk. A kemencék a legegyszerűbb, benszülött jellegű, kerek alaprajzú építmények, kissé eltérő szerkezettel. Általában csak földbe mélyített részeik maradtak meg, tüzelőterük egynyílású vagy kétnyílású, a rostélyt vagy a tüzelőter közepén húzódó, vagy az abba sugaras elrendezésben benyúló agyag támfalak tartották. Magát a rostélyt vesszőfonatra tapasztott, átluggatott agyagból készítették, Építési technikájában kivételt képezett a 6. sz. kemence, amelynek tüzelőterében boltozatosan épített támvégek tartották a kifejezetten erre a célra készített rostélytéglákból kialakított rostélyt. Ez az építési mód általában a római építési módra készített, nagyméretű, négyszögletes alaprajzú edény- és téglaegető kemencékre jellemző. A mi fazekaskemencéink közül ez volt a legnagyobb (átm. 160 cm), a többi méretei 120–140 cm átmérő között mozogtak. A kemencékben készített fazekasáru sajátos kettősséget tükröz: részben kifejezetten LT–D típusú edényeket készítettek itt (tojásalakú festett díszű fazék, besimított díszítésű pse. dokanthalos, alávágott, kihajló peremű tál), részben gyártották már a római jellegű kerámiát – a szokásos főzőedényeken kívül a lapos, Ohl 3 típusba sorolható, vörös festésű, tulajdonképpen sigillata-utánzat tálakat és az ún. vékonyfalú kerámia utánzatát barbotinos kivitelben, hogy csak a legérdekesebbeket említsük. A kemencék korát rétegtani helyzetükből, a bennük gyártott edények típusából és a felhagyásuk után betöltött hulladékanyagból határoztuk meg az I. század második felére – II. század elejére. (A betöltésben Claudius és Titus-pénzek is előkerültek.)

A fazekasműhely kemencéi között két esetben sikerült szuperpozíciót megfigyelnünk; az 5. sz. elrombolt kemence (amelyet az 1. és 2. sz.-val közös munkagödörből kezeltek) fölé építették a 6. sz.-t, a 11.-12.-13. sz. – szintén egy munkagödörből nyíló kemencebokr – pedig a 10. sz.-nál későbbi (a 11. kemencét a 10. sz. munkagödörébe építették bele). Ezen megfigyeléseink ellenére a kemencék és a munkagödrök betöltésében talált leletanyagban időbeli különbséget nem tudunk kimutatni, tehát a műhely meglehetősen rövid időhatáron belül üzemelt.

A fazekaskemencéken kívül a műhelyhez tartozott egy kb. 12 m hosszú, 2,5 m széles cölöpös szerkezetű építmény, amelyet emelt padlószintű (kukoricagórészérű) edényszárítónak

határoztunk meg. A területen feltárt számos kút közül az egykorúakat nyilvánvalóan használták ipari célokra is. A területen mindenütt fellelhető, különböző formájú és mélységű agyagvételi gödrökből a kemencék építéséhez és megújításához szükséges anyagot nyerték, és egyben a keletkező hulladékanyag eltüntetésére is felhasználták őket.

Érdekességgként szeretnénk még megemlíteni, hogy míg a III.–IV. században az általunk feltárt területen két telket kell feltételeznünk – kerítés az 1. és 2. köépület között –, addig az I.–II. században a terület egy teleknek számított, hiszen az útra merőlegesen egy sorban elhelyezett fazekaskemencék mindkét ház alatt előfordulnak, a kemencék folytatásában pedig a 2. sz. köépület alatt a fazekashulladékkal betöltött agyagvételi gödrök jelzik, hogy a gerencsér telke itt is folytatódott. Mélységében tehát a korai telek jóval nagyobb volt a későrómai-nál, szélességében viszont, úgy tűnik, nem érte el annak méreteit. A fazekas telktől K-i irányban bronzöntőműhelyre utaló nyomokat találtunk, ez a rész azonban még feltáratlan.

A fazekasműhelynél korábbi, I. század közepe előtti településnyomokat is találtunk a területen. Ezt csak egy esetben tudjuk bizonyítani, amikor egy 7 x 7 m-es gerendavázis házikó maradványait rombolták szét fazekaskemencék építésével. Az egyéb gerendavázis és cölöpös szerkezetű korai objektumok régeltani adataiból csak annyi biztos, hogy a köépületek előtti időkből valók. Ezekből a faszerkezetű építményekből, mivel hozzájuk tartozó járósínteket nem tudtunk megfigyelni, sajnos leletanyagot nem ismerünk. Így azt, hogy a római időszakból származnak, csak a későbbi periódusok épületeivel és az úttal való azonos tájolásuk teszi valószínűvé.

Ásatásunk eddigi megfigyelései tehát bizonyítják, hogy Mursella esetében nem belsőpannoniai erődített telepről van szó, hanem egy bennszülött kelta előzményekből létrejött településről, amely már az I. század második felében jelentős kézműiparral és az importtárgyak tanúsága szerint igényes és tehetős vásárlóerővel (esetleg római katonasággal) is rendelkezett. Ez a telep a II. században municipiumi rangot kapva, területileg terjeszkedni kezdett és külső képében is városias formát öltött, amelyet a IV. század végéig megtartott. Bár a településről – részben a feltárt terület szűk volta, részben a legkésőbbi réteg lepusztultsága miatt – ebből az időből viszonylag kevés adatunk van, a IV. századi sírok gazdagsága még a Constantinus–dinasztia idejében is anyagi jólétről tanúskodik. Hogy a későrómai korban rendelkezett-e a város valamilyen erődítéssel, városfallal, arról egyelőre nincs ismeretünk. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy az V. század közepére már nem használták a római épületeket: az egyik ház falai közé ugyanis hun kori sírt ástak be.

Mintegy utóiratként szeretném megemlíteni, hogy a korábban már feltételezett bronzöntőműhely szomszédságában az idei évben fémkeresővel nagymennyiségű felaprított és újrafelhasználásra előkészített bronztöredéket találtunk, közte egy életnagyságú vagy annál nagyobb díszpáncélos bronzszobor (feltehetően császárszobor) töredékeit, amely minden bizonnyal a város egyik köztéri szobra volt. Az anyag még restaurátlan, elemzése és korhatározása további kutatásokat igényel.

Rövidítések

- Bíró 1959 = *Bíró E.*, Kísárpási későrómai temető ArchÉrt 86 (1959) 173-177
- Bíró 1961 = *Bíró E.*, Árpás, RégFüz 1961. 27.
- Ebenhösch 1872 = *Ebenhösch F.*, Levél Koronczóról ArchÉrt 7 (1872) 101-102.
- Lovas 1927 = *Lovas E.*, Kísárpási domborműves scriniumlemezek ArchÉrt 91 (1927) 204-209.
- Paulovics 1927 = *Paulovics I.*, A kísárpási római telep ArchÉrt 41 (1927) 197-204.
- Radnóti 1955 = *Radnóti A.*, Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban MTAK (II) 5. 1955. 487-508.
- Rómer 1863 = *Rómer F.*, Árpás és a móríczhidai Szent Jakabról elnevezett prepostság GyF 2 (1863) 358-376.
- Szőnyi 1981 = *T. Szőnyi E.*, Mursellai ásatások ComArchHung 1981. 87-121.
- Tóth 1975 = *Tóth E.*, A későrómai belsőpannoniai erődök kérdéséhez SMK 2 (1975) 183-189.

LADÁNYI ERZSÉBET A városfogalom kutatásának módszertani kérdései

A városfogalom kutatásának módszertani kérdéseiről írva, legyen szabad a várostörténet-írásban is mesterem, az 1990. októberben 90. évét betöltött Kumorovitz professzor úrról megemlékezni, aki az általa művelt segédtudományok eredményeit is hasznosítva, a hazai várostörténetben új, irányt mutató módszert alkalmazott. Mintaszerű pontossággal és éleslátással helyezte el Buda korai fejlődését az európai képben, és a korábbi kutatók közül elsőként épített Buda és Pest fővárossá válásának kutatásánál a források kibővítésével a római jogra. Ezzel a móddal a várossá alakulás gyökereinek meghatározását adta meg és a *medium regni* és *locus communior* fogalmának értelmezésével és felhasználásával a várossá válás egyik leglényegesebb elemét rögzítette. Köszöntését pedig mindazok nevében is tolmácsolom, akik 70. születésnapján tanítványaiként Aquinói Szent Tamás Summa-jának átadásával fejezték ki iránta való tiszteletüket, amely egyszerre szólt a premontrai kanonoknak, feddhetetlen életű papnak és a tudományban a Mesternek. Számunkra ő volt és maradt a szelíd emberség, a humánus és a mindenekfelett igényes tudós mintaképe. Eszményünk lett, akit szeretünk és követünk. „Mindazért, amit eddig kaptunk tőle, illesse őt igaz hálánk és köszönetünk.” (Levéltári Közlemények 1980-1981, 4.)

A várostörténetírás a legösszetettebb tudományágak egyike. A források körének filológiai és a társtudományoknak módszertani szempontból való értékesítése mellett éppen korunk kutatása állította középpontba a város-lét meghatározó vonásainak feltárását.

A XIX-XX. század fordulóján elsősorban Gierke munkássága irányította a figyelmet a város és állam azonos vonásainak egybevetettségére, melyet aztán a XX. század történetírása egyenesen a modern állam középkori alapjaként, előzményeként értékelt. Ez a megfogalmazás nagyon határozottan rögzíti: „A modern állami fejlődés Németországban a fejedelmi területeken, a birodalmi városokban és Itáliában a városállamokban megy végbe.” Ez a megállapítás csak hangsúlyosabbá tette azt a tényt, hogy a modern állam fogalmainak a várostörténeti kutatásba való bevonása felettébb indokolt.

A várostörténeti kutatásban ezzel a fentebb említett értékeléssel párhuzamosan felmerült azonban a város-lét, a Städtewesen kutatása más ismérvek bevonása, ill. rendszerezése alapján is. A középpontba azoknak a jellegzetességeknek a kutatása került, amelyek a várost megkülönböztetik a nem-városi településtől. Ez a kutatás egészére, hosszú időn keresztül nagy hatással volt: a város legáltalánosabbnak ítélt kritériumait kezdték mérlegelni, meghatározni, majd érvényesíteni. A megállapított kritériumok pedig szükségszerűen a különböző városkategóriák felállításához, ill. rendszerbe sorolásához vezettek. A meghatározható kritériumrendszerekről és várostörténeti szempontú hasznosíthatóságukról az 1960-as évek végén Joris készített értékelő tanulmányt. Szerinte a várostörténet kutatóit nagyon befolyásolta az egyoldalúan várossáminősítőnek tartott kritériumokra való építés, melyek a következők: 1. demográfiai, 2. történeti, 3. jogi, 4. terminológiai, 5. gazdasági.

Mit is jelölnek ezek? A *demográfiai*: a település lélekszámát tekintő alapvetőnek – de hol a határ? Ammann kutatásait is figyelembe véve 5.000–20.000? S joggal teszi hozzá Joris: a

városi lakosság száma csak a falakon belüli, vagy az azokon kívül élőket is magában foglalja-e? Hiszen már e számításnak eme eltérései alapján is a német és a belga történészek álláspontjában is igen nagy az eltérés. S itt kell megemlíteni, hogy a kislétszámú magyar városias településeket nem is lehet ilyen kritérium alapján városként tekinteni. És az is lényeges: éppen a korai korszakra felhasználható, demográfiai információt tartalmazó forrás szinte alig áll a kutató rendelkezésére.

A történeti mivolt: ennek lényege, valamely város-település abban a mértékben tekinthető városnak, amilyen mértékben múltbeli szerepe megadta neki ezt a rangot. De a városoknak – teszi hozzá Joris – nem szükségképpen azonos a múltjuk, s nem alkalmazható közös nevező az ókori polisra, a római civitasra, a középkori metropolisra.

A jogi ismerv: a városjog és városi jogállás vizsgálatára szükkült. Joris hangsúlyozza, több kifogás is emelhető ennek használhatósága ellen: a) sokszor nem ismert a városi kiváltság; b) az alapított városok esetében az oklevél fedi a jogi helyzetet; c) a spontán kialakuló város-letet teljesen figyelmen kívül hagyja, ill. tagadja.

A terminológia – tehát a megnevezés – fejlődési fokozatra nem utal, nem alkalmazható, ezért kritériumnak nem tekinthető.

A gazdasági kritérium alkalmazása – miként Joris írja – kedvező fogadtatásra talált, de értékelésénél ennek ellenére már Le Goffnak a megállapításait is hangsúlyoznunk kell, legfőként azért, mert Joris tanulmányát azzal a következtetéssel zárja: „A város ideál-típusa többé nem felel meg a kutatás igényeinek.”

A várostörténetírás módszereit és eredményeit az urbanus Franciaország történetének elemzése során vette számba Jacques Le Goff. S miközben leszögezi a termelés, a csere, a kézművesség és kereskedelem, azaz a gazdasági kritérium fontosságát – mindezeket úgy értékeli, hogy egyetlen tényezőt sem ítél jelentősebbnek a többinél. Saját kutatásain kívül H. Pirenne, Lombard és mások kutatási eredményeire építve fogalmazza meg nagyon reális, körültekintő véleményét. Vizsgálatában az alakuló város szervezeti rendszerének fontosságát emeli ki, s majd ez vezet el munkájában a jogi keretek, a jogi szempontú meghatározhatóság alkalmazásához.

Elemzésében a középkori város és az antik város különbözőségére is felhívja a figyelmet. Mint írja, az ókori város olyan épületek és műalkotások együttese körül rendeződött el, amelyek a IV. és VII. század között mind eltűntek. Ahol ezek némelyike megmaradt, ott is csak topográfiai folytonosságról lehet szó, mert a funkció megváltozott. A középkori városnak nemcsak új laikus kormányzata jelent jogi szempontból teljesen mást, hanem ezzel nagyon is összhangban: a város új műalkotásai is, ennek az új jogi minőségnek a megtestesítői. A fejlődés egészét tekintve pedig joggal hangsúlyozza: a középkori város intellektuális (a skolasztika városi rendszer!), politikai (francia kommuna, a bonae villae stb.), esztétikai (a gótika városi művészet) és vallási modellek (kolduló rendek) szülőhelye volt.

Végül felteszi a kérdést: milyen volt az urbanizáció súlya és jellege Franciaországban? Dél-Franciaországban inkább megtalálható az antikvitás és a nagyközépkor városi öröksége, de – a kivételektől eltekintve – csekélyebb gazdasági, politikai és intellektuális szerepet játszott, mint Észak-Franciaország, ahol ott volt ezen kívül a középkori kereszténység intellektuális fővárosa és legnagyobb városa: Párizs. A másik sajátosság: a királyi hatalom korlátozta ugyan a városok önkormányzatát és hatalmát, de a királyoknak szinte állandó, városok iránti jóindulata az urbanus Franciaország növekedését segítette. Megítélése szerint az a tény, hogy Szép Fülöptől kezdve a városok képviselőit meghívták az ország gyűléseire, egyfajta egységet hozott létre, még akkor is, ha a városi küldöttek hatáskörére az jellemző: „A királyi kívánságokba való beleegyezés egyszerű kamarái, e gyűlések jelentősége korlátozott volt.” (Kiemelés tőlem. L.E.)

A civitas fogalomnak – használata, értelmezése – magyarázatául újólag és részletesebben meg kell említeni az antik városhoz való viszony szempontját. Ebben olyan megfogalmazás és megközelítési mód vezet leginkább általánosan alkalmazható eredményre, amely az antik városhoz való viszonyt nemcsak a kontinuitás kérdéseként veti fel, hanem az antik – késői antik város funkciójának vizsgálatát állítja a középpontba: egyszerre elemezve azonosságot és különbséget. Mindenekelőtt Vittinghof munkásságának erre vonatkozó részeire szeretnénk hivatkozni, kiegészítve Haverkamp, Conrad és Maschke körültekintően megfogalmazott megállapításaival.

Vittinghof a késő-antik „város” egyes csoportjainak különböző jelentőséget tulajdonít. A legelőkelőbb csoportot az alkotmányuk szerint egységes római polgárvárosok, a municipiumok és coloniák alkották. Ezek közül csak kevés rendelkezett a ius Italicum-mal, a legmagasabb kiváltsággal, amely a tartományi helytartó minden beavatkozásától védett. Nagy általánosságban a polgárvárosokkal az „idegenek (peregrini) városai” álltak szemben. Önkormányzatuk foka a római állam által adott jogállásuktól függött. Az „idegenek városaira” használták a civitas kifejezést, amelynek alkalmazása a II. század közepén kezdte kiszorítani a tulajdonképpen értelemben vett római városkategóriákat, ill. jelölésüket, a municipiumot és a coloniát. A késő birodalom (nem tekintve a császári uradalmakat) szinte teljesen civitasokra volt tagolva, ezek pedig mindenkor saját, rögzíthető, császári kiváltságon, a ius civitatis-on alapultak. Ez a civitas politikai-közigazgatási értelemben jelentkezett, olyan központi helyet jelölt, ahonnan integrált vidéki területet igazgattak. (A civitates mellett elszórtan regiones is található, ez utóbbi a városi központ nélküli vidéki körzeteket jelenti.) Alapjában véve a városi centrumot és a mezőgazdaságilag hasznosított vidéki területet nem választotta el egymástól jogállás szerinti különbség. A kettő együtt alkotta a civitast. Ugyanaz a földjog volt érvényes. A városi és vidéki lakosok, ha teljesjogú polgárok voltak, ugyanazzal a polgárjoggal rendelkeztek – teljesen függetlenül attól, hogy a lakóhelyük a városfalakon belül vagy kívül volt-e.

Ezekre a császárkori közösségekre az volt a jellemző, hogy vezető rétegük birtokai ugyan többnyire a territoriumon (vidéken) voltak, de a réteg maga a városban élt. Ez a helyzet kb. az V. század derekától változott meg, amikor a földbirtokosoknak legmagasabb kategóriája visszavonult vidéki jóságaira (villae). Ez az (el)vándorlás a környező territoriumnak nagyobb súlyt adott, a vidéki úri székhelyeken a gazdasági és társadalmi-politikai hatalom új központjait hozta létre, és lassan elszigetelte a vidéktől a várost. A megkisebbedett városoknak a III. században fallal való általános körülvétele és területi összezsugorodásuk – a fentebbiek értelmében – szükségszerűen visszafordítja a korábbi városiasodást azzal, hogy a város kiszorult az egész civitasra vonatkozó központi helyzetéből. A birodalom veszélyeztetett területein, pl. Galliában ez a zsugorodás különösen jól megfigyelhető. Ennek a folyamatnak eredményeként gyakorlatilag láthatóvá váltak az „intra muros” város legelső kezdeményei. Ez a város-település lett a püspök székhelye is, akinek papi hatalma kezdetben sem korlátozódott magára a város-településre. A hivatali körzetek fokozatosan megszilárduló elhatárolódásával a IV. században az egyház dioecesis (kerülete) majdnem mindenütt azonos lett a civitas-szal. A vidék, azaz valamely város territoriuma lelkeszségeinek a püspöki egyház alá rendelése ellentétesen hatott a város és vidék kapcsolatának egyébként megfigyelt lazulásával, s a régi egység legerősebb kapcsa lett. A püspök civitates-en belüli pozíciójának erősödéséhez vezetett az, hogy már Nagy Konstantin világi ügyekben magánjogi perek eldöntésével bízta meg, s az állam vállalta a püspöki ítéletek végrehajtását. Gazdasági hatalma is növekedett. A földadó alól mentesítést ugyan nem tudott szerezni, de bizonyos szolgáltatások esetében immunitást kapott és hagyatékot fogadhatott el.

A *civitas*-oknak az egyházi szervezeten belüli, központi szerepét, politikai, közigazgatási, gazdasági, társadalmi s nem utolsósorban kulturális funkcióját joggal hangsúlyozta A. Haverkamp is, amikor a püspöki város és a diocesis-hálózat szervezeti kereteit vázolta fel.

Az egyház – város fogalompár elemzése során ezt a megállapítást szélesebb földrajzi területre is érvényesítette H. F. Schmidt, aki szerint „a római kor „városai” a Rajna és a Duna térségében tulajdonképpen csak mint püspöki székhelyek... mentődtek át topográfiailag és az egyházi földrajz szempontjából a német középkorba: Itáliában és Dalmáciában, de Galliában és Hispániában is a püspöki város egyenesen a város a nagyközépkorban.” Itt rejlik tehát annak a magyarázata, hogy Európa-szerte s természetesen Magyarországon is a püspöki székhely megnevezése mindig *civitas*.

Az európai várostörténeti kutatások számára a legjárhatóbb utat – miként Le Goff munkásságának taglalásánál erre már utaltunk – a jogelemek-intézmények és város egymástól elválaszthatatlan megnyilvánulási formáinak feltárása jelenti. A jognak társadalmi realitása van – írja Kroeschel, s ennek a gondolatnak messzemenő érvényesítésével rajzolja meg Le Goff a korai város létének legjellemzőbb, jogi értelemben vett vonásait.

Le Goff tanulmányának címe, „A mozgalomtól az intézményig” is mutatja ennek a bonyolult folyamatnak a jellegzetességét. A települések lakói kezdetben úrtól-uraktól függő (dominium) viszonyban élnek, aki(k) felettük a joghatóságot is gyakorolják. Életkörülményeiknek megfelelően használt jogok egy részét, pl. mértékkel, posztó- és ürmértékkel kapcsolatos ügyekben az észrevételnek, ill. a büntetés kiszabásának jogát maguk számára ugyan megválthatják, de felettük az úr bíraskodási joga megmarad. A jogoknak az átengedése elvben az úr jóindulatától függött, de valójában ki kellett kényszeríteni. Találón fogalmazza meg Le Goff: „A középkori város a maga jogi személyiségében a lényegyet tekintve lakóinak vívmánya, kivéve az új alapításokat.” (Magyarországon ez utóbbi kategóriába Zágrábot sorolhatjuk.) Majd így folytatja: „Ennek a küzdelemnek az alapja, első és alapvető vívmánya a városi társadalom bázisa, a személyes szabadság.” Pl. Lille-ben a polgárok által megszerzett személyes szabadság 1175 után kiterjedt mindenkire, aki ott munkát keresett és áttért a szomszédos falvakra is. 1194-ben Béziers-ben a vicecomes minden városba költözőnek teljes szabadságot (*plena libertas*) adott. Ez a teljes szabadság válik az alapjává a „kollektív létezőnek”, a városnak mint jogi személyiségnek, azaz a városi *universitas*-nak. Az *universitas* olyan közös jellegzetességekkel rendelkező emberek csoportja, amelyek nekik bizonyos egységet adnak, s akiket ennek alapján mind a saját cselekvésben, mind a csoporton kívüli harmadik, személylyel szembeni magatartásban *összességnek* tekintenek. Tehát *csoporttudat* nyilvánul meg mind a cselekvésben, mind az ellenállásban.

Le Goff éles logikával következtet: a városi közösség több és más, mint azoknak a lakóknak a számtani összege, akik ott élnek: attól fogva, hogy a kollektívát (*universitas*) megalkották, ez mint egyedektől független tényező áll fenn! Ennek megnyilvánulási formáit is számba veszi: a társulás joga, bíraskodási jog, városi demokrácia, kollektív tulajdon.

A társulás joga. 1219-ben Clermont lakóinak uruk, II. Guy gróf megengedte, hogy *universitasuk* gyakorolhassa azt a jogot, hogy gyülekezzenek s megtegye azt, ami az *universitasra* tartozik. Lényeges szerepe lehet itt a polgáreskünek is. Miként Le Goff írja: Pont de Beauvoisinben 1288-ban ennek konkrét tartalma a következő volt: „Kötelesek vagyunk polgárnak befogadni mindenkit, aki a város polgárságát kéri s kész bíróságunk elé állva esküt tenni: bárki, akit polgárnak befogadnak, köteles megesküdni a szabadságra (*franchise*), megtartani mindenhol a seigneur és város jogait – amely erre a szabadságra épül – és hűnek lenni az eskühöz.” Itt jegyezzük meg: a polgáreskünek különleges vonása, mely alapvetően megkülönbözteti a hűbéreskütől, hogy az előbbi egyenlőket kapcsol össze, míg az utóbbi a felső és alsóbb rangút.

Bíraskodási jog, illetve a saját bíró léte. Ennek kifejtésénél Le Goff szükségesnek tartja a város jogi személyiségének újbóli, árnyalt kifejtését: „A városnak a középkorban adott gyakori

meghatározása szerint, az *universitas* olyan emberek csoportja, akiknek egyazon jog keretében közös életük van.” Ez teljesen egybevág Abélard meghatározásával: a *civitas* azoknak az egyesülése, akik *aequo iure* élnek, illetve Adelard de Bath szerint: akik *iustitia communist* birtokolnak. Ezek a meghatározások mind Szent Ágoston *De civitate Dei* c. munkájára épülnek.

Városi demokrácia. Ez azt jelenti, hogy a városi közösség döntésének alapja olyan széles, amennyire lehetséges a „*quod omnes tangit*” római jogi elve alapján. A megengedett döntéseket a *maior et sanior pars* hozta. IV. Ince pápa *pars sanior* meghatározása a következő: „*Pars sanior-nak* azt nevezem, amely a legjobb választott főtisztviselőt szemeli ki, hacsak nincs vele (ti. ezzel a résszel) szemben igen nagy számszerű, vagy a szavazók méltóságából eredő túlsúly.”

Kollektív tulajdon. Ezt testesíti meg: 1. a város kincstára, 2. a közösség közös ingatlanai, 3. a harang, 4. a város pecsétje. 1. A *kincstárnak* része a város emlékezete, a levéltár is: a városi ügyintézés, bírói döntések, lajstromkönyvek, protokollumok stb. együttese. 2. A *közösség közös tulajdonai*: a börtön, a *domus iudicialis*, a kereskedőcsarnok, a városfal, minden, amit *ad utilitatem civitatis* fordítanak. 3. A *harang*, amely nem azonos a templom harangjával, mert ez közös cselekvésre szólít. II. Frigyes 1226-ban kelt oklevele egyértelműen szól a harang jelentőségéről, amikor megtiltja létét: „...firmiter inhibemus, ne sono campane ad aliquam convocationem civium faciendam ammodo predicti cives utantur vel ad sonum ipsum convenire presumant...” 4. A *pecsét*. A pecséthasználat és jogi személyiség feltétlen összetartozását Szent Lajosnak 1235-ben Reims részére kiadott döntése így fogalmazza meg: „...non debent habere sigillum cum non habeant communiam...” Le Goff munkájában szintén különleges fontosságot tulajdonít az elismert érvényű saját pecsét létének, amelynek használata a bizonyíték arra, hogy a városi közösség nemcsak a jogi személyiség, hanem a *persona authentica* mivolt méltóságának is a birtokában van! Oklevéladása ezért lesz közhitelű. A jogi személyiséggel rendelkező város kormányzatának formái: a kommuna, ill. podesta város, melynek előzményeként a konzuli várost lehet tekinteni.

Le Goff tanulmányában a jogi személyt jelentő *universitas* = kollektív létező vizsgálata áll a középpontban. Az *universitas* római jogi eredetű fogalom, azaz Le Goff kutatásaiban a római jogra épít. Az *universitasok* körére azonban alkalmazták a *communitas*, *communa-commune*, *societas* stb. megnevezéseket is.

A következőkben áttérek az eddig is érintett kérdések magyarországi vizsgálatára, úgy, hogy nem részletezem egy-egy településre alkalmazva a szórványosan feltűnő, de mindenképpen a római jog hazai térhódítását és hatékonyságát mutató adatokat (pl. az *universitas bonorum* Patak 1201. évi kiváltságlevelében, vagy a *communitas* és más római jogi szakkifejezések előfordulása). A felvetett kérdés megoldásához módszerem középpontjába most csak azokat a XIII. századi magyarországi településeket állítom, amelyekre egyértelműen áll a meghatározás: *az a település város, amelynek jogi személyisége van.*

Ez a meghatározás a vizsgálatba bevont települések esetében is, de általánosságban is nagyon lényeges problémára irányítja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy *a város-lét és a kiváltságlevél megadása időben hogy viszonylik egymáshoz; a városléthez szükségszerű-e kiváltságlevél léte.*

Az így meghatározott városnak, tehát a kollektív létezőnek melyek az attribútumai?

Hogyan értelmezhető a *Stadtluft macht frei*-nek a szakirodalomban sokszorosan polgárjogot szerzett elve?

Településeink között számos olyan is létezett, melyeknek jogi értelemben meghatározott város-léte megelőzte a kiváltságlevél elnyerését. Ide tartozik Sopron, melynek *communitas civium*-át és pecsétjét egy 1274-ben kelt oklevélben említik, az ispotályos ház komendátorának pecsétjével együtt. A *communitas* pecsétjének alkalmazása itt igen lényeges: az oklevél a heiligenkreutzi kolostorral kötött adásvételt tartalmazza, az ispotályosok hiteleshelyi

tevékenysége azonban csak Magyarország területén tette autentikussá az oklevelet, hiszen a *loci credibilia* működési köre magyar sajátossággként csak Magyarország területén érvényesülhetett, mint közhitelűvé tevő tényező. A városi *communitas* pecsétjének jelentőségét éppen az mutatja, hogy mint *persona authentica* mivoltú, az oklevelet pecsétje teszi Ausztriában is hitelessé.

A soproni universitást és pecsétjét említő másik oklevél kelte 1276. október 17. Ez a győri káptalan 1277. évi átirásában maradt ránk. Az átiró oklevélből megtudjuk, a soproni oklevélen két függőpecsét volt: az egyik a soproni *communitas*é, a másik az ispótályosok pecsétje. A káptalan az átiró oklevélben a soproni oklevél *universitas civium* részét *communitas civium*-mal azonosítja. Ez a tény nemcsak a káptalan szakszerű jogi tájékozottságát igazolja, hanem közvetve a soproni *universitas*-ét is, amely teljesen tudatában lehetett e két kifejezés azonos tartalmának.

Sopron királytól adományozott kiváltságlevele 1277. szeptember 3. után keletkezett.

Hasonlóan, már kiváltságlevelének elnyerése előtt Pozsonyt is *universitas*-ként említi 1287-ben oklevél: „...*universitas civium Civitatis Posoniensis*...” Ezt az oklevelet a pozsonyi káptalan adta ki, amelyben a *singuli* – *singulariter* et *universi* *universaliter* szembeállítására egyaránt mutatja a jogi ismereteket, és az „...*universitas civium*...” indokolt alkalmazását.

Pozsony kiváltságlevelét III. Andrától 1291-ben kapta.

Kassán az „*universitas hominum*”, „*universitas hospitum de Cassa*” létezéséről a XIII. század végétől tudunk. Kassa kiváltságai azonban XIV. századiak, miként ezt Fügedi Erik is megállapította. Kassa villa ispótályát – azaz a közös vagyont – 1283-ban kelt oklevél említi.

Buda első kiváltságlevele jogi személyisége létre nem tartalmaz hivatkozást. Jog értelemben 1268-ban egy „*Walter comes et duodecim iurati*” által kiadott oklevél említi, amelyet „*sigillo communitatis*...” erősítenek meg, vagyis Buda már ekkor a *persona authentica* mivolt méltóságával él. Közvetve, de jogi személyiségét ismeri el az a IV. Lászlótól kapott oklevél, amely szabályozza Budán: a végrendelet nélkül elhaltak javainak 1/3-a alamizsnára, 2/3-a pedig „...ad munimenta et edificia castri Budensis...” céljára fordítandó. Az *universitas* mivoltot itt a közös vagyon, a fal testesíti meg, a király általi elismerését pedig az oklevélbe való foglalás ténye. A képviselet, azaz adott ügyben a cives nevében és helyett való eljárás 1281-ből ismert. Jog személyiségének legteljesebb kifejtése 1292-ből való, a budai káptalan oklevelében található. Ez az oklevél a budai káptalan ellen elkövetett hatalmaskodásokról szól, mely az esztergomi tartományi zsinaton kerül előadásra. Az elkövető: „...*rector, consules et iurati ac universitas civium de castro Budensi*...”. Ugyanebből az évből való a rector és tanács által kiadott kettős pecséttel megerősített oklevél is („*concessimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas*”).

Mielőtt más település jogi személyiségének tárgyalására térnénk, feltétlenül szükséges a rector megnevezés használatára kitérnünk. A szakirodalom korábban katonai parancsnoknak minősítette, akit „lombard mintára” neveztek rectornak. Ez azonban téves irányba terelte a kutatást. Az ugyan igaz, hogy Volterrában (1236) és S. Gimignanóban (1241) és más helyeken is előfordul Itáliában, de a rector mindig a *podesta* szinonímája, akit a császár erősít meg hivatalában, nem katonai parancsnok, ugyanúgy, ahogyan Lübeckben sem (1226), sőt, II. Frigyes 1232-ben kelt oklevelében Németországban egyenesen azonosnak veszi a „*magistros civium*”-ot a „*rectores*”-szel, akik „...ab universitate civitatis...” választattak, mindaddig, amíg ez az oklevél ezt meg nem tiltotta; amíg a korábbi gyakorlat érvényben volt, tisztségükben őket az uralkodó erősítette meg.

Okfejtésünk más irányú indoklására feltétlenül szükséges Buda bíróválasztási gyakorlatának bemutatása. Budának már első kiváltságlevele tartalmazza, hogy a választott bírót a királynak be kell mutatni. A közös vagyon (=fal) kapcsán már említett oklevél (1276) ezt még hangsúlyozottabban fogalmazza meg: „...szabad választásukból azt nyerjék el *villicus*uknak, akit akarnak, amint ez feljebb ki van fejezve nagyatyánk privilégiumában... (ex electione sua

libera assumant in villicum, quem volunt, prout in tenore privilegii avi nostri superius est expressum). A két oklevél teljes összhangban van: a „szabad” bíróválasztás a királyi megerősítéssel jár együtt. Körmend és Radna tárgyalásánál ennek okára, jelentőségére bővebben is kitérünk.

A korábban említett településektől eltérve, teljesen másként kezdi el város-létét Zágráb. Kiváltságlevelét 1242-ben IV. Bélától kapja, ez alapító-létesítő oklevél. A benne található római-kánonjogi nyomok (Digesta, Gratianus) vezetnek el az oklevél ama részéhez, amelyben határozott fogalmazásban áll előttünk az *universitas civitatis*, élén a bíróval, akit „*undecunque voluerint*” választhatnak, miként Grothusen írja, ez a *podestaválasztás* jellemzője Itáliában. Mivel Buda esetében már kifejtettük a *rector*=*podesta* mivolt azonosságát, Zágráb és Buda e tekintetben joggal állítható párhuzamba, s ezt csak aláhúzza az a tény, hogy mind a két városban létezik a *közvagyon*, a közösség közös tulajdonának, a zágrábi oklevélben az *utilitas civitatis*-nak meghatározása. Ez a zágrábi kiváltságlevél is és ennek 1266. évi átírása (szintén IV. Bélától!) nagyon fontos mondanivalót tartalmaz. Szinte megmagyarázza, hogy mit jelent ennek a „szabadon választott” bírónak az említése. Teljesen azonosan az oklevelek erről így írnak: „...*Cives autem liberam habeant* (a Grothusen által közölt 1266. évi oklevélben: *habent*) *undecumque voluerint eligendi facultatem iudicem civitatis nobis presentandum...*”, a szöveg eddig tehát megvilágítja a budai gyakorlatot, de kiegészítést is tartalmaz: „...*et mutandi eundem annuatim pro sue arbitrio voluntatis...*”.

Zágráb saját oklevéladásában csak később jelentkezik az *universitas* megjelölés. A praxis erről azonban másként tudósít. IV. Bélának 1266-ban kiadott oklevele szerint Tkalcic és a Kritikai jegyzék besorolása alapján kiváltságlevelük 1266. évi megerősítése előtt már panasszal élnek a király előtt, hogy „... mi Archinus comest *podestaként*, azaz bíróként állítottuk az élükre, és ezáltal szabadságuk sérelmet szenvedett (*quod nos eis Archinum comitem in potestatem seu iudicem prefeceramus, suam infringi libertatem*)”. Ebben az oklevélben, korábbi kiváltságlevelükben rögzített jogi személyiség voltuk jelentkezik. Universitasként 1288-ban királyi oklevél is nevezi őket. 1291-ben saját kiadású oklevelük említi a „*maior ville, iudices et consilarii*”-it, valamint a *sigillum communitatis*-t. 1295-ből ismert adatok: „*maior ville ac universitas civium Grechensium*”, „*iudex, iurati et tota communitas Grechensis*”. Összegezve a zágrábi adatokból nyert eredményeket, talán az egyik legfontosabb információ, mely Buda 1276. évi oklevelének egy másik részét világítja meg, az, ahol az élükre királyi elhatározás állítja a *podestát*, s amely intézkedés annak felel meg, amit Buda vonatkozásában az oklevél (1276) így fogalmaz: „*ne legyenek kénytelenek elfogadni bármilyen általunk adott iudexet (ut non cogantur recipere aliquem iudicem per nos datum)*”.

Már tárgyaltuk azokat az eseteket, melyek azt igazolták: város-lét a kiváltságlevél elnyerése előtt is létezhetett. Most két, a magyarországi városok között kiemelt helyet elfoglaló, de *kiváltságlevellel nem rendelkező* település bemutatására térünk át, Székesfehérvár és Esztergom vizsgálatára. Mindkettőre az a jellemző, hogy királyi székhely mivoltának köszönheti kiemelt jelentőségét, „előkelő helyezését” a városok sorában. Jogi értelemben értékelhető város-létük a XIII. század második felére, ill. utolsó harmadára alakul ki.

Elsőként az Esztergom jogi személyiségét igazoló tényekre térek ki röviden, hiszen részletesen mind ennek ismérveit, mind európai keretbe illesztett értékelését évekkal ezelőtt már egy tanulmányomban elvégeztem. Esztergomnak van saját *pecsétje*, ill. oklevéladása – *persona authentica* mivolt! – saját *mértéke* (1255), közös tulajdon fejeződik ki a *domus iudicialis* meglétében (1284), s végül egy 1294. évi királyi ítéletlevél említi a *carcert* és az esztergomi *kommuna* közös vagyonát.

Más a helyzet Székesfehérvár megítélésével. Székesfehérvár is sajátjának mondhatta a jogi személyiség mivoltot – hiszen *pecsétje*, *oklevéladása*, *városi kormányzata* van. A szakirodalom művelői, igen kevés kivételtől eltekintve, jelentőségének korabeli, XIII. századi nagy általánosságban való hangsúlyozására építve feltételeztek egy kiváltságlevelet is, melynek

létét különböző módon próbálták meg igazolni. Ám vegyük sorrendben a tényeket és az említett módszernek a tényekkel való összhangját.

Székesfehérvárnak a kiváltságlevele nem maradt ránk, kivéve a fehérvári civisek vámmmentességét tartalmazó IV. Béla-kori oklevelet, melyet azonban már Szentpétery Imre is gyanúsnak említett Kritikai jegyzékében, hiszen késői tartalmi átírásban maradt meg kivonatos szövege, s ez eléggé csekély kiváltságotra utal. Ezért Degré Alajos megállapításával értünk egyet, aki – éppen a fehérvári civisek vámmmentességét említő nagyszombati kiváltságlevélről írva – azt állapítja meg: a Nagyszombatnak frissen juttatott jogokkal – a vámmmentességet kivéve – Fehérvár nem is rendelkezett! Nem érthetünk egyet azzal a móddal azonban, ahogy a fehérvári libertasra való hivatkozások alapján, melyek más kiváltságlevelekben fordulnak elő, lehetséges lenne egy ennél is korábbi és teljesebb korporatív oklevél-kiváltságlevél rekonstrukciója.

Nem lehet idevonni az e módszer fő alapját képező nyitrai kiváltságlevelet sem, melyre építve a fehérvári városszervezet korai létét kívánták a kérdéssel és a fent vázolt módszerrel dolgozó kutatók igazolni. Ennek a nyitrai oklevél több szövegrésze is nagy súllyal ellentmond. Mielőtt erre rátérnénk, előre kell bocsájtani a fehérvári oklevél keltezésénél felmerült hipotézis elemzését. Mivel Fehérvár IV. Béla-kori oklevele Szent Istvántól eredeztethető kiváltságról ír, feltételezték, hogy a IV. Béla idejére (1237) datált István-kori kiváltság nem is Szent István, hanem a Szent István-hagyományt őrző XII. századi két István király egyikére, II. vagy III. Istvánra utal. Annak az elképzelésnek az alapján – amennyiben a nyitrai oklevelet a fehérvári kiváltságlevél tekintetében forrásként felhasználhatónak ítéljük meg – hogyan lehet a XII. századra elfogadni a nyitrai oklevélnek római jogi eredetű *causae civiles et criminales* itt alkalmazott kifejezését, melynek XII. századi használatáról Magyarországon nincs tudomásunk. Másrészt: a vonatkozó teljes szöveget idézve: a „...villicus omnes causas pecuniarias civiles et criminales ad instar civium Albensium predictorum cum duodecim iuratis debeat fino debito iudicare...”, azaz a 12 esküdt léte már sajátosan nyitrai vonás, a két említett római jogi elem XIII. századi, a kiváltságlevélnek pedig az a része, amely rögzíti, a tatárjáráskor teljesített katonai érdemeikért kérték, hogy „...ipsis et eorum successoribus perpetuo Albensium civium dedimus libertatem...” egy olyan libertas-fogalom meghatározását adja, amely hadi érdemekre épül. Konkrét rendelkezés kapcsán, pl. amely a keddi forum liberum tartására utal, ill. a 12 fegyveres küldésének meghatározásánál, elmarad a fehérvári minta, és alapos okkal megkérdőjelezhető: a tárnokmesterhez való fordulás lehet-e a XII. századra érvényes? További érvelésünkben most nem térünk ki a bevonható diplomatikai érvekre. Számos tény azonban ezt a már említett „helyreállítási módszert” más szempontból is tovább gyengíti.

A soproni és a győri kiváltságlevél említi a fehérvári civisek libertasát, de részleteiben mind a kettő saját létükhöz, lehetőségükhöz, consuetudo-jukhoz képest rögzíti a tényleges, helyi konkrét intézkedéseket. Meg kell említeni azt is, hogy Győr kiváltságlevelében a vámmmentességet „more regalium hospitum aliorum” kapja meg 1271-ben, 1255-ben viszont a fehérváriak a budai vámszabályzat szerint vámkötelesek! A győri kiváltságlevélben külön jellegzetességgént csak a fehérváriakhoz hasonló katonáskodás alóli mentesség található. Vasvár 1279-ben kelt kiváltságlevele általánosságban szintén hivatkozik a fehérvári libertasra, de a vasváriak végrendelkezési szabadsága teljesen egyedi, sajátos vonás, mert még egy elképzelt, bár nem rekonstruálható fehérvári kiváltságlevélből is hiányzik, mert Fehérvárnak nem volt meg ez a jogosítványa. Megítélésünk szerint a fehérvári „libertas”-t, ill. kiváltságot egészen más megközelítésben lehet értelmezni.

Hazai okleveles gyakorlatunk alapján, az ő kifejtését megszívulva, Szentpétery Imrének a fehérvári oklevélről írt véleményét tartjuk elfogadhatónak, azzal a kiegészítéssel, hogy magában az oklevélben tudatos a benne rejlő információk csoportosítása. Erről más helyen már véleményemet megírtam. Ennél sokkal lényegesebb az az új szempont: kellett-e

egyáltalán Fehérvárnak vagy akár Esztergomnak, mint királyi székhelynek kiváltságlevél, hiszen Párizs sem rendelkezett sem szabadságlevéllel, sem kommuna-oklevéllel (korporatív oklevéllel), miként a francia szakirodalom megállapította, mégis főváros, locus communior volt a javából. (J. Schneider, 1968.) London szabadságait is csak egy egészen kezdetleges oklevél rögzítette I. Henrik korában, de municipális-korporatív oklevele nem volt, mégis kb. 150 szigetországi település kapta meg később London *libertas*át vagy éppen *lex*ét, *consuetudo*ját. Pl. Lincoln 1194-ben: „... legem quam habent cives nostri Lundoniarum...”; II. Henrik Oxfordnak: „... secundum leges et consuetudines civium Londoniarum...” stb. Ezek az adatok világítják meg és teszik természetessé a fehérvári *libertas*, mos... stb. említését, az oklevelekben a kiváltságok megadásánál az erre való „ad instar” hivatkozásokat s teszik hasonlóvá Fehérvár magyarországi helyét Párizsával és Londonéval.

A francia várostörténetírás nyomatékka hangsúlyozta, a *libertas*, a *consuetudo*, a *lex* azonos fogalom. A jogtörténeti kutatásokra építve, ezért így fogalmazta meg ennek a *relatív libertas*nak a lényegét (Chédeville, Le Goff, Schneider stb.): a *libertas* a szó középkori értelmében sem nem tehermentesítés, sem nem függetlenség, hanem a *lex* (=franchise, consuetudo) által meghatározott állapot, s hozzá kell tenni: az írásba foglalás szükségessége nélkül!

Miként szólt bele a királyi hatalom a városi települések szervezetének alakításába? Ezt legjobban Körmend 1244. évi kiváltságlevele és Radna communitasának 1268-ban kelt saját oklevele világítja meg. Idézem a körmendi oklevelet: „... az idegenek közül senkit nem fogunk bírójukká tenni, aki nem polgártársuk (concivis), hanem ők maguk közül és maguktól válasszanak bírót maguknak, akit közös egyetértéssel alkalmasnak és megfelelőnek ismernek, akit nekünk be kell mutatni, hogy tőlünk nyerje el igazgatásának tisztségét, hogy minden perükben királyi felhatalmazással legyen képes és tartozzék ítélni felettük... (inter se et per se iudicem sibi eligant, quem cognoverint ydoneum et utilem communi consensu, nobis presentandum et per nos sue aministracionis officium assumpturum...)” (Az assumpturum az én javításom az assumptorum helyett.) Az oklevél említi Körmend communitasát is.

Ezzel teljes mértékben azonosságot mutat Radna 1268-ban adásvételtől kiadott saját oklevelének vonatkozó része: „Mi tehát, mivel királyi felhatalmazás alapján lettünk iudices et iurati, azért, hogy amit előttünk igaz és törvényes tanúsággal mondanak, azt ne szegjék meg és ne lehessen megszegni, erről a megállapodásról és adásvételtől... kiadtuk ezt az oklevelünket bizonyosságul, a polgárok communitasának pecsétje oltalmával megerősítve. (Nos igitur quia iudices et iurati auctoritate regia sumus constituti, ut quid ore coram nobis loquatur vero et iusto testimonio, non infringatur, nec infringi possit... contulimus literas nostras in testimonium sub munimine sigilli communitatis civium roboratas.)”

Ennek az intézkedésnek, ill. rendelkezésnek párhuzamai a roncagliai gyűlésen (1158) keletkezett *lex Omnis*, *lex Regalia*, valamint a konstanzi békekötés (1183) szövegében találhatók.

A körmendi oklevél idézett részének a *lex Omnis* két igen lényeges szövegrészével való összehasonlítása nemcsak magyarázza, hanem a magyar oklevél különös jelentőségét is aláhúzza. „...Omnes iudices a principe administrationem accipere debent...”, ill. „Omnis iurisdictio et omnis districtus apud Principem est...”

A radnai oklevél idézett helyének megfelelője: „...potestas constituendorum magistratum ad iustitiam expediendam...” Ez a megfogalmazás a *lex Regalia* ama részében olvasható, melynek indító szavai: „Regalia sunt hec...”

A konstanzi béke szerint (azaz a császár katonai veresége után) a Lombard Liga városait szabadon választott konzulok kellett, hogy kormányozzák; hatalmukat formálisan mindenesetre a birodalom ruházta rájuk, mivel őket, ha nem volt hagyományos a püspök általi investitúrájuk, évente a császár nuntiusa, s legalább 5 évenként maga a császár kellett, hogy invesztálja. (J. Ficker, G. Dilcher, A. Haverkamp stb. kutatásai is ezt igazolják.)

A választott személynek bírói hatalommal való felruházása a királynak nem földesúri, hanem államfői ténykedése volt.

Összegezve: az universitas=communitas mivolt jegyeként kell számontartani az universitas testületi pecsétjét, amely önmagában is a jogi személyiség megtestesítője, nagyságától, alkalmazásának módjától, feliratától, ábrázolásától függetlenül. E megállapításunk igazolása is megtalálható H. Planitz Die deutsche Stadtgemeinde c. tanulmányában, ahol adatai egyértelműen ezt támasztják alá: 1196 Utrecht, sigillum burgensium; 1217 Erfurt, sigillum civitatis; 1232 Goslar, sigillum burgensium; 1298 Passau, campana ac sigillum civium stb.

A jogi személyiség kifejezője a közös vagyon, a domus iudicialis – Magyarországon Esztergomban említik –, (H. Planitz már idézett tanulmányának vonatkozó adatai: 1149 Köln, domus civium; Wesel 1241, domus burgensium; Worms 1233, Regensburg 1252, Goslar 1269, domus communitatis; Zürich 1252, domus nostre universitatis... stb.) a város fala (Zágráb, Buda), a börtön (Esztergom) és mindaz, aminek kifejezője az *ad utilitatem civitatis*-ra szálló vagyonrész, amely a városi közvagyonat gyarapítja.

„A városi levegő szabaddá tesz.” A *Stadtluft macht frei* sokszor hangoztatott elve a föld és személy szabadságára épült, e kettőnek teljes, plena libertására! (Chédeville, Le Goff stb. kutatásai.) Ha ezt az alapvető megállapítást mellőzzük, akkor, erről – ti. a Stadtluft macht frei-ről – az újabb korban keletkezett „jogi közmondásról” miként Strahm írja – azt lehet mondani: „a régebbi Luft macht Leibeigen” ellentétéként és korlátozásaként jött létre. S ez a két irányzat az, amely az előzőleg kialakított nézeteket is leegyszerűsíti, ill. tagadja. Már Below a földesúri elmélettel szemben leszögezte: a városfejlődés szabad jellege személyi jog. Rietschel azt hangsúlyozta: a városban a földre vonatkozó olyan szabad tulajdon a jellemző, amelyben nincs Hofrecht.

Nem adnak kielégítő választ a Stadtluft macht frei vonatkozásában azok az újabb nézetek sem, melyek az asylum-jogból eredeztetik (E. Ennen, G. Dilcher), vagy éppen a hispániai városjogi kolonizációs kiváltságokban vélik megtalálni mintáját (pl. H. Mitteis). Ezek a megközelítések nem térnek ki a szabad emberekre, akik plena libertasszal rendelkeznek, vagyis a társadalomnak az egyik leglényegesebb elemét figyelmen kívül hagyva, a társadalomnak jogi értelemben nagyon is határozott tagoltságát kirekesztik a középkor világából! Mindenképpen az a meghatározás fejezi ki a lényegét, amely a személy és a föld teljes szabadságára épül.

A kollektív létezőnek: a város jogi személyiségének az előadottak alapján tehát a rendező elve a jog társadalmi realitása, amely biztosítja és megalapozza a további fejlődést.

*

(A tanulmány teljes tudományos apparátussal más helyen jelenik meg. Itt csak az érintett kérdésekben haszonnal forgatható szakirodalomra teszünk utalást: Gerics József: Az „universitas” középkori jogtörténetéhez. Vasi Szemle, 1979/4; Székesfehérvár évszázadai 1-2. Székesfehérvár 1967 és 1972: Degré Alajos, Kubinyi András, Fügedi Erik tanulmányai; Ladányi Erzsébet: III. András király egy ítéletévelének értelmezéséhez: az esztergomi kommuna c. tanulmánya és az ott idézett európai kitekintést adó irodalom. Levéltári Szemle 1985/2.)

MAGYAR KÁLMÁN

A Dél-Dunántúl XI-XV. századi településtörténetéről

(Egy Dráva-menti nemzetségi- és birtokközpont
komplex régészeti feltárása I.)

A közel két évtizeden keresztül folytatott feltárómunkánk során elsősorban a dél-dunántúli, közelebből a somogyi XI-XV. századi településtörténet anyagának régészeti és történeti vizsgálatával foglalkoztunk. Ennek kapcsán – bizonyos körzetekben – nemcsak a középkori falu-, város- és várhálózatot kutattuk, hanem az egyes, kiemelkedő jelentőségű nemzetségi- és birtokközpontokat. Ilyenformán Segesd és Bodrog-Bü mellett a közel tíz esztendő ásatásaink során feltártuk a babócsai központ településszerkezetét.¹

Ha például a három Dél-Somogyban jelentőssé vált település, Babócsa, Szigetvár és Kálmánca államszervezés utáni helyzeti energiáit vizsgáljuk, akkor közülük magasan Babócsa emelkedik ki.² Nézzük az erre vonatkozó forrásbizonyítékokat! Babócsát és a környékét a Szent István halála utáni pártharcokban részt vevő Tibold nemzetség (1038-1060) kaphatta meg. Csánki szerint³ Géza fejedelem idejében költözhettek be és korán szerezhették meg a Dráva-menti birtokokat, s ezek központját, Babócsát. A nemzetség itt a Szent Miklós tiszteletere szentelt bencés kegýúri monostorát is felépítette. Mások szerint⁴ Koppány leverése után már megkaphatta a dél-somogyi birtokokat az a Fanbergi Tibold, akit Kézai Graf Tiboldnak nevez. S tőle származának a Babócsai család tagjai is, akik Ákos mester szerint a XII. században beköltözött német nagybirtokosok lehettek.

Szerintünk a nemzetségsős, Tiedbald comes (1040-1060 körül) I. Endre király udvari embere volt, aki a magyar király és IV. Henrik között közvetített. 1060-ban Tibold comes menekítette Ausztriába, Melk városába I. András feleségét, két fiát, illetőleg a német császár leányát, Juditot.⁵

A Tibold nemzetség tagjai között szerepelt 1111-1113-ban az a Theobald somogyi ispán, akinek közvetlen őse lehetett a Szent László idejében élő Garáb somogyi ispán. Ugyanakkor a nemzetség XIII. században szereplő két tótországi bán tagja szintén a Tibold nevet viselte.⁶ 1231-ben ennek a Theobaldnak a leszármazói, Budur comes idősebb fiainak, Jakabnak, Közmának és Petkének osztályrészeként szerepelt Babócsa. (Úgy is, mint a körülötte fekvő nagyobb birtoktest „prédium principáléja”.) Ehhez a babócsai nemzetségi birtoktesthez megközelítőleg 10-12, név szerint ismert, míg az ún. lábodi uradalmukhoz ugyancsak egy tucatnyi település tartozott.⁷ Innen, Dél-Somogyból kerültek át a nemzetség egyes tagjai a Dráva jobb partjára, ahol is például Körös megyében eljutottak egészen a Száva-partig. Az utóbbiak mellett alakultak ki a Tibold nemzetségnek ma Jugoszláviába eső hatalmas uradalmi, így például a hatalmas szencsei is.⁸

Nézzük most sorban a településtörténeti szempontból legfontosabb, régészetileg is megfogható különböző egységeket, így például a várakat, egyházakat, falvakat és városokat! Mit találhattunk meg ezekből Babócsán előbb a különböző források, majd a régészeti kutatásaink alapján?

I. Utak és várak Babócsán

Az 1193-ban először Bobouchaként szereplő helység neve szláv eredetű. Viszont a szó töve etimológiailag azonos a magyar „bab” szó szláv előzményével. Csupán a szláv „c” helyébe a

magyarban „cs” lépett.⁹ Ez a Babócsa 1231-ben is, majd már egyházával együtt 1248-ban is szerepel. Csakúgy, mint 1250-ben, amikor a Szigetvárról Csurgóra vezető úttal kapcsolatban írnak róla.¹⁰

Tudjuk azt is, hogy a Csurgót, Zákányt, Berzencét, (Somogy)udvarhelyet, Bélavárat érintő különböző útvonalakat a XI–XIV. század közötti időben elsősorban a király, a királyné dél-somogyi uradalmának a katonái, illetőleg a különböző szolgálonépek biztosították.

A Dráva-menti római és későközépkori utak vizsgálatánál viszont mára az is kiderült, hogy a római és az Árpád-kori időszakban Babócsa környékén több fontos útvonal is létezett, sőt még azok különböző leágazásai is használatban voltak.¹¹ Ilyenképpen Babócsa, Segesd, Berzence, Csurgó, Gyékényes, Zákány, sőt Nagyatád is ezeknek az utaknak volt egy-egy csomópontja. Világosan látszik az is, hogy már az államszervezés idején is a Rinya partján haladó Nagyatád-Babócsa útvonalat, valamint a Rinyán való átkelést stratégiai szempontból több helyen is, de Babócsánál is mindenképpen biztosítani kellett. Milyen bizonyítékaink maradtak meg erre vonatkozóan például Babócsánál? Ilyen védelmi és stratégiai szempontból fontos helyek voltak Babócsánál a Segesdről Nagyatádon keresztül vezető, illetőleg a Dráva mentén Barcs-Bélavár, valamint Kálmáncsa irányába futó utak kereszteződései. Itt a Rinya partján valóban ma is megtalálhatók a különböző típusú, az utakat, az átkelést, illetőleg az itt kialakult településeket védő várak. Közülük az ún. jobbparti Török-vár¹² lehetett a Tibold nemzetség első földvára, illetőleg a korai birtokközpontja.¹³ Ez a ma Török-várként ismert, a XV–XVI. századi forrásokban Marcali-Báthori birtokközpont váráként szereplő erősség, a XVI–XVII. században valóban török végvár volt. Ma itt az ún. Török-vár területén egy másfél hektár nagyságú területen látható a romokban meglévő É-i három bástyája. A D-i oldalon egykor meglévő két sarokbástyáját (a mellette meglévő középkori településsel együtt!) csupán a középkori források említik.

A Török-vár keleti lábánál, még közelebb a Rinyához található a Kisvár, a 33-as domb. Ez a 30 x 35 m-es, vagyis 0,1 hektár alapterületű Motte típusú erődítmény már a XI–XIII. században létezett. A Sándorfi György és a Nováki Gyula által készített felmérések szerint is a Rinya-folyó holtága folyta körbe. A környékén római és török-kori településnyomok is voltak.

Ennek a két Árpád- és középkori, ún. jobbparti várnak ismert a balparti ún. ellenerődje is.¹⁴ Ez az ún. Nárciszos, a Basakert nevű 4,6 hektár alapterületű vára. A ma is jól látható 230x220 m-es, téglalap alakú, 2 m magas (helyenként 1 m) sáncsal és 2 m mély árokkal rendelkező erődítmény két részből áll. Az említett Ny-i belsőből, és a K-i, ún. külső várból, amelynek mérete kisebb, csupán 220 x 80 m.

A Nárciszosi (Basakerti) várat 1984–1990 között gyakorlatilag teljesen feltártuk. A belsejében, vagyis a Ny-i váron belül került elő egy Árpád-kori és egy gótikus plébániaegyház, egy Árpád- és középkori monostor, különböző kiegészítő épületeivel, temetőivel. Megtaláltuk a hozzájuk tartozó Árpád-kori falu és a középkori mezőváros házait, kúriáit. Magának az erődítménynek a sáncrendszerét ásatásunk vége felé, 1989-ben határoztuk meg. Ez abból állt, hogy a templomoktól számított többszáz méteres távolságig Ny–K-i irányban átvágtuk az erődítmény K-i részét, a sáncokkal együtt. Megállapíthattuk, hogy a két levert gerendasor közötti földtömés (sáncolás) adja a védőrendszer alapját. A sánc előtt és mögötte is 3–3 m mély és lefelé hegyesedő árok található. A sánc szilárd szerkezetét a függőlegesen elhelyezett oszlopok közötti – vízszintesen fektetett, ún. merevítő gerendák biztosítják. A sáncrendszer relatív datálását, kronológiáját a gótikus templom előtti sáncba épített, XIV–XV. századi zarándokház feltárása adta. Vagyis bizonyos, hogy a település legkorábbi sáncrendszere a zarándokház előtt, legalább a XIV. században készülhetett. Végősoron egy XIV–XVII. századi erődített település, város sánc- és erődítésrendszerét alkothatta.

Láttuk tehát, hogy Babócsán a Török-vár, a közelében lévő 33-as domb Kisvárával (Motte vár) a jobbparti, míg a teljesen feltárt Nárciszos (Basakert) vár a balparti Rinya-menti erődítésrendszerhez tartozott. Megállapíthattuk azt is, hogy ezek az egyesült Rinyák mocsaras árterületein átvezető dél-dunántúli É–D-i és Ny–K-i, útvonalak, valamint a különböző átkelőhelyek: hidak, révek végső soron a nemzetségi és a birtokközpont szolgálatára, őrzésére létesülhettek. S ilyen minőségükben az Árpád- és a középkori Dél-Somogy nagyon fontos védelmi rendszeréhez tartoztak. Jelezve nekünk a hozzájuk tartozó települések centrumát, vélhető magját is, amelyekhez persze alapvetően hozzátartoznak a különböző egyházak, plébániatemplomok is. Babócsa esetében a források világosan szólnak róluk is.

II. A babócsai Árpád- és középkori egyházak

Babócsa plébániaegyházát először Verőce határjárásakor említik a források.¹⁵ A pápai tized-jegyzék szerint a segesi főesperességhez tartozott, és 1334-ben György nevű papja 50 garast fizetett.¹⁶ 1390-ben IX. Bonifác pápa a babócsai parochiális egyházat felkeresőknek búcsút engedélyezett. (Innen tudjuk, hogy a templomát Szent Egyed tiszteletére szentelték)¹⁷ 1442-ben ez az egyház fordult kérvénnyel a pápához, majd 1478-ban újra szerepelt a város plébánosa is. 1501-ben pedig az egyház Szent Egyed-oltárának a rektora írt kérvényt a pápához.¹⁸

A Tibold nemzetség Szent Miklós tiszteletére szentelt Árpád-kori apátságáról viszonylag későn, csupán 1348-ból kapunk adatot. Ekkor János apát a monostor birtokai érdekében pereskedik (így például a Nagyatád menti Bracsáért).¹⁹

A nemzetség két másik, ma Jugoszláviába eső monostora, Garáb és Béla alapján tudjuk, hogy a babócsai is már a XI–XIII. században létezhetett. A garábi monostort ugyanis 1234-ben is említették, olyanformán, hogy kegyurai ugyanazok voltak, mint a babócsai birtokosztálynál szereplők 1231-ben. Vagyis Budur comes idősebb fiainak, Jakabnak és Petkének a kegyurasága alá tartozott. Véleményünk szerint Bodor (Budur) fiainak egyik őse, talán az 1093–1094 között somogyi főispánként szereplő Gráb, Garáb alapította ezt a grábi vagy garábi bencés apátságot is.²⁰ Lehetséges, hogy a babócsai nemzetségi monostor szintén ekkortájt keletkezett. Jellemző az is, hogy a korábban a Tibold nemzetség tulajdonában lévő babócsai, garábi (és talán a bélai) bencés monostor 1478–1496 között már együtt, egyesített apátsággként szerepel. Mindhárom kolostor apátja akkor Paksay Eusztach volt, aki 1478–79-ben szerezte meg az apátságainak a padovai Szent Justina-kongregáció kiváltságaiban való részesedést. 1496-ban egy perben Jakab babócsai apát is szerepelt.²¹

Végső soron a forrásokban Babócsa villa, majd város Szent Egyed-plébániaegyháza, valamint a Tibold nemzetség Szent Miklós tiszteletére szentelt kegyúri bencés apátsága, nemzetségi monostora gyakran szerepelt. Míg csupán egyszer említették, 1455-ben a harmadik egyházat, a Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére dedikált kápolnát.²²

A forrásokban is szereplő egyházak régészeti kutatását 1978–1990 között végeztük. Ennek során először 1978–79-ben a Nagyatád felé vezető út melletti dombon, az ún. Léránt-kertnél találtuk meg Babócsa egyik XIV–XVI. századi templomát és a temetőjét. A sírmellékletek kora alapján talán ez volt a Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolna, amelyet már megsemmisítettek. Korban későbbi, talán későközépkori a gyógyszerári és a Zrínyi utcai templomos(?) temető. Nem lehet viszont beazonosítani a Babócsa mai Ny-i határán kívül, az ún. bolhói útnál 1980-ban általunk feltárt XIV–XVII. századi mellékletes temetőt. Talán Bolhó középkori falujának egyik elhagyott településrésze, temploma volt. A XVI–XVII. században a babócsai lakosság is élhetett itt(?).

Ezek után találtuk meg a nárciszosi ásatásaink során 1984–1990 között a Szent Egyed-plébániaegyházat és a Tibold nemzetség Szent Miklós tiszteletére szentelt bencés monostorát. Röviden a feltárásokról, az ott talált templom és más maradványok értékeléséről:

A már említett Ny-i belsővárban, a déli sánc közelében került elő 1984–86-ban a XI–XII. századi, a halszálkás építési technikát is felhasználó, patkóíves szentélyű, téglalap alakú hajóval rendelkező, 13 x 8 m-es téglatemplom. Ez lehetett a villa, azaz a falu plébániája, amelyet a XIV. század derekán lebontottak és mellette felépítették a 25 x 10 m-es, gótikus téglatemplomot. Ez utóbbi egy különleges szentélyű; nyújtott és a tíszög hat oldalával záródó, támpilléres kiképzésű épület, amelyhez sekrestye, külön hálózás is tartozott.

Ha egy kicsit építészettörténeti szempontból is megvizsgáljuk az egyházakat, akkor kiderül, hogy a gótikus templom szentélye egy szabálytalan tíszög öt oldalával záródik. A poligonális szentély külső támpilléreiből arra is következtetünk, hogy a szentély boltozott lehetett. Megállapítható az is, hogy a szentély lezárása előtt egy keresztboltozatos szakaszt is közbeiktattak. Mindkét templomnál nyitott fedélszék, illetőleg a gerendázatos sík fáfödém képzelhető el. Fontos a karzatra vezető lépcső és az alátámasztó oszlop előkerülése is.

A templom Ny-i és D-i bejáratára az előkerült lépcsőmaradványokból következtethetünk.

Nem akarunk most a településtörténeti eredmények vizsgálatánál részletesen kitérni az építési anyag, a habarcs és más anyagok meghatározására. Nyilvánvaló azonban, hogy a patkóíves, halszálkás technikával készített kisméretű egyház Babócsa villa, azaz falu XIII–XIV. században említett plébániaegyháza lehetett, amely szerintünk már a XI. században megépülhetett.

A későbbi időből (1390-ből) tudunk arról, hogy ez a plébániaegyház a Szent titulust viselte, és a pápai engedéllyel a búcsújáróhely rangját is megszerezte. Szerintünk ez a periódus Babócsa mezővárossá való átalakulásával, valamint az új birtokosainak a megjelenésével kapcsolható egybe, vagyis a XIV. század közepétől, a Babócsai család felemelkedése, majd kihalása után 1490–1495 táján a Prodavizi, majd 1406-ig bezárólag a Marcali család kegyuraságához köthető az új, gótikus búcsújáró templom kialakítása. (Ld. a három mellékoltárt és a Ny-i karzatot.)

Vagyis véleményünk szerint a román-kori egyházat az új gótikus egyház megépítéséig (a XIV. század második fele, illetőleg vége) használhatták. Majd a felépült gótikus templomhoz építhették hozzá a mellékoltárakat és a karzatot. Legkésőbb a Marcali család feltűnése idején, a XV. század elején!

A XV. század első felében készülhetett el a lakó vagy a lakóhelyiség is. Ennélfogva ez a gótikus templom a XIV. század közepétől mezővárosi rangot élvező Babócsa Szent Egyed-plébániaegyháza lehetett. Díszes boltozatai, a segesdi gótikus építkezésekhez hasonlóan különböző idomtégglák felhasználásával készültek (Ld. az előkerült nagyszámú, félköríves záródású idomtégglát.) Vizsgálata során a XIV–XV. században Segesden a Marcaliak-Báthoriak megbízásából dolgozó, a sokfajta idomtégglát készítő műhelyt is figyelembe kell vennünk.

Ugyanakkor természetes módon a román és a gótikus templomban, illetőleg körülöttük több évszázadon keresztül temetkeztek. Az 1989-es ásatásunk során a templomokat körülvevő temetőkerthez kapcsolódóan - egy összefüggő, a templomtengellyel megegyező nagyobb építmény maradványa is előkerült. A közel 30 m hosszú, többszöri átépítésen vagy bővítésen átesett épület szerintünk az ún. zárandokház lehetett. Nyilvánvaló, hogy a sűrű beépítettség miatt már csupán a déli sáncrelepedhetett. (Ez adta végső soron nekünk a sáncrendszer relatív kronológiáját. Ld. előző várfejezet!) Az is bizonyos, hogy a XIV. században épített mindkét épületet csupán egyszerre is bővíthették. Hiszen az egyre népszerűbb zárandokhely csak így felelhetett meg az egyre növekvő igényeknek.

Külön érdekes és fontos a más nemzetségi központokban (Nagyecsed-Sárvár, Bodrog-Bü stb.) feltárt csontház vagy osszárium meglétének a kérdése. Hiszen úgy tűnik, hogy a gótikus templom felépítése előtt az Árpád-kori temető sírjait felszedték az építkezéssel megbolygatásra kerülő helyeken. Mi viszont nem találtuk meg ezt az osszáriumot. Lehetséges, hogy a

gótikus templommal együtt a török bontotta el ezt a csontházat is? Még érdekesebb, hogy a feltárt román-kori és a gótikus egyháztól, annak cintermétől 10–15 m-re egy újabb nagykiterjedésű temető sírjai mutatkoztak. Ezek egy északra kb. 50 m-re lévő nagyobb méretű kőtemplom alapjaihoz tartoztak. Vagyis a nárciszosi vár déli sáncának a közelében lévő román-kori és a gótikus Szent Egyed-plébániatemplomtól északra kb. 50 m-re került elő egy 25–30 m hosszú és 10–15 m széles, apszissal rendelkező kőtemplom maradványa.

A templomhoz egy nagyobb kiterjedésű, K felé 20–30 m-re, míg É felé 30–40 m-re (a törökfürdő É-i faláig!), valamint D-re 50 m-re is kiterjedő templomkörüli temető tartozott. Ezek sírjai is mind Ny–K-i tájolásúak voltak.

Sajnálatos az is, hogy a temető É-i felét az 1566 után épített török gőzfürdővel nagyobb részt tönkretették, illetőleg megbolygatták.

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ez a templom az Árpád-kori téglatemplomokkal, a falu egyházával lehet egykorú. Csupán ez a XI–XII. századi építmény kétszer akkora és monumentálisabb, kőből épült, központibb helyen elhelyezett templom volt. Szerintünk a másutt is előkerült román-kori kőfaragványok (ld. áldást osztó kéz és könyvet tartó kéz!) a bencés kolostor, vagyis a Tibold nemzetség díszesebb kegyúri temetkezőhelyét díszíthették volna. Végso soron úgy tűnik, hogy ez lehetett a forrásokban is többször szereplő bencés Szent Miklós-apátság temploma. Valószínű az is, hogy a gótikus templom építésekor átalakították, átformálták, valószínűleg még a XIV. században.

Nyilvánvaló, hogy ez a szerzetesrendi templom és a kísérő épületei is a forrásokban szereplő módon már csökkent jelentőséggel, szerényebb formában fennállhattak a török korig. Ezzel a kérdéssel, illetőleg az épületek további elemzésével már ehelyütt nem foglalkozhunk. Világos azonban, hogy a templomokhoz, a körülöttük lévő temetőkhez települések, falvak, Babócsa esetében város is tartozott. Hogy mennyi és milyen formában jelentkezett az jól tükröződik az Árpád- és a középkori forrásokból is!

III. Az Árpád-kori Babócsa villa és a középkori oppidum

A XIII. században a Tibold nemzetség prédiüm princípáléjaként szereplő Babócsán több, legalább három településrész, köztük villa, azaz falu is lehetett. Az 1231-ben és 1248-ban faluként említett Babócsa először 1434-ben szerepelt oppidumként, azaz mezővárosként. Mellette 1455-ben egy Kis-Babócsa nevű falu (vagy város?) is létezett.²⁵ Véleményünk szerint maga Babócsa a XIV. század közepétől, de a végétől már biztosan mezővárosi rangot kapott.²⁶

Ez idő tájt haltak ki a korábbi birtokosaik, a Tibold nemzetség, majd az őket követő Babócsai család is (1369-ben pl. a család Miklós nevű tagja el is zálogosította a települést). 1395-ben a Prodavizi család, majd Újfalui László, végül Marcali Miklós a tulajdonosa.

Ismerjük a Marcali és a Báthori család történetével kapcsolatban a Tibold nemzetség uradalmainak, köztük elsősorban a babócsainak az átszerveződését. Több új tulajdonos kezében a XIV. század közepétől figyelhetők meg ezek a birtokok. Így például a lábodi birtok szétesett, zömmel kisbirtokokos kezeire került. 1417-re fejeződött be a Babócsától délre fekvő Dráva-vidék egységes birtokká szerveződése. (1417-ben Zsigmond Barcsot és környékét a babócsai uradalomhoz csatolja). Gyakorlatilag a babócsai birtokhoz, illetőleg várközpontoz tartozik a segesdi nagy királynéi uradalom, a köröshegyi jelentős királynéi birtok, a barcsi királynéi birtok, valamint a zákányi, somogyvári és a marcali nagy birtok. Ezzel tulajdonképpen Somogyban a legnagyobb uradalom központja Babócsa lesz a XV. század első felétől.

1406-tól kelt Zsigmond király birtokmegerősítő oklevele, amelyben a Marcali családot megerősíti az adományban. A család egészen 1490-ig tartja a babócsai uradalmat.²⁷ Amíg a XV. század végétől rokonaik, a Báthoriak – örökösödési szerződés révén – meg nem szerzik

Babócsát, illetőleg a hozzátartozó, a teljes Somogyra kiterjedő birtokait. Ettől kezdve Báthori György kezében Babócsa a család birtokközpontja, somogyi székhelye lett.²⁸

Ilyen formán kialakul Babócsán a várközpont, a mezőváros és több fontos település, templom láncolata. Ettől kezdve a török pusztításig (az 1540-es évekig), legalább két-három villaszerű település, illetőleg egy mezőváros tartozhatott Babócsához. Ezt igazolták az itt folytatott régészeti kutatások is.²⁹ Azok a kutatások, amelyek elsősorban a község ún. nárciszosi területén találták meg a településmaradványokat. (Nem számítjuk a vártól DNy-ra előkerült török-kori épületmaradványokat, valamint a Templomdombon feltárt, ugyancsak török-kori fűrdőrészt.) Babócsa egyik fontos Árpád-kori centruma a Nárciszos területén, illetőleg azon kívül K-re gáztelep irányában húzódott.

A nárciszosi területen 1988-ban az említett bencés apátságtól ÉK-re kb. 50 m-re tártuk fel az Árpád-kori ház maradványát. Ebből a különböző vonalkázott díszű és fenékbélyeggel ellátott kerámiák mellett állatcsontok, fémeszközök is felszínre jutottak. (Külön érdekesek a kereszt, a köralakú és a különböző vonallal, nyíllal kombinált motívumok gazdag tárházai.) Ez az építmény valószínűleg a bencés apátsághoz tartozhatott, s annak egyik kiegészítő épülete lehetett.

Jóval nagyobb területen kerültek elő az Árpád-kori maradványok a belsővár Ny-i területén. Itt 1989-ben találtunk egy nagyobb méretű Árpád-kori házat, amely a gótikus templom Ny-i bejáratától mérve Ny-ra 60–70 m-re volt. Ez egy 10 x 5 m-es Árpád-kori lakóépület gödör-szele lehetett. (A házhoz sok hullámvonalas és párhuzamos vonalkázással ellátott, szürkésfekete oldal- és több tagolatlan peremtörődék tartozott.) Ezek az épületek részben a bodrog-büi nemzetségi központ háztípusaihoz, annak a kemencével és nyitott tűzhellyel rendelkező formáihoz hasonlítottak. Nyilvánvalóan itt lehetett több jellegzetes Árpád-kori ház, lakóépület, amelyet a különböző korú építkezésekkel szüntettek meg. Úgy tűnik, hogy egy nagyobb Árpád-kori település részére telepedett át a későbbi, a XIV–XV. századi város utca- és ház-sora. Ezekből megtaláltunk több 13 x 10 m-es, valamint néhány átlagosan 8 x 5 m-es házat. (Ezek dögölt agyagalapokban, valamint a külső téglá- és paticsfalszélekben mutatkoztak.) Ezek között a szabályos utcarendszert kirajzoló épületek között néhány kisebb méretű gazdasági épület is lehetett. Viszont olyan nagy épület is előkerült, amelynek a szélessége a 10 métert is meghaladhatta. Ez lefedése alapján egy kéttraktusos épület lehetett, a XIV–XV. századi fogalmaink szerint is egy rangos „polgári palotához” tartoztak az előkerült maradványai. Ezt bizonyítják az előkerült leletek is, például az a szépen megmunkált reneszánsz könyvveretdísz, valamint az a falfestés, amely egy agyagtapasztású, nyers falon fekete festésű, geometrikus díszítés formájában jelentkezett. Ez utóbbi a különböző négyzetbe, vonalakba foglalt csillagdísz mozgalmas belső textúrához tartozhatott.

Végeredményben az 1989-90-es ásatásaink világosan igazolták, hogy a nárciszosi területen az Árpád- s a középkori templomokhoz, temetőkhez az erődítés belsejében kiterjedt lakótelep-ülések is sorolhatók.

Összefoglalás

Végső soron az Árpád- és középkori Babócsa településszerkezete – a régészeti kutatások alapján – világosan megrajzolható. Az ún. jobbparti Török-vár és a Motte-vár, valamint a balparti Nárciszos egy-egy települési centrumot jelentett. Mindkét terület váraihoz tartozhatott az Árpád- és a középkorban több faluszerű település, amely mezővárossá fejlődött a XIV–XV. századra. Az is kitűnt, hogy a későbbi Marcali-Báthori birtokközpont vára a Török-vár lehetett. Míg a Nárciszos területén a Tibold nemzetség, majd a Marcali-Báthori család szakrális temetkezőhelye létezhetett. Ez a szakrális központ az Árpád-kori Szent Miklós tisztele- tére szentelt bencés apátságot, valamint a hozzátartozó erődített településrészt jelentette. Még ehhez a szakrális központhoz tartozhatott a tőle területileg is elválasztott szolgáló népek,

a kolostor ún. személyzetének a különálló falusi temploma, temetője (Szent Egyed), valamint a településrésze.

A szakrális központban a XIV. században egy jelentős átépítés történhetett. Ezt tükrözik azok a kőfaragványok is, amelyek a bencés monostor környékén kívül a gótikus egyház és a zárandokház feltárása során jutottak a napvilágra. Ennek alapján a babócsai gótikus templom és a zárandokház építési körét abban határozhatjuk meg, hogy a megyében a XIII–XIV. században egy királyi építőműhely (esetleg ferences?) tűnhetett fel.³⁰ A XV. században pedig a Marcali-Báthori család kegyúri építőkedve jelentkezett.

Babócsa ezen középkori emlékanyaga viszont jól illeszkedik Somogy, illetőleg Közép-Európa búcsújáró helyeihez. Hiszen Somogyváron Szent László 1091-es oklevele szerint Magyarország egyik legelőkelőbb városában (urbs) állt Szent Egyed búcsújáróhelye, Saint Gilles filiális bencés apátsága, a Szent Egyed és Péter-Pál tiszteletére szentelt királyi monostor. Ugyanakkor a tőle 100 km-re D-re lévő Babócsán a német eredetű Tibold-nemzetség Dráva-menti központjában is volt Szent Egyed tiszteletére szentelt búcsújáróhely, illetőleg egyház. Somogyvárról a hadiúton Segesden vagy a másik úton Kaposváron, Kadarkúton, Nagyatádon keresztül lehetett elérni a Dráva-Rinya rév és útsomópontját, Babócsát. Amin keresztül ment a Pécs–Velenice–Ausztia felé tartó Ny–K-i irányú, a régi római útvonalon haladó tranzitút. Ezen a távolabbi Verona, Milánó és a francia Alpok, sőt Dél-Franciaország is elérhető volt. Az Árpád-korban a Budáról Székesfehérváron, Köröshegyen keresztül Somogyvárra, Segesdre, Babócsára vezető utakról, hadiútról érhatték el a Délvidéket, Horvátországot, így Zágrábot és Dalmáciát. Babócsa Dráva-menti víziútján Dk-felé a Dunát, majd Belgrádot is megközelíthették.

Mindenesetre az utazókkal, a kalmár-kereskedőkkel való intenzív kapcsolatra látszik utalni a babócsai Árpád-kori nemzetségi kegyúri apátság Szent Miklós titulusa is.

A XV–XVI. századi babócsai Marcali-Báthori birtokközpont jelentős szerepet vállalt a Szigeten, majd Kálmáncsán és Babócsán keresztül Pettauba és végül Velencébe irányuló kereskedelemről, majd marhakereskedelemről. Ez a gazdasági és népességi gyarapodás alakította át a XIV–XV. századi dél-dunántúli, köztük a babócsai településképet. Ekkor volt szükség a Marcali-Báthori kegyuraság által (átépített gótikus, ún. mezővárosi egyházra, valamint a zárandokház megnagyobbítására is. Ez az Árpád-kor után meginduló jelentős XIV–XV. századi fejlődési folyamat tükröződik a babócsai általunk feltárt településtörténeti emlékeken. Ugyanakkor ez az első teljesen feltárt dél-dunántúli XI–XV. századi nemzetségi és főúri családi központ, amely ennek a kézzelfogható régészeti bizonyítékait is adja.³¹

Jegyzetek

¹*Magyar Kálmán*: Az ötvöskőnyi Báthori várkastély. Somogyi Múzeumok Füzetek 18. Kaposvár 1974. 20–21., *Magyar Kálmán*: A babócsai nemzetségi központ kutatása I. Somogyi Múzeumok Közleményei 1978. 3. 131–153., Uő: Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban I. Egyházak és temetők. Somogyi Múzeumok Közleményei 4.1981. 43., 60–61., *Magyar Kálmán*: Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban. (Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest 1985) Szerk: Fodor István és Selmeczi László. Uő: Ispánsági és nemzetségi központok régészeti kutatásának településtörténeti eredményei Somogyban (1978–1987) Veszprém 1989, 37–52., *Magyar Kálmán*: Babócsa középkori nemzetségi központjának régészeti és építészettörténeti kutatásáról (1978–1986) Műemlékvédelem 1987, 4. (Továbbiakban: *Magyar*: 1987.) 237–247., Uő: Egy Drávamenti nemzetségi központ régészeti kutatása (Babócsa az Árpád- és a középkorban) Janus Pannonius Tudományegyetem Kiadványa 1989, 1–18. megjelenés alatt. *Magyar Kálmán*: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. (Tanulmányok Babócsa történetéből. Szerk.: *Magyar Kálmán*.) Kaposvár, 1990. 5–122. old.

²*Magyar* 1987, 237–247.

³Somogy Vármegye. Magyarország Városai és Vármegyéi (szerk.: Csánki Dezso) Bp. é.n. (Továbbiakban: Somogy Vármegye) 592.

⁴Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Bp. 1901. 97. (Továbbiakban: Karácsonyi 1901. II.), Jankovich B. Dénes: Adatok a Rinya völgy középkori településtörténetéhez. Somogy megye múltjából 7. Levéltári Évkönyv 1976.22. (Továbbiakban: Jankovich 1976.)

⁵Györffy György: István király műve Bp. 1977.255.

⁶Karácsonyi 1901, II. 98.

⁷Uo. 97., Jankovich 1976., 4.

⁸Uo.

⁹Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp. 1978, 70.

¹⁰Magyar Kálmán: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X-XVIII. században. Kaposvár 1988. 20-23.

¹¹Magyar 1987, 237.

¹²Sándorfi György és Nováki Gyula várfelmérései 1984. Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattára.

¹³Magyar 1987, 237-239.

¹⁴lásd. 1. jegyzet, valamint azok a terepbejárások, amelyeket 1980-tól Arató Béla (Babócsa) folytattunk, valamint Sándorfi György, Nováki Gyula felmérései. Külön kapcsolható Fodor István 1979-es helyszínelése is.

¹⁵Jankovich 1976, 5-6., 29-30.

¹⁶Monumenta Romana Episcopatus Vespriemiensis I-IV. (Szerk: Fraknói Vilmos-Lukcsics József) Bp. 1986-1907. (A továbbiakban: MREV) II. 67.

¹⁷MREV II. 262., Jankovich 1976, 30. 18.

¹⁸MREV IV. 1291.

¹⁹Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I-VII. (szerk.: Nagy Imre-Tasnádi Nagy Gyula) Bp. 1878-1920. V. 240.

²⁰Sörös Pongrácz: Az elenyészett bencés apátságok. A pannonthalmi Szent Benedek Rend története XII. kötet. Bp. 1912., 344. p. 38. (Továbbiakban: Sörös 1912.,).

²¹Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta... ab Augustino Theiner. I-II. Romae 1859-1860. II. 459-460., MREV IV. 59.

²²Sörös 1912, 345.

²³Uo.

²⁴Jankovich 1976, 5.

²⁵Uo. 30. 40. jegyz.

²⁶Magyar 1982., 76.

²⁷Somogy Vármegye 36.

²⁸Uo.

²⁹Magyar 1987, 241.

³⁰Magyar Kálmán: A ferences kolostorok Somogyban. Előadás az Országos Műemléki Felügyelőség „Koldulórendi építészeti kutatások Magyarországon.” Szeged, 1988. (1-27. p. 1-10. ábra).

³¹A feltárás 1991-ben folytatódik a Ny-i, az ún. Árpád- és középkori falu- és városrész területén. A helyreállítása a román kori és a gótikus falu, illetőleg a város egyházának 1989-90-ben folytatódott. A szerző és Nagy Gergely tervező-építész-mérnök 1991-re szeretné a teljes régészeti feltárást és a helyreállítás első szakaszának a befejezését.

SZÁNTÓ IMRE

Keszthely mezőváros kialakulása

A Keszthely-kultúrák sírok nagy száma, valamint a Lipp Vilmos által feltárt hajkarikák sírok gyakorisága azt mutatja, hogy a magyar honfoglalás korában kisebb-nagyobb néptömrüléssel számolhatunk Keszthely vidékén, melynek kultúrája a kereszténység révén a római kultúrában gyökerezett.¹ A VIII-IX. század fordulójának háborúi nem jelentették az avar lakosság kipusztulását; minden bizonnyal Keszthely környékén is számolhatunk „továbbélő” csoportjaikkal.²

A Keszthelyi-földháton – a Kis-Balaton mocsárvilágának védelmében – a magyar honfoglalás korában olyan népesség tanyázott, amelyben az itt átvonuló valamennyi nép maradványa, köztük Pannónia romanizált elemeinek töredékei is fellelhetők.³ A honfoglalók itt szláv maradék népet is találtak, s általában szlávból eredeztetik a Balaton elnevezést (Balatin, szláv „sáros” jelentéssel). Keszthely neve is a szlávok által átvett latin castellum szóból származik.⁴

Keszthely vidékén hiányzik a jellegzetes honfoglaló magyar leletanyag. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az itteni népesség túlélte a honfoglalás viharait, és a magyarok adófizetője lett.⁵ Kézai Simon mester a XIII. század végén a magyarok történetéről szóló munkájában azt mondja, hogy a hét kapitány (törzsfő) közül Vérbulcsú a Balaton körül telepedett le. Bulcsúról tudjuk, hogy Kál horkának volt a fia, s ő is ezt a méltóságot viselte.

Bulcsú Balaton környéki megtelepedéséről forrásainkból részleteket nem tudunk meg, de a Lád vagy Vérbulcsú nemzetség birtokai – az okleveles emlékek bizonyága szerint – a Balaton mellett terültek el (Lád, Tomaj, Ábrahám, Dencs és Vejnek). Bulcsú apjának, Kál horkának emlékét a Balaton mellett fekvő Kál falvak őrizték meg.⁶

A nemzetségi személynévekből képzett helynevek és a Bulcsú-hagyomány arra vallanak, hogy a Balaton északi partján, meg az Alsó-Zalamelléken egykor Bulcsú volt az úr. De továbbra is kérdéses, hogy a Bulcsú nemzetség mikor szállta meg ezt a vidéket. Mert az is feltételezhető, hogy a Bulcsú törzs szállásterülete eredetileg nem a Balaton-vidéken volt, oda csak másodlagosan került, bizonnyal csak a X. század második felét követően.⁷

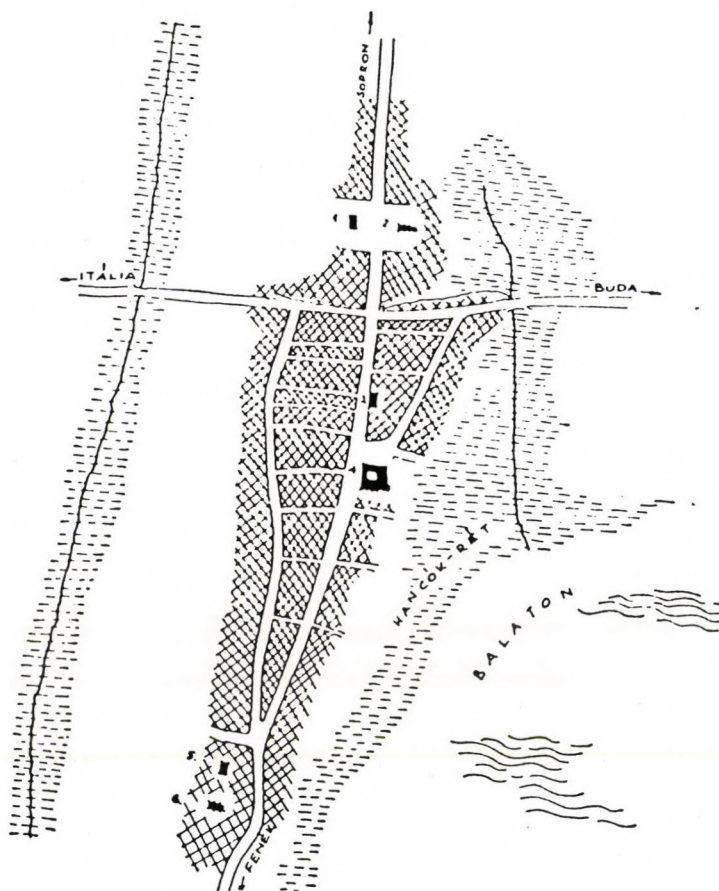
Mínthogy az Alsó-Zalamellékre a X-XII. századról írott forrásokkal nem rendelkezünk s faluásatások hiányában tárgyi emlékeket sem tudunk vallatóra fogni, ezért különösen nehéz feladat Keszthely településhálózatának első rétegét, a településrendszer eredetét feltárni.⁸ Cs. Sós Ágnes úgy látja, hogy a Zalavári-hát (és tegyük hozzá: Keszthely és környéke) csak a korai Árpád-korban kezdett nagyobb mértékben benépesülni, amikor az itt letelepedő magyarság és az itt talált, a honfoglalást túlélő népesség összeolvadási folyamata megerősödött.⁹

Keszthely Árpád-kori magja – az ősi település – az „avar” sírmezőtől valamivel északabbra – a rómaiak által készített, és a népvándorlás korában is használt, majd az Árpád-házi királyok korában „vásáros út”-nak nevezett – két fontos útvonalnak találkozási pontján alakult ki, a jelenlegi Festetics-kastély környékén.¹⁰ A település helyének szerencsés megválasztása, pontosabban a hely földrajzi tényezői azok, amelyek kiemelték Keszthelyt a környező községek sorából.

Keszthely nevének első megbízható okleveles említésével csak a XIII. század derekén (1247-ben) találkozunk,¹¹ s amikor Keszthelyt már név szerint is említik, kifejllett, komoly település, hisz kőből épült plébániatemplommal rendelkezett. A veszprémi káptalan 1247-ben kelt oklevele több Zala megyei egyház között tartja számon a keszthelyi Szent Márton- és Szent Lőrinc-egyházakat, amelyeket szegénységük miatt mentesít az adózás alól.¹²

A keszthelyi plébánia alapítója és alapításának ideje ismeretlen.¹³ A plébániatemplomként működő Szent Márton-egyház valószínűleg a XII. században épült román stílusban, mely a paplakkal együtt a mai kastély előtti dombon állott, ahol – a régészeti leletek és a hagyomány szerint – római őrtorony vagy kisebb erőd állhatott.¹⁴ A templom volt itt is a hajlékcsoport kristályosodási pontja, rögzítője.¹⁵ Körülötte épült ki a sövényfalú, nádfödeles – javarészt földbe vájt – kunyhókból álló falu.¹⁶

A legrégibb időben a Szent Márton-egyház volt az egyetlen parochiás egyház Keszthelyen. Később azonban a lakosság számának megszorodásával¹⁷ s a telep területének megnövekedésével, a közepén a hívők kényelmére megépítették a Szent Lőrinc-kápolnát, amely mintegy fiókegyháza lett a plébániatemplomnak. Ez utóbbinak a plébános rendelt oda káplánokat, akik az istentiszteletet végezték s a halottakat a kápolna körül eltemették.¹⁸ A temetkezőhelyek ugyanis a kereszténység felvételével bekövetkezett fordulat után a felépült falusi templomok és kápolnák körül helyezkedtek el.¹⁹

Keszthely a XVI. század elején. 1. Pethő-kúria, 2. Szent Márton templom, 3. Pethő-ház, 4. Ferences templom és kolostor, 5. Új Pethő-kúria, 6. Szent Miklós kápolna.

A Szent Lőrinc-kápolna a mai plébánia-, az egykori ferences templom szentélyének helyén épült, melynek egy részét az 1386-ban emelt templom építéskor valószínűleg felhasználták.²⁰ Az 1954-55. évi ásatások során bukkantak rá egy kerek, háromnegyed körös szentélyzáródású kis román stílusú kápolna alapfalaira a gótikus plébániatemplom szentélye alatt, amely valamikor a XII-XIII. században készült, s a későbbiek során temetőkápolna céljaira szolgált a XVI. század közepéig, amikor a templom végvárrá alakítása során lebontották.²¹

Az egyes helységek korai időszakának történetére vonatkozó „közvetlen” frott emlékek oly gyér számban maradtak fenn, hogy csak azok alapján nem lehet rekonstruálni a települések történetét.²² Minthogy a XI-XII. századról írott forrásokkal Keszthelyre vonatkozóan sem rendelkezünk, ezért a tárgyi emlékeket próbáljuk vallatónra fogni. A helység kora Árpád-kori történetére vonatkozólag a régészeti leletek vethetnek némi világosságot. A keszthelyi Apát-dombon 13 kora Árpád-kori sír anyagát tárta fel Sági János, amelyből itt kisebb középkori telepre is következtethetünk.²³ A Balatoni Múzeum épületétől délnyugatra, 40-40 méterre Árpád-kori kemencét vágtak át, melynek közeléből számos edénytöredéket sikerült megmenteni.²⁴ A Mezőgazdasági Technikum kollégiumának (volt karmelita kolostor) északi fala mellett egy Árpád-kori bögre került elő.²⁵

Úgy véljük, hogy ezeknek az edénytöredékeknek és síroknak maguk után hagyott telepeknek jelentős része néhány emberöltőn át állhatott fenn, s úgy tekinthetjük őket, mint szétszórt falucsírákat és szállásokat.

A rendelkezésünkre álló gyér okleveles adatokból, a régészeti leletekből és a templomok helyzetéből fő vonatkozásokban megrajzolhatjuk a keszthelyi település helyzetét. Keszthely területén a magyar honfoglalás után kisebb – ideiglenes – települések keletkeztek. A XI-XII. században a magyarság életében az alapvető és meghatározó szerepet az állattartás játszotta, bár a földművelés is fejlődött. Az ideiglenes települések főként állattartó szállások lehettek. A korai középkorban nagy mennyiségű szabad földterület állt rendelkezésre. Trágyázás helyett addig munkálták a földdarabot, amíg ki nem merült s akkor továbbálltak. Az uralkodó művelési rendszer a vad talajváltás volt. A szántóföldek így tulajdonképpen a házak tartozékának számítottak, tehát a megtelepedett falusiak sem voltak mozdulatlanok. A lakosok a tág határ közt ide-oda költözködtek, új meg új földdarabokat véve legeltetés és szántóművelés alá.²⁶

A széttagoltság – Major Jenő megállapítása szerint – a korai magyar települések általános vonása.²⁷ A X-XIII. században a 2-20 családból, házból álló apró települések sokasága jellemezte a magyar falurendszert. Így keletkeztek a királyi és úri birtokokon azok az újszerű „házi gazdaságok” (prédiumok) is, földművelés és nagyállattartás együttes üzemei, amelyeken a szolganép közvetlenül a tulajdonos hasznára, annak munkaeszközeivel dolgozott.²⁸

Amint a prédiumokon számban növekedtek a házas-földes szolgák s felépültek az udvarház (curia vagy curtis) körül a házak, a prédiumok kezdtek falukká alakulni.²⁹ Keszthely is az ilyen – legfeljebb nagycsaládi méreteknél megfelelő – kis szállások összetelepülése által jött létre.³⁰ Ezek a kis telepek azután a K-Ny-i és É-D-i irányú utak mentén összeolvadtak, és az Árpád-korban létrejött az egyesleges Keszthely.³¹

A falu két csomópont körül tömörült; egyrészt a Szent Márton-plébánia körül, másrészt pedig ettől délre kb. 300 méterre, a Fenékpusztára vezető út mellett, a Szent Lőrinc-kápolna előtt.³² Ebből a képből egy szétszórt, laza beépítésű, ún. soros település tárul elénk. A házak az utak vonalához alkalmazkodva helyezkedtek el. Idővel aztán az egyutcás falu többutcássá fejlődött.³³

A lakosság nagy tömegeinek s így az egész keszthelyi település gazdaságának alapja az őstermelés volt.³⁴ A falukép felölelte egyformán a belsőséget és a külsőséget, vagyis a beépített, lakott települést, valamint a falu mezei részeit, a szántóföldet, legelőt, rétet, erdőt stb.³⁵

Keszthely földesurairól a rendkívül hiányos források tükrében is eléggé részletes képünk van, ugyanakkor a dolgozó nép mindennapi életére a peres iratokban, a hatalmaskodási ügyek aktáiban csak elszórt utalásokat találunk. Első birtokosáról a XIII. század végén, 1295-ben értesülünk. Földesura a Péc nemzetség Marcali ágából való Apor mester volt. A család hatalmába kerítette nemcsak Keszthelyt, hanem a veszprémi püspök Tátika várát is, sőt 1298 körül Rezit is keszthelyi birtokához követte.³⁶

Hogy mikor s milyen körülmények között vesztette el a Péc nemzetség Keszthelyt nem tudjuk, de tény az, hogy királyi falu (villa regia) lett.³⁷ A kedvező földrajzi fekvésű település a XIV. században tovább terjeszkedett; a század derekára a két települési rész valószínűleg már elérte egymást. Amikor Lackfi István 1346-ban Tátikával és Rezivel együtt birtokába jutott, Keszthely már Egerszeg után a zalai főesperesség legnépesebb falva volt.³⁸ Plébániája is kedvezőbb anyagi viszonyok közé került. A pápai dézsmaszedők 1332-1337. évek közötti számadásai arról tanúskodnak, hogy Jakab keszthelyi plébános majdnem legnagyobb tizedadót, évenként 100 lat dénárt fizetett a pápának.³⁹

Amint megnőtt az Anjou-kori új birtokos réteg ereje, szinte mindennapossá váltak a hatalmaskodások.⁴⁰ A földesurak erőszakossága, kapzsisága, egymás közötti viszálykodása elsősorban a jobbágyságot sújtotta. I. (Nagy) Lajos 1359-ben megparancsolta Bándy István hegyesi várnagynak, hogy ne háborgassa a keszthelyi királyi jobbágyságot (populi et hospites nostri regis) a Vállus-erdő használatában, ami nekik régi joguk.⁴¹

Ebből az oklevélből az derül ki, hogy a keszthelyi királyi jobbágyság és vendégek (hospites) földművelők voltak, akik a környező hatalmas erdőségekben makkoltató sertésenyésztéssel is foglalkoztak. De az állattenyésztés és szántógazdálkodás mellett virágzott a gyümölcs- és szőlőművelés is. A nagyarányú bortermelést az tette lehetővé, hogy a Balaton-felvidék lábánál elterülő terasz kiválóan alkalmas szőlőtermelésre.⁴²

I. Lajos király a keszthelyi lakosokat visszahelyezte régi jogaikba, és a Vállus-erdő használatát nemcsak az ősi lakosoknak (populi, cives) engedélyezte, hanem a beköltözöttekre (hospites) is kiterjesztette. Noha a „hospes” szó vendéget, idegent jelent, de a XIII-XIV. században már nemcsak idegeneket neveztek „hospes”-eknek, hanem azokat a parasztokat is, akik a földesúri fennhatóság alól kivonva magukat, más földesúrnál, főleg királyi birtokon megtelepedve, bizonyos kedvezményekben részesültek.⁴³ Ezeknek nagy része iparos vagy vincellér volt. Nem véletlen, hogy a legtöbb vásárhely, piac az olyan helységekből alakult, ahol viszonylag nagyobb számban éltek hospesek.⁴⁴

A XIII. század az az időszak, amikor a királyi birtokszervezet és a várspáni rendszer felbomlott, minek következtében a királyi birtoktestek között létrejött vásárhelyek körüli településcsoportok is széthullottak.⁴⁵ A paraszti osztályharc eredményeképpen a XIII-XIV. században Magyarországon is kialakult a jogilag egységes jobbágyság, amelynek legjelentősebb joga a szabad költözés volt. A szolgálkkal üzőtt termelést a gazdaságilag önálló feudális kisgazdaság váltotta fel.⁴⁶

A termelés technikájának és technológiájának fejlődése, valamint a szorgos paraszti munka meghozta gyümölcsét; a jobbágyság egy része képessé vált arra, hogy szükségletein túl is termékfeleslegekre tudjon szert tenni. A termelőerők fejlődése eredményeként elmélyülő társadalmi munkamegosztás mind intenzívebbé és rendszerezettebbé tette az ipari és mezőgazdasági termékek cseréjét. A régi vásárhelyek mellett újabb piacközpontok alakultak ki. A közvetlen környék árucseréjének a hetipiacok váltak fórumaivá. Az árucserére feltételez bizonyos elkülönült ipari tevékenységet is, vagyis a kezdetleges iparosréteg megjelenését. A nagyobb cserelehetőség nagy számban vonzotta az iparúzó elemeket.⁴⁷

A szolgaparasztok a XIII. század második felében kiéleződő paraszti osztályharc során egyszerűen megszöktek a „telek”-ről, amit a feudális anarchián kívül az tett lehetővé, hogy

a királyi birtokokat szétmancngoló és addig lakatlan területek birtokába jutó földesuraknak egyre több munkáskéz kellett. Ezért „liber” telepesként fogadták be a szökött szolgaparasztokat.

Az iparos szolgálnépek kiszakadtak falusi környezetükből, s a születőben levő városokba, mezővárosokba húzódtak. Ezek az „iparos jobbágyok” még alapvetően földművelésből éltek, s mesterségüket ennek kiegészítéseként, időszakosan végezték.⁴⁸

Az osztályharc fellendülésével, a szolgaparasztok felszabadulásával és a szabályozott talajváltó rendszer elterjedésével létrejött nemcsak a jogilag egységes jobbágyság, de a jobbagytelki rendszer és a telkes falurendszer is.⁴⁹ A „telek” a szabályozatlan talajváltás korszakában még azt a folyton vándorló területet jelentette, mely a legeltetés során a természetes trágyázással egy időre művelhetővé vált. Most már a telek elválaszthatatlan részét képezte a falu belterületén elhelyezkedő ún. belső telek, a mezőbeli tartozékok – azaz a szántóföld és a rét –, továbbá a közös használatban való részesedés.⁵⁰

A középkori falu gazdálkodása elválaszthatatlanul összeforrt a földközösséggel, a föld birtoklásának olyan különleges módjával, amely megszabta, hogy a faluközösség tagjai miképp részesüljenek a falu határát képező földekből, mely területeket fogjanak művelés alá egy-egy nyomásba, s milyen módon oszoljon meg szántóföldjük és réjük a használatba vett dűlőkben. A nyomáskényszer (Flurzwang) pedig azt jelentette, hogy azonos nyomásban mindenki csak ugyanazt termelhetette, amit falutársai; a munkák egyes fázisait tehát pontosan össze kellett hangolniuk és időben is egyeztetve végezniük.⁵¹

A Lackfi családnak I. Lajos király híres hadvezérétől, I. Istvántól származó ága a Dunán túl szerzett birtokokat. I. István a második olasz háború (1350) után kapta a királytól jutalmul Csáktornya, Sztrigó és Simontornya várakat. Valószínű, hogy ezekkel, vagy esetleg később más úton jutott Keszthely is a család kezére.⁵² A Lackfi család egyik legnevezetesebb, szomorú emlékezetű tagja II. István, az 1367-70. években székely ispán, 1370-72. években horvát bán, 1373-76-ban erdélyi vajda, 1386-92-ben nádor.⁵³

Lackfi II. István, mint Keszthely földesura építtette a jelenlegi gótikus plébániatemplomot az 1386 körül betelepített ferencesek számára a hozzácsatolt kolostorral együtt.⁵⁴ Úgy tűnik, hogy a betelepített ferencesek a Szent Lőrinc-kápolnát kapták meg Lackfi II. Istvántól. Valószínű, hogy a ferencesek egy ideig a kápolnát használták, s csak később került sor a ma is álló templom megépítésére. A hatalmas gótikus templom a Szent Lőrinc-kápolna helyére épült s annak falait használta fel.⁵⁵

A keszthelyi ferences templom és kolostor építészettörténeti értékelését Csemegi József végezte el. A templomról írt tanulmányában arra a megállapításra jutott, hogy a szentély és a hajó nem egyszerre épült. 1386-ra a templom szentélye készülhetett el, a templomhajó megépítése és boltozata pedig már a századfordulóra esett.⁵⁶ Szentélyét Krisztus életét és a szenteket ábrázoló freskók díszítették. Keszthely egykori – a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt – ferences temploma „a kolduló szerzetesrendek középkori építészeti tevékenységének egyik legnagyobb méretű hazai emléke”.⁵⁷

A szent Lőrinc-kápolna parochiális egyházzá emelése a Szent Márton-anyaegyház papja részéről heves ellenállással találkozott. Az anyaegyház híveinek egy része ugyanis kivált a parochiális keretből, s a plébános jövedelme egyszerre igen megcsappant.⁵⁸ András, a Szent Márton-templom papja, Keszthely plébánosa 1386-ban panaszt tett V. Orbán pápánál, hogy a ferencesek elfoglalták a Szent Lőrinc-kápolnát a hozzá tartozó házakkal, területekkel együtt, és ott a plébános kárára szentségeket szolgáltattak ki.⁵⁹

Az obszerváns szerzetesek terjeszkedésének fénykora a mezővárosok tömeges megjelenésével esett egybe Magyarországon; az új kolostorok többsége a mezővárosokban alakult ki. Keszthely, Kanizsa, Szemenye, Szentgrót, Egervár, Pölöske ferences kolostorai Zala megyében

is mindenütt a mezővárosi irányba haladó településeken, jelentős kereskedelmi útvonalak mellett találhatók.⁶⁰

Zsigmond király Lackfi II. Istvánt, aki a Horváti-párt vezére volt, 1397. február 27-én a délvidéki szervezkedésben való részvételéért Körösudvarhelyt felkoncoltatta.⁶¹ Az óriási Lackfi-birtokon az új udvari arisztokrácia osztozkodott. Keszthely néhány évre ismét királyi birtokká lett.⁶²

A városfejlődésnek meghatározó tényezője az iparral együtt a kereskedelem. Péter deák, Kambor János, Köblös Pál és Kozma fia Mátyás keszthelyi kereskdők (institores) a maguk és a helység nevében (in suis ac universorum civium seu hospitum) panaszt emeltek Zsigmond királynál, hogy felsőlendvai Herczeg Péter és a hegyesdi várnagyok a lakosokat vállusi erdőjogukban (in silva Valuserdew) háborgatják, s az erdőről a keszthelyiek disznóit elhajtották és egyéb jószágait elvitték. Zsigmond 1398. április 26-án figyelmeztette hegyesdi várnagyait, hogy a keszthelyi polgárokat, illetve „vendégeket” (hospites) ne zaklassák a Vállus-erdő használatában, mert ez nekik Magyarország régi királyaitól s legutóbb I. (Nagy) Lajostól adott szabadságaikhoz tartozik.⁶³

Ugyanazon a napon Zsigmond parancsot küldött Rezi várnagyaihoz is, hogy a keszthelyieket ne terheljék olyan szokatlan adókkal (inconsuetae collectae), melyek ellentétben vannak régi (in pristinis eorum libertatibus), s főképp a Nagy Lajos által adott szabadságaikkal.⁶⁴

A Keszthelyen megtelepedett kalmárok részt vettek távolsági forgalomban is.⁶⁵ Az említett négy kereskedő Zsigmond királynál az iránt emelt panaszt, hogy őket olyan adósságok, sértegetések és megbántások miatt állítják meg és tartják vissza útjukban, midőn élelmiszerek és más effélék beszerzése végett az ország különböző részeit bejárják, melyeket mások okoztak. A panasz a királynál meghallgatásra talált, aki 1398. április 27-én olyan kiváltságban részesítette a települést, hogy az ország összes hatóságainak megtiltotta Keszthely polgárai fölött a bíraskodást. Ha valakinek valami keresete vagy pörös ügye van a keszthelyi polgárok és „hospes”-ek ellen, ezt a város bírása és esküdtei elé (in praesentia iudicis et juratorum civium) terjessze.⁶⁶

A következő évben (1399-ben) a keszthelyi polgárok (cives nostri regis) újabb panaszt terjesztettek Zsigmond elé; a rezi és tátikai várnagyok – a régi szokások ellenére – ők maguk róják ki a borkilencedet (nonae vinorum), pedig ez a bíró és az esküdtek joga, s arra kényszerítik őket, hogy idegen várakba vigyék, pedig a régi gyakorlat szerint csak Tátikába kötelesek elszállítani azt. A király 1399. január 17-én újból figyelmeztette a várnagyokat, hogy a keszthelyi polgárokat régi szokásaikban ne háborgassák.⁶⁷

A fenti oklevelek arról tanúskodnak, hogy Keszthely kiváltságait (libertates) különösen a termékek cseréjét lebonyolító kereskedők féltékenyen őrizték. E kiváltságok sorába tartozott a faizási, makkoltatási, legeltetési szabadság a vállusi erdőn, a szabad bíróválasztás és bizonyos adózásoktól való mentesség. A keszthelyi bíró az esküdtekkel önállóan intézte a község belső ügyeit; a polgárok között felmerült bűnügyeket – a király által kirendelt bíráknak fenntartott eseteket kivéve – függetlenül bírálta el.⁶⁸

A nagy szerepet vivő kereskedők terjesztették fel a királyhoz a keszthelyi polgárok (cives) és a beköltözöttek (hospites) panaszait, akik a maguk számára szabad közlekedést biztosító védlevelet eszközöltek ki.⁶⁹ A név szerint említett keszthelyi kereskedők közül Péter deák felsőbb iskolát végzett ember lehetett, Mihály fia Jánosról pedig tudjuk, hogy a bécsi egyetem hallgatója volt.⁷⁰

Az árutermelés és árucseré, az iparosodás magasabb foka, a népesség nagyobb koncentrációja, a szélesebb önkormányzat Keszthely esetében már a mezővárosi fejlődés tendenciájára utal.⁷¹

A XIV. század közepével új fejlődés vette kezdetét a magyar városok történetében. Zala megyében – ahol nem keletkezett nagy város – életerős, népes mezővárosok alakultak, mint pl. Keszthely, Egerszeg, Kanizsa, Sümeg, Tapolca stb.⁷² Holub József ezeket – a Keszthelyhez hasonló – Zala megyei helyeket „város névvel dicsekvő” telepeknek nevezte.⁷³

A kereskedelem Keszthely vásáros hely számára nagy lendítőerőt jelentett, mivel fontos útvonalak csomópontjában található. Magyarország már az Anjouk korában élénk összeköttetésben állott Itáliával. A Budát Itáliával összekötő „nagyút” (magna via) Keszthelyen át vezetett.⁷⁴ A tengerpartra vezető Fehérvár-Zágráb út azon szakaszáról van szó, amely Nagyvázsornynál ágazott ki az Itáliába vezető „nagyút”-ból, és Tapolcán, a győri vámon és Keszthelyen keresztül, Zalaváron áthaladva, Kolonnál egyesült egy másik „nagyút”-tal.⁷⁵

Mindezek alapján feltételezhető, hogy Keszthely mezővárosi rangra emelkedését az „oppidum”-ként történő első említése (1421) elé kell kelteznünk. Ezt a feltételezést indokolja az, hogy Keszthely fontos útvonalak csomópontjában fekszik, a ferences szerzetesek megtelepedése, s hogy saját bírása és magisztrátusa volt, és bizonyos ipar jelenlétével is számolhatunk. Keszthely érdemes monográfusa, Bontz József is azt állítja, hogy a királyi faluból 1359-1398 között lett mezőváros (oppidum).⁷⁶

Nem könnyű megvonni a mezővárost a falutól elválasztó határvonalat, a mezővárossá válás kiindulópontját. Egyedüli támpontul csak az szolgálhat, hogy mikor fordul elő először forrásainkban „oppidum” néven.⁷⁷ De formális megoldás lenne Keszthely mezővárossá alakulásának időpontját az „oppidum” első említéséhez (1421) kötni. Az Anjou-házbeli királyok uralkodása alatt bekövetkezett gazdasági fellendülés hozta meg Keszthelynek is azt a fejlődést, ami lehetővé tette, hogy a szerény királyi faluból módos mezővárossá váljék.⁷⁸

Jegyzetek

¹Sági Károly-Füzes F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*, 9 (1967), 79-97.; Kiss Attila: Pannonia római lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1965. 116.

²Cs. Sós Ágnes: Zalavár a középkorban. é.n. 9.; Füzes F. Miklós-Sági Károly: A Keszthelyi-öböl regressziós jelenségei. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1966).

³Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. 312.

⁴Pais Dezső: A római castellum szláv-magyar folytatásai. *Magyar Nyelv* 51 (1949), 97-98.

⁵Füzes Miklós-Kalicz Nándor-Sági Károly-Petánovits Katalin: Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum természettudományi, régészeti, történeti, néprajzi, fürdőtörténeti állandó kiállításához. Keszthely, 1969. 75.

⁶Szentpétery, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Bp., 1937. 167, 292.; Képes Krónika 33.; Holub József: Zala megye a középkorban. I. 1929. 12-14.; Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Bp., 1901. 343.

⁷Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. *Turul* 30. (1912), 95.

⁸Vö. Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Bp., 1966. 5-56.; A Balaton északnyugati partvidékére, a tapolcai és keszthelyi medencére az almádi monostor 1121-ben kelt – Zsigmond király 1420-i átiratában megmaradt – alapító oklevele veti az írásbeliség első halvány sugarát. Lásd Szentpétery Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. *Magyar Nyelv*, 1927. 360-370.

⁹Cs. Sós Ágnes: Zalavár a középkorban. é.n. 9.

- ¹⁰Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63 (1929). 144-145., 165-170., 259-, 266.
- ¹¹Hazai Okmánytár (a továbbiakban: HO) VI. 47. Capella S. Martini et S. Laurentii de Keztel.; Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. 76.
- ¹²Koppány Tibor-Péczy Piroska-Sági Károly: Keszthely. Bp., 1962. 20-21.
- ¹³Bontz J.: i.m. 1896. 185-186.
- ¹⁴Dornyay Béla: Keszthely-végvár a törökvilágban. Keszthely, 1935. 4-5.; Koppány-Péczy-Sági: i.m. 1962. 42.
- ¹⁵Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971. 123.
- ¹⁶Méri István: A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X-XVI. század). Bp., 1948.; Szabó István: A középkori magyar falu. Bp., 1969. 26-44.; Koppány-Péczy-Sági: i.m. 1962. 21-22.
- ¹⁷Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. II. Bp., 1899. 66. CCXXXIII. V. Orbán pápa a keszthelyi plébános és a szent-ferenc-rendi zárda között fennforgó perben a veszprémi püspököt bírónak rendeli. 1368. jún. 2. „...quod in dicto loco de Keztel, de antiquissimis temporibus, dicta ecclesia sancti Martini fuit, prout est, unica matrix et parochialis ecclesia...”; Bontz J. i.m. 1896. 198.
- ¹⁸Mon. Vespri. II. 199.; Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp., 1907. 149.; Vö. Szabó I.: i.m. 1969. 197.
- ¹⁹Vö. Maksay F.: i.m. 1971. 43.
- ²⁰Bontz J.: i.m. 1896. 198.; Koppány-Péczy-Sági: i.m. 1962. 20-24.; Bakay Kornél-Kalicz Nándor-Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp., 1966. (a továbbiakban: Topogr.), 93.
- ²¹Topogr. 75.; Koppány Tibor: A Balaton-felvidék román kori templomai. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1 (1963). 95-96.
- ²²Mályusz Elemér: A népesség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bp., 1931. 253.
- ²³Topogr. 92.
- ²⁴Topogr. 90.
- ²⁵Topogr. 94.
- ²⁶Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301. Kézirat. Bp., 1984. 164.; Szabó I.: i.m. 1969. 58.; Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Magyar História. Bp., 1978. 69.; Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. In: Vidéki városaink. Bp., 1961. 28.
- ²⁷Major Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18 (1966). 69.
- ²⁸Maksay F.: i.m. 1971. 41.
- ²⁹Kristó Gy.: i.m. 1984. 166-167.
- ³⁰Major J. i.m. 1966. 69.
- ³¹Sági Károly: Keszthely a XVIII. században. In: Georgikon 175. Bp., 1972. 7.
- ³²Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. II. Bp., 1899. 66. „...et quod licet postmodum propter multitudinem populi et valde diffusam latitudinem dicti loci...”
- ³³Szabó I.: i.m. 1969. 145-146., 162.; Maksay F.: i.m. 1971. 92.
- ³⁴Koppány-Péczy-Sági: i.m. 1962. 21-22.
- ³⁵Szabó I.: i.m. 1969. 121.

- ³⁶HO VII. 244.; *Koppány-Péczy-Sági*: i.m. 1962. 22.
- ³⁷Vö. *Eperjessy Kálmán*: Városaink múltja és jelene. Bp., 1971. 17.
- ³⁸*Koppány-Péczy-Sági*: i.m. 1962. 22-23.
- ³⁹Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustr. Ser. I. Tom. I. pag. 376.; Monumenta Romana Episcopatus Vespriemensis. Tom. II. 1276-1415. Bp., 1899. „Jacobus de Keztel s (solvit) C. latos”; *Bontz J.*: i.m. 1896. 186-187.
- ⁴⁰*Székely György* (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp., 1953. 316-317.
- ⁴¹Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre, Véghelyi Dezső és Nagy Gyula. I. Bp., 1886. 601. (a továbbiakban: ZO).
- ⁴²*Bontz J.*: i.m. 1896. 77-78.; *Holub József*: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Zalaegerszeg, 1960. 181-203.; *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII-XV. században.) In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 463.; *Szabó I.*: i.m. 1969. 48.
- ⁴³*Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok. 61-62. (1927-28.) 522.; *Eperjessy K.*: i.m. 1971. 17.
- ⁴⁴*Makkai L.*: i.m. 1961. 31.; *Kristó Gyula*: Az Aranybullák évszázada. Magyar História. Bp., 1976. 125-127.
- ⁴⁵*Major J.*: i.m. 1966. 86.
- ⁴⁶*Szabó I.*: i.m. 1969. 11.
- ⁴⁷*Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp., 1965. 17.
- ⁴⁸*Lederer E.*: i.m. Századok/62. (1928). 521., 526.; *Makkai L.*: i.m. 1961. 29-31.; *Bácskai V.*: i.m. 1965. 17.; *Major J.*: i.m. 1966. 48.; *Kristó Gy.*: i.m. 1984. 234.
- ⁴⁹*Makkai L.*: i.m. 1957. 177.; *Maksay F.*: i.m. 1971. 81.
- ⁵⁰*Makkai L.*: i.m. 1957. 476.; *Szabó I.*: i.m. 1969. 9-10.; *Maksay F.*: i.m. 1971. 201.
- ⁵¹*Szabó I.*: i.m. 1969. 56., 65.; *Maksay F.*: i.m. 1971. 51., 60., 184., 209.; *Kristó Gy.*: i.m. 1984. 231.
- ⁵²*Karácsonyi János*: A kerekgyházi Laczkfyak családfája. Turul, 1910. 84-86.; *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). Bp., 1977. 33.; *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 1988. 12.
- ⁵³Turul, 1886. 169.; Uo. 1910. 85.
- ⁵⁴*Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I. Pest, 1870. 299-301.; *Békefi R.*: i.m. 1907. 149., 231.; *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I. Bp., 1923. 186.; Topogr. 92-94.
- ⁵⁵*Csemegi József*: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle, 1941. 26.; *Koppány-Péczy-Sági*: i.m. 1962. 23-24.; *Vándor László*: A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 25 (1986), 49-50.
- ⁵⁶Lackfi II. Istvánt 1397-ben történt kivégzése után, mint a templom alapítóját, a ferencesek templomának szentélyében temették el. Az alapító sírköve másodlagos helyzetben a templom szentélyének déli falában látható. Topogr. 92-94.; *Bontz J.*: i.m. 1896. 377.
- ⁵⁷*Csemegi J.*: i.m. 1941. 1.
- ⁵⁸*Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 106 (1972), 90-94.; *Vándor L.*: i.m. ZGy 25 (1986), 61-62.

⁵⁹Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. II. 1899. 66. CCXXXIII. V. Orbán pápa a keszthelyi plébános és a szentferencrendi zárda között fennforgó perben a veszprémi püspököt bíról rendeli.

⁶⁰Fügedi E.: i.m. Századok 106 (1972) 90-94.; Vándor L.: i.m. ZGy 25 (1986), 61-62.

⁶¹Turul, 1886. 172-173.; Karácsonyi J.: i.m. II. 177.; Sárközy I.: i.m. Turul, 1910. 84-86.

⁶²Koppány-Péczy-Sági: i.m. 1962. 24.

⁶³ZO II. 276-277.; Bontz J.: i.m. 1896. 78.

⁶⁴ZO II. 277-278.; Bontz J.: i.m. 1896. 78-79.

⁶⁵Vö. Bácskai V.: i.m. 1965. 62-85.; Eperjessy K.: i.m. 1971. 56-57., 69.

⁶⁶ZO II. 278-279.; Bontz J.: i.m. 1896. 79-80.

⁶⁷ZO II. 294.

⁶⁸Vö. Eperjessy K.: i.m. 1971. 95., 10-102.; Bontz J.: i.m. 51., 80.

⁶⁹Bontz J.: i.m. 1896. 79-80.

⁷⁰Koppány-Péczy-Sági: i.m. 1962. 24.

⁷¹Vö. Bácskai V.: i.m. 1965. 21.

⁷²Makkai L.: i.m. 1961. 46.

⁷³Fügedi E.: i.m. Századok 69 (1955), 199.; Uő: i.m. 1981. 78.

⁷⁴Husztai Dénes: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp., 1941. 19.; Holub József: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. Századok 51 (1917). 45-60.

⁷⁵Glaser L.: i.m. Századok 63 (1929), 144-145.

⁷⁶Bontz J.: i.m. 1896. 51., 120.

⁷⁷Bácskai V.: i.m. 1965. 14-15.

⁷⁸Vö. Nemeskürty István: Daliás idők. Bp., 1989. 9-67.

SZENDE KATALIN

Lakóhely, foglalkozás és értékrend összefüggései a Mátyás-kori Sopronban és Pozsonyban

A városi lakosság lakóhelyének, foglalkozásának és javainak megismerésére és mennyiségi jellemzésére már több mint fél évszázada megvan az igény a magyar várostörténet-írásban. Kováts Ferenc a Magyar-Zsidó Oklevéltár IV. (pozsonyi) kötetének bevezetőjében így fogalmazott: „amikor feltárni kívánjuk a gazdálkodás lefolyásának történetét, akkor... azokat az adatokat kell felkutatnunk és felhasználunk, melyek a gazdálkodó emberek együttélésére, javak termelésére, fogyasztására, ... pénz forgalmára, felhalmozására, értékek meghatározására és cseréjére ...vonatkoznak, vagyis amelyek mennyiségi adatok, s amelyek egyúttal oly mennyiségben állnak rendelkezésünkre, hogy egyrészt elkerülhessük az elszigetelt és egyedi adatok felhasználásával járó hibákat, másrészt pedig világos képet alkothassunk magunknak a gazdasági tevékenység eredményéről.”¹ E célra a városi adójegyzékeket tartotta a legalkalmasabbaknak, melyeket később Fügedi Erik vizsgált módszertanilag példamutató alapossgal a modern statisztika eljárásaival.²

Tanulmányomban egy másik, hasonlóan jelentős számban fennmaradt forráscsoport, a polgári végrendeletek ingóságokra vonatkozó adatainak vizsgálatából indulok ki. Ezek – bár nem vonatkoznak a teljes városi lakosságra – megfelelően csoportosítva, szintén alkalmasak mennyiségi vizsgálatokra; a bennük levő szubjektív elem, az örökhagyó végakaratainak kifejeződése pedig az egyének és környezetük értékrendjének megismeréséhez segít hozzá. A végrendeletekből nyerhető információkat, ahol lehetett, kiegészítettem az adójegyzékek adataival, ez elsősorban a lakóhely, valamint a vagyonosság mértékének meghatározását fogja érinteni.

I. Lakosság és lakóhely

Mindkét városban olyan jelentős számban maradtak fenn végrendeletek, hogy szerzőiket, mint a városi lakosság reprezentatív, bizonyos szempontból összetartozó csoportját vizsgálhatjuk. Ez konkrétan Sopronban 313 Mohács előtti végrendeletet jelent, melyből 116 esik 1450 és 1490 közé.³ Pozsonyban egy külön erre a célra rendszerezített városi könyv, a *Protocollum Testamentorum* több mint 700 végrendeletet őriz, ebből 328 kelt a Mátyás halálát megelőző 4 évtizedben.⁴ 30 éves emberöltővel és 60% nagykorú lakossággal számolva, a kb. 3000 lakosú Sopronban 5,4%, az 5000-5200 lelket számláló Pozsonyban kb. 9,3% végrendelkezett a Mátyás-korban azok közül, akiknek elvileg módjuk lett volna erre.⁵ A Mohács előtti emberöltőben Sopronban az arány 7%-ra emelkedik, tehát terjedőben volt a végakaratok írásbeli rögzítése. Az utóbbi arányszámot az 1488-as adójegyzékkel való összevetés is alátámasztja.⁶ A felsorolt értékek európai szinten is magasnak számítanak,⁷ bár az évenkénti megoszlás nagy ingadozásokat mutat mindkét városban.

A végrendelkezők lakóhelyének vizsgálatát az adójegyzékek és más topografikus sorrendben felvett listák alapján 276 soproni lakosnál tudtuk elvégezni,⁸ majd ezt egybevetettük a polgárság egészének megoszlásával. Az itt mutatkozó egyenetlenségek érdekes fejlődést jeleznek. (1. táblázat) A korai végrendeletek többsége a külváros 2. fertályában lakó személyektől származik. Ezekből 1440 előtt összesen 19 testamentum maradt fenn, míg belvárosiakról csak 16. Úgy tűnik tehát, hogy még a városi kiváltságok megszerzése után másfél évszázaddal is az egykori váralja tömörítette a mozgékonyabb elemeket, talán azért is, mert a legfontosabb távolsági kereskedelmi utak Bécs és Pozsony felől ezen a külvároson haladtak át, hogy a széles piactérre vezetve kerüljék el a zárt belvárost.⁹

A XV. század közepétől már a belvárosi lakosok aránya a legmagasabb. Korábbi lakóhelyeiket is figyelembe véve, a következő „karrierséma” tekinthető a legtipikusabbnak a XV. század második felében: az illető egy külvárosi ház birtokosaként tűnik fel először, majd bizonyos idő elteltével egy kevésbé előkelő belvárosi ingatlanhoz jut (Templom u. déli vége, Kolostor u., esetleg Új u.). Innen szerencsés esetben élete végére egy a Fő tér közelében álló házba költözhet át. A XVI. század elejére már a tősgyökeres belvárosi polgárok végrendeletei vannak többségben, a városon belüli mobilitás kisebb arányú.

A 2. negyedből a XV. század közepéről iparosok és szőlőbirtokos polgárok testamentumai maradtak fenn, majd az 1480-as évektől egyre inkább papok képviselik ezt a városrészt. Az oltárjavadalmas házak, melyek éppen az ilyen célra tett végrendeletek révén szaporodtak meg, a művészettörténeti és a régészeti kutatás tanúsága szerint jelentős, esetenként emeletes köépületek voltak.¹⁰ Zömmel a Szentlélek (a középkorban Rózsa) és a Pozsonyi (Szt. Mihály) utcában álltak. Míg a XV. század elején a 2. fertálybeli végrendelezők, főleg az iparosok a Kovácsok utcájában és a Rózsa utcában laktak, a század végére a hangsúly a beneficiátus házak környekére tolódott el még a világiak esetében is. Ez a körzet áterjedt a 3. negyed nyugati szélére, a Balfi és Halász u. elejére is. A házak nagyobb méretét mutatja, hogy a városban a legtöbb bérló – zömmel igen alacsony adót fizető kis egzisztenciák – a 2. negyednek ebben a részében élt.

A 4. negyed, ahol a XV. század közepétől a legtöbb háztulajdonos élt, csak az 1470-es évektől szerepel gyakrabban, és ekkor is csak a végrendelezők 11%-ának adott otthont. Ezek részben a városárkon kívül húzódó széles piactéren (Fapiac és Állatvásártér), részben a várost délről lezáró és egyben Győr felől bevezető Hosszúsor mentén helyezkedtek el.

Pozsonyban sajnos 1452 és 1501 között nem maradt fenn adójegyzék, így a lakóhely szerinti megoszlásról keveset tudunk mondani. Szórványos adataink alapján úgy tűnik, hogy a XV. század vége felé a külvárosok ismét gyakrabban fordulnak elő a végrendelezők lakóhelyeként. Az 1450-es években a Széplaki-külváros (Schöndorf), a korszak végére Vödric (Wedricz) és a dunai-külváros (Donauneusiedel) a legjelentősebb közülük.

II. Lakóhely, foglalkozás és vagyonosság

Az adójegyzékek alapján a városlakók és a végrendelezők vagyoni helyzetét is értékelhetjük. A továbbiakban alindexnek nevezett viszonyszám az egyénre kirótt adó és a városi átlagos adó hányadosát jelenti.¹¹ Ez a pénz értékének vagy az adókövetés kulcsszámának ingadozásától függetlenül, hosszú távú összehasonlításokra is alkalmat ad. A városi szinten elvégzett számítások azt mutatják, hogy a végrendelezők csoportján belül sokkal kedvezőbb a vagyoni megoszlás, kisebb a koncentráció mértéke, mint a lakosság egésze esetében.¹² 1458-ban pl. az összlakosság 69%-a adózott az átlag alatt, a 83 értékelhető Mátyás-kori végrendelezőből viszont csak 13%. (2. táblázat). Az átlag és annak háromszorosa között fizető középréteg erőteljes jelenléte mellett (végrendelezők: 46%, város: csak 24,5%) azok, akiket az átlag ötszörösénél nagyobb adóra köteleztek, a végrendelezők között mintegy 15-ször gyakrabban fordulnak elő (26,5%), mint az összlakosságban (1,8%).

A vagyoni helyzet, a foglalkozás és a lakóhely között nem lehet merev szabályokat felállítani, de tendenciaszerű összefüggések több esetben megfigyelhetők. Az iparúzással is foglalkozók és a nagykereskedők mindkét városban nagyobb arányban végrendeleztek, mint ahogy az adózók közt részesedtek. Az iparosok közül mindkét városban a pékek (1450 közt 4, ill. 13 személy) és a mészárosok (10-10 személy) végrendeleztek leggyakrabban,¹³ ez utóbbiak közül került ki a leggazdagabb, belvárosban lakó, tanácsagi, sőt polgármesteri tisztséget viselő személyek. Jelentős számban fordulnak elő a ruházati (szabó, szűcs, kalapos) és a bőrfeldolgozó (tímár, varga) iparok képviselői. Fontos különbség viszont a két város között, hogy Pozsonyban kereken kétszer annyi különféle iparág képviselői végrendeleztek, mint Sopronban, a fém- és fafeldolgozó iparok művelői (kovács, ötvös, késes, lakatos, ill. bognár, kádár, ács) csak az előbbi városban szerepelnek fontosságuknak megfelelő arányban. A luxusipará-

gák, pl. az ötvösség hiánya Sopronban a közeli osztrák városok erős versenyére mutat, míg Pozsony e téren sikeresebben gyakorolta központi funkcióit.

A kizárólag szőlőbirtokukból élők aránya, különösen Sopron esetében elmaradt a város életében játszott szerepüktől.¹⁴ Fügedi E. az 1459-es adójegyzék vizsgálata alapján azonban, ahol a vagyonadót és a kereseti adót elkülönítve tüntették fel, fontos tényre hívja fel a figyelmet:¹⁵ a kereseti adót fizetők aránya, ill. a kereseti adó összege az összvagyon növekedésével párhuzamosan csökken. Más szavakkal: „Mennél nagyobb volt a vagyon, annál nagyobb szerepet játszott benne az ingatlan.” Az iparosok és kereskedők tehát nem jövedelmezőbb foglalkozásuk miatt végrendelkeztek gyakrabban, hanem mert életmódjuk nagyobb mozgékonytágot, szélesebb kitekintést, a szokásjogtól az írásbeli ügyintézés felé fordulást jelentett számukra.

A lakóhelyeket a vagyonnal összefüggésben vizsgálva annyit állapíthatunk meg, hogy a soproni külvárosokban elhelyezkedők adóindexe általában 3 alatt volt, azt meghaladó értékeket az 1. (3 esetben) és a 2. (8 esetben) negyedben találunk, de zömmel a XV. század közepe előtt, a városároktól északra húzódó Kovácsok utcája lakóinál. Ugyanakkor a belvárosi végrendelkezők között is voltak elszórtan, akik az átlagon alul adóztak, összesen 5 személy, köztük 4 iparos, ill. hozzátartozójuk. A legtöbbet adózók határozottan a Fő térre és a belőle kiágazó utcák északi felére koncentráálódtak.

III. Vagyonosság és értékrend

A legtöbb végrendeletben az ingóságok említése másodlagos volt az ingatlanok és a pénzüsségek felsorolása mellett, és ez a valós értékviszonyokat tükrözi, hiszen a vagyon igazi ismérve az ingatlan volt. A nagy számban felsorolt, statisztikailag is értékelhető ingó vagyontárgyak (Sopronban 629 tétel, Pozsonyban 1303) azonban azt mutatják, hogy a reprezentációban, a teaurálásban és a személyes kapcsolattartásban igencsak fontos szerepet játszottak. Az alábbiakban nem annyira a mindennapi élet területén levonható tanulságokat, hanem az objektív és szubjektív értékrendre jellemző néhány következtetést veszünk sorra.

A leggyakrabban mindkét városban a ruhaneműk fordulnak elő, arányuk Sopronban 21,9%, Pozsonyban 24,2%. Ez érthető, hiszen az öltözék első látásra megmutatta viselője társadalmi és vagyoni helyzetét, ugyanakkor alkalmat adott a figyelmes, személyre szóló adakozásra is. A több generáción keresztül örökíthető felsőruházat egyre alacsonyabb rétegekhez juthatott el.¹⁶ Az értékesebb posztók (harras, schamlot) és prémek (hermelin, coboly) Pozsonyban nagyobb arányban, szélesebb körben fordulnak elő és korábban jelennek meg, csakúgy mint egyes férfiruha-féleségek (Schaube, Hazigk).

A számban második legfontosabb csoport az ágyneműké, mely a család és a szűkebb baráti kör előtt reprezentálta tulajdonosa vagyoni helyzetét. Továbbörökítése nemcsak anyagi kérdés, hanem „családi ügy” volt, az átlagos adó többszörösét fizető előkelő polgárok végrendeleteiben éppúgy helyet kap, mint a szegényebbeknél.

A legértékesebb ingóságok, az ékszerek általában más európai városokban sem álltak az első helyen.¹⁷ Pozsonyban 10%-os részarányuk, ezen belül is az ezüstövek nagy száma a polgárság jobb anyagi helyzetét mutatja. Sopronban az ékszerek birtoklásában erősen kirajzolódnak a vagyoni különbségek: az ezeket említők adóindexe kivétel nélkül 2-nél magasabb, de általában az 5-öt is meghaladta.

Az edények között Sopronban az ónból készült kannák, tányérok és tálak az inkább teauráló jellegű ezüstpoharakkal azonos, 1/3-os arányban fordulnak elő. Az ónnemű említése az átlagos adó háromszorosánál kevesebbet fizető polgárookra,¹⁸ ill. a javadalmuk felszerelését részletesen felsoroló papokra volt jellemző. Pozsonyban az esetek felében ezüstpoharak szerepelnek, és további, még értékesebb, aranyozott ezüst Kopfokkal és csészékkel is találkozunk. Az ónneműek a pozsonyi háztartásokban legalább olyan fontosak voltak, mint Sopronban, de a végrendelkezők vagyonosabbak voltak annál, nemhogy ezeket részletezzék.

A pozsonyi lakosság szilárdabb, egységesebb értékrendjét mutatja az is, hogy a fent említett 4 fő értékhordozó tárgycsoport az összes ingóságoknak mintegy 57%-át tette ki, míg Sopronban ez az arány csak 47% volt.

A soproni anyag hosszú távú vizsgálata egy másik érdekes tényre is felhívta a figyelmet: Néhány különleges, egyedileg azonosítható tárgy (aranygyűrűk, egy török szablya, egy keleti szőnyeg, több egyházi és világi könyv és talán néhány címeres ezüstpohár) két-két végrendeletben is előfordul. A polgárság felső része tehát zárt elitet képezett, mely többek között az értékes tárgyak mozgásának kereteit is bizonyos mértékig meghatározta.

Az értékrendet leginkább tükröző tárgyak áttekintésének lezárásaként egy régészeti jellegű, de a településszerkezettel is kapcsolatos probléma lehetséges megoldására szeretnék utalni. A városmagok kutatásakor előkerülő edényanyag sok esetben egysíkúbb, formaváltozataiban és díszítésében szegényesebb, mint a falvakban vagy várakban feltárt kerámiaanyag. Ezt tapasztaltam pl. az egyik legelőkelőbb soproni polgárház, a Fő téri Fabricius-ház leletegyüttesének vizsgálatakor.¹⁹ A végrendeletek adataival összehasonlítva kitűnik, hogy azon – elsősorban asztali – edényfajták díszes cserépváltozatai hiányoznak itt, melyek fémből (elsősorban ónból, továbbá ezüstből és rézből) gyakran fordulak elő a polgárság körében. Ez újból csak arra mutat, hogy a városi lakosság értékrendjében minden anyagnak megvolt a maga szerepe fogyasztási igényeik differenciált kielégítésében. Ez a minőségi különbség éppen a legnagyobb vagyonúakra a legjellemzőbb.²⁰

Összefoglalás: értékrend és európaiság

A pozsonyi és a soproni végrendeleteket az európai összképbe illesztve azt látjuk, hogy jogfelfogásban, alaki követelményekben és a főbb tartalmi elemekben megegyeznek a tőlünk nyugatabbra fekvő városok gyakorlatával. Az értékhordozó ingóságok 4 fő csoportja is azonos szinte minden településen. A különbségek sokkal inkább mennyiségi természetűek: Lübeckben a XV. század közepén a végrendeletek számának felével megegyező mennyiségű (5-600 db) ezüstedényt soroltak fel,²¹ nálunk ez az arány 100 évvel később is alig 25%. Konstanzban a rókaprém bunda annyira közönséges, hogy meg sem említik,²² nálunk a vezető patriciusok is ezt viselték, és ebből készült a városi tisztviselők hivatali öltözeke is.²³ Hasonló különbségeket láthatnánk az építkezéssel kapcsolatos hagyatékok vagy a temetkezésre vonatkozó rendelkezések részletes vizsgálatakor is.

Igényszintben tehát a nyugat-magyarországi városok polgársága nem állt messze az európai átlagtól. A teljeskörű felzárkózást azonban tökeszegénységük, ill. az a tény, hogy a megélhetési költségek egészén belül az igényesebb iparcikkekre az európai átlagot meghaladó arányan kellett költeni,²⁴ nagyban hátráltatta. A XV. század 2. felében megalapozott értékrend azonban ahhoz elégséges volt, hogy a háborúk által kevésbé sújtott területek lakossága az elkövetkezendő századokban se szakadjon le behozhatatlanul az európai fejlődéstől.

Jegyzetek

¹Magyar-Zsidó Oklevéltár IV., kiad. és bev. Kovács Ferenc, Bp., 1938. bevezetés XXIX.

²Fügedi Erik: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai, in: Történeti Statisztikai Közlemények I. (1957) 1. 45-85., 2-4. 16-75. II. (1958) 33-46. Uő: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten, in: Städtische Gesellschaft und Reformation. Hg. v. Ingrid Batori, Stuttgart, 1980. 58-96.

³Kiadásuk: Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története II/1., Sopron, 1930., valamint uo. II/2. II/6. I/5. passim

⁴OL Df. 277056

⁵Kováts F. i.m. (1.j.) Bevezetés XLIX-LIIL., *Granasztói György*: Becslés Sopron XV-XVII. századi lélekszámára, in: Történelmi Szemle XIII (1970) 315., a százalékszámításról részletesebben: *Szende Katalin*: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban, AETAS 1990/3. 70-71.

⁶Uo. 1. táblázat

⁷Baur, Paul: Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz, Sigmaringen 1989. 115. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen 31.) Százalékszámítási módszere annyiban tér el az általam alkalmazottól, hogy ő nemcsak a nagykoriakat, hanem a város teljes lakosságát figyelembe veszi.

⁸Dávid Ferenc: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1523-tól 1645-ig (kézirat); Uő: A soproni ó-zsinagóga. Bp., 1978. 12-33. Hálásan köszönöm Dávid Ferencnek a végrendeletek lakóhelyének meghatározásában nyújtott önzetlen segítségét. A külvárosi adószedési sorrendre: *Mollay Károly*: Sopron a középkor végén, in: Soproni Szemle (a továbbiakban SSz) X. (1956) 32.

⁹Holl Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter, in: Acta Archaeologica 31. (1979) 128.

¹⁰Mollay Károly: Középkori háztörténet és várostörténet I.: SSz XLIII. (1989) 18-40. (Szt. Mihály u. 2.), II.: uo. 126-148. (Szt. Mihály u. 1-3.), III.: uo. 205-224. (Halász u. 1., 3.), *Dávid Ferenc-Sch. Pusztai I.*: A soproni Pozsonyi u. 3. sz. ház kutatása és helyreállítása, in: Magyar Műemlékvédelem Évkönyv 1973/4. Bp., 1977. 125-145. *Gömöri János-Gergelyffy András*: Oltárjavadalmas ház feltárása és helyreállítása Sopron külvárosában. uo. 147-173. (Szentlélek u. 13.)

¹¹Szende K. i.m. (5.j.) 3. táblázat és 2. ábra

¹²Fügedi E. i.m. 1978. (2.j.) 66., 69. Abb. 2.

¹³Szende Katalin: A soproni iparosok végrendeleteik tükrében. in: VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1989. 109-110. 2. ábra

¹⁴Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 45-47.

¹⁵Fügedi E. i.m. 1957. 2-4. (1.j.) 25., 39. 8/a. tábl.

¹⁶Jaritz, Gerhard: Die spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung, in: Geschichte des Alltagskultur, Hrsg. G. Wiegmann. Münster, 1980. 58.

¹⁷Baur, P. i.m. (7.j.) 222., *Jaritz, G.*: Die realienkundliche Aussage der sogenannten „Wiener Testamentsbücher“, in: Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, Wien, 1977. 178.

¹⁸Szende K. i.m. (5.j.) 10/b. tábl.

¹⁹Gömöri János ásatása, 1972. Az anyag külön cikkben az Arrabona hasábjain fog megjelenni.

²⁰A Fabricius-ház lakói mindig is a város legelőkelőbb kereskedői közé tartoztak, vö. *Mollay K.*: Sopron XIV. sz-i városképe vizsgálata. A Fabricius-ház története. SSz. XVIII. (1964) Lakói a következők voltak:

Körmeny András (lakó: 1434-1465): adóindex: 6,5 (1464)

Spiller István (lakó: 1465-1469): adóindex: 3,7 (1466)

Magas Imre (lakó: 1469-1500): adóindex: 4,96 (1495)

Ivan Mihály (lakó: 1512 után): adóindex: 7,99 (1523)

²¹Hasse, Max: Neues Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider – Eine Betrachtung der städtischen Kultur des 13. und 14. Jh.-s... in: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 7 (1979) 20-23.

²²Baur, P.: i.m. (7.j.) 235-6.

²³Ortvay Tivadar: Pozsony város története II/3. Pozsony, 1900. 190.

²⁴Kubinyi András: Münzreform und materielle Kultur zur Zeit von Matthias Corvinus – előadásként elhangzott a Matthias Corvinus und Mitteleuropa c. nemzetközi konferencián. (1990. okt.)

1. táblázat
A végrendelkezők lakóhelyek szerinti megoszlása Sopronban

évközi hely év	belváros	1. fertály	2. fertály	3. fertály	4. fertály
1393-1440	16	1	19	3	2
1441-1470	25	3	10	6	2
1471-1500	44	5	21	11	10
1501-1526	57	—	26	8	7

2. táblázat
A városi lakosság és a végrendelkezők megoszlása
adóindexük szerint

Lakosság adóindex	1458-as adó- jegyzék	Százalékban	végrendel- kezők 1450-1490	Százalékban
0-1	499	68,6	11	13,3
1,01-2	119	16,4	21	25,3
2,01-3	58	8	17	20,5
3,01-4	20	2,7	8	9,6
4,01-5	13	1,8	4	4,8
5,01-6	6	0,8	6	7,2
6,01-7	—	—	6	7,2
7,01-8	2	0,27	—	—
8,01-9	1	0,14	—	—
9,01-10	2	0,27	2	2,4
10 felett	2	0,27	8	9,6
Összesen	722	100	83	100

HERÉNYI ISTVÁN

Az Őrség helynevekben

Az Őrség Nyugat-Magyarországon Vas vármegye nyugati felében terül el. Az Árpádok alatt még hozzátartozott a Stájerországban lévő gyepekre is. Az Őrséget két részre osztotta és osztja ma is a Rába. Így Rábántúli és Rábáninnyi Őrségről is szoktunk beszélni. De később Alsó- és Felsőőrség nevet kapták. Az Őrség neve a honfoglalás, de a későbbi korban nem az őrsereget, hanem az örvidéket jelentette. Felsőőrséget ma is szívesen hívják örvidéknek. Ha a mintegy 120 őrségi helynevet vizsgáljuk mind a településre, mind a népességre igen értékes megfigyeléseket tehetünk, különös tekintettel az egyes települések helyneveinek etimológiájára.

Terület (Település)

A legrégebbi helyneveink közé tartoznak a *víznevek*. Ezek többnyire még a honfoglalás előtti állapotokat tükrözik. A Felsőőrség területére esik Belmura, Hidegséd, Lendva, Velemér, Zalafew. Csak Hidegséd és Zalafew magyarázható a magyarból, a többiek nem. A Mura a longobárd Mórból, a Lendva a német Hárspatak, Velemér a szerb-horvát Velemirből, Zala a preszlávból magyarázható. Az Alsóőrség területére esik Karika (Kerka), Kerca, Rákos, Strém, Sziget. Rákos, Sároslak, Sziget a magyarból, Kerka, Kerca és Strém a szlávból, illetve a preszlávból magyarázható. Az utóbbi jelentése „zúgó”.

A *növény- és állatnévre* visszavezethető helységeknek már a magyarok adtak nevet. A Felsőőrségen Hassás (Hársas), Medves (Medgyes), Nádas, Nádkut, az Alsóőrségen Bükkalja, Fűzes, Monyarosd, Tarródcsecs mind magyar elnevezések, így már a X. században keletkezettek. Ugyanitt Hodos a hódban gazdag vidéket jeleníti meg.

Nyomon követhető az Őrség lakosságának civilizatorikus fejlődése a helynevekben. *Gyepűre* utaló helynevek: Cseke (gázló), Gyepűfüzes, Glasar (Claustrum), Gödör, Gödörfő (árkok), Kecel (vörös sánc), Németkapu (a németek felé eső kapu Redege előtt). Ezek mind a X. századra keltezhetők.

Vásárhelyek: Hetvehely (hétfői vásár), Szatmér, Szatta, Szotina (a török „szat” kereskedni igéből származó helynevünk).

Templomos helyeink: Szentelek, Szentkút, Szentmárton, Szentpéter a Felsőőrségen, Keresztúr, Szentpéter az Alsóőrségen.

A *várak, erősségek* már a X. században keletkeztek. Főleg földvárak voltak. Ezek régészeti feltárása Kiss Gábor szombathelyi régész programjába tartozik. A XII-XIII. században épült várak azonban legalább romjaikban most is felfedezhetők. A Felsőőrségen Erősd, Kertes (fallal körülvett), Németújvár (Novum Castrum), Óvár (Castrum antiquissimum), Sah (bükkszaerda jelentéssel), Vörösvár. Az Alsóőrség szélén Redege (Rudigoj, Radkersburg) a gyepűn.

Népesség

A honfoglalás kori őslakosokra látszik utalni a *szláv* helynevek gyér száma. Dobra, Kapornok, Karácsony, Lug, Pankasz, Pinkóc, Podler (Pulan), Punitz. Biztosan a XIII. században keletkeztek viszont Dohrafalva és Domonkusolc. A dobra erdőt, a Kapornok csalánnal benőtt helyet, Karácson karácsonkor születettet, Lug fahamut, Pankasz pohánkás (hajdinás) területet, Pinkóc Kispinkat, Podler (Pulam) a rétet, a Punitz völgyet jelent.

Német településnek látszik Borchnau (Worthau? őrség?), Rohr és Poprohr. Talán mindhárom honfoglalás előtti korra vezethető vissza.

A magyarokra és a csatlakozott népre utalnak a Marchia Wangariorum, Ungersdorf, továbbá a Cheren (herények), Kendszék, Kukmér (kékkendek), Peszeny (besenyők), Szabar (szabirok, szabartoj aszfaloj?), Tótfalu, Tótlak (vendek).

Őrség

Dunántúl elfoglalása (900) után létesültek az őrtelepülések, valamint a lövő települések. Az ör a törökben őrzést, lövő az ugorban nyilast jelent. Az örök a gyepülétesítményeket (gázlókat, elárasztó berendezéseket stb.) kezelték, a lövők nyilaikkal az ellenséget nyugtalanították.

Őrrel kapcsolatos helynevek: Alsóör, Felsőör, Herényör, Ör (Rauchwart), Strázsa, Wortnau. Az utóbbi kettő szláv és német környezetben az örök neve. Alsóör és Felsőör a település alsó és felső részét jelzi, Ör vagy Rauchwart a füsttel jelző örök lakhelyét, Herényör a herény örök őrhelyét jelölheti.

Lövével kapcsolatos helynevek: Alsólövő, Felsőlövő, Horvátlövő, Németlövő, Lódös. Zomorak (Szomoro, Szomoroc) valószínűleg a székely nemzetségnévre vezethető vissza.

Örök

Az Őrségen korán jelentkeztek a puszta személyneves helynevek, a megszálló személyt jelezve. Ilyeneknek tekinthetők: Csajta, Csencs, Iklad, Kolon, Sal, Tobaj. Miután a Sal a Salamon beceneve, így ennek a helységnek a keletkezését csak a XI-XII. századra tehetjük. Előbb ugyanis keresztnévadás nem volt a magyarok között.

Bizonyosan a XIII. századra esik az egyes településen megült örparancsnokok nevéből alkotott helynév. Beneháza, Bajánháza, Buzafalva, Dávidháza, Damafölde, Elekfalva, Keményfalva, Királyfalva, Könyeháza, Radalfalva, Senyeháza. A Baján, Buza, Kemény, Király, Könye, Senye ősi magyar személynevek, a Bene, Dávid, Dama (Domokos beceneve) keresztény névadás termékei, a Radal szláv személynév.

Mind a Felsőörségben, mint az Alsóörségben két helység is jelzi az őrnagy szálláshelyét. A Felsőörségben Méren (alán származás), az Alsóörségben Ispánk (a szlávból).

Szolgáló népek

Már az első őrtörvényben, Szent László őrtörvényében szerepelnek az öröknek és lövőknek alávetett szolgáló elemek. Ezek: Arand, Csatár, Jobbágyi, Lovászd, Mecsér, Rednek, Vasverőszék. Arand az ötvösök, Csatár a pajzskészítők, Jobbágyi a kíséret, Lovászd a lovászok, Mecsér a kardcsiszárok, Rednek a vaskohászok, Vasverőszék a kend kovácsok települése. Az Őrség területén volt két Csatár és két Rednek, de talán még Hámor is ide csatolható.

Összefoglalás

Magyarország nyugati határát a honfoglalás kor a Tétény-Kál-Bulcsu nemzetség és törzse szállta meg. Kezdetben rájuk hárult a nyugati határok védelme. 955 után (Augsburg) indult meg a határőrség megszervezése. Kezdetben a Dunától délre és északra két határőrség alakult. A déli határterület székhelye nagy valószínűséggel Vasvár lett. Géza fejedelem szervezte meg – nagy valószínűséggel – a déli határvármegyét, nevezetesen Moson, Sopron, Vas és Zala határvármegyét.

Vas vármegyében az alapokat a vas alapozta meg. Nem véletlenül hívják ezt a megyét Vas vármegyének. 54 vaslelőhelyet kutattak fel régészeink ezen a területen. Erre a vasra már a kalandozások alatt is szükség volt, mert több tonnányi vasra volt szüksége a kalandozó hadseregnek, amelynek törzsét Bulcsú, Lehel és Súr népe adta. 955 után itt a jövő Vas vármegye területén, annak nyugati határán és az ahhoz tartozó és az Ennsig nyúló gyepűlven, annak déli részén létrejött az Őrség.

Az Őrség területét jelzik a honfoglalás előtti vizek (Lendva, Mura, Velemér, Zalaŋ, Kerka, Strém), valamint a növény- és állatneveket viselő helységnevek.

A megindult civilizatorikus fejlődés a határőrség fellépésével vagy még előtte életre hívta a gyept. Az élet megindulásával kapcsolatban létrejöttek a vásárhelyek, a templomok és parochiák, valamint a várak és erösségek. Az Őrség népessége a honfoglalás előtt nagyon gyér szláv népességre mutat. Nem zárható ki éppen ezen a vidéken a túlélő avarság nyoma sem. A Dunántúl elfoglalása után elsősorban a csatlakozott népek fedezhetők fel területünkön. Az Őrség területén létesültek az őrszállások. Az őrral és lövővel kapcsolatos helynevek akár szláv (Strázsa), akár német (Wortnau, Hochstrass) alakban is jelentkeznek. A szálláshe-lyeken kívül tetten érhetjük a korai őrok, őrpáncsnokok neveit. Az őrnagy nevét a Felsőőr-ségen az alánból vett Mérenről vezették le, míg az Alsóőrségen a szlávság nevezhetette az őrnagyot ispánnak. A XI. században az őroknek, lövőknek voltak alattvalóik: aranyművesek, pajzscsinálók, lovászok, kardcsiszárok, vaskohászok, vasverők (kíséret).

Végül egy módszertani kérdéssel kell búcsúznom. A helynevek haszna a korai történetírás-ban nyilvánvaló. Ez teremti meg az alapot az egyéb forrásból meg nem határozható történeti tényeknek levonásához. A X. századra lényegében a helynevek, a régészeti feltárások, a honfoglalás kori temetők antropológiai anyaga tud felvilágosítást adni. A XI. századtól kezdve pedig az írott történeti forrásokra esik a hangsúly. A többi már felsorolt segédtudomány adata kiegészíti és erősíti a hiteles történeti anyagot.

Források

Kenedics József térképe: Vasvármegye 1783.

II. József-féle katonai felmérés Vas vármegyére vonatkozó térképei.

Herényi István: Az Árpád-kori Vasvármegye (határvármegye) helytörténete. (Kandidátusi értekezés.) Budapest, 1984. Adattárában a dolgozatban említett helyek és helynevek mind ábécérendben feltalálha-tók.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1978. ugyancsak ábécérendben a helynevek. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. *Benkő Lóránd*. I-III. Budapest, 1967-1976.

PÁL-ANTAL SÁNDOR Csíkszereda mezőváros a XVI-XVII. században

Csíkszereda, a mai Hargita megye közigazgatási központja Erdély keleti részén, a Moldova szomszédságában húzódó Csíki-medence középső részén terül el. Előnyös földrajzi fekvése, mint a közlekedési utak találkozási helye, eleve kereskedelmi központ szerepet biztosított számára. Itt találkozott az Olt völgyében Brassó felé vivő észak-déli irányú út, amely összekötötte a Felcsíki- és Alcsíki-medencét, a Székelyudvarhely felől jövő és a Gyimesi-szoroson keresztül Moldvába vivő nyugat-keleti irányú közlekedési vonallal. Gazdasági és igazgatási funkciója, a művelődési életben betöltött szerepe mégis nehezen tudott kibontakozni és érvényesülni annak ellenére, hogy előnyös földrajzi fekvése mellett évszázadokon keresztül Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék egyedüli, jogilag városnak elismert települése volt.

Alapításának ideje nem ismeretes, a mezővárosi státus elnyerésének körülményeiről sincsenek biztos adataink. Viszonylag késői, XVII. századi utalások és a helyi jogszokás alapján volt megállapítható, hogy két szomszédos falu, Zsögöd és Csíktaploca határából kiszakított hasznavehetetlen vízenyos területen keletkezett.¹ Utólagos felmérések alapján e terület eredetileg mintegy 200 holdnyi kiterjedésű volt.² A létrehozására vonatkozó egyedüli közvetett utalás a Luxemburgi Zsigmond által Torjavásárának, a mai Kézdivásárhelynek adott kiváltságlevelében történik. A Torjavásárának oppidum rangot biztosító dokumentum megokolása szerint az uralkodó gondoskodott arról, hogy mindegyik székely székben létezzen szabadságjogokkal felruházott város vagy vásáros hely. Mivel ebben az időben Csíkban sem Gyergyószentmiklós, sem Csíksomlyó vagy Szépvíz, sem egyéb település nem jöhetett számításba, ez a város vagy vásáros hely csak Csíkszereda lehetett. Annál is inkább, mivel az első ismert, rá vonatkozó oklevél 1558-ban mint már létező mezővárost említi,³ és a későbbiekben is csak ekként utalnak rá.

Mint ismeretes, a mezővárosok rendszerint az egyházi és világi nagybirtokosok falvaiból, esetleg királyi vagy kisnemesi kézen lévőkből alakultak ki. E szemszögből vizsgálva az ismertetésünk tárgyát képező település helyzetét, megállapíthatjuk, hogy Csíkszereda nem volt sem világi, sem egyházi földesúri tulajdon, de királyi birtokon levő település sem. Székelyföldön jött létre, ahol a székelyek ösfoglalók voltak. Körükben a nemzeti szervezeten sokáig érintetlen maradt, így királyi vagy földesúri birtok ott a mezőváros kialakulásának idején nem létezett. A XV. század elején két falu határából kiszakított területen létrejött Szereda városa igazságszolgáltatás és igazgatás terén Csíkszék fennhatósága alatt álló szabad székely jellegű település volt.

Hetivásárait szerdai nap tartották és tartják ma is. Négy sokadalma volt: a farsangnapi, a 10 nappal pünkösd előtti, a Margit-napi és a Szent Mihály-napi.⁴ Ismert kiváltságlevellei közül egyik sem vonatkozik vásártartási jogára. Ezt valószínűleg a Zsigmond királytól kapott, időközben elkallódott első kiváltságlevelé tartalmazta. De az sincs kizárva, hogy helyi gyakorlat hozta létre, és mivel senki sem ellenezte, megerősítését később sem szorgalmazták. Hetivásárait – későbbi utalások szerint – baromvásárral kötötték egybe, ami természetes, hisz állattartó hegyvidék központja volt. Sokadalmai főként marhavásáraitól voltak ismertek (a Margit-napi juhvásáraitól, amikor havasi *berszányok* is megjelentek, a Szent Mihály-napi meg a lóvásáraitól).

Az 1558. augusztus 8-án kiadott kiváltságlevelében Izabella királyné, az idők viszontagságai és a háborúskodások miatt elszenvedett károkra utalva, Csíkszereda mezővárost, a

császárnak fizetendő adók és a Portának juttatandó subsidiumok kivételével mentesítette a rendes és rendkívüli adók, subsidiumok és a kamarai jövedelmek fizetése alól.⁵

János Zsigmond 1568. december 17-én kelt okiratából értesülünk, hogy a fejedelem a székely városokat kivette a székek igazgatása alól és saját fennhatósága alá helyezte.⁶ Sajnos az oklevélből nem tűnik ki, hogy ez mit is jelentett tulajdonképpen, mert egyéb adatunk nincsen e kérdésre, és következményeit sem tudtuk érzékelni. Valószínűleg lényegében csak az adófizetés terén függetlenítette a székektől őket. Tudjuk ugyanis, hogy egy 1595-i erdélyi országgyűlési végzés szerint Székelyudvarhely, Székelykeresztúr, Tusnád és Nyárádszeredával együtt, mint taxális hely, az eddig fizetett portai adót ezután a *praesidium* számára kellett fizetnie.⁷

Rákóczi Zsigmond kormányzónak 1606. november 14-én Csík-, Gyergyó- és Kászonszék kapitányának és királybíróinak írt utasításból kitűnik, hogy Csíkszereda vásártartási joga és adókedvezményei mellett mentesítve volt a különböző hadiszolgálatok végzésétől is. E téren csak a fejedelmi követek meghatározott távolságra történő szállítására voltak kötelezve, amelyet a szék vezetői nem tartottak tiszteletben.⁸

A XVI. század végén a település rendelkezett azokkal az alapvető jogokkal, amelyek biztosították számára a kereskedelmi központ szerepét. Fejlődésének útjába azonban minduntalan váratlan akadályok gördültek. 1608. május 10-én Báthori Gábor megerősíti az Izabella királynétól kapott adómentesítő levelet, de Bethlen Gábor jobbágyi állapotba helyezte lakóit. A Bethlen-korra vonatkozó egyetlen ismert adat az 1635. december 19-én I. Rákóczi György által kibocsátott kiváltságlevél. Ennek bevezetőjében tett megokolásból tudjuk meg, hogy a várost jogai ellenére elődje, Bethlen Gábor fejedelem és római szent birodalmi herceg mezővárosi rangjától megfosztotta és hívének, Hidvégi Mikó Ferencnek adományozta.⁹

Mikó pályafutása 1611-ben kezdődött, amikor Bethlen Gábor csíki főkapitány mellett alkaptány lett. Bethlen uralomra jutása után annak bizalmasaként fényes pályát futott be. A csíki főkapitányi tisztséget 1613-tól haláláig, 1635-ig viselte. Közben nagy tekintélyű főúr lett, volt portai követ, 1623-ban ő vezette Brandenburgba azt a küldöttséget, amely lebonyolította Bethlen Gábor és Vilmos választófejedelem Katalin nevű húga közötti házasságot. Mint a fejedelem bizalmasa, hatalma mellett nagy vagyonra tett szert. Szolgálatait I. Rákóczi György is igénybe vette, akit támogatott a fejedelmi szék megszerzésében.

Mikó Bethlen utasítására újrépítette és kibővítette a Csíkszereda közvetlen szomszédságában, Martonfalván levő, valószínűleg 1595-ben lerombolt kis várkastélyt. Ez a kastély kincstári tulajdonban volt, fenntartását a környező falvakban levő fejedelmi jobbágysorba jutott székely falvak lakóinak kellett biztosítaniuk.¹⁰ A várat a fejedelem Mikónak adományozta. Nincs kizárva, hogy ekkor – 1620 körül – került a város is Mikó kezébe, szabadrendű állapota ellenére. Egyébként ez az eset rendhagyó a Székelyföldön. Körülményeinek tisztázására, egyelőre adatok hiányában nem vállalkozhatunk. Feltételezzük, hogy vásártartási jogukat nem ők, hanem a földesúr gyakorolta, és egyéb kötelezettségeiket várszolgálatban kellett kielégíteniük. Folyamodványukban ugyanis mezővárosi státusuk visszaállítását és jobbágyi állapotuk megszüntetését kérték. A város vezetői Mikó életében nem is gondolhattak helyzetük megváltoztatására. Sérelmek orvoslását csak ennek halála (1635. július 15.), illetve temetése (augusztus 28.) után kérték.

I. Rákóczi György Csíkszereda lakóit visszahelyezte elvesztett jogaikba. Úgy tűnik, a város kézműipara csak ezután kezdett fejlődésnek indulni. Az e téren is hiányos levéltári adatok viszont tudatnak, hogy a vargák és tímárok céhbe tömörültek. Privilegiumukat 1649. november 4-én szerezték meg.¹¹ Ennek értelmében áruikat csak ők értékesíthették szabadon a helyi piacon, a bőrfelvásárlás jogát pedig egy mértföldnyi körzetben csak a céh tagjai gyakorolhatták. Kiváltságlevelük biztosította jogukat nem sokáig élvezhették, mert a környező városok

testvércéheinek, valamint a konkurencia kiszorítása miatt aggodalmaskodó nemesség nyomására az erdélyi országgyűlés egyedárusítási jogukat megszüntette. „Mivel a Csíkszeredában lakó csizmadiaák a tartomány szükségleteit fedezni nem tudják – szól a végzés – megengedték, hogy más idegen mesteremberek is Szeredába és a falvakba települhessenek s mesterségüket folytathassák.”¹²

1661-ben Csíkszereda története egyik legnagyobb csapását szenvedte el. Azon év októberében Ali temesvári pasa a németpárti Kemény János pártján álló csíkiak ellen büntető expedíciót vezetett. Török-tatár csapatai feldúlták és felégették az egész széket. Ennek az akciónak lett az áldozata a város is, mivel 1661. október 25-én a tűz martaléka lett. „Miután felgyújtottuk a várost – írta Evlia Cselebi török utazó-krónikás, aki elkísérte az expedíciós csapatokat – és mivel nagyon erős északi szél fújt, a lángok elérték a várat is, és annak több része tüzet fogott, a tűz pedig hajnalig tartott.”¹³

Vesztéseit a város nehezen heverte ki. Az amúgy is lassan kibontakozó gazdasági élete hosszabb időre visszaesett. Csak két évtized után kapunk újraéledésre vonatkozó jelzéseket. Egyrészt a két szomszédfaluvall szemben kellett jogai tiszteletben tartásáért hadakoznia és azokat fejedelmi (1685-ben), majd kormányzéken (az 1690-es években) közbenjárásra biztosítania. Zsögöd és Taploca ugyanis annak ellenére, hogy a város ezek területén épült, és ebből kifolyólag azoknak határain legeltetési és erdölési joggal bírt, állataikat legeltetni nem engedték, erdeik használatától eltolták őket.¹⁴ A város a székekkel szemben is kénytelen volt fellépni jogainak érvényesítéséért. Mivel a legyengült városnak nem volt módja karhatalmat tartania, a vásárok fele jövedelmét a székeknek engedte át a szükség esetén biztosítandó brachium nyújtása fejében. De a szék a helyzet megszűnte után sem akart lemondani a vásárjövedelemről származó részről.¹⁵ Erre jogot formált még 1727-ben is.

A szék és a város XVII. századi viszonyára vonatkozó kevés adatból is megállapítható az állandó ellentét a közvetlen felsőbb szerv kötelekeiből, gyámkodásától szabadulni akaró város és a hatalmát féltő szék között. A szék kénytelen eltérni, hogy adózás terén kikerültek hálózataból, egyes szolgáltatások alól is mentesek és a katonák beszállásolásának és eltartásának terhére sem viselik, mert ezeket felsőbb rendelkezések szabályozzák. De ezeken kívül kényesen ügyel, nehogy érdekeit a városiak bármivel is megsértsék.

A város számára nagy horderejű – az önkormányzást szimbolizáló – volt a saját törvénykezési jog biztosítása és gyakorlása, vagyis a széki törvénykezéstől való függőség felszámolása. Ez a törekvése azonban megvalósíthatatlannak bizonyult. 1568-ban János Zsigmond kivette a székelyföldi mezővárosokat a székek fennhatósága alól, de – valószínűleg – nem sok időre, legalábbis Csíkszereda esetében. Később, amikor a város megpróbálta a saját törvényszéke felállítását, a szék vezetői felháborodottan ellenezték, hiszen „felfordulna fenekkel az szerint a közönséges igazság” – írták 1727-ben.¹⁶

A város önkormányzatáról keveset tudunk. Rákóczi Zsigmond 1606. évi oklevele szerint a város élén a bíró és az esküdtek álltak. A XVIII. században választott bíró, jegyző és 12 esküdt polgár intézte a közügyeket.

Mivel a székelység katona-kötelezettségeket teljesítő nép volt, a szék éberen ügyelt hadereje megőrzése fölött. A város elérte azt, hogy mentesüljön a katona-beszállásolás és -eltartás terhére, de szabadrendű lakói, mint széki igazgatás alá tartozók, nem mentesültek vagy csak bizonyos alkalmakkor a hadfelkelés kötelezettsége alól. Ezzel magyarázható, hogy az 1643-as lustrakor őket is számba vették fiúgyerekeikkel együtt, akárcsak Csík-, Gyergyó- és Kászonszék nemeseit, lőő és gyalog székelyeit. A XVIII. században, a székely határőrezredek felállításakor is jórészüket határőrkatonának sorolták.¹⁷

A várostörténet kutatása során tisztázandók a kisebb királyi haszonvételek kérdései is. A korcsmárlás, a mézszárszék- és malomtartás jogát a városok rendszerint mint kiváltságot

szerzik meg. Esetünkben a korcsmárlásra találunk szórványos adatokat, de ezekben nem találtunk szerzett kiváltságra vonatkozókat. 1727-ben a szék és a város közti jogi kérdések felvetése során a szék tiltakozott a városba kívülről hozott ital korcsmárlásának akadályozása ellen. „Sértő dolog lenne – jelentette ki a szék –, ha a barompiac alkalmatosságával az szomszéd faluk magok határának beneficiumával, korcsmatartással nem élhetnének qua proprietariusok, hanem idegenek azt magoknak revindicalnák”.¹⁸ A vidéken ugyanis az italmérés általában szabad volt. Sőt vásárok alkalmával máshonnan hozott italokat is szabadon árusítottak a vásárra menők. Később a város a korcsmárlásra egyedárusítási jogot formált és tiltani kezdte a szabad italmérést a városiaknak is. Egy korcsmárlással kapcsolatos tanúkihallgatás során 1748-ban a sértettek azzal érveltek, hogy „Udvarhelyen, Kézdivásárhelyen és az egész székelységen levő taxás helyiségekben levő minden civis ez mai napig szabadon korcsomáról bort, sert és mindenféle italt maga házának szükségére, úgy itten Csíkszeredában is szabadon korcsomáról vala minden privatus civis maga számára.”¹⁹ A város azonban egy pár évvel ezelőtt megtiltotta a civiseknek is a szabad italmérést.

Csíkszereda településrendjére csak következtetni tudunk. A vásároshelynek kijelölt település kelet-nyugati irányban elnyúló terület volt. Ennek függvényeként alakult ki a település is. A Székelyudvarhely fele vivő út két felén ellipszisként fokozatosan kiszélesedett, majd összeszűkülő orsó alakú, vagyis orsós települést alkotott. Vásároshelyről lévén szó, önként kínálkozik a felelet: azért szélesedett ki középen, hogy vásáros napokon legyen hely a sátrak felállítására. Másutt, ahol ilyen orsós településsel találkozunk nem ritka, hogy a kiszélesedett helyen templom vagy kápolna áll. Csíkszeredában azonban erre nem került sor. Egyháziilag a XVIII. század közepéig nem volt önálló, Csíksomlyóval képezett egy egyházközséget. Ettől csak 1752-ben szakadt el. Saját templomot pedig csak 1758-ban épített. A település további terjeszkedése az észak-déli irányú út mentén történt. Így a XIX. századra T alakú helységgé vált.

Építésettörténeti adataink Csíkszeredáról nincsenek. Említésre méltó épület még a XVIII. században sem épült. Kivételt képez a közvetlen szomszédságban épült (ma a város központi részén a volt vármegyeházával szemben található) reneszánsz stílusú várkastély, amit 1714-1716-ban Steinville István osztrák hadmérnök tervei alapján a császári katonaság részére délolasz stílusú kaszárnyává alakítottak át.

Csíkszereda népességére vonatkozó első adat az 1567-es 25 dénáros adókimutatás. Ebben 16 kapuval szerepel, míg Marosvásárhely (Székelyvásárhely megnevezéssel) 125-tel, Székelyudvarhely 54-gyel, Székelykeresztúr pedig 15-tel.²⁰ 1576-ban az 50 dénáros adóba 19 forintot és 50 dénárt adott, ugyanakkor Székelyudvarhely 59-et.²¹ Az 1643-as lustrajegyzék 46 hadköteles szabadrendűt tüntet fel foglalkozásuk megnevezése nélkül 65 fiúgyermekkel.²² Ezeknek a részleges adatoknak a tükrében egy párszázas lélekszámú kisváros tűnik élénk nagyon lassú gyarapodási mutatóval.

Csíkszeredának a környék gazdasági életében betöltött szerepe a vizsgált több mint egy évszázad alatt nem mondható meghatározónak. Egy 50-60 km-es hegyvidéki, de elég népes körzetben egyedüli kereskedelmi központként inkább egy vásároshely szerepét töltötte be. Élvezte ugyan a mezővárosokra jellemző alapvető jogokat, de az ezek nyújtotta előnyöket nem tudta olyan mértékben kamatoztatni, hogy az a kézművesség felvirágzását biztosította volna. Egy-egy váratlan csapás elsorvasztotta a kibontakozó városi élet zsenge hajtásait. Ilyen körülmények között a helyi kézművesek szerepét a környező városok mesteremberei látták el. Nem hiába panaszták a csíkiak még 1727-ben is, hogy „ha mi kevés pénz jön is kezünkbe, azt sokadalmak idein vagy brassai vagy segesvári vagy udvarhelyi vagy kézdivásárhelyi mesteremberek hordják el, nagy kárával a széknek”.²³

Nem vált a város iskolaközponttá. Ezt a szerepet a szomszédos – ma már a város szerves részét képező – Csíksomlyó látta el a múlt század végéig. Az itteni ferencrendi kolostor iskolája (az iskola létéről 1595-től van tudomásunk) 1668-tól gimnáziumként biztosította a római katolikus vallású Csík ifjúsága középfokú képzését. Az 1675-ben létrehozott csíksomlyói nyomda révén a kolostor a vidék művelődési központjává nőtte ki magát. E téren rendkívüli szerepet vállalt Kájoni János (1629-1687) szerzetes, aki mint építész, zeneszerző, történész, néprajzkutató, botanikus, orgonakészítő és nyomdász, egyszóval polihisztor írta be nevét a korszak tudományos és művelődési életébe.

Jegyzetek

¹Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. II. Csíkszék, Pest. Pest, 1870. 23.

²Uo.: *Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség.* Bukarest, Kritérion Kiadó, 1977. 210.

³Benkő Károly: Csík, Gyergyó és Kászon. Leírások. Kolozsvár, 1853. II. 4-6.; Székely oklevéltár, II. Kolozsvár, 1876. 144-145.

⁴Orbán i.m. 23.

⁵Lásd a 3. jegyzetet.

⁶Székely oklevéltár, II. 236.; Veress Endre véleménye szerint Báthory István fejedelem egyik 1572. január 7-i levele Székely-, vagyis Marosvásárhely és Csíkszereda lakóira vonatkozik, akinek kérésére meghagyta őket az Izabella királyné által kapott szabadságjogaikban azzal a kikötéssel, hogy a többi városokhoz hasonlóan a váradi várhoz az elrendelt munkákat elvégezték. Véleményem szerint ebben az esetben a Szereda megnevezés nem Csíkszeredára, hanem Nyárádszeredára vonatkozik. Marosvásárhely és Nyárádszereda ugyanis Izabella királynétól 1559-ben közös kiváltságlevelet kapott. (Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. 1556-1575. Kolozsvár, 1944. 167.)

⁷Erdélyi országgyűlési emlékek. II. 57.; Orbán i.m. I. 21.

⁸Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Toldalagi cs. lvt., 74. sz. 633-635.

⁹Uo.

¹⁰Orbán i.m. II. 23-24.

¹¹Benkő i.m. II. 10.

¹²Uo.; Orbán: i.m. II. 24.

¹³Călători străini despre țările române (Idegen utazók a román országokról). VII. Bukarest, 1967. 592.

¹⁴Orbán i.m. II. 24.; Vámszer i.m. 214.

¹⁵Uo.; Imreh István: „Valósággal is város”. Hargita Kalendárium. 1977. Csíkszeredára, 52.

¹⁶Imreh i.m. 52-53.

¹⁷Teleki Domokos: Egy magyar nemes ifjúnak Erdély egy részében tett utazásainak leírása. Székelység. 1990. 2. sz. 10.

¹⁸Imreh i.m. 53.

¹⁹Marosvásárhelyi Állami Levéltár, A Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár Dokumentum Gyűjteménye. 83/1748. sz., 12-16.

²⁰Székely Oklevéltár. II. 218-222.

²¹Ua. IV. 43-44.

²²Magyar Országos Levéltár, Székely lustrajegyzékek. F. 136. I.

²³Imreh i.m. 53.

Mellékletek

1.

1558. augusztus 4. Torda

Izabella királyné a császárnak fizetendő sarc vagy a portának nyújtandó segélyek kivételével mentesíti Csíkszereda mezőváros lakóit a rendes és rendkívüli adóktól, subsidiumoktól és kamarai haszonvételek fizetése alól.

Kiadva: *Benkő Károly*: Csík, Gyergyó és Kászon. Leírások. II. Kolozsvár, 1853. 4-6.; Székely oklevéltár. II. Kolozsvár, 1876. 144-145.

Közlésünk tárgyát a marosvásárhelyi Állami Levéltárban őrzött XVIII. századi másolat képezi, az eredeti ugyanis eltűnt. (Lásd Toldalagi cs. lvt. 74. sz. 632-34.)

Nos Isabella Dei gratia regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos cum ad humillimam fidelium nostrorum universitatis potiorum Siculorum supplicationem,¹ per eos pro parte universorum incolarum oppidi Csik Szereda nostrae factam majestati, tum vero habentes respectum complurium damnorum, quae iidem variis temporibus, mutationibus et hisce tumultibus bellicis recepisse dicuntur, eosdem igitur incolas et universos inhabitatores dicti oppidi nostri Csijk Szereda ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum ordinarium et extraordinarium subsidiorumquae et lucri camerae² nostrae solutione, excepto quidem tributo potentissimi imperatoris vel subsidio ad excelsam Portam fien(do)³ et exolver(do),³ perpetuo eximendos duximus et supportandos, imo eximimus et supportamus praesentium per vigorem. Quamobrem fidelibus nostris egregiis et agilibus capitaneis, comitibus, iudicibus regiis et aliis praefectis et officialibus nostris nec non dicatoribus et exactoribus atque connumeratoribus quarumcunque taxarum et contributionum nostrarum ordinarium et extraordinarium⁴ in sedibus nostris⁵ Siculicalibus Csýk et Gyergyó, modernis scilicet et futuris, praesentium notitiam habituris, harum serie mandamus firmiter, ut a moderno deinceps praefatos incolas et inhabitatores dicti oppidi nostri Csijk Szereda ad nullam prorsus taxarum seu contributionum nostrarum ac subsidiorum et lucri camerae nostrae solutionem, excepto tamen, ut praemissum est, tributo potentissimo imperatori exolver(do)³ ac subsidio ad excelsam Portam fien(do), cogere et compellere praesummatis,⁶ sed praescriptam gratiosam exemptionem nostram ipsis oppidanis nostris observare et observari facere modis omnibus debeatis et teneamini secus nullo modo facturi praesentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum in oppido nostro Thorda, feria quinta proxima ante festum Transfigurationis Domini, anno ejusdem millesimo quingentesimo quinquagesimo octavo.

Joannes Sigismundus⁷

¹Benkőnél: „supplicatio”

²Benkőnél: „Camarae”

³Benkő nem egészítette ki a rövidítést

⁴A Székely oklevéltárban: hiányzik: „et extraordinarium”

⁵Benkőnél hiányzik: „nostris”

⁶A Székely oklevéltárban: „praesumatis”

⁷Mindegyik szövegben az aláíró János Zsigmond és nem Izabella.

2.

1606. november 14. Gyulafehérvár.

Rákóczi Zsigmond Erdély kormányzója megtiltja Csík-, Gyergyó- és Kászonszék kapitányának, fő- és alkirálybíráinak, hogy Csíkszereda lakóit, akik szabadságuk szerint a hadi szolgáltatásoktól mentesek, a fejedelmi küldötteknek bizonyos távolságra történő szállításán kívül egyéb postálkodásra kényszerítsék.

Másolat, Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Toldalagi cs. lvt., 74. sz. 634-635.

Sigismundus Rákóczi de Felső Vadaz serenissimi domini Stephani, Dei gratia Hungariae Transilvaniaeque principis et Siculorum comitis etc. consiliarius, per Transylvaniam generalis capitaneus et gubernator, nec non comes comitatus Borsodiensis etc. generosis, nobiles et agilibus capitaneo, iudicibus viceiudicibusque regis sedium Siculicalium Csik, Gyergyó és Kaszon modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, praesentium notitiam habituris, dominis amicis honorandis salutem et amicitiae commendationem.

Exponitur nobis in personis agiliū, prudentium et circumspectorum iudicis et iuratorum ac universorum inhabitatorum oppidi Csik Szereda, qualiter ipsi ex antiqua ipsorum libertate et prerogativa ab omnibus oneribus bellicis exempti et supportari fuisse(n)t, verum legatis et cursoribus solum modo principum huius regni Transylvaniae currus et equos ad certum terminum et locum administrare debuissent, quod etiam nunc privilegio gauderent, sed a vobis eiusmodi legatos et cursores suae serenitatis praeter consuetum terminum et locum longe ad alia distantiora loca dehevere (!) cogerentur in praeiudicium et damnum ipsorum manifestum, supplicantes nobis humillime, quatenus eosdem in a(n)tiquis ipsorum privilegiis per nos conservari facere dignaretur. Nolentes itaque nos quospiam subditorum suae serenitatis nostro sub gubernio per quospiam indebite opprimi et molestari permittere, proinde vos requirimus et nihilominus nomine suae serenitatis committimus et mandamus harum serie firmiter, quatenus acceptis praesentibus rebusque – sicut praefertur – sta(n)tibus et (se) habentibus praefatos oppidanos legatos et cursores suae serenitatis praeter consuetum terminum et locum ab antiquo obsevatum ad alia distantiora loca dehevere(!) et deferre cogere et compellere minime praesummat, verum eosdem in antiquis ipsorum privilegiis illibate et inviolabiliter conservare modis omnibus debetis et teneamini secus non facturi praesentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum Albae Juliae, die decima quarta mensis Novembris, anno Domini millesimo sexcentesimo sexto.

Sigismundus Rákóczi

3.

1635. december 19. Kolozsvár

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem Csíkszereda bíráinak és lakóinak könyörgésére kiveszi őket a jobbágyi állapotból és visszaállítja mezővárosi jogaikat, egyben megerősíti Izabella királynétól 1558-ban kapott és Báthori Gábertől konfirmált adómentességüket biztosító kiváltságlevelüket és Rákóczi Zsigmond 1606-os utasítását, amely a hadiszolgáltatásoktól mentesíti őket.

Másolat, Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Toldalagi cs. lvt. 74. sz. 633-636.

Nos Georgius Rákóczi Dei gratia princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus

expedit, universis, quod cum nos ex requisito principalis dignitatis, quae in bonorum tuitio-
nem, iustitiae administrationem veritatisque provisionem et contrariorum repulsionem
divinitas et iustitia etc. quibus personis conferri assueta nostri semper muneris fuisse,
duximus amissas utcunque fidelium nostrorum in quibusvis iuribus iustas et legittimas
praetensiones iurisdictionesque et immunitates restituere. Consideravimus exinde aequitati
consonam iudicis, iuratorum ac universorum civium et incolarum oppidi nostri Szereda
petitionem de oppidano suo statu per donationem et collationem eorundem spectabili nuper
et defuncto¹ Francisco Miko de Hidvégh etc. ab serenissimo quondam Gabriele, sacri alias
Romani imperii et Transilvaniae principe, praedecessore videlicet nostro foelicis reminiscen-
tiae contra iura sua factam sublato, noviter restituendo, iustis etiam eorum iuribus benigne
adesse volumus. Itaque literis de illo civili et oppidani eorundem statu primis quidem sere-
nissimi quondam principis Gabrielis Bathori etc. literarum serenissimae olim dominae Isa-
bellae reginae alias Hungariae confirmationalibus in dublici regali papyro, alteris autem
illustrissimi quondam domini Sigismundi Rakoczi, gubernatoris regni Transylvaniae parentis
nostri foelicis reminiscencia in vulgari papyro dublici superdicto suo statu civili et oppidano
certisque illius status sui immunitatibus et ritibus confectis et emanatis sigillisque eorundem
principis et gubernatoris in inferiori earundem marginibus in cera rubra impressae commu-
nitatis, excontraria illis iobagionali subiectione eliberari postularunt supplicantes nobis sollicita
cum instantia humillime, ut nos eisdem binas literas omniaque et singula in eisdem contenta
ratas, gratas et accepta habentes praesentibus literis nostris inseri et inscribi facientes
perpetuo valituras gratiose confirmare dignaremur. Quarumquidem literarum priorum rite
confirmationalium serenissimi quondam antefati principis Gabrielis Bathori tenor sequitur in
hunc modum: *[Itt következik Báthori Gábor 1608-as privilegiuma, amelyikből közöljük az 1.
sz. mellékletben az Izabella királynéét.]*

Alterum autem dicti domini illustrissimi quondam Sigismundi Rakoci genitoris nostri
charissimi pro tunc gubernatoris Transylvaniae etc. tenor talis est: *[Lásd a 2. sz. mellékletet.]*

Nos itaque dignum et gratiosum suprafactorum fidelium dominorum consiliariorum nostro-
rum unanimi legitimaque deliberatione super libertate et immunitate saepifactorum iudicis,
iuratorum universorumque inhabitatorum et incolarum iamdicti oppidi nostri Csik Szereda
facta et pronunciata, nec non praemissa etiam supplicatione humillima nobis modo quo supra
porrecta clementer exaudita et admissa praescriptas literas non abrasas, non cancelatas nec
in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspitione carentes praesentibus
literis confirmationalibus de verbo ad verbum, sine diminutione et augmento aliquali insertas
et inscriptas quo ad omnes earundem continentias, articulos, clausulas et puncta eatenus,
quatenus eadem rite et legitime existunt emanatae viribusque earum veritas suffragatur,
ratas, gratas et accepta habentes praemissa omnia et singula in eisdem contenta approbavi-
mus, acceptavimus, ratificavimus et confirmavimus, prout approbamus, acceptamus, ratifica-
mus et confirmamus et pro praescripto iudice caeterisque iuratis universisque incolis et
inhabitoribus oppidi nostri Csik Szereda ipsorumque successoribus in omnibus clausulis
et punctis inviolabiliter observandas et tenendas in perpetuo, gratiose² confirmavimus
harum nostrarum pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratarum vigore et
testimonio literarum mediante.

Datum in civitate nostra Colosvár, die decima nona mensis Decembris, anno Domini
millesimo sexcentesimo trigesimo quinto.

Georgius Rakoczi
m.pr.

Martinus Markosfalvi
secretarius

¹A dokumentumban „magnifico”

²A dokumentumban „qualiter”

DÓKA KLÁRA

Dunántúli városok a feudális kori térképeken

Mint a köztörténetből ismert, a dunántúli térség a XVI-XVII. században a törökkel folytatott harcok színtere volt. A megerősített várakról és környékükről, a főbb hadiutakról részletes, megbízható térrajzok és térképek készültek, melyek a hadak mozgását segítették, és így kidolgozásuk, tájolásuk a mindenkori hadicélokra felelt meg.

Időben előrehaladva látható, hogy a térképkészítés célja megváltozott, egyre kevesebb lett az általános tájékoztatást nyújtó térkép, a magyarországi levéltárakban található rajzok zöme konkrét gazdasági intézkedésekhez készült.

Rövid összefoglalómat elsődlegesen forrásismertető céllal készítettem. A XVIII. század közepétől a polgári forradalomig kívánok áttekintést adni a különböző levéltárakban őrzött, dunántúli városokat ábrázoló térképekről, felvetve néhány kutatási szempontot. Korszakhatárnak a XIX. század közepét tekintetem, ahonnan kezdve az egységes szempontok szerint készült kataszteri térképek nemcsak részletesen ábrázolják a városok bel- és külterületeit, hanem meghatározó szerepet is kapnak a kartográfia fejlődésében. A nagy méretarányban készült különféle célú térképek (pl. erdő- és gazdasági térképek) összeállítói ugyanis ezeket vették alapul.¹

A kutatás szempontjából ma már fontosak a XVIII. század végén készült katonai térképek, de ezeket a bécsi Kriegsarchivban - az 1920-as évekig titkosan kezelték és így nem voltak hatással a hazai térképészetre. A katonai térképezés 1764-ben, Mária Terézia uralkodása alatt kezdődött, majd a munkát 1782-1785-ben nagy erővel folytatták. A térképek északi tájolásúak, a folyók, tavak rajza pontos, a helységek távolságát méréssel állapították meg. Bár az egyes részletek ábrázolása kissé elnagyolt a korabeli polgári térképekhez képest (pl. megyei térképek), mert a mérnökök elsősorban a katonai szempontból fontos utakat, hágókat, erdőket, mocsarak határvonalait rögzítették, de a rendelkezésre álló dunántúli várostérképeken a településszerkezet, az utcák vonala, a terek elhelyezkedése, a telekbeosztás nyomon kísérhető. Az anyaghoz országleírás készült, mely települések szerint haladva közli az azok helyzetére, egymástól való távolságára, útviszonyaira, erdőségeire, vizeire stb. vonatkozó legfontosabb adatokat.²

A titkosan kezelt katonai térképekkel szemben elősegítette volna a hazai kartográfia fejlődését a kataszteri felmérés, melynek azonban csak töredékes dokumentumai maradtak fenn. E munkát adóreform kidolgozásához rendelte el az uralkodó, melynek célja az összes birtoknak a megadóztatása lett volna. II. József halála után a térképeket általában elégették, töredékük megmaradt az Országos Levéltár anyagában,³ Dunántúlon a zalaegerszegi, a veszprémi és a győri megyei levéltárakban, és különösen nagy mennyiség a győri székeskáptalan levéltárában. E térképek készítése alkalmával a helységek határát birtokonként, több darabban mérték fel, 1:7200 illetve 1:3600 méretarányban. A hiányosan fennmaradt lapok pontos területszámításokat tartalmaznak, de az eltérő tájolás és a különböző méretarány miatt sokszor össze sem illeszthetők. A felmérés készítői nem törekedtek a belterület és így a városszerkezet pontos ábrázolására, hanem elsősorban a birtokok nagyságának megállapítása volt a cél.⁴

Témánk szempontjából az 1848 előtti korból a kamara, a helytartótanács, s a megyei és egyházi levéltárak térképgyűjteményei érdekesek. Már előre szeretném leszögezni, hogy várostérképnek nemcsak az utcákat, tereket ábrázoló rajzokat tekintem, hanem azokat is,

melyek a belterület mellett a külterületet és a közvetlen környéket is ábrázolták. A városi fejlődés ugyanis nehezen képzelhető el a városhatárok közé vagy a belsőségbe szorult területen, hanem kapcsolatos a szűkebb vagy tágabb környezettel.

A dunántúli városok jogi szempontból – mint ismeretes – a XVIII. század végén, a XIX. század elején szabad királyi városokra és mezővárosokra oszlottak. Utóbbiak között megkülönböztették a kamarai, az egyházi és a földesúri mezővárosokat. Statisztikai szempontból a Dunántúl városhálózata 1828-ban a következő képet mutatta:

megyenév	szabad királyi város	püspöki város	mezőváros
Baranya	1	–	11
Esztergom	1	–	2
Fejér	1	–	13
Győr	1	–	2
Komárom	1	–	5
Moson	–	–	13
Pest	–	–	4
Somogy	–	–	29
Sopron	3	–	37
Tolna	–	–	18
Vas	1	1	27
Veszprém	–	1	9
Zala	–	–	32
Összesen	9	2	202

(Esztergom és Pest megye esetében is csak a Dunántúlra eső városokat vettem figyelembe.⁵⁾

A forrásanyag bemutatását a kamara térképgyűjteményével érdemes kezdeni. Az e hivatal regisztratórájához tartozó térképgyűjtemény 1767 óta folyamatos, és abban 2376 tételt őriznek. Az anyag típusait tekintve határ-, úrbéri, mezőgazdasági, vízrajzi, közigazgatási stb. térképekből áll, és a kamarai levéltár só- és bányajövedelmekre, telepítésekre, városokra, gazdasági ügyekre vonatkozó irataihoz kapcsolódik.⁶⁾

A dunántúli városokról itt 80 db térképet találunk, melyeket részben a kamara alkalmazásában álló, részben külön megbízásra megyei mérnökök készítettek. Az első csoportba azok a rajzok tartoznak, amelyeket a kamara mint földesúr rendelt meg. A dunántúli városok közül a XVIII. század végén összesen négy állt a kamara fennhatósága alatt: Óbuda, Szentendre, Zsámbék és koronavárosként Visegrád. Mint minden más településen, e városokban is szükséges volt a XVIII. század közepén a környező községektől elválasztó határvonalak pontos meghatározása, rögzítése. Az eljárást legtöbbször per kísérte, és a vitás határrészekről a bíróságok hoztak döntést. Máskor egyszerű bejárással rögzítették a határjeleket. A határterképeknél nem törekedtek a belsőségek részletes rajzára, pontosan jelölték viszont az utakat, vízfolyásokat. A legtöbb ilyen térképet részletes magyarázat, a határjelek leírása, esetleg ítélet szövege zárt le. Klasszikus példája a határterképeknek Szentendre 1765-ben, Ruttkay Mihály kamarai mérnök által készített rajza, melyet 1766-ban Balla Antal, Pest megye mérnöke dolgozott át.⁷⁾ 1760 körül Karpe Mihály a Visegrád és Bogdány közti vitás

határvonalról készített térképet,⁸ és mint a későbbiek során még látni fogjuk, igen sok határmegosztási térkép van az egyházi levéltárak gyűjteményeiben is. (1. sz. melléklet)

Az 1760-as évek végén a kamara igyekezett jó példát mutatni az úrbérrendezés mielőbbi végrehajtásával. Kneidinger András már 1768-ban térképet készített az előzetes összeíráshoz a kamarai községek és városok rendezés előtti állapotáról. Szép kiállítású, 130 lapot tartalmazó atlasza magában foglalja Szentendre, Zsámbék, Óbuda rajzait is.⁹ 1778-ban Kneidinger mindhárom városról összeállította a végrehajtást mutató térképet.¹⁰

Az úrbéri térképek – mezőgazdasági értékeik mellett – a várostörténet számára is rendkívül fontosak. A birtokviszonyok pontos rögzítésével nemcsak az uradalmi, úrbéres és közös földterületeket ábrázolják a falvak, városok határában, hanem telkeig részletesen a belterületeket is. E térképek a mezővárosok településszerkezetének kiváló forrásai, különösen ha azok a telekszámok és területadatok megjelölésével jobbágynévsorokat is tartalmaznak. (2. sz. melléklet)

A kamara a városokról és azok környékéről különféle céllal felméréseket készített, melyek egy része a telepítés érdekeit szolgálta. A telepítések során nemcsak új helységek jöttek létre, hanem igénybe vették egyes városok határát, közvetlen környékét is. Ilyen célból mérte fel például a kamara Esztergom „Nichtsbród” nevű dülőjét, a későbbi Kenyérmező helyét.¹¹ Ehhez hasonlóan érdekes Székesfehérvár 1827-ben készült térképe, mely Sóstó és az Aszaló-völgyi csatorna környékén kiosztandó házhelyeket ábrázolja.¹² E térképek azért is fontosak, mert belőlük a városfejlődés irányai, az új külvárosok, illetve centrumok alakulása megfigyelhető.

Felmérési, területrendezési térképek készültek útépitések alkalmával (pl. Csáktornya, Székesfehérvár, Szigetvár, Körmend, Visegrád),¹³ mivel a nyomvonalak kijelölése legtöbbször telkek elvételével, kisajátításokkal járt. Várostörténeti szempontból különösen érdekes Székesfehérvár ilyen tárgyú térképe, melyen a tervezett út kerteken halad keresztül, érinti a belváros egy részét és a sóhivatalt.¹⁴ (3. sz. melléklet)

Ha az érseki vagy püspöki székek megüresedtek, a birtokokat a kamara kezelte. Az átvétel rendszerint együtt járt a területek felmérésével, a városok térképezésével is. 1767-ben kamarai megbízásból Szalóky Nepomuk készített Esztergomról, majd Szentgyörgymezőről részletes térképet,¹⁵ de hasonló felmérésekkel találkozunk az ország egyéb egyházi birtokain is (pl. Kalocsa, Nagyvárad, Győr stb.).

Térképeket készítettek a kamarai mérnökök azokról a városokról, ahol só- és harmincadhivatalok, katonai raktárak, bányák stb. működtek. E térképek rendszerint helyszínrajzok voltak, melyek az egyes városrészeket, az objektumok környékét ábrázolták. Kamarai intézmények voltak a Dunántúlon Győrben, Komáromban, Óbudán, Mohácson, Székesfehérváron stb.¹⁶ A viszonylag egyszerű térképeket olykor országos hírnű mérnökök készítették. Az óbudai katonai raktár térképét például Pichler Ferdinánd, a mohácsit Krieger Sámuel rajzolta, – mindketten a kamarai műszaki személyzet irányítói. Voltak azonban ellenkező példák is, hiszen e térképek sokszor nem kívántak nagyobb szakértelmet, mint amivel az építőmesterek is rendelkeztek. Például a győri kamarai épület környékének térképét (a környék helyszínrajzával, keresztszelvényeivel) építőmester állította össze.¹⁷

Még nagyobb szerepet kaptak az építőmesterek a szabad királyi városok részlettérképeinek elkészítésénél, mely rajzok szintén a kamarai gyűjteményben találhatók. A kamara ugyanis a XVIII. század közepétől egyre többször beleszólt a városok életébe a gazdálkodás ellenőrzése, az igazgatás korszerűsítése, városrendezési ügyek címén. A városi telkek eladása, kisajátítása, utcák, terek kijelölése, egyes középületek helyének meghatározása mind e kérdéskörbe tartoztak. Ilyen térkép készült 1788-ban Pécs vár alatti részeinek parcellázásáról, a város kamarai telkeiről, 1827-ben Kőszeg városi telkeinek eladásáról, 1836-ban Győr

sétaterének rendezéséről, 1848-ban a vár alatti utca meghosszabbításáról, és ide sorolhatjuk az egyes városi polgárok telekügyleteivel kapcsolatban készült térképeket is.¹⁸ A kamara volt illetékes a városok csatornázási, belterületen végzett vízszabályozási munkáinál. 1767-ben Szalóky Nepomuk a kamara kérésére Esztergomban a hegyekből lezúduló víz elleni védekezésről állított össze térképet, 1759-ben terv készült a székesfehérvári malomcsatornákról, Sopron határában a Spittelbach-patak szabályozásáról, a kismartoni, soproni, községi stb. vízlevezető csatornákról.¹⁹ (4. sz. melléklet)

A helytartótanács kb. 3000 tételt magában foglaló térképegyüttesének 40 darabja vonatkozik a dunántúli városokra. A proveniencia szerint divíziókba sorolt anyag első része a vallásalap irataihoz kapcsolódik, ahol Szekszárdot és Dunaföldvárt ábrázoló térképeket találunk.²⁰ A második rész vízszabályozási terv, melyeken értelemszerűen a Duna menti városok - Győr, Komárom, Óbuda, Mohács - szerepelnek. A szerzők elsősorban vármegyei mérnökök, a hitelesítők pedig a helytartótanács vagy a keretében működő Vízi és Építészeti Főigazgatóság alkalmazottjai. E térképeken – szemben az említett kamarai rajzokkal – a városok külterületeit, környékét érintő vízszabályozások, nagyobb volumenű építkezések szerepelnek elsősorban. Míg a vízszabályozás, töltésepítés a mezőgazdaságban a művelhető területek növekedését eredményezte, addig a városoktól területeket vett el. Töltések helyett ezért törekedtek partfalak építésére, ahol a szükséges hullámtér kiküszöbölésével a levezetésre váró víz-mennyiséget az eredeti mederbe szorították.²¹ (5. sz. melléklet) Különösen ott voltak gondok, ahol a város a folyók találkozásánál feküdt (pl. Győr), és a megfelelő megoldást csak évtizedes tervezés után sikerült megtalálni.²²

A helytartótanács gyűjteményében található egy sor olyan térkép is, amely a XIX. század elején végzett általános folyófelmérés (mappáció) során keletkezett. A Dunánál Huszár Mátyás, Vásárhelyi Pál, Hieronymi Ottó Ferenc dolgozott. Mivel a mérés elsődlegesen a folyómederre terjedt ki, a városból a mérnökök csak a parti sávokat ábrázolták.²³ Ilyen térképek vannak Győr, Komárom, Esztergom, Óbuda, Paks, Dunaföldvár, Bata, Mohács, Dunaszekcső városokról.²⁴ (6. sz. melléklet) A kisebb folyók (pl. Rába, Rábca, Lajta) felmérését megyei mérnökök végezték, akik helyismeretük miatt nagyobb gondot fordítottak a környék bemutatására. Így a Rába-térképeken Csorna, Kapuvár, a Lajtáról készült felvételeken Moson és Magyaróvár rajzait láthatjuk.²⁵ Mivel úrbéri viták esetén harmadfokon a helytartótanács volt illetékes, a gyűjteményben – elvétele – ilyen várostérképeket is találunk (pl. Paks, Magyaróvár).²⁶

A következő fontos forráscsoportot a megyei levéltárak térképei jelentik. A kutatáshoz itt évtizedek óta 21 kötetes repertórium-sorozat áll rendelkezésre,²⁷ így a gyűjtemények ismertek. Tematikailag három egységre tagolhatók: törzsanyagra, úrbéri és kataszteri térképekre. Feudális kori dokumentumok az első részben vannak, mivel az úrbérik közé a törvényszékekről visszajött, jobbágy-felszabadítással kapcsolatosakat sorolták. A törzsanyag helyenként esetleges, néhány megyei levéltárban nem vagy alig találunk feudális kori várostérképeket (pl. Esztergom, Győr, Somogy).

Veszprém megyében és Zalában az 1848 előtti térképek zömét az apátsági birtokok rajzai teszik ki, ahol – megyehatároktól függetlenül – Tihany, Zirc, Nagykapornak, Zalaapáti, Zalavár stb. térképeit találhatjuk.

A Vas megyei Levéltárban Kőszeg várostérképei fontosak,²⁸ ahol vannak II. József-kori és XIX. századi felmérések, az egyes városrészekre és Kőszeg tulajdonát képező birokokra vonatkozó rajzok. A feudális kori anyagban érdemes még megemlíteni a szentgotthárdi apátság területeiről készült térképeket (részben Kenedits József megyei mérnök munkái), köztük a város ábrázolásait.²⁹

A Moson megyei gyűjteményben Láb Gáspár mérnök Lajta-szabályozási rajzai emelhetők ki, melyek Magyaróvár XVIII. század végi állapotát mutatják,³⁰ Baranyában érdekesek a XVIII. századi Mohács környéki Duna-szabályozás térképei,³¹ de kivételesen itt van a város 1780. évi úrbéri térképe is.³²

Tolna megye 18 mezővárosából csak a Bonyhád és Dombóvárt ábrázoló térképek találhatók meg,³³ gazdag viszont a Fejér megyei gyűjtemény, ahol Chiapó Benjamin megyei mérnök Mór-ábrázolásait,³⁴ valamint a székesfehérvári bel- és külterületekre vonatkozó térképeket említhetjük meg.³⁵ Teljes városi illetve mezővárosi térképegyüttes található a soproni levéltárban, valamint a fővárosi levéltárhoz tartozó óbudai gyűjteményben. A soproniban (kb. 80 db) határtérképeket, II. József-kori kataszteri rajzokat, általános városrendezési térképeket, utcák, terek kijelölésével kapcsolatos helyszínrajzokat egyaránt őriznek.

Az egyházi gyűjtemények közül a pécsi, a győri, a veszprémi káptalan, az esztergomi érsekség, a főkáptalan és a pannonhalmi bencés főapátság levéltáraiban maradt meg hiánytalanul a térképanyag. Ezek kutatásakor nem a közigazgatási vagy az egyházigazgatási határokból kell kiindulni, hanem hogy hol feküdtek a birtokok. A nagy mennyiségű térképanyagban viszonylag kevés a várostérkép. A témánkhoz kapcsolódó darabok elsősorban az érintett egyházi mezővárosok határ-, úrbéri, felmérési, mezőgazdasági térképei.

Dunántúli vonatkozásban az esztergomi prímási és főkáptalani levéltár a legnagyobb egyházi gyűjtemény, ahol a rendkívül változatos iratanyaghoz 2200 térkép tartozik. Mivel a birtokok elsősorban a Felvidéken voltak, Esztergom, Szenttamás, Szentgyörgymező és a főkáptalan Somogy megyei területei kivételével nem érdekesek témánk szempontjából. Hasonlóképpen nincs városi vonatkozás a pécsi káptalan gazdag, csaknem 600 tételből álló térképanyagában sem. A káptalani, szemináriumi, székesegyházi birtokrészekhez nem tartozott mezőváros, azok mind pusztákon, falvak határában helyezkedtek el. Legfeljebb az újabban Pécshez csatolt falvak térképei várostörténeti vonatkozásúak (pl. Szabolcs, Malom, Vasas, Német- és Magyarürög), ezek urbanizálódása azonban már nem tartozik témánkhoz. Nem volt mezővárosi birtoka a veszprémi és a székesfehérvári káptalannak sem, míg a veszprémi püspökség birtokai Sümeg, Tapolca, Veszprém városokban is megtalálhatók. Sümegről, Tapolcáról II. József-kori felmérések maradtak fenn,³⁶ a veszprémi térképek pedig a város kiváló XVIII. századi ábrázolásai.³⁷

A pannonhalmi főapátság térképegyüttese igen értékes, közel 600 lapot foglal magában, zömmel a birtokra vonatkozó felméréseket. Kb. ötöde származik a polgári forradalom előtti időszakból. Az uradalomhoz összesen egy mezőváros, Szentmárton tartozott, a mai Pannonhalmi vár alatti része. E településnek és a hozzá tartozó pusztáknak (Kisécs, Illak, Fejéregyháza) összesen 15 térképét őrzik a levéltárban. A legkorábbi, egy határtérkép 1702-ből származik.³⁸ A főapátsági birtokon kívül – különféle okból – Pannonhalmára kerültek a kisebb bencés apátságok rajzai is, köztük Tihany, Zirc, Somlóvásárhely, Zalavár stb. térképeivel.

A csonkán maradt győri püspöki levéltárban szemléletes térképek vannak Tüskevár mezővárosról,³⁹ a szombathelyi káptalannál Vasvárról,⁴⁰ és érdemes egy kissé részletesebben foglalkozni a győri káptalani levéltárral, ahol pontosan 463 db, jórészt feudális kori térképet őriznek. A készítők között szerepel Mikoviny Sámuel, tanítványa Fritsch András, Böhm Ferenc és még jónéhány országosan ismert mérnök. A káptalani birtokok térképei mellett az egyik kanonok jóvoltából itt őrzik Magyar István győri mérnök hagyatékát is, aki a káptalani területeken kívül másutt is térképezett. 1779-től felvételeket készített például Szentmártonról, és bekapcsolódott a II. József-kori kataszteri munkálatokba is.⁴¹

A káptalani térképek közül témánk szempontjából a Győrre és környékére vonatkozó érdekesek. A XVIII. század közepéről több határtérkép származik, melyek zömmel Kovács (Fabricius) János „hites matematikus” munkái. Fabricius több uradalom és vármegye szolgál-

latában is dolgozott, legtöbb időt az esztergomi érseki uradalomban töltött. Jellegzetes határterképeit a helységek, utak pontos rajzával, határleírással, a tájolásra vonatkozó mérési vonalakkal az ország jónéhány gyűjteményében megtaláljuk.⁴² (7. sz. melléklet) Meg kell említeni még a győri pusztákat ábrázoló térképeket. Köztük Böhm Ferenc sáránsi rajza igen érdekes, mely a mezőgazdasági területek mellett a térképen kívül – tájékoztatásul – a város fontosabb objektumait is jelöli (székesegyház és más templomok, major, vesztőhely stb.)⁴³ (8. sz. melléklet)

*

A röviden ismertetett térképanyagot többféle szempontból lehet vizsgálni. A hagyományos elemzés szerint kutathatunk a térképek keletkezési körülményeire, a szerzőkre, az időpontra és nem érdektelen e térképeken keresztül a kartográfia fejlődésének vizsgálata sem. Tartalmi elemzéshez a továbbiakban a következő szempontokra szeretném felhívni a figyelmet:

- a városok településszerkezete,
- a várak szerepe, a védelmi jelleg megszűnése,
- egyházak, közösségi területek,
- az önkormányzattal kapcsolatos területek,
- uradalmi központok, kamarai épületek a városokban és azok környékén,
- a gazdasági élet központjainak kiépülése (piacok, vásárhelyek, utak) – különös tekintettel a város és vidék kapcsolatára.⁴⁴

Az első kérdés tehát a település szerkezete, alaprajza.⁴⁵ Városaink esetében e szerkezetet igen sok tényező alakította ki. Például a természeti környezet, a domborzat, az erdősültség, a folyók, tavak helyzete, utak találkozási pontjai, az előző korokból örökölt létesítmények, középkori várak és templomok, sőt helyenként római romok stb. A legtöbb dunántúli városban volt vár, mely az esetek egy részében a város központját képezte, máskor viszont egy-egy magaslaton elhelyezkedve, egyre távolabb került a centrumtól. A visegrádi vár alatt például soros elrendezésű település alakult ki, melynek a város Duna vonalával párhuzamos főutcája képezte tengelyét.⁴⁶ (Ma is a Fő-utca.) Ugyanez figyelhető meg – vár nélkül – Paks esetében, ahol a Dunával egyirányú főutcahoz csatlakozott a többi városrész. Hegyek közé épült, soros elrendezésű település volt Szentmárton, ahol a viszonylag távoli, pannonhalmi vár nem befolyásolta a városi telkek kiosztását.

A városok jelentős részében halmaztelepülés alakult ki. Ennek jó példája Zsámbék, ahol a középkori templom volt a központ, vagy Szentendre, ahol észak felé a hegyek, dél felé pedig a mocsár akadályozta a fejlődést.⁴⁷ (9. sz. melléklet) A városközpontba került vár szintén halmaztelepüléseket eredményezett. Vagy olyan formában, hogy az egészet átépítették, és csak a belváros zezugos utcái mutatták a XVIII. század végén helyét (pl. Székesfehérvár⁴⁸) (11. sz. melléklet), vagy a földrajzi adottságok miatt ősi alakzatát a vár évszázadok múlva is megőrizte.⁴⁹ (10. sz. melléklet)

A korábban hadászati célokat szolgáló várak rendeltetése a XVIII. század folyamán megváltozott. A terület hasznosításánál kézenfekvőnek látszott, hogy a várakban kaszárnyákat, fegyver- és élelmiszerraktárakat helyezzenek el. A nagyobb várak esetében azonban nem volt szükség ennyi katonai létesítményre. A XVIII. század elején először a szerzetesek jelentek meg a volt katonai egységekben, kórházakat, templomokat létesítve. A század második felében egy sor székesegyház, püspöki palota, kanonikház a várak területén épült fel (pl. Pécs, Veszprém, Székesfehérvár).⁵⁰ A kamaránál készült XVIII. századi várostérképeken rendszerint még jól látszanak a várfalak, városkapuk, helyenként a vizesárkok is, melyek fokozatosan áldozatul estek a városfejlődésnek.⁵¹ (12. sz. melléklet)

Egyes jól kidolgozott térképeken a hajdani várak helyét már csak a várostól távoli romok jelezték. Ilyen például Szentendrétől délre a Bolhavár, mely jól látszik a Ruttkay-Balla-féle térképen, Győr és Szentmárton környékén András-vára, Petre-vár, Békavár stb.⁵² A városi terek elosztásában a váron kívül épült egyházi létesítmények is fontos szerepet kaptak. A katolikus többségű városokban a plébániatemplom a városközpontban kapott helyet,⁵³ az egyéb felekezetek templomai, sőt olykor a szervezetesek is a város szélére kerültek.⁵⁴ A lakosság felekezeti elkülönülése is jellemző egyes városokra, különösen az ortodox szerbek és a szabad királyi városokból korszakunkban jórészt kiszorult zsidók esetében.⁵⁵ Helyenként találkozunk német és magyar városrészekkel, és az iparosodottabb településeken külön utcákban laktak a kézművesek egyes csoportjai is (pl. Pécs, Székesfehérvár, Szigetvár).⁵⁶

Általában nem jöttek létre városközpontok az uradalmi épületek körül. A város, a kamara, az egyházi és világi földesurak majorjai, a kapcsolódó tiszti és gazdasági épületekkel a városok szélén települtek azon gyakorlati céllal, hogy a művelhető területeket jól megközelíthessék. Az épületek között helyet kaphattak kisebb kúriák, udvarházak.⁵⁷ Hasonló volt a kamarai funkciók ellátásával kapcsolatos épületek elhelyezése is. A só- és harmincadhivatalok a városokon kívül vagy azok szélén, az utak, folyami átkelőhelyek mellett épültek, ahol megfelelő tér és infrastruktúra volt.⁵⁸ Uradalmi központokban akadtak azonban ellenkező példák is. Az óbudai új uradalmi kastély a XVIII. század közepén az alakuló új városközpontba épült,⁵⁹ és a hagyományos centrum elvesztette jelentőségét.

Rendszerint az újjáépült központokban kaptak helyet az önkormányzattal kapcsolatos épületek. Az említett óbudai kastély mellé került a városháza, Szekszárdon a kastély, a vármegyeháza, a városháza és a plébániatemplom jelentette a XVIII. században épült központot.⁶⁰ (13. sz. melléklet) Új központ alakult a mohácsi, a szigetvári, a kanizsai városháza, valamint egy sor megyeháza körül is. Az egykori várak területén csak akkor létesítették az új önkormányzati épületeket, ha ott a tér elegendő és a domborzati viszonyoknak megfelelően jól megközelíthető volt.

A feudális kori várostérképeken nagy gonddal ábrázolták a gazdasági élettel összefüggő piacokat, vásártereket, melyek helyét elsődlegesen a forgalmi adottságok határozták meg. Előfordult, hogy a városba vezető utak a vár alatt keletkezett széles téren találkoztak, ahol volt hely vásárok tartására.⁶¹ Voltak vásárterek a folyók partján (pl. Győrben) és a soros elrendezésű településeknél a város kiszélesedő főutcája is piaccá alakulhatott.⁶² Ha a forgalmi szempontok lehetővé tették, a hagyományos városközpontokban is megmaradhatott a piac, különösen kisebb települések esetében (pl. Szentendre). Az új centrumokban, a XVIII. században épült város- és megyeházák, plébániatemplomok, szállodává nőtt fogadók tövében viszont már egyre kevésbé tartottak hetivásárt vagy napi piacot. Az állatvásárok minden esetben a városok külterületén voltak, mivel itt figyelembe kellett venni egészségügyi szempontokat is.⁶³

A lakosság számára ellátást és munkaalkalmat biztosítottak a malmok, sörházak, vendégfogadók, tégláégetők, kőbányák stb. Ezek jórészt a város külső vonalánál voltak, környékükön a telkeket úgy alakították, hogy működésük zavartalan legyen. Egyes jól működő vízimalmokat azért megtűrték a városok belterületén. Példáinkból úgy látszik, hogy a gazdasági létesítmények a városi tér elfoglalásában ebben az időben még prioritást élveztek.⁶⁴

Az utaknak a települések fejlődésében nagy szerepük volt. A hozzájuk kapcsolódó vendégfogadók, csapszékek, postahivatalok, vámházak mellett megjelentek a kiszolgáló személyzet lakóházai, majd folyamatosan a többi háztelkek. A városi tér növekedésének legáltalánosabb formája volt az útmenti új városrészek kialakítása (pl. Székesfehérvár, Zsámbék stb.).

Ha a városi tér felosztásáról beszélünk, foglalkoznunk kell ilyen szempontból a külterülettel is. A városok szűkebb vagy tágabb határában az agrárstruktúrának megfelelően szántók,

rétek, legelők, szőlők, erdők, mocsarak voltak. A mezővárosok jobbágy státusú lakói a városhatárt úrbéri jogon birtokolták és osztották fel uradalmi, jobbágy, zsellér és közös területekre. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés is a térelosztás általános formája volt, melynek elemzése azonban nem a várostörténet, hanem az agrártörténet körébe tartozik. Érdekes azonban vizsgálni a kérdést a szabad királyi városokban, ahol nem érvényesültek a feudális kötöttségek. Főként azokban a városokban érdekes, ahol a XVIII. században a polgárok mellett nemesek, egyházi személyek, polgárjoggal nem rendelkező lakók, az egykori várakhoz tartozó, különböző jogállású katonák és földművesek utódai éltek együtt, és a határ a szántás-vetés mellett bortermelésre, erdőgazdálkodásra is lehetőséget adott.⁶⁵ (14. sz. melléklet) Térképeink ilyen esetekben nemcsak a határhasználatnak, hanem a városi gazdálkodásnak is becses forrásai.

Jegyzetek

¹Bendefy László: Levéltáraink kataszteri térképeinek forrásértéke. Levéltári Szemle 16(1966), 135-143.

²Gazdag László: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára. Levéltári Szemle 15(1965), 165-216.

³Magyar Országos Levéltár (MOL) S 77. (II. József-kori kataszteri térképek).

⁴Pl. Győri Káptalan Levéltára. Gy.K. 51., 52., 53., 54.

⁵Nagy, Ludovicus. Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae 1. Buda, 1828.

⁶A kapcsolódó levéltári állagok:

E 49. 75. Civittensia	E 67. 125. Impopulationalia
E 54. Fundationalia	E 138. Contractus
E 56. Hydraulica	E 148. Neoregistrata acta
E 58. 128. Oeconomica	E 154. Fundus studiorum
E 61. 91. Salinaria	E 155. Fundus religionarius

⁷OL S 11. (Kamarai térképek) No 42/1

⁸OL S 11. No. 583.

⁹OL S 11. No. 36., 38., 46:2.

¹⁰OL S 11. No. 1256.

¹²OL S 11. NO. 1370.

¹³OL S 11. No. 1546., 1637., 1861., 1912., 2053.

¹⁴OL S 11. No. 1302.

¹⁵OL S 11. No. 116/b.

¹⁶OL S 11. No. 1077., 1100., 1302., 1657., 1943-1944. stb.

¹⁷OL S 11. No. 1657.

¹⁸OL S 11. No. 1328., 1393., 1421., 1891.

¹⁹OL S 11. No. 539., 1275., 1293., 1316., 1317., 1330., 1339.

²⁰OL S 12. (Helytartótanácsi térképek) Div. No. 8-10., Div. VIII. No. 31.

²¹OL S 12. Div. XIII. No. 370.

²²OL S 11. No. 1662.

²³OL S 80. (Vízrajzi Intézet térképei)

²⁴OL S 12. Div. XIII. No. 1.

²⁵OL S 12. Div. XVII. No. 8.

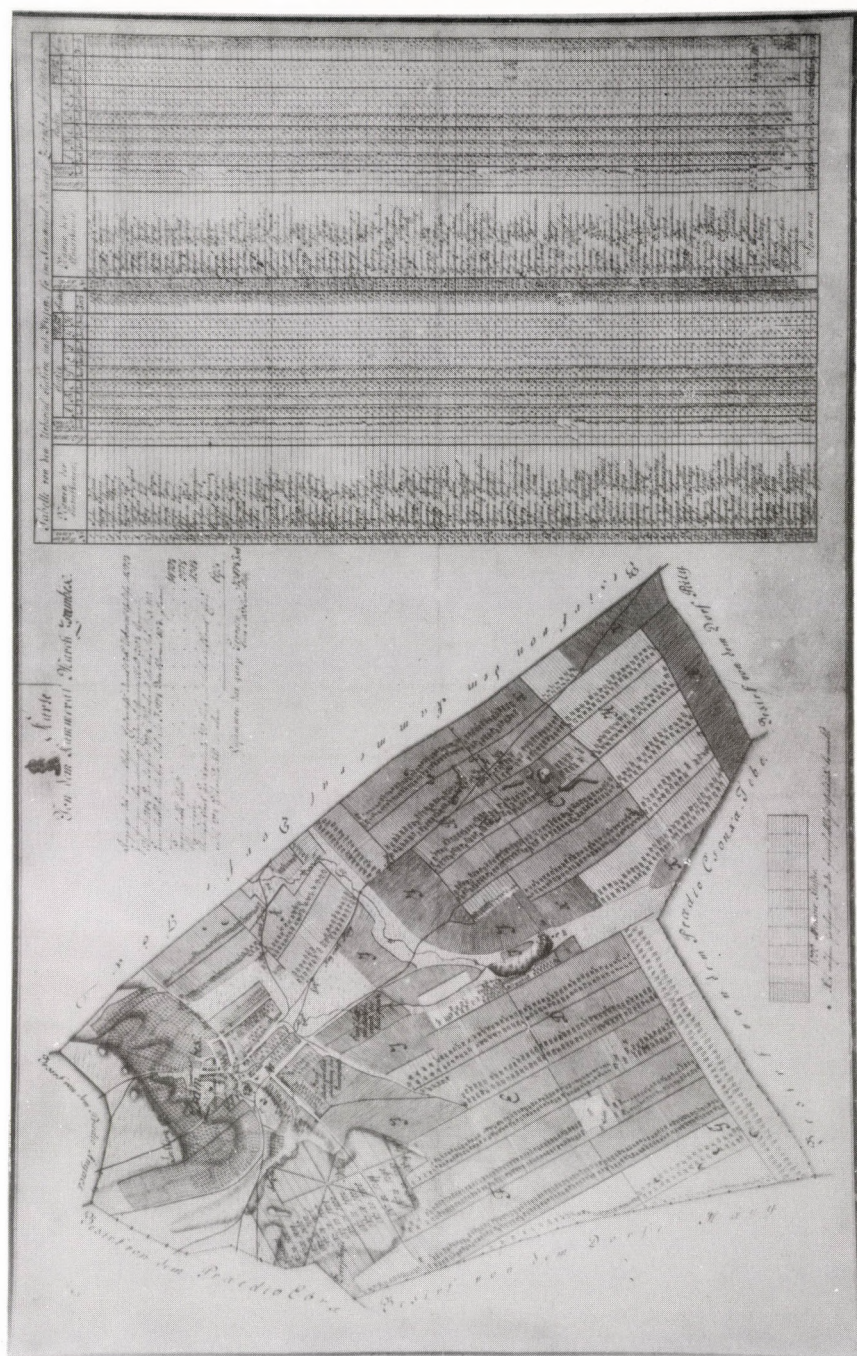
²⁶OL S 12. Div. XVII. No. 9.

²⁷Kézírtas térképek a területi állami levéltárakban. (Szerk.: Maksay Ferenc) Bp., 1965-

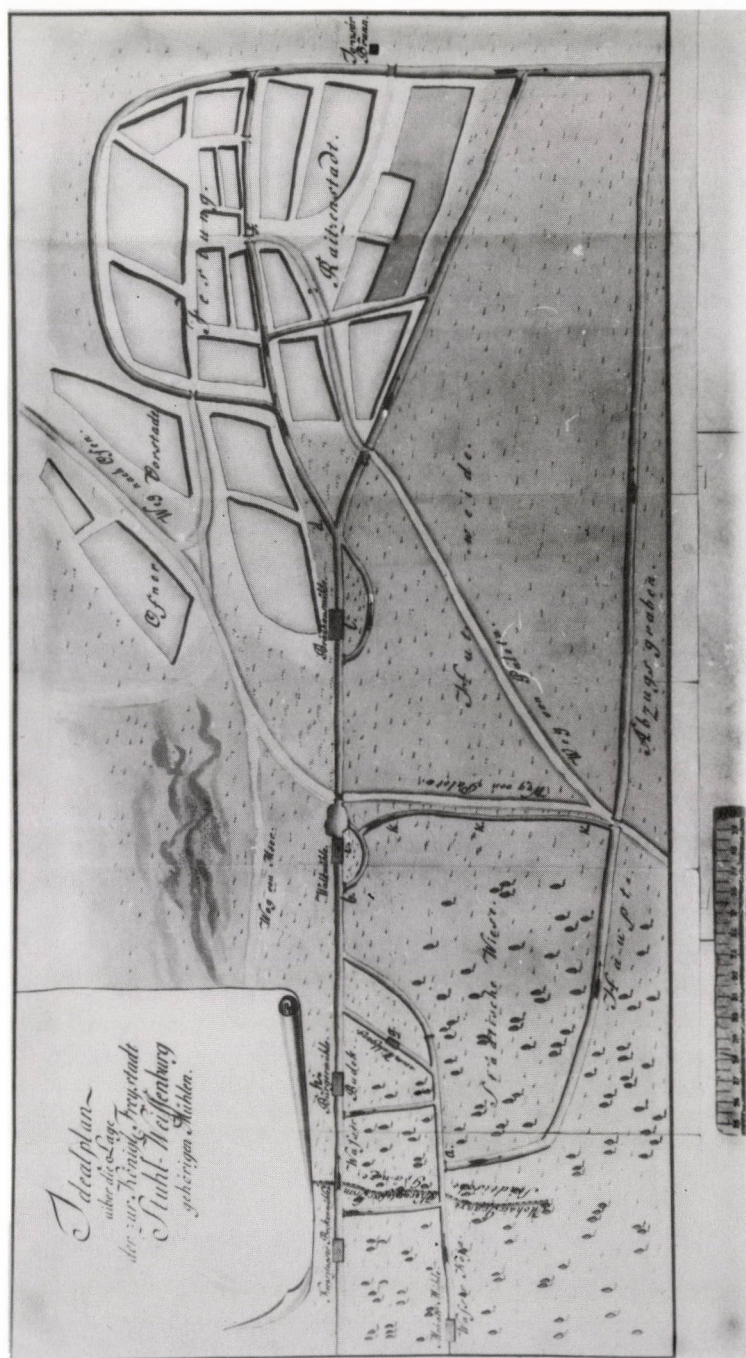
- ²⁸Vas Megyei Levéltár T 114-127.
- ²⁹Vas Megyei Levéltár T 67., 71.
- ³⁰Moson megye levéltára MmT 11.
- ³¹Baranya Megyei Levéltár BMT 245.
- ³²Baranya Megyei Levéltár BMT 2.
- ³³Tolna Megyei Levéltár T 28., 39., 40.
- ³⁴Fejér Megyei Levéltár T 5., 7-9., 11-19.
- ³⁵Fejér Megyei Levéltár T 130-158.
- ³⁶Veszprémi Püspöki Levéltár E 9.
- ³⁷Veszprémi Püspöki Levéltár E 1-2., 5., 10.
- ³⁸Pannonhalmi Főapátsági Levéltár VI/4.
- ³⁹Győri Püspöki Levéltár No. 15.
- ⁴⁰Szombathelyi Káptalani Levéltár No. 14-15.
- ⁴¹Győri Káptalani Levéltár Gy.K. 345-351.
- ⁴²Győri Káptalani Levéltár Gy.K. 202.
- ⁴³Győri Káptalani Levéltár Gy.K. 332.
- ⁴⁴*Granasztói György: Tér és társadalom a középkori és kora újkori magyar városban. Társadalomtörténeti Hírlevél, 1989. No. 2. 30-32.*
- ⁴⁵*A különböző településformákról: Major Jenő: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények 1964. 16. szám 32-65.*
- ⁴⁶OL S 11. No. 583.
- ⁴⁷OL S 11. No. 36.
- ⁴⁸OL S 11. No. 1287. Generallandesarchiv Karlsruhe VIII. köt. 2.
- ⁴⁹Generallandesarchiv Karlsruhe XV. köt. 30.
- ⁵⁰OL S 12. Div. XVI. No. 15.
- ⁵¹OL S 11. No. 116/b., 1305., 1861.
- ⁵²Győri Káptalani Levéltár Gy.K. 90., 111., 346.
- ⁵³OL S 12. DIV XVII. No. 9.
- ⁵⁴OL S 11. No. 2053.
- ⁵⁵OL S 11. No. 1254.
- ⁵⁶OL S 11. No. 1293., 1861.
- ⁵⁷OL S 12. Div. XIII. No. 116/b., 340:5.
- ⁵⁸OL S 11. No. 1100., 1302.
- ⁵⁹*Budapest története a török kiűzésétől a máciusi forradalomig. (Szerk.: Kosáry Domokos). Bp., 1975. 67-69.*
- ⁶⁰OL S 12. Div. VIII. No. 172.
- ⁶¹OL S 12. Div. XVIII. No. 2.
- ⁶²OL S 12. Div. XVII. No. 9.
- ⁶³OL S 11. No. 1287.
- ⁶⁴OL S 11. No. 1275.
- ⁶⁵OL S 11. No. 1293.

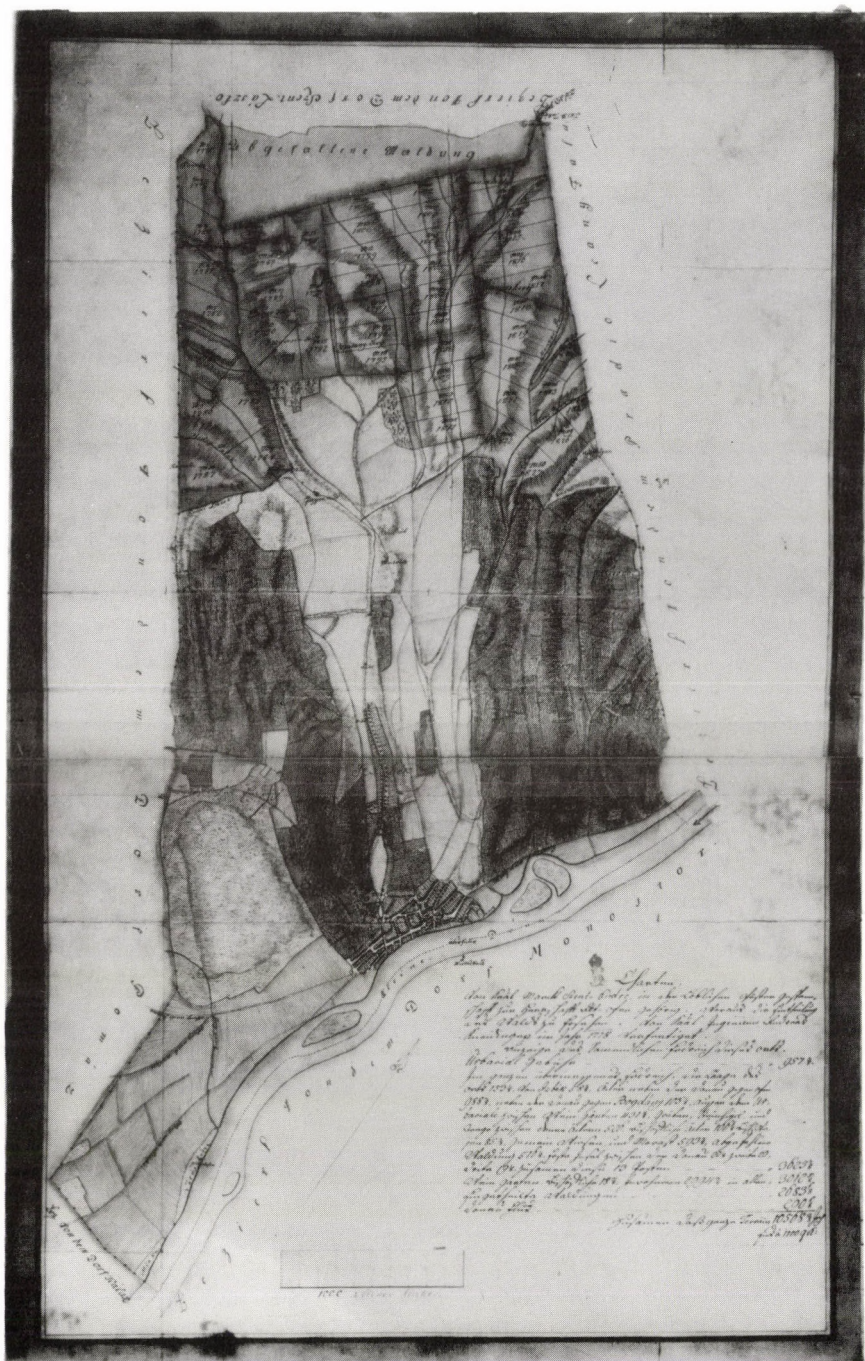
1. ábra: Szentendre – OL S 11. No. 42:1.

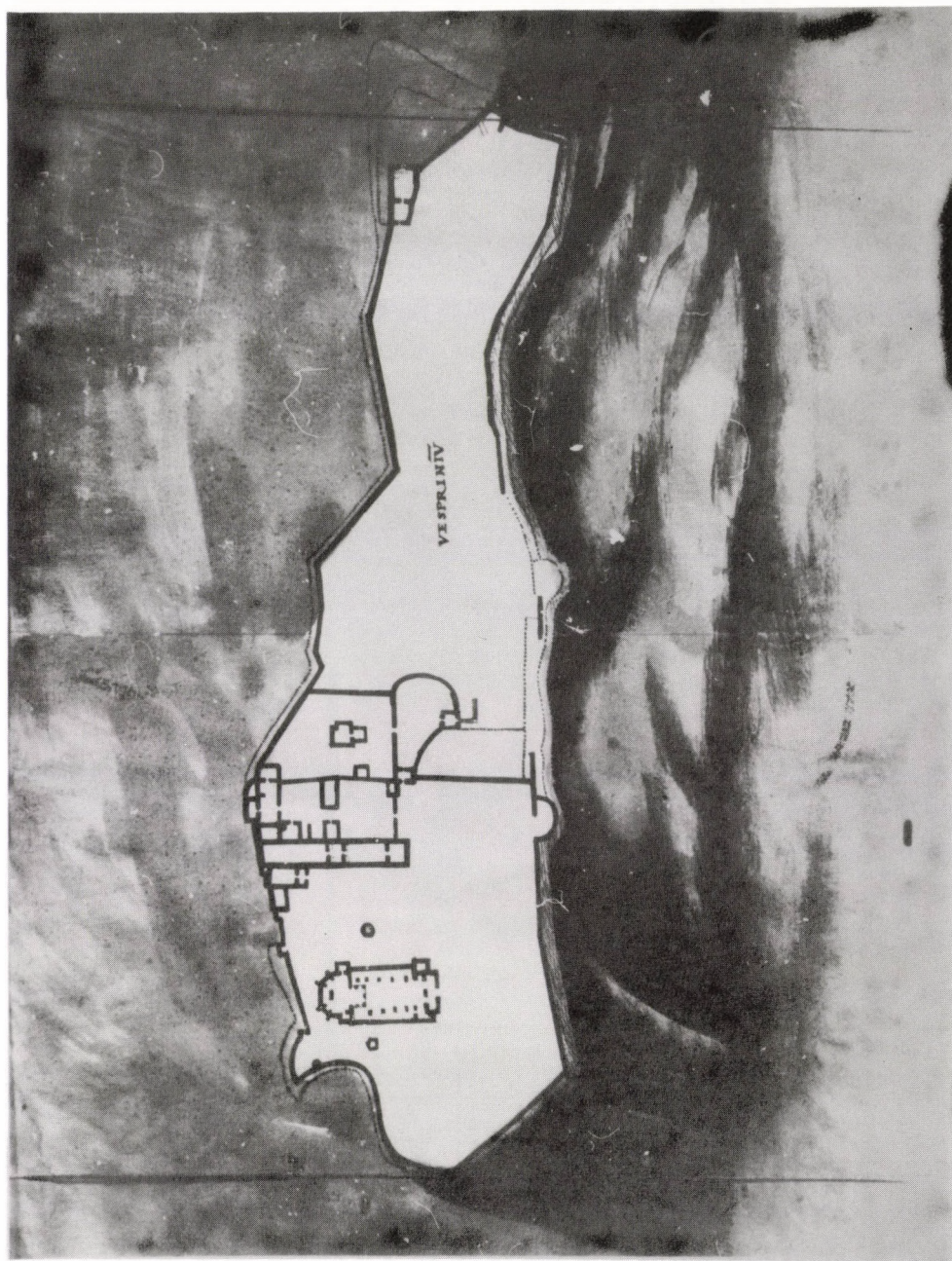
2. ábra: Zsámbék – OL S 11. No. 46:2.

4. ábra: Székesfehérvár – OL S 11. No. 1275.

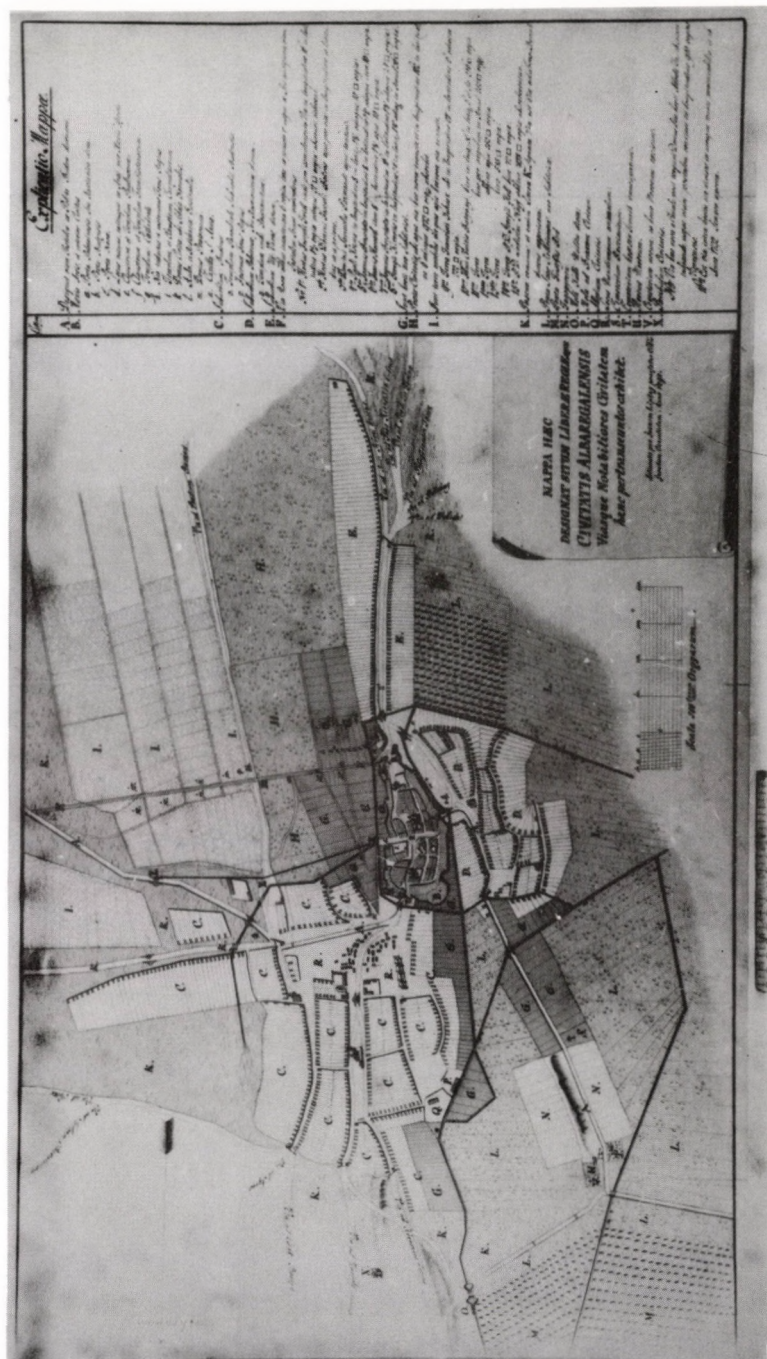
9. ábra: Szentendre – OL S 11. No. 36.

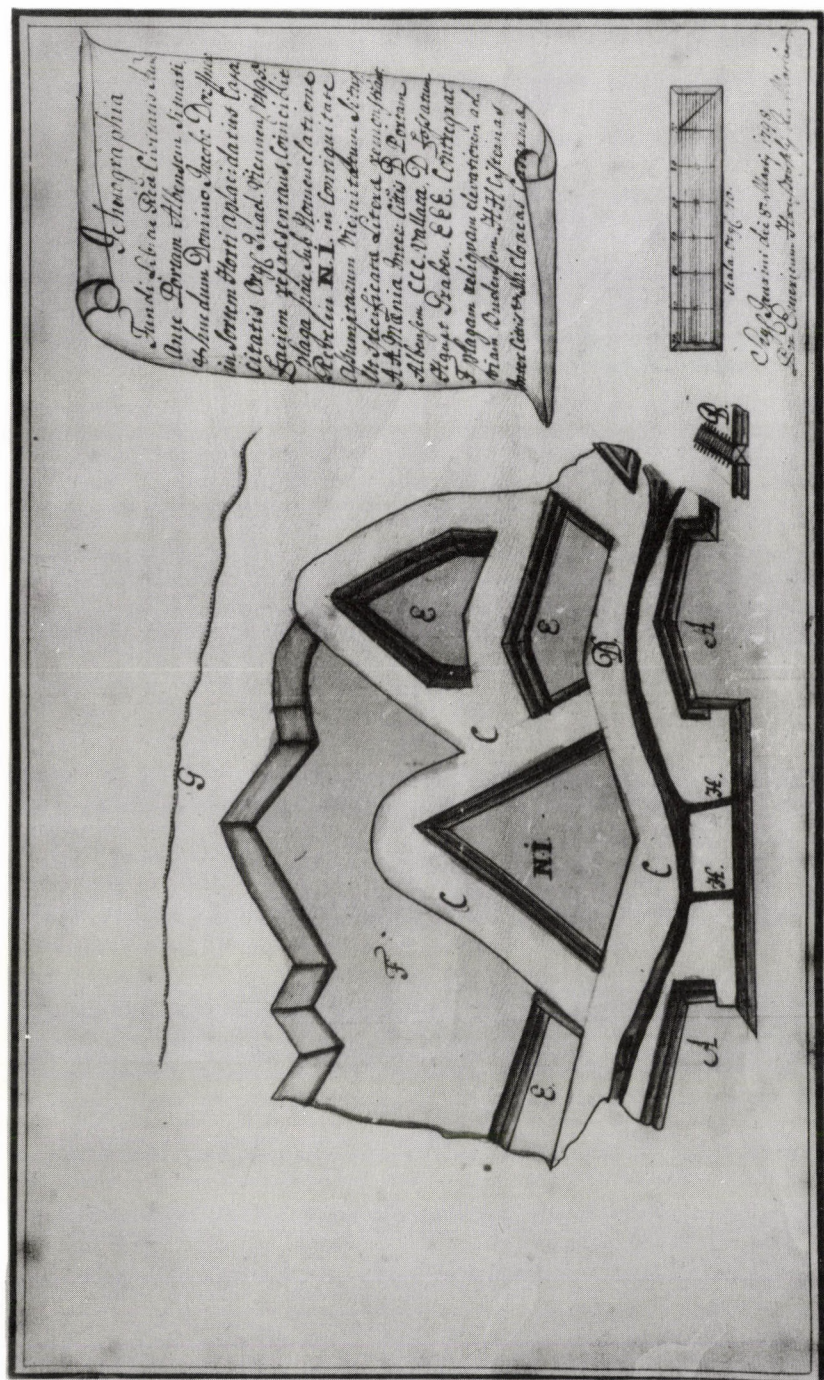
10. ábra: Veszprém – Generallandesarchiv Karlsruhe XV. köt. 30.

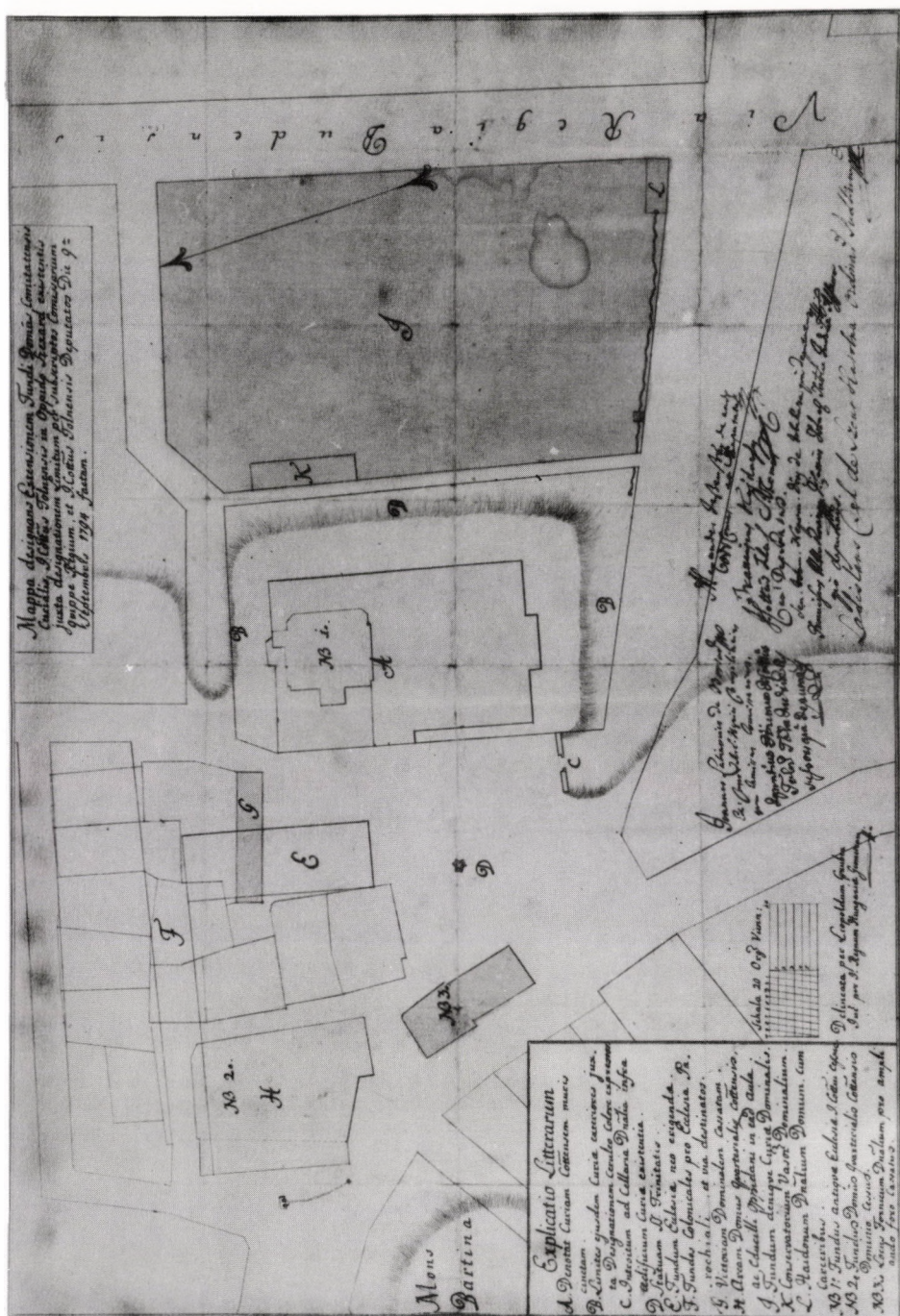

11/a. ábra: Székesszékhelyvár, Generallandesarchiv Karlsruhe VIII. köt. 2.

11/b. ábra: Székesfehérvár, OL S II. No. 1287.

13. ábra: Szekszárd – OL S 12. Div. VIII. No. 172.

RÓZSA MIKLÓS

Városi közigazgatás Kanizsán 1690-ben, a város török alóli felszabadulása évében

A törökök a felajánlott kapituláció alapján 1690. április 13-án átadták gróf Batthyány Ádám tábornoknak Kanizsa várának kulcsait. Attól kezdve, hogy a keresztény seregek a vár falai közé bevonultak, a katonaság lett az egyetlen jogszerű hatóság, amely a hatalmat gyakorolta. Kanizsának a kapitulációkor elvonult török megszállókon és a hozzájuk szegődötteken, a renegátokon kívüli társadalma a megszállás évtizedei alatt nem bénult meg és a hatalomnak a félhold uralmát szolgálók kezéből a keresztény katonaságra való átszállása után a város kontinuitásra utalóan élte életét.

A várról és a városról az április 13-át közvetlenül követő időből csak néhány, elsődlegesen katonai vonatkozású adat áll rendelkezésre. Későbbi forrásokból ismeretes és következtethető, hogy a helybeli népességhez a visszamaradt mintegy 200 törökön kívül olyan magyar, német és rác lakosok is tartoztak, akik már a török uralom idején is itt éltek. Ezek számáról adat nem maradt fenn. Ezért az eddigi kutatás eredményei csak annak megállapítására korlátozottak, hogy Kanizsának az 1690. évi felszabadításakor kevés lakosa volt.¹

Az 1690. április 13-a utáni források egyik legfontosabbika a városi tanács 1690. június 16-i alakuló üléséről szóló bejegyzéssel kezdődő tanácsí jegyzőkönyvi kötet.² Ennek adatait alig hasznosították eddig a város történetének kutatói. Ugyanekkor 1690. évi tanácsí iratok hiányában³ e kötet nyújt legalább részleges lehetőséget a magunk elé tűzött cél megvalósítására, így Kanizsa török alóli felszabadulása utáni új tanácsa létrejöttének, szervezeti adottságainak, valamint a felszabadulás évében kifejtett igazgatási tevékenysége ismertetésére.

A jegyzőkönyvi kötet azonos kéztől származó 1690. évi bejegyzései német nyelvűek, mégpedig olyan személytől származnak, aki a bajor-osztrák eljárást beszélte. Egyrészt ennek illusztrálásaként, másrészt mert a jegyzőkönyvi kötetben használt szavak, kifejezések, nyelvi fordulatok megismerése hozzásegít a múlt minél objektívebb érzékeléséhez, a jegyzőkönyvekben rögzített tények, megnyilatkozások ismertetésénél zárójelben közöljük a jegyzőkönyvben használt szót, kifejezést. Ki, ill. milyen tisztséget viselő volt az, aki az 1690. évi bejegyzéseket a kötetbe beírta – nem tudható. Az megállapítható a bejegyzésekből, hogy írójuk ismerte a latin nyelvet is, és következtethető, hogy járatos volt a jogban.⁴

A töröktől visszafoglalt területek gazdasági és polgári megszervezését az uralkodó teljesen a bécsi Udvari Kamarára bízta. Egy 1684. évi udvari konferenciai döntés szerint a Győrtől, Komáromtól lefelé terjedő területet egészen Belgrádig, a Duna mindkét partján külön tartományként („provincia, seu principatus”-ként) budai központtal kellett igazgatni.⁵ A terület kamarai igazgatását Buda 1686. szeptember 2-i visszafoglalása után az ugyanebben az évben felállított és a bécsi udvari Kamarának alárendelt budai Kamarai Felügyelőség (*Camarel-Inspection*) látta el. Az ennek alárendeltségét, jogkörét, feladatait további intézkedésig megállapító hivatali utasítást az Udvari Kamara 1686. november 5-én adta ki.⁶ A felügyelőség 1690-ben átalakul kamarai adminisztrációvá. (*Ofnerische Camaral Adminisstration*)⁷ A Kanizsa török alóli felszabadítását követő időnek a kutatás jelenlegi állása szerint ismeretlen szakaszában, de biztos, hogy 1690. június 15-e előtt megkezdte működését a városban egy, a Kamara képviselőjében eljáró császári bizottság. E császári bizottság által újonnan választott (*von der Khay [serlichen] Comission neu erwölte*) bíró (*Richter*) és tanácsnokok (*Rhats Verwantlichen*), akiknek száma 10 volt, 1690. június 16-án tartották első tanácsülésüket (*Rhats Session*).⁸

A tanácsülésen felbontották és nyilvánosan felolvasták a tanácsnak átadott instrukciót (*uns zugestellte Istruction eröffnet und öffentlich abgelesen worde*). Ez után a császári bizottság az

az iránti kérelemnek tett eleget, hogy a bíró és a tanács az instrukcióval összefüggésben szerintük szükséges néhány pontot megszerkesszen (*etliche puncta verfasst*) és átadjon.⁹ Ezekről a császári bizottság úgy nyilatkozott, hogy a rájuk vonatkozó válasz a folyó évi június 19-i keletű, lepecsételve átvett (és pontokba szedett) válasziratba foglalva a városi kancellárián az említett instrukció mellett található.

Az, hogy a császári bizottság az instrukció felolvasása után eleget tett egy, az ülésen elhangzott kérelemnek, az annak ellenére igazolja a bizottságnak az ülésen való jelenlétét, hogy tagjainak neve a jelen levők jegyzőkönyvi felsorolásában nem szerepel. Az, hogy a június 16-i ülésen történteknek a jegyzőkönyvbe vezetésekor egy június 19-i keletű irat átadását is megemlítette a jegyzőkönyvvezető, az pedig azt igazolja, hogy az ülésen történteknek a jegyzőkönyvi kötetbe jegyzésére nem az ülés napján, hanem utólag (emlékezet vagy feljegyzés alapján), mégpedig a császári bizottság június 19-i keletű válaszának átadása napján, vagy az után került sor.

A jegyzőkönyv szóban forgó bejegyzése arról tudósít, hogy Kanizsa török uralom utáni városi tanácsának már első ülése idején volt kancelláriája. Ez azt jelenti, hogy a tanácsi munka végzése egyes feltételeinek kialakítására, ilyenként a kancellária létrehozására már a tanács első ülése előtt sor került. Ugyanakkor a kancelláriának már az alakuló üléskori megléte magában rejt egy olyan feltevés lehetőségét is, hogy Kanizsán a császári bizottság által választott tanács alakuló ülése előtt is működött tanács. Lehet, hogy e tanács megléte és tevékenysége visszanyúlik a török uralom idejére. Hiszen ismeretes, hogy a török uralom alá került városokban a hatalmat gyakorlókkal szemben alárendelt helyzetbe került keresztény lakosság érdekeit a török által megtűrt városi tanács képviselte.¹⁰

Felvetődik a kérdés, nem a szóban forgó instrukció volt-e az az 1690. június 15-i keletű szabályozás, amelyet Dr. Szukits Nándor 1878-ban – elhibázottan! „Városképviseleti házszabályok”-nak nevezve – azzal a tájékoztatással közöl, hogy a szöveg a „város okmánytárában” őrzött német nyelvű eredetinek a szövege.¹¹

A felvetődött kérdésre választ az irodalomban nem találunk. A válaszadáshoz elsődlegesen a szabályozás közzétett szövegének áttekintése kínálkozik. Abban a helyzetben vagyunk azonban, hogy a szabályozásnak 1932. évi adat szerint Zala vármegye levéltárában őrzött eredetijéről készült fordítás fényképmásolatban rendelkezésre áll.¹² Ennek szövegét a Szukits által közölt német szöveggel egybevetve, elsőként ötlik szembe, hogy az instrukció – várostörténeti szempontból éppen hogy igen fontos – 12. pontja a Szukits által közölt szövegből hiányzik. Az összehasonlítás további két megállapítást eredményezett. Az egyik: Szukits az instrukciónak az eredeti német szöveg szerinti pontjai közül egyeseket nem teljes terjedelmükben közölt. A másik, hogy a magyar fordítás nem egészen hűen tükrözi az eredeti szöveget. Az eltérések arra indítottak, hogy a szabályozást mind a közzétett német szöveg, mind a fordítás alapján áttekintsük.

A szabályozás bevezetőjéből következően ennek *kibocsátója* „A Dráva és Száva folyói menti magyarországi újszerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött római császári és királyi bizottság”, *címzettje* Kanizsa városának és várának bírja és tanácsa, *rendeltetése*, hogy számukra jól használható rendtartásul és megfelelő zsinórmértékül szolgáljon némely dolgokban követendő magatartásukhoz. A szabályozás *kiadásának helye és ideje*: Kanizsa, 1690. június 15. Az *aláírás helyén* csak ezt olvashatjuk, hogy „Ex Commisione Sacrae Caesare Regiae Maiestatis”.

Kanizsa török alóli felszabadulásakor a Győrtől, Komáromtól a Dráváig terjedő újszerzeményi terület a Budai Kamarai Felügyelőség (1690. július 13-tól Kamarai Adminisztráció) kamarai-gazdasági igazgatása alá tartozott.¹³ Csáktornyan működött a Magyar Királyi Kamarának a horvát ügyeket intéző szerve, a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció, amelyre 1689-ben rábízták a Dráva-Száva-köze keleti részének, Alsó-Szlavóniának, mint újszerzeményi területnek (amely később a Szlavónia nevet kapta) a kamarai igazgatását. E területet

illetően a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció közvetlenül a bécsi Udvari Kamara fennhatósága alá tartozott s ekként kettős alárendeltségben volt.¹⁴ A kamarai igazgatási szervek területi illetékességének illetően megoszlása mellett felmerül a kérdés, hogy „A Dráva és Száva folyó menti magyarországi újszerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött római császári és királyi bizottság”-ot mely szerv küldte ki, működése (illetékessége) a két folyó mentének milyen széles sávjára terjedt ki. A bizottság kiküldője közvetlenül a bécsi Udvari Kamara, vagy a területi illetékességénél fogva eljárni jogosult Budai Kamarai Inspektorátus, avagy – Kanizsának Csáktornyához közelebb fekvésénél fogva – a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció volt-e? Ez utóbbinak lehetőségére gondolt az váltotta ki, hogy a Budai Kamarai Inspektorátus területi illetékessége alá tartozó Pécsen, a városnak a török alól 1686. október 21-én történt felszabadítását követő első kamarai felderítő úton, 1687 nyarán az egyik résztvevő és az összeírást végzők egyike Nagy György László volt, aki 1686. május 7-től mint csáktornyai kamarai adminisztrátor működött.¹⁵ A felmerült kérdésre a válasz a feladatul tűzött levéltári kutatástól, első sorban a Budai Kamarai Adminisztráció levéltárának tanulmányozásától remélhető.

Az a tény, hogy a Dráva és Száva folyó menti magyarországi újszerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött bizottság által a kanizsai városi bírónak és tanácsnak adott 1690. június 15-i keletű instrukcióval sok helyen még a fogalmazásban is megegyezik a Budai Kamarai Adminisztráció által Buda sz. kir. főváros polgármesterének és tanácsának 1696. január 23-i kelettel adott hivatali utasítás,¹⁶ arra enged következtetni, hogy a kanizsai instrukciót kibocsátó bizottság a Budai Kamarai Inspektorátus által kiküldött bizottság lehetett (vagy ha mégsem, akkor a két hivatali utasításnak azonos volt a szövegezője, avagy mindkettő közös minta alapján, esetleg a budai a 6 évvel korábbi keletű kanizsainak is az alapulvételével készült.)

A kanizsai bírónak és városi tanácsnak adott instrukció a tanács tagjait kötelező magatartási szabályokat, továbbá szervezeti és működési előírásokat, feladatmeghatározásokat, valamint ügyrendi szabályokat, de a tanács bíráskodási jogkörrel való felruházását, és ezzel kapcsolatos hatásköri szabályozást is tartalmaz. Ilyenként a szabályozás a mai fogalmak szerinti:

- szervezési jogszabály,
- szervezeti és működési szabályzat és
- testületi ügyrendi szabályzat

tartalmi elemeinek egyes részeit öleli fel. Mint ilyen, a korai abszolutizmus idejétől rendszeresen használt hivatali utasításnak az a változata, amely nem valamely tisztséget, hivatalt betöltő, vagy valamely megbízás teljesítésére kötelezett személy jogkörét és feladatait határozza meg, hanem egy testület működését szabályozza.

Az instrukcióban foglalt rendelkezések közül 7-nek az érvényesülésével találkozunk a tanács jegyzőkönyvi kötetnek az 1690. évből az alakuló ülés után még hátra maradt 6 hónapja alatti bejegyzéseiben. Ezek:

- a bírói joghatóságnak a tanácsra ruházásáról szóló és a bírói jogkört szabályozó 5. pontbeli,
- az illeték- és díjszedési jogot adó 7. pontbeli rendelkezés,
- a tűzvédelmi előírásokat tartalmazó 8-11. pontbeli rendelkezésekben említett,
 - a tűzvédelmi biztosi tevékenységről szóló 9. pontbeli,
 - az éjjeliőrök alkalmazását előíró 14. pontbeli rendelkezés,
- az osztrák mértékek használatát előíró 14. pontbeli rendelkezés,
- a polgárrá válás feltételét és a polgárrá válás ügyében a tanácsot terhelő kötelezettséget megállapító 12. és 15. pont szerinti rendelkezés, amelyekből fakad a polgári jogállás megszüntetését is magában foglaló jogkör.

Annak alapján, hogy az instrukció

- kibocsátója az abban megnevezett bizottság,
- keletje egy nappal korábbi, mint az új tanács alakuló ülésének napja,
- rendelkezéseinek érvényesülésével a tanács 1690. évi működéséről adatokat megőrző könyvjelző kötet bejegyzéseiben találkozunk,

arra a meggyőződésre jutottunk, hogy az alakuló ülés jegyzőkönyvében az ülésen felolvasottként említett instrukció a szóban forgó, tehát a korábban levéltárban őrzött és Szukits által némi kihagyással közzétett szabályozás. Meggyőződésünkben megerősít, hogy a jegyzőkönyvben június 19-én átvettként és a városi kancellárián az instrukció mellett találhatóként említett választ az instrukciónak a volt vármegyei levéltárban őrzött példánya mellett, azzal azonos iratcsomóban őrizték. Az instrukcióval egyidejűleg az is lefordításra került.¹⁷

A válaszirat ugyanattól a bizottságtól származó irat, amely az instrukciót adta ki, és tartalmánál fogva az instrukció kiegészítése.

A válaszirat 12. pontja az instrukció 6. pontjának a tanács és a katonai parancsnok közötti viszonyt szabályozó rendelkezését egészíti ki azzal, hogy a köztük a jogállásuknál fogva felmerülő kérdésekkel az udvarhoz kell fordulni, s annak válaszáig e kérdés felmerüléskori állapotot kell fenntartani.

A válaszirat befejezése az instrukció 12. pontjának végrehajtásához ad eligazítást, amikor úgy rendelkezik, hogy a háborús tisztek nem minősülnek polgárnak.

A válaszirat szerinti intézkedések és rendelkezések között van olyan, amelyen alapuló tanácsi intézkedésre az 1690. évben sor került. Ilyen:

- az 1. pontba foglalt közlés, melyből arról értesülünk, hogy 1690. június 19-e előtt is működött Kanizsán harmincadhivatal, másrészt, hogy számolni lehetett jövőbeli városi írnokkal;
- a 2. pontba foglalt intézkedés, amely szerint a bizottság adott a városi tanácsnak:
 - a város körül fekvő malmokat,
 - a területén fekvő erdőségekből „egy jó részt a jogokkal együtt”,
 - ispotály céljára szolgáló ingatlant a hozzá tartozó földekkel;
- a válaszirat befejezésében írt közlés, hogy
 - a húsarak megállapítása a városi tanácsra tartozik, és hogy
 - a háborús tisztek nem polgárok, és meg kell szüntetni az összes polgári kiváltságokat.

A tanács alakuló üléséről készült jegyzőkönyvi bejegyzés arról is tudósít, hogy elosztattak a köztisztviselők (*sind die officia publica aufgetheilt*). Ezt követi a határozat arról, hogy az egyes köztisztviselőket melyik tanácsnoknak vagy más személynek kell majd ellátnia. A felosztás a tanácsra háruló feladatok végzéséhez szükséges munkának a tanács tagjai közötti megosztása. E munkamegosztásból látszik megállapíthatónak Kanizsa török alóli felszabadítása utáni tanácsi igazgatásának szervezeti felépítése.

A városi tanácsra hárult feladatokat

- a városi kancellária (*Statt Canzlei*),
- a városi kamarai hivatal (*Statt Camer*),
- egy-egy tanácsnok,
- valamely polgárjoggal rendelkező vagy más személy:
 - mint megbízott vagy
 - mint kirendelt látta el.
- A Kancellária vezetéséről nincs rendelkezés (és a későbbi jegyzőkönyvi bejegyzésekben sincs nyom).
- A városi kamarai hivatalt vezetni (*die Statt Camer fihren*),
- az építkezéssel kapcsolatos tisztséget viselni (*das Pauamt tragen*), és

- a malmokkal kapcsolatos tisztséget ellátni (*das Mihlamt versehen*) a jegyzőkönyvben megnevezett egy-egy tanácsnoknak kellett;
- az erdők feletti felügyelet ugyanez a tanácsnoké lett (*über die Waldung soll die Inspection haben*), aki az építkezésekkel kapcsolatos tisztséget kapta,
- a földekkel és elhatárolásukkal foglalkozás (*die Veldt Incumbenz und Vermarckhung*), szintén a jegyzőkönyvben név szerint megnevezett (más) tanácsnoké lett;
- a jövőben megépítendőként említett ispotály feletti felügyeletet az ugyancsak név szerint megnevezett két tanácsnoknak együttesen kell ellátnia (*die Absicht yber Kunftig erpawenden Spital soll tragen*),
- a kémények megvizsgálásával és az ezek feletti felügyelettel a tanács megbízott (*der Visiterung der Rauchfäng und Aufsicht derselben ist Committiert*) a Várban két és a Külvárosban két, név szerint megnevezett polgárt, akiket tűzbiztosoknak (*Feuer Commisarien*) neveztek,¹⁸
- a verekedések és veszekedések megszüntetésére és megakadályozására a Várban egy és a Külvárosban egy név szerint megnevezett személyt rendeltek ki (*sind bestellt*).

Ezek szerint a 10 tanácsnok közül 8-nak volt saját ügyköre, míg két fő ilyenrel nem rendelkezett. Köztisztséget kapott továbbá: polgárjoggal rendelkezett 4 személy, és polgárként nem említett 2 személy.

Az 1690. év 16 különböző napján történekről szóló bejegyzések közül 5-nek a szövegéből állapítható meg, hogy azok tanácsuléseken (*Rhats Session, in pleno Senatu, in pleno consilio*) készült jegyzőkönyvek.¹⁹ Tanácsulésként jegyzőkönyvezték azt az ülést is, amelyen nem volt jelen a tanács valamennyi tagja, hanem csak a városbíró, valamint 5 tanácsnok.²⁰

Belső szervezeti intézkedésként jön figyelembe az alakuló ülés után 11 nappal, június 27-én tett az az intézkedés, amely szerint valaki tanácsszolgának (*Rhats Diener*) felvétel.²¹ Az 1690. július 24-i bejegyzések egyike szerint volt még egy tanácsszolga.²² A jegyzőkönyvi kötetben azonban az utóbbi felvételéről bejegyzés nincs. Amennyiben ez nem jegyzőkönyvvezetési mulasztás következménye, akkor abból kell kiindulnunk, hogy az utóbbi már az alakuló ülés előtt tanácsszolga volt. Ez erősít ebben a már említett megítélésünkben, hogy Kanizsának már „a császári Commissio” által megválasztott új bíró és tanácsnokok alakuló ülése előtt is volt ismeretlen szervezésű és szervezetű tanácsi igazgatása.

Az éjszakai közrendről és a tűzvédelemről való gondoskodáshoz szükséges szervezési intézkedés volt 4 éjjeliőr (*Nachtwachter*) felfogadása,²³ ill. a kémények havonta történő megvizsgálása, s ahol szükséges, ott kitisztítása végett egy grazi kéményseprővel (mert ilyen iparos akkor Kanizsán még nem volt) a tanács által történt megállapodás.²⁴

A szervezési intézkedésekhez tartozott a végzett munka honorálásának megállapítása. Ez a befolyt bírságok és leltározási díjak (*Straffen und Inventurs Gebihren*) mikénti felhasználása tárgyában az 1690. november 17-i tanácsülésben hozott határozat. Eszerint a 2 forint és ennél kisebb összegű bírságokból származó bevétel a városbíró, a 2 forintnál nagyobb összegű bírságok 1/3-1/3 része a városi pénztárt és a városbíró, 1/3 része pedig az összes tanácsnokot (*gesamthen Rhats Gliedern*) egyetemleg illette meg. A határozatnak a leltározási díjak felhasználásáról szóló részébe belekeveredett az ilyennek fizetése alóli mentességet megállapító rendelkezés is. A leltározási díjak felhasználásáról szóló további rendelkezések amellet, hogy a felhasználást szabályozták, egyben a fizetendő díjak összegét megállapító rendelkezésekként is irányadók voltak.²⁵

Az ismertetett szervezési intézkedésekről tudósító bejegyzéseken kívüli 22 bejegyzés közül a mai felfogás szerinti *igazgatási jogkörben tett intézkedés* jegyzőkönyvvezése volt 6 bejegyzés.

Ezek egyike egy városi polgár által, aki mint keresztény a török uralom idején is Kanizsán lakott, iratszerkesztés iránti kérelem teljesítése volt. E szerint a tanács elkészített egy Batthyány generálishoz intézett kérelmet tartalmazó írást és azt el is küldte a generálisnak.²⁶

Az igazgatási jogkörben tett további intézkedések közül 3 az italmérési jog gyakorlásával kapcsolatos, 1 a tűzrendészeti hatáskörben tett intézkedés volt és 1 a polgárjog intézményét érintette.

Az italmérési jog gyakorlásával kapcsolatban hozott tanácsi határozat szerint a harmincadosnak jelentendő volt, hogy a külvárosban nyilvános kocsmák (*öffentliche Wirthsheuser*) tartására és cégér kiakasztására azok kapnak engedélyt, akiknek más foglalkozásuk nincsen és a város közönségének hasznot hoznak.²⁷

Az általános érvényű rendelkezés megalkotásakor nyomban kiderült az az örök igazság, hogy a szabályozásra került viszonyok nem olyan egyformák, mint ahogy azt a szabályt megalkotók vélik. Volt ugyanis a városban olyan személy, akinek volt foglalkozása, mégpedig mestersége, s ezért nyilvános kocsmá tartására és cégér kiakasztására engedélyt nem kaphatna. Azért azonban, mert a tábori sebész foglalkozású kérelmező mesterségét csekély számú polgárság veszi igénybe, és így megélni nem tud, bormérésre (*das Weinschenkh[en]*) engedélyt kapott. Ezt követően a tanács nyílt kocsmának a várban tartására 3 személynek adott engedélyt, azonban kizárólag sör kimérésére.²⁸

Tűzrendészeti hatáskörben eljárva, a tanács bírságot szabott ki amiatt, hogy egy külvárosi lakosnál, az egyik tanácsi szolgánál a felesége beleegyezésével a sérült kemencében egy másik asszony tüzet rakott, ami kéménytüzet váltott ki. A tanácsi szolga magasabb bírságot kapott, mint a tüzet okozó asszony. A tanács felhívta a szolgát és feleségét, hogy menjenek máshová lakni.²⁹

Polgárjog ügyében hozott határozatot egyetlenegy találunk a tanácsi jegyzőkönyvi kötet 1690. évi bejegyzései között. A tanács egy polgárt az általa előterjesztett kérelemnek helyet adva elbocsátott a polgári kötelékből, de azzal, hogy polgárjogának megszűnése folytán az instrukció értelmében mindenféle polgári mesterségtől tartózkodnia kell.³⁰

A jegyzőkönyvi kötet 1690. évi bejegyzései közül a tanács működésére vonatkozó szervezési intézkedésekről, valamint az említett városigazgatási intézkedésekről szóló bejegyzéseken kívüli többi 16 bejegyzés a tanács bírósági jogkörébe tartozó jogvitás ügyekről és az ezekben történt jogszolgáltatásról tudósít. A tanács bírói joghatóságának, ítélkezési gyakorlatának mind anyagi jogi, mind eljárásjogi szempontból való vizsgálata külön tanulmány tárgya.³¹

Jegyzetek

¹Kerecsényi Edit: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez a „Polgárok lajstroma (1745-1826)” alapján. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg, 1978. 115.

²Kanizsa város Tanácsának jegyzőkönyve 1690-1755. Thury György Múzeum Nagykanizsa. 72.2.1. ltsz. Továbbiakban: Tjkv.

³Degré Alajos – Simonffy Emil (összeáll.): Zalamegyei Levéltár. A területi levéltárak fondjegyzékei 23. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1970. 19.

⁴A jegyzőkönyvi kötet külső és belső ismertetőjelek szerinti irattani ismertetése: Dr. Rózsa Miklós: Kanizsa város Tanácsának bírói tevékenysége a török uralom megszűnése utáni évtizedben. Nagykanizsa, 1989. Gépirat a Nagykanizsai Honismereti Munkabizottság gyűjteményében. 1-147. old.; 6-12.

⁵Mayer, Theodor: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien und Leipzig, 1911. 19.; H. Pálffy Ilona: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Emlékkönyv Domonvsky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 474-487., 477.

⁶Instruction und Ordnung nach welcher unsere...in...Ofen Bestellte Cameral-Inspection...sich...zu verhalten hat. Közzétéve Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából (továbbiakban TBM) V. Budapest, 1936. 242-270. függelékeként.

⁷Nagy István: Buda adóterhei a törököktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. TBM. XI. Budapest, 1956. 33-76.; 34. - Nagy István későbbi művében az átalakulás éveként 1691-et jelöli meg. Ezzel egyezik Ember Győző időmeghatározása. (Nagy István: A Magyar Kamara 1686-1848. Budapest, 1971. (továbbiakban: Nagy I. 1971.) 34.; Ember Győző: Magyarország közigazgatása 1711-1765. Levéltári Közlemények 1983. 1-2. sz. 25.)

⁸Tjkv. 1. old. A bíró a jegyzőkönyvi kötet más helyein *Stadttrichter*. A tanácsnokok *Rhats Herr*-nek, *Rhats Verwanter*-nek, *Rhats-Freindt*-nek, s van amikor *Juratus*-nak nevezve szerepelnek. (Tjkv. 2., 11., 12., 14., 18., 19., 20., 21., 22., 26., 37. old.)

⁹„...pontot megszerkesszen” tulajdonképpen azt jelenti, hogy a felmerült kérdéseket pontokba foglalja. A kamarai ügyintézéshez hozzátartozott a kérdések pontokba foglalása. (L.: H. Pálffy i.m. 481. old.) Ehhez igazodott a Kanizsán eljárt császári bizottság.

¹⁰Jankovich Miklós: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. TBM XIV. Budapest, 1961. 147-159.

¹¹Bátorfi Lajos: Adatok Zalamegye történetéhez I-V. Nagy-Kanizsa, 1876-1878.; V. 43-50.

¹²A volt vármegyei levéltárban 1932-ben megvolt eredetét akkor a Nagykanizsa városról szóló iratokat tartalmazó iratcsomóban A.A. jelzés alatt őrizték. A fordítást várostörténeti jelentőségű további 5 irat fordításával együtt Zala vármegye alispánjának 22944/ni.1931. sz. rendelkezésére Dr. Fára József akkori vármegyei főlevéltárnok készítette és látta el 1932. július 18-i keletű hitelesítési záradékkal. A 6 fordításnak az 1932-ben adott „A Neo-Acquistica-Commissio rendeletei a török iga alól felszabadított Nagykanizsa város újraalapításáról 1690-1698” cím alatti gyűjteménye fénymásolatban megvan a nagykanizsai Városi Könyvtárban, mire Kiss Tivadar könyvtári főmunkatárs hívta fel a figyelmet, amiért e helyen is köszönetet mondok neki. – A gyűjteményben levő iratok nem mindegyike a Neo-acquistica Commissio által kiadott rendelet! – Sem az eredeti iratok, sem a Fára által készített fordítás, amelyről a fénymásolatok készültek, napjainkban már nem voltak elérhetők.

¹³L. 5. és 7. sz. jegyzetet.

¹⁴Mayer i. m. 19., Nagy I. 1971. 24.; Ember i. m. 25.

¹⁵Babits Antal: A kamarai igazgatás Pécs városában 1686-1703. Pécs, 1937. 9., 12., 18.; Mayer i.m. 19. a ++/ alatti lapalji jegyzet.

¹⁶Közlí Bónis György: Pest-Budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest, 1974. 27-31.

¹⁷A fordítás a 12. sz. jegyzetben említett gyűjteménynek egyik darabja. E fordítás fénymásolatát is őrzi a Nagykanizsai Városi Könyvtár.

¹⁸Tjkv. 19. old.

¹⁹Tjkv. 1., 18., 33., 34. old.

²⁰Tjkv. 18. old.

²¹Tjkv. 6. old.

²²Tjkv. 17. old.

²³Tjkv. 10. old.

²⁴Tjkv. 18-19. old.

²⁵Tjkv. 36-38. old.

²⁶Tjkv. 7-8. old.

²⁷Tjkv. 11. old.

²⁸Tjkv. 11-12. old.

²⁹Tjkv. 17. old.

³⁰Tjkv. 36. old.

³¹L. a 4. sz. jegyzetet.

A KANIZSAI VÁROSI TANÁCS 1690. ÉVI SZEMÉLYI ÖSSZETÉJE, FELADATAINAK A TANÁCSNOKOK KÖZÖTTI MEGOSZLÁSA, A TANÁCSI MEGHÍVOTTAK ÉS KIRENDELTEK, SZERVEZETI EGYSÉGEK, VALAMINT ALKALMAZOTTAK AZ 1690. JÚNIUS 16-ÁN LÉTRE JÖTT ÉS AZ EZT KÖVETŐ IDŐRE TERVEZETT ÁLLAPOT SZERINT.

V Á R O S B I R Ó
Fischer György András

T A N Á C S N O K O K

Zwetanitsch
Mihály

Wellewitsch
György

Klingentrat
Jakob

Schober
József János

Simbellini
Péter

Schofer
György János

de Lombarzen
Jakob

Liebreich
János

Kriedl
Jakob

Podor
László

a jövőben megépítendő ispotály
feletti felügyelet gyakorlója

Városi Ke-
mári Hi-
vesztel vese-
toje

malomkai
kapcsolatos
tisztaság
ellátója

hús, bor, ke-
nyér és más
kereskedelmi
cikkek insepco-
tors

építkezé-
sokkal
kapcsolat-
os tisztá-
ság, vise-
lője

előkezelés
elhatárolásával
való foglalkozás

1690.
aug.
3-án
lemon-
tetés-
noki
tisztá-
ról.

erdők fe-
letti fel-
ügyelet
ellátója

2 tanácsai
szolgá

városi írnok

Syndicus

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

Városi Kancellária

+ Az Instructio szerint kellett
kiszámítani a városi írnokok 1690-ben
munkáját-e már, arról nincs
adat.

x Jövendőbeliként említve.

MAGYAR ESZTER

Mezővárosi címet viselő falvak a XVIII. században

Visegrád jogi állása a XVIII. században mezőváros volt, a települést mezővárosként említi valamennyi kamarai, megyei vagy akár földesúri eredetű forrás. A XIX. századi országos összeírások és az első statisztikák is a mezővárosok között tartják számon, Bárányi pl. nem is a legkedvezőtlenebb jogállású úrbéres, hanem a bérlős mezővárosok közé sorolja. A helyi lakosok is oppidani-nak, cíves-nek nevezik meg magukat az anyakönyvben.¹

Azonban ha összevetjük Visegrád XVIII. századi jogi, gazdasági és társadalmi valóságát a mezővárosi rangtól elvárható állapottal, megállapítható, hogy a település a XVIII. században a városiasodásnak semmi jelét nem mutatja. Ha összehasonlítjuk Visegrád helyzetét a környező falvakkal, amelyek Visegrádhoz hasonló természet- és gazdaságföldrajzi körülmények, de más földesúr fennhatósága alatt éltek, kiderül, hogy semmi sem különbözteti meg ezekről a falvaktól. A lakosság létszáma nem nagyobb, a település kereskedelmi élete nem élénkebb, ipara nem fejlettebb szomszédainál. A Duna-kanyarban voltak olyan jobbágyfalvak, amelyek az iparosok lakosságához viszonyított számát és az ipar szerkezetét tekintve, iparosodottabbak voltak Visegrádnál, pl. Bogdány és a szintén birtokközpont státusú Marót.²

Nem tér el szomszédaitól Visegrád helyzete lényegesen az úrbéres terheket, a falusi önkormányzat jogi és gazdasági lehetőségeit tekintve sem. Visegrád nem közigazgatási, nem egyházi és nem kulturális központ a XVIII. században. A mezőgazdasági termelés tekintetében talán környezeténél is kedvezőtlenebb természeti adottságai nem teszik lehetővé, hogy más Pest megyei mezővároshoz hasonlóan gazdasági felemelkedését a gabonatermelésre, vagy a szőlő- és bortermelésre alapozza. Természeti adottságai egyedül az erdőgazdálkodásnak kedveznek. Részben ez a kedvezőtlen helyzet akadályozta meg a települést abban is, hogy a XIX. században a városiasodás útjára lépjen.

Egy előnye van Visegrádnak, amely kiemeli a környékbeli jobbágyfalvak sorából: a múltja. Ehhez tartozik a határában található volt királyi vár romja, bár a várromnak a XVIII. században nincs semmi jelentősége.

Visegrád az Anjou-korban királyi székhely volt, a Fellegrvár tövében a középkori fogalmaknak megfelelő valódi fallal körülvett város alakult ki. A királyi palota I. Mátyás idejében kapta meg Európa-hírű szépségét és végső formáját. A király Visegrádnak, egyik kedvelt tartózkodási helyének városi kiváltságot is adott. A török hódoltság idején a vár kedvező stratégiai fekvése miatt fontos szereppel bír, másfél évszázad alatt többször is gazdát cserélt.³

1688-ban a kamarai birtokok számbavétele idején a vár már romokban állt, hasonlóan a városhoz, amelynek hajdani szépsége még romos állapotban is feltűnt az összeíróknak. A település ebben az időben teljesen lakatlan volt.⁴ 1701-ben a várat végleg felrobbantották, a város és a palota romjait elborította a törmelék. Használható köveiket nemcsak a környékbeli lakosság használta fel építőanyagként, hanem az uradalmi épületeket is a romok felhasználásával emelték. Bél Mátyás az új mezőváros lakóházait látva, 1734-ben kétségbe vonta azt is, hogy állt-e itt valaha is a hajdan megcsodált királyi palota.

A budai kamarai adminisztráció 1688-ban betelepítő levelet adott ki, amelyben az újonnan megtelepülőeknek néhány év robot- és tizedmentességet ígért a további intézkedésig. A betelepítő levél tehát csak általános felhívást tartalmazott, semmi konkrétumot nem rögzített az új telepesek tényleges életkörülményeire, nemzetiségére, kedvezményeire és későbbi szolgálataira vonatkozóan.⁵ Egyes források szerint a kamara néhány volt töröklakta helységbe

– mint amilyen Visegrád is volt – németeket akart betelepíteni, nehogy volt végvári katonák szállják meg őket, mint pl. Zsámbékot.

A betelepülés pontos időpontjáról és körülményeiről nem maradtak fenn adatok. Az 1696-os országos összeírás szerint Visegrádot 28 jobbágy és néhány zsellér lakta, új jövevények, akik különböző helyekről érkeztek ide. A megtelepedés nem lehetett régi, hiszen a lakosoknak még semmi vetésük nem volt, ellentétben a szomszédos falvakkal. 1699-ben már 49-en lakták, kevés gabonatermésüket és igásállataikat is összeírták már.⁶

Eredetét tekintve, a népesség változatos összetételű volt, az anyakönyvek tanúsága szerint a legtöbben sváb és bajor földről, részben Cseh- és Morvaországból jöttek, de található közöttük Belgiumból való burgund származású. Az 1710-es évek elején a lakosság 40 százaléka még magyar. Sajnos, a magyarok származási helyét az idegenekkel ellentétben a korai anyakönyv következetesen nem tünteti fel. A lakosság létszáma az 1710-es évek elejére némiképpen csökkent. Ez a tény részben a „kuruc háborúk” eseményeinek, részben pedig a földesúrváltozásnak tulajdonítható. Az 5-10 évenként készült megyei és országos összeírások lakosságnévsorait, valamint az anyakönyvi bejegyzéseket vizsgálva megállapítható, hogy míg a korán beköltözött magyarok többnyire gyökeret vertek a faluban, addig a tömegesen ideérkező németek, sváb és bajor telepesek legtöbbször nem maradt meg Visegrádon. Egy-két házassági vagy keresztelői bejegyzés után többé már nem említik őket az anyakönyvek, az összeírásokba pedig bele sem kerülnek.⁷ Ennek az okai a magyarországi német telepítések történetéből ismertek. A jövevények általában minden vagyon nélkül, irreális várakozással és reményekkel érkeztek, a telepítő földesúr által adott néhány éves (Visegrád esetében három év) adómentesség egyéb alapok híján nem volt elég ahhoz, hogy egzisztenciát teremtsenek. (Az 1723-ban szervezeten, csoportosan betelepített Bogdány új lakói 1728-ban még annyira szegények, hogy szinte koldulni kénytelenek, vetésük, igásállatuk még nincs.) Az 1712-ben Svábföldről ideköltöző Háas Lénárd varga 1744-ben mint beteg koldus halt meg Visegrádon.

A lakosság létszáma az 1730-as évekig még stagnált. Ráadásul az 1717-es járvány kisgyermek tucatjait vitte el Visegrádon, volt olyan család, amely 4–5 gyermeket is eltemetett. Később a lakosság létszáma nő, 1736-ban már 65 háztartást írtak össze.⁸ (Nemzetiségi megoszlásuk: 21 magyar, 33 német, 11 szláv nevű, 2 belga származású család.) A németek között is kialakul a végleg megtelepedett családok csoportja, bár változatlanul nagy a fluktuáció, a csak egy-két anyakönyvi bejegyzésben szereplő személyek száma. A svábok mellett megjelennek az osztrák tartományokból, elsősorban az Alsó-Ausztiából betelepülők is.

1755-re, a kamarai birtokvisszaváltás idejére a lakosság létszáma lényegében elérte azt a felső számot, amelyet a település földrajzi lehetőségei, a határ eltartóképessége még lehetővé tett. A továbbiakban már csak lassú, fokozatos lélekszám-növekedéssel lehet számolni.⁹ 1755-ben 130. 1767-ben az Urbárium idején 125 háztartást írtak össze. 1787-ben az első népszámlálás alkalmával 167 háztartás élt Visegrádon, de vannak már olyan lakosságcsoportok is, akik a megyei vagy más összeírásokba az általánosan ismert okok miatt nem kerültek bele. A lakosság létszáma a XVIII. század második felében sem változott lényegesen, annak ellenére, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő kőbányászat és a Lepence-pataknál megindult timsógyártás hatására a század utolsó évtizedétől kezdve igen sok bányászcsalád költözött Visegrádra részint Ausztriából, részint a Garam-vidéki bányavárosokból (Korpona, Pukanc, Zsarnóca) és környékbeli falvaikból. Változatlanul, bár kisebb számban érkezett még utánpótlás a sváb és bajor területekről, bár ebben az időben a falu társadalmába való beilleszkedés már igen nehéz volt.

A népességnövekedésnek településtörténeti vetülete az, hogy ekkor vált szükségessé új temető nyitása. 1790-től kezdve temetkeznek a ma is működő temetőbe.¹⁰

A török kiűzése után a budai kamarai adminisztráció felmérte a Buda és Pest melletti uradalmak állapotát, és megállapította, hogy Visegrád és környéke a mezőgazdasági termelésre, földművelésre alkalmatlan ugyan, de kiterjedt, szép bükk- és tölgyerdőségeiből a Dunán könnyűszerrel a fővárosba lehet szállítani. A Visegrádra telepítendő jobbágyság feladataul tehát elsősorban a fakitermelést és a fahordást jelölték meg. A fa egy részét épület- és főleg tűzifaként Pest-Budán kívánták értékesíteni, és úgy tervezték, hogy másik részét mész- és téglaegetés, valamint serfőzés fűtőanyagaként helyben fogják hasznosítani. A visegrádi uradalmat azonban 1701-ben a gr. Starhemberg-család szerezte meg. Az uradalom tartozékai voltak Visegrád caput bonorummal Visegrád és Nagymaros oppidumok, Zebegény és Kismaros települések. (Kóspallag falut a Starhembergek 1750-ben telepítették be.¹¹ Az országgyűlés már 1704-ben jogtalannak minősítette a koronabirtok elidegenítését, de az uradalmat csak 1755-ben tudták a Starhembergektől visszaváltani. A kamara ugyanakkor mindvégig figyelemmel kísérte az elidegenített kamarabirtok sorsát, és a megyénél tiltakozott az ellen, hogy a Starhembergek az értékes erdőállományt a mértéktelen hamuzsírégetéssel túlságosan tönkreteszik.¹²

A visegrádi erdőgazdálkodás megszervezésére és felügyeletére a kamara már 1699-ben küldött kamarai erdőmestert Visegrádra. Magának az uradalmi szervezetnek a kiépítését (beleértve az uradalmi épületek emelését) azonban a Starhemberg-család végezte el. A birtokok visszaváltása idején 1755-ben felszámították valamennyi épület értékét, meliorációs intézkedést és meghatározott összeget a betelepített jobbágyokért.¹³

Visegrádon az uradalom igazgatási központján lakott a tiszttartó, valamint az 1730-as évekig a Starhemberg-család egész magyarországi birtokának megbízottja. A tiszttartó munkáját írnok segítette, aki a számadásokat is vezette. Az uradalmi gazdálkodás az adottságoknak megfelelően a Starhemberg-időszakban is az erdőgazdaságon alapult Visegrádon, ennek megfelelően az előzőeken kívül csak uradalmi vadászt alkalmaztak. A XVIII. századi magyar uradalmi gyakorlatnak megfelelően az uradalmi vadász vagy fővadász szokta ellátni az erdőgazdaság vezetését is. Az 1740-es évektől kezdve már erdőmestert is tartottak, aki elsősorban az ölfa kitermelésével és eladásával foglalkozott, rajta kívül uradalmi vadász és erdőőr is volt a faluban. Említés történt még uradalmi kertészetről, építésről, sőt, valószínűleg alkalmi jelleggel, szobrászról is, ők azonban természetesen nem találhatók meg az uradalmi lakosságösszeírásokban. A mezővárosi lakosok közül került ki az uradalmi hajdú (mindvégig magyar nemzetiségű), a konvenciók kocsmáros, a molnár és a pintér. Az osztrák származású pintér azonban nem egyszerű mesterember volt, hanem a pincészet, a borászat vezetője; alkalmanként kulcsárként is emlegetik. Visegrádon ugyan nem voltak allodiális földek, se szántó, se szőlő, eltekintve két kisebb réttől és a malomkerti gyümölcsöstől, de az uradalmi kilencedgabonát és bort valamennyi helységből Visegrádra szállították át.¹⁴

Az uradalmi épületek nagy részét a visegrádi és a környékbeli falvak lakosságához hasonlóan, a volt királyi palota romjainak helyreállításából és főleg köveinek felhasználásával készítették. 1749-ben még csak a középkori alapokra emelt emeletes tiszttartói lak állt, ezenkívül az uradalmi malom és a mészárszék. Később ezt a tiszttartói lakot kibővítették, itt alakították ki még 1755 előtt az uradalmi magtárat és 4 pincét. A magtár befogadóképesség 1784-ben 500 pozsonyi mérő volt.¹⁵ 1755-ig, a birtok visszaadásának idejéig egy szerényebb uradalmi épületet is emeltek, amely felváltva szolgált az uradalmi vendégfogadó és a kisebb beosztású uradalmi tisztek lakásául. A mezőváros legjelentősebb épülete azonban még az Országleírás idején is a magtár és az emeletes tisztalak volt, amelyben mindig az éppen legmagasabb rangú uradalmi alkalmazott lakott. 1765 után a kasznár, majd 1785-től a kamarai erdőmester. Az Országleírás a tisztalakot, a magtárat és a vendégfogadót tartja

említésre méltó építménynek. A mezővárosban 1750-ben felépült a mai templom is a plébániával együtt. A korábbi, 1712 óta működő plébániatemplom a mai iskola helyén állt.¹⁶

Visegrád határának XIX. századi művelési ági megoszlása egyértelműen bizonyítja, hogy a mezőváros lakossága nem élhetett meg mezőgazdasági termelésből. A környéken (beleértve a Pilis-hegység belsejében fekvő Szentlászló és Szentlélek falvakat is) százalékos arányban Visegrádon a legkisebb a szántóterület nagysága: mindössze 7,4%, és ez az arány a XVIII. században sem volt jobb. A szántók irtáseredetűek, 1715-ben még csak a Duna-parti sík területeket művelték, majd később terjesztették ki az irtásföldeket hegyoldalakra is. A hegyoldalakon fekvő szántók nagy részét még 1755-ben is csak kapával tudták megművelni. Önálló rétjeik nincsenek, a mezőváros egyetlen utcájának Duna felé néző házai mögött húzódó korábbi irtásszántókat, amelyek a folyamatos művelés miatt termőképességüket elvesztették, kerteknek használják és kaszálják. A többiek az erdőkben nyerhetnek szénát.¹⁷ Szőlőt a határnak csak 4,6%-án lehetett művelni. Az itt termett szőlő azonban csak gyenge minőségű bort adott, valószínűleg a szőlők északi fekvése miatt; meg sem közelítette a Duna-kanyar XVIII. században híresen jóminőségű borait, amelyek termőterülete Szentendrétől Bogdányig húzódott. A kamarai birtokátvitel idején készített összeírás meg is jegyzi, hogy a lakosságnak se szántója, se legelője, kézi munkából, elsősorban favágásból, fahordásból, fuvarozásból élnek.¹⁸

Vizsgáljuk meg, hogy a kedvezőtlen adottságok mellett miből tudott megélni a mezőváros lakossága.

Az 1720-as–'30-as években a lakosság számarányához képest meglehetősen sok az iparos: 30%, és beáramlásuk még csak fokozódik a 30-as években. Sváb, bajor, cseh, osztrák és morva származásúak. A falu állandó lakosai között van pintér, bognár, varga, kovács, orvos. A megyei összeírások szerint 1736-ban vidéki céhmesterként (Landmeister) működött egy bognár és a váci céh tagja volt az egyik molnár.¹⁹ A bevándorlók többsége azonban nem tudott a faluban megmaradni és továbbállt. A helyiek egy része is kénytelen volt eredeti foglalkozásával felhagyni.²⁰ Az iparosok száma és az ipar szerkezeti megoszlása az 1750-es évek közepére állandósult. Visegrádon a kamarai és a földesúri összeírásokban majdnem annyi iparost mutattak ki, mint amennyit az anyakönyvi bejegyzések feltüntetnek. Ezek szerint az átlagos XVIII. századi jobbágyfalvak bármelyikében megtalálható alapszolgáltatást nyújtó iparosréteg fejlődött ki Visegrádon. Egy-egy személy üzte a bognár, kovács, mészáros, varga, szabó, takács és a borbély vagy seborvos mesterséget. Az átlagostól való eltérést csak a pintérek magas száma mutatott, a mezővárosban 8 pintért írtak össze egyszerre – közülük az egyik, a magyar Almássy Ferenc a mezőváros leggazdagabb polgára céhmester, tehát elképzelhető, hogy a visegrádi pintérek céhbe tömörültek. A mezőváros bortermelésének mennyisége nem adhatott munkát ilyen sok pintérnek. Elképzelhető, hogy a pintérek uradalmi megrendelésre vagy egyéb célra dolgoztak. A határ erdeiben hordó készítésére alkalmas fák nőttek. A kamara igazgatás idején pécsváradi és szekszárdi kádárokat hoztak a visegrádi uradalomba, hogy a bácsi kamarai uradalom borainak tárolására hordókat készítsenek.²¹ Több személynek nyújtott megélhetést a molnárszakma is. Földesúri patakmalom konvenciók molnárral, és több dunai magán hajómalom is működött a faluban.

A földesúri üzem, más uradalmakhoz hasonlóan itt is biztosította néhány család megélhetését. A földesúri konvenciók, az uradalmi kocsis, az erdőőrök, az uradalmi hajdú, az uradalmi konvenciók hajós (vagy hajósok), a révész a mezőváros lakosságából kerültek ki. Visegrádon kifizetendő volt uradalmi alkalmazottnak lenni! Az uradalmi pintérből, pincemesterből malomtulajdonos, a kocsisból és hajdúból hajótulajdonos lett az évek múltával. A malomtulajdonos molnár, a mészáros, a hajótulajdonos voltak azok a szakmák ill. vállalkozások, amelyek az érvényesülés csúcsát jelentették a mezővárosban. A hajósok csoportja, akik elsősorban fát,

majd bort és gabonát szállítottak pénzért Budára, észrevétlen maradt az adózási célú megyei és országos összeírásokban. A hajósok közé vegyes egzisztenciájú személyek tartoztak: az uradalom hajóin szállító állandó konvenciók alkalmazottak, az uradalom hajóin pénzért dolgozó, fuvaronként fizetett hajósok és a saját hajón szállító hajótulajdonosok. Minden hajó legénysége hajóslegényekből, vontatókból és kormányosból állt. A hajósmesterré, esetleg tulajdonossá váláshoz a hajóslegény – vontató – kormányos szakmai lépcsőfokokat kellett bejárni.²²

Visegrádi sajátosság, hogy az iparosok, a vállalkozók, a malom-, hajótulajdonosok, a kocsmá- és mézszárszékbérlők, vagyis a paraszti életformától elkülönült foglalkozásokat folytatók a XVIII. század közepén már nem a házas vagy házatlan zsellérek közül kerültek ki, hanem ugyanakkor egész- és féltelkes jobbágyok voltak. Az Urbárium 5,5 jobbágytelket állapított meg Visegrádon a IV. osztálynak megfelelő 30 holdas teleknagysággal számolva. Ezen a földmennyiségen 1755-ben 12 egész telkes, 50 fél- és negyedtelkes jobbágy osztozott, tehát ez a földnagyság valószínűleg nem volt elég az önálló paraszti lét fenntartására. Mégis úgy látszik, hogy a helyi iparos és vállalkozó réteg a szűkös mezőgazdasági termelési lehetőséget is a kezében tartotta. Mindnyájan rendelkeztek szőlővel, és mivel ők laktak a Fő utca dunai oldalán fekvő házakban, ők birtokolták a házak mögött a Dunáig hosszan elnyúló, telkenkívüli állományban lévő kerteket is. Volt ezenkívül irtásföldjük is. Valamennyiüknek voltak igásállataik.²³ Visegrádon tehát nem ment végbe az ipar és vállalkozás elkülönülése a mezőgazdaságtól még azokban az iparágakban sem, amelyek bárhol önálló megélhetést nyújtottak, mint pl. molnár, mézszáros, kocsmáros. Itt sem arról lehetett szó, hogy ezek a szakmák nem adtak művelőiknek megélhetést, hanem a föld jelentette a vagyonfelhalmozás egyetlen lehetőségét.

Így nem meglepő, hogy az ismertetett mintegy 20 család személyei közül állították a bírót és közülük kerültek ki az esküdtek is, akiknek a száma a lakosság arányához képest nagy: 12.²⁴ Közéjük tartoztak a földesúri konvenciók cselédek is. A vezető családok tagjai gyakran egymás között házasodtak, így is koncentrálna a vagyont.

A szomszédos Bogdány faluban a XVIII. század közepén tevékenykedő 11 iparos a házas és házatlan zsellérek közül került ki. Hasonló volt a helyzet Dorogon is. Öt a falu vezetői társadalmi rétegét a paraszti munkából élő leggazdagabb telkes jobbágyok alkották a XVIII. században, és kívülrekedtek ebből a körből az iparos zsellérek, valamint a máshonnan beköltöző kocsmáros-, mézszárosvállalkozók. Dorogon és Bogdányban az egységes német etnikumú falvakban a falu vezető elitjét alkotó családok is német nemzetiségűek voltak.²⁵

Sajátosan alakult Visegrádon a falu társadalmának nemzetiségi megoszlása is. A mezővárosi társadalom nem nemzetiségi alapon szerveződött, hanem az iparosok és földtulajdonosok, másrészt a nincstelen zsellérek különültek el egymástól. A szomszédos Bogdány faluban (és Dorogon is) a németiség viszonylag egyszerre költözött be és a tömeges beköltözés azt eredményezte Bogdányban, hogy a falu őslakos magyarsága szétszéledt. Ezzel ellentétes folyamat játszódott le Maróton, ahol a szintén csoportosan betelepített németiséget üldözte el az erősebbnek bizonyuló magyar etnikum, és a falu alapvetően magyar lakosságú maradt.

Visegrádra a magyar és a német telepések fokozatosan, egyenként költöztek be és a jelek szerint jól megfértek egymással. Bár a magyarok részaránya alacsonyabb, a bíró személye felváltva német és magyar, vegyesen vannak az esküdtek is. Az egésztelkes vállalkozók nagy része magyar, úgy látszik, hogy a hajósok magyarok voltak.

Némi etnikai elkülönülés a keresztlői bejegyzéseknél fedezhető fel, a németek a németekkel, a magyarok a magyarokkal vállalnak komaságot, az ok az eltérő családi szokásokban kereshető.

A falu elitjébe bekerülni csak beházasodással lehetett. Általában az idegenből beköltöző iparos elvette egy elhalt vagyonos jobbágy özvegyét és ezzel mintegy átvette az ipart vagy a vállalkozást.

A mezőváros túlnyomó többségét kitevő, legfeljebb csak kisebb szőlőt bíró zsellérek valóban az erdőgazdálkodásból éltek. A fakitermelést és a kivágott, felfűrészelt fának a Duna-parti hajóberakodóhelyre való szállítását a helyi jobbágyok bér munkában végezték az uradalom számára. 1720-ban 1 öl tűzifa felvágásának bére 18 kr, a szállításé 24 vagy 30 kr volt. Ez a bér a későbbiekben növekedett. Az uradalom, mint később a kamara is, évi 1500–2000 öl tűzifát szállított Budára és ennek a munkának csak egy részét fedezte a lakosság robotja. Az anyakönyvekben találkozni lehet családos iparoslegényekkel is, akik valószínűleg a helyi iparosoknál kaptak munkát és lakást, és ezért nem vették fel őket az összeírásokba. Az 1755-ös összeírás szerint sokan éltek különféle napszámból, egy részük valószínűleg a helyi vagyonos polgároknál talált munkát.²⁶

Az uradalom erdeiben hamuzsírégetés, szénégetés folyt, ami szintén a helyi favágóknak adott munkaalkalmat. Néhányukat az anyakönyvek is favágó foglalkozásuként tartják nyilván. A halálokok között is előfordult favágás közben elszenvedett szerencsétlenség. A visegrádi uradalom jobbágjai a hulladékfával maguk is kereskedhettek. Munkáskezet kívánt a XVIII. század közepén meginduló kőbányászat. A mezőváros határában más ércek után is kutattak²⁷

1765-ben a kamara a korábban Zichy-kézen lévő óbudai uradalmat is visszaváltotta, és a két uradalmat közös igazgatás alatt egyesítette. Visegrád elvesztette birtokigazgatási központ szerepét, az egyesített uradalmat Óbudáról irányították. A volt visegrádi uradalmat a kasznár vezette, aki 1787-ben készült instrukciója szerint egyszemélyben irányította a gabonatermelést és a borászatot, tehát a kasznári és a kulcsári teendőket is ellátta. Az alkalmazottak közül Visegrádon élt az ispán, az uradalmi földmérő, a kamarai fiskális és a feladással foglalkozó alkalmazott. 1785-ben Visegrád gazdasági jelentőségének és szerepének megfelelően itt szervezték meg az Óbuda–visegrádi uradalom közös erdőhivatalát, amelynek élére Malarcsik József személyében már tanult kamarai erdőmestert állítottak.²⁸ Megvalósultak a kamarai gazdálkodás XVIII. század elején kitűzött céljai, az időközben a fővárosba költözött kormányhivatalokat, beleértve a hivatalnokok természetbeni illetményét, a katonaságot a főváros közelében fekvő kamarai uradalmakból látták el élelemmel, tüzi- és épületfával. A visegrádi uradalomból kikerülő tűzifából ugyanakkor bőven maradt értékesíteni való is.

A kamara a visegrádi uradalomban termelt allodiális és kilencedgabonát meg bort változtatlanul Visegrádon gyűjtötte össze és innen szállította Budára. A kamara hajóparkja megnőtt, 500 akó bor befogadására elegendő nagyságú hajókról tesznek említést.²⁹

A mezőváros lakosságának életkörülményei nemigen javultak. A lakosság létszáma nőtt és nagy részük rendszeresen az uradalomtól kényszerült gabonát vásárolni, a visegrádi magtárból. A gabonahiányt mutatja az is, hogy a szántóföldi vetésszerkezetben megnőtt a kukorica aránya. A szigorúbb kamarai erdőgazdálkodási elvek a lakosság állattartását is nehezítették. A kamara felszámolta a korábbi visegrádi juhászatot, amely valószínűleg az erdei legeltetésen alapult. Erdővédelmi okokból megtiltották a lakosságnak is a kecsketartást, pedig a kecske a visegrádiaknak már 1720-ban is elterjedt fejősállata volt.³⁰ Megszigorították az igásállatok és a sertések erdei legeltetését is. Korlátozásokat vezettek be a jobbágyság erdőhasználatában, a visegrádiak nem folytathattak az erdőkben mész- és szénégetést, és fel kellett hagyniuk a fakereskedelemmel, holott ezek a lehetőségeket a szomszédos pálos birtokokon, Szentléleken, Szentkereszten a jobbágyok számára engedélyezték. A század utolsó évtizedeiben nagyobb arányúvá válik a kőbányászat. A kőbányák bérlői már ebben a korban is többnyire budai polgárok és vállalkozók voltak. Az anyakönyvekben rendszeressé válik a

lapicida foglalkozásnév és a halálokok között feltűnik a bányaszerencsétlenség, a köömlás, mint sajnálatos, de nem ritka esemény.³¹

A kereskedelmet a XVIII. században egyetlen vegyeskereskedő jelentette, aki a század első felében görög, a másodikban már általában zsidó nemzetiségű volt.³²

A mezőváros ipara lényegében megmarad a falusi parasztipar szintjén, annak ellenére, hogy új, már specializációt ígérő iparágak is feltűnnek, mint pl. a kalapos, a pék, a szíjgyártó stb. Az uradalmi épületek karbantartására ugyanakkor nem a helyi mesterembereket kéri fel, hanem Esztergomból hoznak pl. ácsot.

1792-ben a mezőváros határában a Lepence-patak völgyében timsóbányát fedeztek fel. A kitermelés lehetőségeit a kamara a selmecbányai bányaigazgatóság szakembereivel vizsgál-tatta meg. Timsógyártó mester Felső-Ausztriából érkezett. A gyártás már a következő évben megindult. A bányát és a gyárat budai polgárok bérelték, a bányászok részben a Selmecbánya és környéki településekről, részben Ausztriából érkeztek. A jövevények valószínűleg az elengedhetetlen szaktudást hozták, míg a szakképzetlen munkások visegrádiak voltak. A kamara nem folyt bele a munkálatokba, a bányabérlők a területet pénzért bérelték és a gyártáshoz szükséges fát teljes áron vásárolták az uradalomtól. Az uradalom akkori gazdasági vezetése egyáltalán nem szorgalmazta az ipari és bányászati tevékenységet. A selmec- és körmöcbányai bányavállalkozókat, akik a XVIII. század első felében félbehagyott bányák újrányításával kísérleteztek, inkább akadályozták, mint segítették munkájukban. Hasonlóan nehezítették a Szentendre határában felfedezett „turfa” telepek kitermelését.³³ A Visegrád határában folyó timsógyártás egyébként néhány évtized múlva megszűnt, oka valószínűleg a lelőhely kimerülése volt.

Vajon mennyiben felelt meg Visegrád úrbéres és jogi helyzete a bérlős mezőváros kritérium-nak, vagyis annak, hogy úrbéres szolgáltatásait nagyjából készpénzen megválthatja? A visegrádi jobbágyság úrbéres tartozása már a Starhemberg-időben viszonylag kevés volt. A mezőváros lakói, bár kiváltságlevelet vagy szerződést nem kaptak, szabad költözésűek voltak, de ez a kedvezmény valamennyi környékbeli újonnan betelepített jobbágyságot megillette, örökös jobbágyságot csak a török idők óta kontinuos, többnyire magyarok által lakott falvaknak voltak. A visegrádi jobbágyság a nagymarosiakkal együtt megművelték a Nagymaroson talál-ható allodiális szőlőket és szántóföldeket, lekaszálták az ottani réteket. Mivel az allodiális földek nem voltak nagyok, ez a munka túl sok terhet nem rótt rájuk. Elsősorban favágási és fahordási robottal tartoztak, a kivágandó fa mennyisége szabott volt. Ezen felül fizetett kötelező robotban végezték ugyanezt a munkát, de tekintettel arra, hogy más kereseti lehetősé-gük nem volt, a lakosság a fizetett erdei munkát a beneficiumok között tartotta számon. A cenzust telkenként fizették, minden telkes jobbágyság 6 Ft-ot, míg a zsellérek csak 1 Ft-ot adtak. Valószínűleg ez volt az oka az apró teleknagyságnak. 5,5 jobbágyságot 65 egész- és féltelkesnek számító jobbágyság élt, természetesen töredéktelkesen, és fizette a zsellé-rekénél jóval magasabban megszabott telkesjobbágysági cenzust. A kilenced mennyisége a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen lehetőségeinek megfelelően minimális volt.

Az úrbéres terhek nem érték el az Urbáriumban a meghatározott mennyiséget, vagy legalábbis kedvezőbbek voltak a lakosság számára. Ez a helyzet azonban nem a település mezővárosi mivoltából fakadt, hanem a régióra jellemző gazdasági adottságokból. Az Urbá-rium bevezetéséig a Duna-kanyar több mezővárosi rangra nem emelt faluja közel állt ahhoz, hogy úrbéres szolgáltatásait pénzen megváltsa. Dömös lakói 1763-ig földesuruknak a távoli központú nyitrai püspökségnek évi 1400 Ft aranyat, vagy más jóminőségű pénzt fizettek, ezenkívül csak 3 sertést ajándékoztak évente. A pálos rend pilisi falvai, Pilisszentkereszt és Pilisszentlélek szintén elsősorban pénzbeli terhekkal és fuvarral tartoztak. Tótfalu a Grassal-kovich-bérlet idején egy összegben, pénzen váltotta meg úrbéres terheit. A kedvező helyzetet

az okozta, hogy a felsorolt településeken nem folyt allodiális termelés és így az uradalom nem tudta volna kihasználni a robot adta munkaerőt. Tótfalu kivételével az említett falvakban a visegrádihoz hasonlóan kedvezőtlen feltételek miatt a lakosság sem elsősorban mezőgazdasági termelésből élt, a kilenced és egyéb természetbeni járadékok szedése sem hozott volna túl sok bevételt. Természetesnek vehető, hogy ezek a viszonylag kedvezőbb helyzetű települések az Urbárium bevezetésének idején a régi módon kívántak szolgálni.³⁴

Az úrbéres jobbágyviszonyok bevezetése egész Pest megyében jó ürügyet szolgáltatott a földesuraknak arra, hogy az árendás mezővárosokban is a kötöttebb jobbágyviszonyokhoz térjenek vissza. A mezővárosok harca a kiváltság megőrzéséért általában a település gazdasági súlyának megfelelően dőlt el. Szentendre mezőváros, amely még összeírni se igen engedte magát, végül meg tudta őrizni kiváltságait, adóját egy összegben fizette, sőt még az erdei feletti rendelkezés jogát is megkapta.³⁵ Ebben a harcban különösen kevés sikert értek el országszerte a kamarai mezővárosok és bányavárosok, amelyek végül kénytelenek voltak több-kevesebb robotot vállalni. Visegrád is megpróbálta elutasítani az Urbárium bevezetését. Többek között ahhoz ragaszkodtak, hogy megtarthassák erdészeti robotmódjukat, vagyis Ker.Szt.János napjára bizonyos mennyiségű fát vágtak ki az erdőkben és hordtak a Duna partján lévő falerakatba. Az Urbárium által előírt heti 1 napot ennél előnytelenebbnek tartották. A falu hosszan pereskedett a kamarával az úrbári tartozások miatt, de végül vereséget szenvedett. (Érdekes lenne tudni, hogy a visegrádiakat ki segítette peres ügyük vitelében. Lehetséges, hogy Kolonits József, az uradalom pesti származású, Visegrádon lakó fiskálisa, akinek tiltott könyvek olvasása miatt 1780-ban az esztergomi érsekséggel gyűlt meg a baja és akit végül 1784-ben az uradalom elbocsátott.)³⁶

1784-ben II. József a többi kamarai birtok között a visegrád-óbudai uradalmat is bérbe akarta adni. A várható jövedelem tervezése alkalmával Visegrád az uradalom többi falujával együtt már valódi robotterhekkkel tartozott. A faluban az ingatlanok adásvételét az uradalom engedélyéhez köthették, az ügylet után illetéket fizettek. Az iparosok nem telepedhettek meg és költözhetek át szabadon az egyik uradalmi mezővárosból a másikba. A mezőváros nem bérelhette a földesúri haszonvételeket, a kocsmát és mészárszéket stb., ezek bérletét az uradalom bocsátotta árverésre.³⁷

Visegrád nem rendelkezett olyan természeti adottságokkal, amelyek segítségével mezőgazdasági árutermeléssel foglalkozó mezővárossá fejlődhetett volna, mint pl. a bortermelő Szentendre. Természetes kincse, az erdők fölött még kevésbé rendelkezett, mint a nem kamarai birtokok népessége.

Későn meginduló ipara nem lehetett versenytársa a túl közel fekvő Esztergom, Vác és Szentendre városi iparának. A lakosság lélekszáma mindvégig alacsony maradt, a népesség korán elérte a határ eltarthatóságának megfelelő maximális számot, és a településnek nem volt olyan eladható terméke, amely az önellátást felszámolva a lakosság foglalkozási specializációját elősegíthette volna. Jogi és társadalmi fejlődése szempontjából kifejezetten hátrányos volt a kamara földesurasága, amely végülis Visegrádot a többi kamarai jobbágyfaluvál egy szinten kezelte.

Jegyzetek

¹Bárándy János: Magyarországnak statisztikai összes átnézete. Bécs. 1842.
Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PML) IV. Conscriptiones domesticae.
A visegrádi katolikus egyházközség anyakönyvei.

²Komárom Megyei Levéltár. Rationes perceptuales 1725. PML. CP II 165.
L. Gál Éva: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt. 1659-1766. 110.

³Pest megye műemlékei. II. 416.

⁴HKA Hoffinanz Ungarn Rote F. 316. 1688.

⁵OL E 279. Budai Kamarai Adminisztráció, Expeditionen. 448. 1688.

E 156 a Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et conscriptiones (a továbbiakban U et C) F:23 N:13.

⁶OL E 158 a Magyar Kamara Archivuma. Conscriptiones portarum 31. k. 1696.

U et C F: 87 N: 69. 1699.

PML CP II. 22.

Szobra is költözött belga család, a későbbi híres Luczenbacher fakereskedő és pesti nagypolgár őse..

⁷Azokon kívül, akiknek származási helyét az anyakönyvek pontosan feltüntetik, németnek vettem a német nevűeket, bár vannak német nevű cseh és morva nemzetiségű személyek is.

PML CP II. 39., CP II. 165.

U et C F:74 N:8.

OL N 78. Archivum regnicolare. 1715. évi országos összeírás. (a továbbiakban: 1715.), N 79. Archivum regnicolare. Az 1720. évi országos összeírás. (a továbbiakban: 1720.)

C 59. Helytartótanácsi levéltár. Departmentum urbariale. (a továbbiakban: Urbéri tabellák) Visegrád oppidum

⁸Anyakönyvek. Visegrád. Az 1739-es pestisjárvány áldozata Visegrádon 180 fő volt.

⁹Az 1728-as országos összeírás. Pest megye. OL Filmtár 8377, d. U et C F:81 N:5.

¹⁰Anyakönyvek. Visegrád.

Az első magyarországi népszámlálás. (1784-1787) Szerk: *Danyi Dezső és Dávid Zoltán* Bp. 1960.

¹¹U et C F:74 N:8., F:81 N:5.

E 148 A Magyar Kamara Archivuma Neo-regestrata acta (a továbbiakban: NRA) N:82. 1755.

¹²Pest megye Műemlékei II. 416.o.

PML. IV. Tiltakozások 10/1753.

¹³15. 11. sz. jegyzet

E 279. Expeditionen jkv. 1699.

¹⁴A gr. Starhemberg-család iratai 1956-ban elpusztultak az OL-ban. Az uradalom gazdálkodására elszórt adatokból pl. PML. polgári pereinek tanuvallatásaiból, a kamarai birtokadási jegyzőkönyveiből, az uradalmi tisztségviselőkre a helyi anyakönyvekből lehet következtetni.

PML. CP II. 165., CP II. 195/b.

¹⁵E 58. Magyar kamarai levéltár. Oeconomica 2004/1784.

¹⁶E 58. 383/1785., 1840/1783.

E 58. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1773.

Az első katonai vagy másképpen II. József-kori térképfelvételhez (Josephinische Aufnahme) készített Országleírás. C XIII. Sect. 17. Mark Visegrad

¹⁷Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda, 1865.

1715. évi összeírás

¹⁸U et C F:81 N:5.

¹⁹Anyakönyvek. Visegrád.

PML 195/b. CP II.

²⁰PML CP II. 165. CP II. 218.

²¹Kádármesterek már korábban is fizettek az uradalomnak erdőbért azért, hogy a visegrádi erdőben dolgozhassanak. U et C F:81 N:5. E 58. Oeconomica 611/1784.

²²PML IV. 31-e. Processus terminati F:45 N:18. 1765.

²³1715. 1720. 1728. évi országos összeírás.

U et C F:74 N:8., F:81 N:5.

²⁴Anyakönyvek. Visegrád. A település 1739-ben kelt nyugtája a bíró és az esküdtek aláírásával.

²⁵*Magyar Eszter*: A kései feudalizmus másfél évszázada 1685-1849. in: Dorog város története. Szerk: *Farkas Gábor*. 1990.

²⁶Az Óbuda-visegrádi koronauradalom iratai. E 329. 31/1762., 57/1767., 45/1762., 83/1769. Anyakönyvek. Visegrád.

²⁷E 87. Oeconomica 15. kútő 1792.

²⁸E 58. Oeconomica 1565/1785, 1587/1785, 1881/1785.

E 87. Oeconomica 11 kútő 1798., 14. kútő 1793.

E 329. 337/1767.

E 625. Az Óbuda-visegrádi koronauradalom úriszéki iratai. Lajstromozatlan iratok 1785. 1776.

²⁹E 329., 127/1766.

U et C F:142 N:11., N:17.

³⁰E 329. 34/1762., 26/1761., 123/1767., jelzet nélküli 1762.

E 87. 8 Kútő 1797., 49. kútő 1795.

E 85. jkv. 1773.

E 625 Lajstromozatlan 1781.

³¹E 329 37/1762

E 87. 49 kútő 27/1795.

PML 167 Úrbéri perek, Szentlélek, Szentlászló úrbéri pere

³²E 58. 498/1783.

PML CP II. 195/b., CP. II. 288.

³³E 87. 35. kútő 50/1793. 1110/1793., 15. Kútő 34/1792.

41 kútő 73/1794., 49 kútő 1795.

E 329 63/1768.

³⁴E 211 Lymbus 108/1763

NRA N:82 1755

E 58. jkv. 1773.

³⁵Úrbéri tabellák Szentendre.

E 58. jkv. 1773.

Pest megye műemlékei I. 144-146.o.

³⁶C 59. úrbéri tabellák Visegrád.

Esztergomi Primási Levéltár Vicariatusi iratok C.1. Instr. 16/15. 1780.

E 58. 577/1784.

³⁷A 39. Magyar Királyi Kancellária. Acta generalia 3524/1784.

E 58. 2440/1783. jkv. 1774.

E 87. 21 kútő 15/1796., 49 kútő 13/1795

ORTUTAY ANDRÁS

Az esztergom-szenttamási zsidó közösség
a szabad királyi város
és a primácia árnyékában

A töröknek Esztergom várából való kiverése, 1683, de döntően Buda visszafoglalása után, 1687-ben kezdődött meg igazában az egykori Esztergom szabad királyi városnak és környékének, a török által megszállt Esztergom vármegyének a visszatelepülése, majd szervezett telepítése. Esztergom városa mellett két érseki birtokú település: Érseki-Viziváros, Szentgyörgymező és egy káptalani település: Szenttamás jött létre. Ennek a területéhez tartozott a néhány évig külön adózó Zsember, amely a későbbiekben eltűnt mind a térképről, mind a vármegye adókimutatásaiból. Esztergom szabad királyi város közvetlenül határos volt a káptalani Szenttamás mezővárossal, amelynek sem szántói, sem rétjei nem voltak, mert a másik oldalról a szintén városias Érseki-Vizivárossal volt közvetlenül határos, illetve a primácia tulajdonában levő Szentgyörgymező mezővárossal, amely a két előbbi településsel ellentétben még két évszázadig paraszti jellegű maradt.

Zsidók a középkori Esztergomban is éltek, s a török kiverését követően ismét megjelentek. A hagyomány szerint a helyi közösséget budai zsidók erősítették meg, akik a pestis elől menekültek Esztergomba.¹ Tény az, hogy az Érseki-Vizivárosban, Bátorkeszin élt nagyobb közösségük. Az Érseki-Vizivárossal az esztergomi érsek 1711. december 15-i parancsára kiűzték a zsidókat. A szomszédos káptalani területre, Szenttamásra vonultak, ahol a szabad királyi város akkor még ténylegesen létező kapuja, a Szent Lőrinc-kapu előtt verték fel sátraikat, a városi kereskedőknél olcsóbban árulva. Hosszú tárgyalások után – a város plébánosának tiltakozását elutasítva (aki hasonlóan tiltakozott a görögkeleti rácok befogadása ellen) – Silcz Pál főbíró, mivel a pozsonyi kamara hozzájárult három éves befogadásukhoz, a város részéről is megadta az engedélyt. A városi tanács kisebbségben maradt tagjai az érsekhez fordultak, aki megintette a szabad királyi várost, de ez nem változtatott a város döntésén.²

A három éves időszak után az 1708-as kiváltságlevélre hivatkozva, a szabad királyi város magisztrátusa is kiutasította a zsidó kereskedőket. Részben elköltöztek a megyéből, részben a vármegye egyes településein telepedtek le. 1741-ben tűnik fel egy vármegyei összeírásban Mareus Lebell szenttamási zsidó.³ Tíz évvel később a községben egy név nélküli kereskedőt említene, aki kocsmárosként is szerepel, de a fizetett adóösszeg szerint nem tartozott a módosabb adózók közé.⁴

1760-ban két fogadónak van zsidó bérlője, és egy harmadik adózó is szerepel.⁵ Az előző évben engedélyezte az esztergomi székesfőkáptalan, hogy a 15 családból álló hitközség, Szenttamáson egy telket vásároljon imaház építésére, amelyet fel is építettek.⁶

1767/68-ban az esztergomi járás három településén említene zsidó adózót. Szenttamáson kívül Bajnán és Unyon. Bajnán a báró Sándor-család volt a földesúr, Unyon egy kismemesi közbirtokosság.⁷

Az adózással kapcsolatban készített összeírásokat jól kiegészítik a *conscriptio animarum* adatai. Szenttamáson 1775-ben 7 férfi, 8 nő, 3 gyerek szerepel, egy évvel később 5 férfi, 6 nő, 5 gyerek, egy 15 év alatti szolgát és három 15 év alatti szolgát találtak.⁸ Egy vármegyei összeírás 1780-ban Szenttamáson 5 férfit, 2 nőt, 6 gyermeket talált. Az esztergomi zsidóság létszáma a járás népességének 0.55%-a volt.⁹

A kutatás során sok, különféle összeírást vetettem össze. Így a meglévő 795/96-os járási dikális összeírást is megvizsgáltam. A járás legnagyobb zsidó településén, Unyban, a dikális összeírás végén, külön sorolták fel a zsidókat. A települések többségében viszont, mint Szenttamáson is, lakhelyük sorrendjében szerepeltek a lakosok, annak feltüntetése nélkül, hogy zsidók-e. Így csak a későbbi szenttamási zsidó családok neveit lehet teljes pontossággal megállapítani. Többségük árendátorként szerepel, így Isaac Miszpecher évi 80 forinttal, Wolfgang Sternfeld 35 forinttal, Joannes Taub 40 forinttal, Petrus Schönwald 70 forinttal.¹⁰

II. József megtörte a szabad királyi városok ellenállását és kényszerítette a zsidók befogadását. A betelepülni szándékozók kereskedők voltak, de a város magisztrátusában és a választott polgárságban is bőven voltak képviselői a kereskedő rétegnek, így számunkra a kérdés nemcsak a régi kiváltságokhoz való – részben indokolt – ragaszkodást, a más vallásúakkal szembeni ellenszenvet jelentette, hanem a verseny kiküszöbölését is. Így el kellett fogadnia a városnak azt a döntést, hogy „ott, ahol különös zsidó városokban vagy utcákban laknak, vásárnapokon és más ünnepnapokon is, nemcsak az házakban lévő munka, hanem az boltjaiknak kinyitása és portékájoknak kitétele, ott ellenbe, vegyest a keresztényekkel laknak, szabad lészen ugyan nekik, az önnönmagok különös szálásokban a munka, nem pedig valami protékáknak eladása a keresztény városokban. utcákba...”¹¹

Egy részben családi, részben üzleti ügyben 1793-ban Schönwald Simon sógora Taub Jónás ellen a szabad királyi város magisztrátusánál tett panaszt.¹² 1795-ből van egy városi lélekösszírásunk, amely szerint a város 5. negyedében Jaksics Pál (görögkeleti) szenátor házában lakott és adózott Simeon Schenvald (a korábbi névváltozattal feltehetően azonos személy) kereskedő, akinek életkörülményeit jelzi az, hogy zsidó vallású szolgát is tartott. A szomszéd házában, Vida János csizmadianál Abraham Regenspurger kereskedő lakott. A két családban összesen 9-en éltek.¹³

1798-ban a szabad királyi városban még egy család élt 5 fővel. Szenttamáson 16 család, összesen 82 ember élt. Az általuk fizetett hadi- és háziadó összege 25 forint 51 6/8 dénár volt. Esztergom vármegyében ennél nagyobb zsidó közösség élt Unyon (104 fő) és Bátorkeszin (86 fő).¹⁴ A szenttamási zsidók nemcsak a földesúrral szemben teljesítették kötelességüket, a hagyomány szerint évi 24 aranyforintot fizetve, de az új primásokat is mindig tisztelettel fogadták. (Annak ellenére, hogy Esztergom vármegyében egyetlen primási birtokon sem éltek zsidók. 1808-ban, Károly Ambrus primási beiktatására Leipniker hálás köszönetet írt: „Freudengefühle der Graner Judenschaft bey der feyerlichen Installation s. Königl. Hoheheit des Früstprimas Carolus Ambrozius.”¹⁵

Ez az év más szempontból is nevezetes a szenttamási izraelita hitközség történetében. Schönwald Péter egy márványoltárt ajándékozott az imaháznak, amelynek megőrzését az egész hitközség elhatározta.¹⁶

Évről évre pörgethetnénk a különböző összeírásokat, de úgy tűnik, komoly változást 1822 hoz. Rudnay Sándor primás 1820-ban döntött úgy, hogy visszatér az esztergomi primások ősi városába. Még ebben az évben kemény eszközökkel kényszeríti, hogy a káptalan is visszatérjen. 1822-ben megkezdődött a nagy építkezés a várhegyen. Az ez évben készült összeírás szerint Szenttamáson 46 tizenhét év alatti, 12 nő, 6 egyéb, 17 negyven év feletti lakott, összesen 81 személy. Evvel Szenttamás a megye legnagyobb zsidó települése lett.¹⁷ Az anyakönyvezést 1822-ben kezdték meg.¹⁸

A Bazilika építésének első éve alatt megváltozott helyzetről a Helischer József esztergomi városi tanácsos által 1827-ben készített kéziratos tanulmányból nyerhetünk képet.

Esztergom vármegyében 730 zsidó élt, a megye lakosságának 1.2%-a. Helischer az 1827-ben megjelent főegyházmegyei shematizmusra támaszkodott, így a szenttamási zsidók lélekszá-

mát 262-re tette, amely a káptalani mezőváros lakosságának több mint 14%-át adta. Megállapította, hogy van zsinagógájuk és rabbijuk. Egyetlen primási birtokon sem találtak zsidókat.¹⁹

Egy 1831-es vármegyei zsidóösszeírás szerint Szenttamáson 28 család élt, 135 fővel. Ez az összeírás megadta a családfő foglalkozását is: 1 nagykereskedő, 3 kereskedő, 9 boltos, 4 iparos, 4 árendátor és 7 szegény volt köztük. Az évi hasznuk összesen 605 forintba becsültette: Bernardus Neufeld kereskedő volt a legnagyobb: 140 forint.²⁰ A Bazilika építése miatt jelentkező nagyobb vásárlóerő és az, hogy az építkezésen dolgozó munkások jelentős része Szenttamáson telepedett le, nem a szabad királyi városban, s ennek megfelelően itt költött, itt járt kocsmába: tovább élezte az ellentéteket a szabad királyi városi kereskedők és a szenttamási zsidók között. A jómódú zsidó kereskedők részéről ebben az időszakban fogalmazódott meg határozottan az igény, hogy betelepülhessenek a szabad királyi városba, amely országos vásáraival, hetivásáraival, elsősorban a felvidéki megyékből érkező vásárlóközönségével igen vonzó volt számukra. A gazdasági előny mellett az is számított, hogy kikerültek volna az úriszék joghatósága alól. A reformországgyűlések is szerepet játszottak abban, hogy 1832 decemberében 7 esztergomi városi polgár kérelemmel fordult a szabad királyi város tanácsához, engedélyezze, hogy „az Istennek egykori kedvelt Izrael népe” lakóként betelepülhessen Esztergomba. A várost és lakóit érintő előnyöket sorolták fel, s az idők változásáról beszéltek: „Egyszóval, Hazánk kebelében általok lassan az iparkodást, a kereskedést virágba hozhatnánk, magunkon és gyermekeinken segíthetnénk és a közboldogulást előmozdíthatnánk.”²¹ A javaslatot elutasította a város.

A szabad királyi városi kereskedők részéről sűrűsödtek a panaszok a szenttamási zsidó kereskedők versenye miatt. 1835-ben a városi magisztrátushoz fordultak, amely panaszt tett a vármegyei törvényszéknél, amely 1836. január 11-én elítélt két szenttamási zsidó kereskedőt 3–5 napi tömlőre, hamis véka használata miatt.²²

Az országos események hatása az időpontoknál jól látható. 1836. június 20-án öt gazdag zsidó kereskedő, a bajnai Schultheisz Jakab, a szenttamási Lövi Márk, Tauber Fülöp, Valfisch Jakab és Valfisch Simon fordult a „Nemes Tanácshoz”, kérve, hogy kebelbeli lakosoknak bevétessenek. Érveik hasonlóak az 1832-es érvekhez: ha a zsidók betelepülhetnek Esztergomba, meg fog nőni a házak, boltok értéke, megszűnik a szenttamási piac, a szenttamásiak a városba fognak bejárni vásárolni, nemcsak a zsidókhoz. A közterheknek jelentős részét ők fogják viselni. Az esztergomi kereskedők zöme élesen tiltakozott. Érveiket a kor antiszemita fogalomrendszeréből vették: primási város helyett zsidó város lesz Esztergom. A lényeg az, hogy féltették bevételüket az élesedő versenytől.²³

A másik félnek is voltak érvei. A vármegyei főjegyző, négy évvel későbbi alispán anyja, Bozzay Jánosné személyes levelet írt Tarkovics Bazil főbírónak. Elpanaszolja, hogy Buda utcai (Fő utca) házát nem tudja eladni, mert nincs rá vevő. A polgárnak nincs joga, hogy a sajátjával rendelkezzen? Érvei egybeesnek a reformokért harcoló nemesség érvrendszerével: „Csodálom, hogy e 19.ik században is többen találkoznak, kik által nem látják, nem érzik, s nem tapasztalják, hogy ha értékének, városi lakjának nincs becse, nincs értéke, mások idegenek előtt a lakos polgártulajdonosoknak is kevés a tekintete. Ha Buda-Pest fővárosinkban nagy s bizonyos haszonnal szenvedtetnek a zsidók, kik után a szegénységnek egy része élelmét nyeri, én nem látom gyökeres és igazságos okát – a megátalkodott nem akaromnál – mért kellene tilalmazni azt, hogy sz. királyi Esztergam városában zsidóság is lakhasson.”²⁴

Más erők is megmozdultak, végül a szabad királyi város, ha súlyos feltételek mellett is, de engedélyezte a zsidók betelepülését. Kilátásba helyezte, ha később számuk nagyra nő, zsinagógát is építhetnek, temetőt is kaphatnak.²⁵

A súlyos feltételek következtében nem a legmódosabb zsidó kereskedők települtek le a szabad királyi városban, hanem olyanok, akik csak lakóként telepedtek meg. 1848-ra már

népes zsidó közösség élt a szabad királyi városban, de zsinagógájuk változatlanul Szenttamáson volt. 1848. március végén, április elején Esztergomban is kiobbantak zsidóellenes megmozdulások. Az esztergomi zsidók többsége a Hévíz utcában lakott, többszáz fős tömeg verődött itt össze, rablásra készen. A szabad királyi városban 1836 óta élő Besze János ügyvéd akadályozta meg a programot, a tömeg elé állva: „Csak a testemen keresztül!” Közben megérkezett a nemzetőrség és rendet teremtett.²⁶

Pinke István, a város főbírája 1848. április 2-án kemény hangú röpiratban fordult a város lakosaihoz: „Polgártársak! Őseink büszkék valának a polgári becsületre, ezen apáinktól öröklött becsületérzetet úgy hiszem soha, de kivált most, midőn hazánkban a szabadság és egyenlőség eszméje kezd országotlani, midőn a népek közti osztályok megszűnnek, senki által sem engedjük beszennyeztetni, hanem mindenki benn valláskülönbség nélkül tisztelni fogjuk az embert; és mindegyiknek személyét, vagyonát, azon polgári becsületérzetnél fogva, mellyel annak sértetlen megőrzése ránk bízott, híven megvédeni fogjuk, és a szabadsággal párosult egyenlőség diadalát semmiféle türelmetlen kitérőekkel megbillyegeztetni nem engedjük.”²⁷

A szabad királyi város és a három mezőváros nemzetőrségét közösen szervezték meg. Zsidókat a nemzetőrség nem vett fel a soraiba. Amikor 1848 augusztusában az esztergom vármegyei nemzetőrség és a szabad királyi város nemzetőrségének egy része Komárom várának megszállására indult ki, gyűjtést tartottak a szegény nemzetőrök családjainak támogatására. A gyűjtésben komoly szerepet vállaltak a szenttamási zsidók is.

Az 1850-es években mind az esztergomi, mind a szenttamási zsidók kemény harcokat vívtak, hogy a zsidó iparosokat fogadják be a céhek.

1855-ben a szenttamási imaház megrogyant, el kellett hagyni. A helyi izraelita egyházi vezetés új templom építése mellett döntött, amelyhez megkapta a megyefőnök engedélyét is. 1858. július 25-én Feigler János vezetésével megkezdődött az új templom építése, amely 1859. július 20-án el is készült. 1859. szeptember 20-án Meisel budapesti főrabbi prédikációjával nyílt meg az imaház. A megnyitón Jagasics Sándor császári-királyi megyefőnök is részt vett.²⁸

Az izraelita hitközség az 1860-as években már komoly erőt képviselt mind a szabad királyi városban, mind Szenttamáson. Dombornyomású levélpapíron értesítette Wallfisch Simon az izraelita hitközség elöljárója 1867-ben Esztergom vármegye alispánját, hogy a szegénység elleni küzdelemben 60 forintot fizet, mondván: „akadályoz mindaz által ama szomorú állapot, hogy községkebelünkben aránylag számos család az izr. hitközség könyöradománya- és segélyére van szorulva, ami egyszersmind oka a szenvedő hon oltárára tett segítségünk csekélységének.”²⁹

A következő évtizedekben a helyzet nem változott. Sokan költöztek be Esztergomba, de a zsinagóga Szenttamáson maradt. 1883-ban a hitközségi választók névsorában 98 férfi szerepelt. Többségük már nem Szenttamáson, hanem a szabad királyi városban lakott. Az új zsinagógát azonban mégis Szenttamáson építették fel. 1888-ban bontották el a régi zsinagógát, és Baumhorn Lipót budapesti műépítész tervei szerint mór stílusban felépült az új zsinagóga, amelyet dr. Weisz Ignác esztergomi és dr. Lőw Immanuel szegedi rabbi avatott fel.³¹ Városunk szegényére évekig hirdette a mai Technika Házán a felirat: Kein Museum.

1895-ben alapvetően megváltozott a helyzet. Esztergom szabad királyi város és a három mezőváros egyesült. Megszűnt a probléma, hogy ki városi, ki szenttamási. A primási székhely Esztergom városáról becsülettel el kell mondani, hogy ha nem is volt liberális város – de város volt. Évtizedeken keresztül ugyanannyi támogatást kapott a római katolikus egyház, az 1881-ben megszervezett református egyház és a zsidó közösség. A helyi újságok közül volt, amelyik ennek ellenére támadta a város vezetését – amely évtizedeken keresztül csak római katolikusból állt. Ennyi toleranciával ma is megbékélhetnénk.

Jegyzetek

- ¹Zsidó Lexikon Szerk. *Ujváry Péter* Budapest, 1929. 243.
- ²*Villányi Szaniszló*: Három évtized Esztergom vármegye és város történetéből. Esztergom, 1893. 133-134.
- ³Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Összeírások 134.
- ⁴K-E ML Összeírások 235.
- ⁵K-M ML Összeírások 85.
- ⁶K-E ML Kéziratok 190.
- ⁷*Kiss Ákos*: Tinnye és Uny története a XVIII. században. Budapest, 1971. 114.
- ⁸K-E ML Conscriptio animarum
- ⁹K-E ML Összeírások 112.
- ¹⁰K-E ML Esztergom vármegye adószedőjének iratai – Dicalis összeírás 1795/6. Esztergom járás.
- ¹¹K-E ML Esztergom város Levéltára Fasciculus 4. Nr. 104.
- ¹²K-E ML Esztergom város Levéltára 1796-6-147.
- ¹³K-E ML Esztergom város adószedőjének iratai, 1795.
- ¹⁴K-E ML Összeírások 118.
- ¹⁵*Osváth Andor*: Komárom-Esztergom k.e.e. vármegyék monográfiája Budapest-Sashalom, 1938. 390.
- ¹⁶K-E ML Kéziratok 190.
- ¹⁷K-E ML Összeírások sz.n.
- ¹⁸Zsidó Lexikon 244.
- ¹⁹*Helischer József*: Esztergom vármegye statisztikai, történeti és helyrajzi leírása. Latinból fordította Prokopp Gyula. Esztergom Évlapjai 1988. 100-145.
- ²⁰K-E ML Összeírások 243.
- ²¹K-E ML Esztergom város tanácsának iratai 1832-2-200
- ²²K-E ML Esztergom vármegye törvényszékének jegyzőkönyve 6/1836.
- ²³K-E ML Esztergom város tanácsának iratai 1836-2-113
- ²⁴K-E ML Esztergom város tanácsának iratai 1836-3-97
- ²⁵K-E ML Esztergom város tanácsának iratai 1837-1-220
- ²⁶*Borovszky Samu*: Esztergom vármegye Bp. é.n. 401.
- ²⁷K-E ML Esztergom város tanácsának iratai 1848-1-220
- ²⁸K-E ML Kéziratok 190.
- ²⁹K-E ML Kemény Miklós városi levéltáros gyűjtése
- ³⁰K-E ML Kemény Miklós városi levéltáros gyűjtése
- ³¹Zsidó Lexikon 244.

BEKE MARGIT

A budai Erzsébet-apácák megtelepedése és élete 1785-től

1. Eredetük és életmódjuk

Budán, a Vizivárosban, a mai Fő utca, Batthyány tér, Bem rakpart és Csalogány utca által határolt épületegyüttes volt az Erzsébet-apácák működésének színtere.¹ Itteni tartózkodásukat a szerzeteseket feloszlató rendeletek két határköve jelzi. Az egyik más szerzetesrendek feloszlása 1785-ben, a másik: sajátjuké 1950-ben.

Kik voltak ezek az apácák és mennyiben hoztak új színt a város szellemiségébe, valamint szociális arculatának formálásába?

Az Erzsébet-apácákat Szent Ferenc eredetileg harmadrendként alapította 1221-ben.² A kortárs Árpádházi Szent Erzsébet ennek a harmadrendnek tagjaként fejtette ki áldásos tevékenységét, amikor kórházat alapított. Az evangélium szellemében szegény és beteg embereket fogadott intézményébe, akiket szeretettel ápolott.³ A harmadrendben oly sugárzóvá vált alakja, hogy a rendnek egyik ágát éppen róla nevezték el Erzsébet-apácáknak, vagy amint Budán hívták őket, lisabethnővéreknek. Nem csupán nevét adta Erzsébetünk a rendnek, hanem tevékenységének profilját is meghatározta betegápolásával.

Amíg az Erzsébet-apácák eljutottak hazánkba,⁴ a harmadrendiek nagy változáson mentek keresztül. Akkor még házas és hajadon egyaránt megtalálta köztük a helyét. A szabályokat több pápa hagyta jóvá még a középkorban.⁵ A szerzetes-közösségek lényegéhez tartozó hármas fogadalmakat csak 1395-től vezették be Angela Corbara (1377-1435) hatására, aki Folignóban zárdát alapított.⁶ Figyelemre méltó továbbá, hogy a rend virágkora és széleskörű elterjedése a XVII. században éppen német nyelvterületen ment végbe, Szent Erzsébet második hazájában. Később otthonra lel cseh és magyar városokban is. Az aacheni, 1622-ben Rademacher Apollónia által alapított anyaházból Dűren, Graz, Bécs házainak közvetítésével 1785-ben Budára is elérkeztek az Erzsébet-apácák.⁷

Felügyelet szempontjából 1438-ban a különböző házak egy kongregációt alkottak és az obszerváns ferencesekhez tartoztak.⁸ A XVII. században már minden zárdá újra önállósul és 1639-től a felügyelet megoszlik a ferencesek, illetve a területileg illetékes megyéspüspökök között. A budai ház esetében a hercegprímást a rendnél a vizitátor személye képviselte.⁹ Ő irányította a lelkiügyeket, felügyelt a főnöknő-választásra, jelen volt a beöltöztetésnél és kivette a nővérek fogadalmát. Gazdasági ügyekben a rendi káptalannal és a gondnokkal egyetértve adott irányító tanácsokat.

A nővérek családján belül megkülönböztettek karnővéreket és laikákat vagy testvéreket. Az előzőek az elit réteget képviselték, képesek voltak a latin nyelvű zsolozsma elvégzésére a kórusban, és belőlük kerültek ki a tisztségviselők. A laikák a zsolozsma helyett más előírt imádságokat végeztek és elsősorban fizikai tevékenységük fontos. A rend éppen aktív jellegének köszönhetette fennmaradását a jozefinizmus idejében. Amíg a karnővérek a szerzetesség elmélkedő arculatát tükrözik, addig a testvérek a Márta szerepét betöltő szorgos munkájukkal az önfeláldozásnak nem kevésbé fontos hivatását közvetítik. Életüket és mindennapjukat teljes mértékben átszötte az aszkézis: korai felkelés, elmélkedés, imádság és böjt. Szigorú böjti napokat tartottak hétfőn, szerdán, pénteken és szombaton, ezenkívül nagyböjtben és Szent Mártontól karácsonyig húst nem vehettek magukhoz.¹⁰

2. Megtelepedésünk Budán

Mi módon kerültek Budára az Erzsébet-apácák és mivel foglalkoztak? A nővérek a társadalom periferiájára szorult betegek és elhagyatottak rétegén akartak segíteni, és azok közül is a kevésbé fontos személyeken: a nőkön. Ezért tett kivételt velük II. József. 1782. február 21-én a császár a magyar püspöki karhoz fordult azzal a kéréssel, hogy „hol és mi módon kell az Erzsébetiek kolostorát a betegek ágyaival fölállítani”.¹¹ A budai vizivárosi plébániához tartozó Kapisztrán rendtartományú ferenceseket a császár az Országúti ágostonosok kolostorába helyezte át és az ő templomukat, valamint kolostorukat az Erzsébet-apácák kapták meg azzal a céllal, hogy ott polgári női kórház létesüljön.¹² Ennek fontosságát akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk, hogy Budán akkor még a Szent János-kórház működött, később az Erzsébetiek mellett 1806-tól harmadikként az irgalmasrendi atyák kórháza sorakozott.¹³

Valóban 1785. október 28-án a nővérek első csoportja megérkezett hajóval a Dunán új otthonukba, főnöknőjük, a tiroli származású Anger Klára vezetésével.¹⁴ Összesen 18 nővér telepedett át Bécsből. Batthyány József hercegrímás megbízásából Kondé Miklós esztergomi kanonok november 16-án ünnepélyesen bevezette az apácákat, miközben megáldotta kolostorukat és a betegszobákat.¹⁵ Miután az épületet készen kapták, a megváltozott funkciónak megfelelően kellett átalakítani, amit Tallher József végzett, Hillebrandt József felülvizsgálata után.¹⁶ 1787. május 22-én új kórterem is készült. A betegeknek külön kápolnát rendeztek be, ahol a klarisszáktól származó kis oltárt helyezték el.¹⁷ A kórház céljára a vallásalapból hasítottak ki összeget, azonban több magánalapítványt tettek újabb és újabb kórházi ágyak fenntartására.

A nővérek névsorát és származását végigtekintve, megállapíthatjuk, hogy általában nem nagy létszámban – 18–32 fővel – működtek és elsősorban német nyelvterületről érkeztek.¹⁸ A sok németajkú nővér közé a XIX. században egyre több magyar hivatás kerül. Ebből adódik, hogy mintegy száz éven keresztül levelezésüket is németül bonyolítják le. Sőt, a prédikáció és a katekézis is német. Igaz, hogy mikrovilágukban – a Viziváros német lakossága miatt – ez természetesnek hat. A XIX. század végén bizonyos feszültséget hoz a több nemzetiségű nővérek együttélése, amit fokoz főnöknők német származása. Ezzel meglazul a szerzetesi fegyelem is. Arra hivatkoznak az apácák, hogy Mária Alfonza főnöknőhelyettes nem szereti a magyarokat és ezzel pártoskodást szít.¹⁹ Buttykay Antal spirituális szerint ennek oka a szigorú szabályzat is, ugyanis egész évben csak 13 rekreációs este van, így a nővéreknek idejük sincs megismerni egymást és ez „a nemzeti súrlódás megszüntetésére sem elegendő”.²⁰ Úgy tűnik, hogy a személyi ellentét hozta felszínre a nehézségeket, amelyet azonban sikerült elsimítani.

Mivel a nővérek szigorú klauzúrában töltötték életüket, a külvilággal civil személyzetten keresztül érintkeztek. II. József vallásalap kiutalása nem fedezte fenntartásukat, építkezéseiket és az ingyenes betegellátást. Ezért választottak világi, de nem házas alamizsnagyújtókat, akik munkájuk fejében pénzt, a kolostorban való lakást és megélhetést kaptak.²¹

Az Erzsébet-apácáknak a hívekkel való találkozási helye a templom volt. Örömeiket lelték abban, ha a környező utcák hívei szívesen jártak templomukba. Amikor új orgonára kérnek kölcsönbe a vallásalapból, hivatkoznak „a mi templomunkat látogató magas műveltségű fővárosi közönségre”.²² A nővérek ugyanis – írják –, arra törekedtek, hogy a szent zenét a mindenható dicséretére a testvérek és hívek épülésére előkelő színvonalra emelje. Sőt, azzal büszkélkedtek, hogy „a magyar nyelvű egyházi énekek minden más templomot megelőzőleg honosítottak meg”.²³ Igaz, hiszen a hangszerek beszerzésére, a kórus zenére és a nővérek kiképzésére az orgonajátékban nagy gondot fordítottak.²⁴ Ez azt jelenti, hogy a betegápolás mellett a művészetre is gondot fordítottak, valamint azt is, hogy képesek voltak idegen nemzetiségűk mellett a magyar nyelvű zene megszólaltatására.

Az ima közössége hozta közelebb az Erzsébet-apácákat és a híveket a Szent Szív-társaságban is, amelyet 1909-ben sikerült megszervezniük.²⁵ Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy vasárnaponként több ájtatosságot tartsanak.

A szegények iránti szeretet nyilvánult meg az ú.n. szegényünnepélyen, november 19-én, Szent Erzsébet névünnepén.²⁶ Ezen a napon 8 órákor szentbeszéd volt, 9 órákor szentmisét tartottak és azután az apácák elkezdték az élelem kiosztását, amely bögre levesből, két gombócból és húsos káposztából állt egy darab kenyér kíséretében. Egy-egy ilyen szeretetlakomán 700-800 személy is részt vett. Máskor „Szent Antal kenyerét”²⁷ szoktak osztani, amelynek eredetét Bálint Sándor Remete Szent Antal kultuszára vezeti vissza.²⁸

3. Budai tevékenységük

A nővérek legfontosabb tevékenysége a betegápolás volt. A katolicizmus eredeti szellemében az Erzsébet-apácák minden beteg nőt felvettek és ápoltak vallási és nemzetiiségi különbség nélkül. Statisztikák maradtak fenn a betegek számáról, kóresetekről, vallási és nemzetiiségi megoszlásukról. Ezek közül az 1904. évit szeretném bemutatni.²⁹ Ebben az évben 557 ambuláns beteget láttak el, és 562 személyt ápoltak. Az utóbbiak nemzetiiségi és vallási megoszlása a következő volt:

magyar	366	katolikus	504
német	147	református	36
szláv	35	evangélikus	15
cseh	4	görögkatolikus	3
lengyel	3	izraelita	3
horvát	2	orosz ortodox	1
olasz	2	összesen:	562
angol	1		
francia	1		
román	1		
összesen:	562		

A XX. század elején már 2 nagy szoba, 6 különszoba, ambuláns betegeknek rendelő, műtő, laboratórium, boncterem, halottas kamra és ravatalozó állt a kórház rendelkezésére.³⁰ Ebben az időben 62 beteget ápoltak.

A két világháború között további fejlődés figyelhető meg a kórházban, hiszen 3 osztályuk van 130 ágygal.³¹ A belgyógyászati osztály 65, a sebészeti 35, a nőgyógyászati pedig 30 ágygal rendelkezett.

A betegeket eleinte 1-2 orvos látta el, a XX. században minden osztály élére főorvost állítottak, akiknek munkáját 1-2 rendelőorvos segítette.³² Ők természetesen civilek voltak, de alkalmazkodtak a katolikus egyház törvényeihez. Fizetést számukra a rend biztosított, de orvosi tiszteletdíjat tilos volt elfogadniuk.

A nővérek kórházában gyógyszer-tár volt, amelyet más gyógyszer-tárakból gyarapítottak, csak a XIX. század második felében kötöttek szerződést az irgalmasrendi szerzetesekkel gyógyszerek beszerzésére, mert így sokkal jutányosabb áron kaphatták meg azokat.³³

Az Erzsébet-apácák példája ösztönözhetette Marczibányi Istvánt és nejét, Majthényi Máriát alapítványuk megtételére.³⁴ A házaspár alapítványt tett 106.000 Ft értékben szegény, elagott betegek részére, ahol kezdetben 18 nőt tudtak elhelyezni. Ezen felül 12 szegény ellátását

tűzte ki célul. Az alapítványi levél 1806. április 22-én kelt példányát őrzi a Prímási Levéltár Esztergomban.³⁵ Az okmány bársonyborítója aranszállal és gyöngyökkel van díszítve, luxuskivitelben készült, és Szent Erzsébetet ábrázolja rendi ruhában. A latin nyelvű okmányban magyar nyelvű ima szövege található, amelyet az apácáknak kell elmondaniuk és az alapítók említése után a királyért és hazáért fohászkodnak e szavakkal: „Irgalomnak és kegyelemnek kimeríthetetlen kútfeje, mindenható Úristen! Tehozzád porig és hamuig lealázott töredelmes szívvel járulunk... örökös Királyunkat és Édes Hazánkat békességgel, bú adományaiddal boldogítsad”. A betegágyra a kijelölés joga a családi majorátust illette meg és azt a prímás csak jóváhagyta. Ekkor bővült a kolostor és kórház épülete a templom körül fekvő XVIII. századi temető helyén egy kétemeletes traktus felépítésével.³⁶ A kórház mellett tehát menház is működött, ahol saját költségükön is kaphattak később elhelyezést idősebb, beteg nők. 1841-ben például Kvakay Teréz 80 éves özvegy kapitányné költözött be hozzájuk szállás és élelem megfizetése fejében.³⁷ 1822-ben már 32 alapítványos és 8 jótékony célú adományokból álló 40 személyes férőhelyük volt a menházban.³⁸

Ezekben az intézményekben az Erzsébet-apácákat mindenütt megtaláljuk. A kórház épülete a rend tulajdona volt, ők fejlesztették, tartották fenn és fizették az orvosokat és más civil személyzetet. De ott álltak gondoskodó szeretetükkel a betegek ágya mellett is. A karnővérek között képzett, okleveles gyógyszerészeket találunk,³⁹ mütös, asszisztens, főbetegápolónőket, portásokat, ruhatárosokat és nem utolsósorban betegápolókat a laikák között. Minden körteremben két nővér teljesít nappali szolgálatot hajnali 4 órától este 8 óráig. Éjszakai virrasztást egy-egy nővér végez 8-tól 12-ig, és 12-től hajnali 4 óráig.⁴⁰ A betegeknek négyszeri étkezést biztosítottak, amelyet a szakácsnővérek készítettek világiak segítségével. Az orvosok és ápolótestvérek lelkére kötik „az összhangzó, kölcsönös tiszteleten alapuló együttműködést”⁴¹, a betegeknek pedig „egymás iránti megbecsülő, békés magatartást kell tanúsítaniuk, társalgásuknak nemesnek, tisztának kell lenni”⁴². Ez bizonyítja, hogy a betegeknek nem csupán az egészségét tartják szem előtt, hanem az egész ember személyiségét.

A történelem vihara nem egyszer kért bebocsátást az Erzsébet-apácák kapuján. Az 1831-es kolerajárvány idején járványkórházat rendeztek be és a betegségnek 3 nővér is áldozatul esett.⁴³ Az 1838-as árvízkor szintén betegeket fogadtak be és kenyeret sütöttek, amit ladikon szállítottak a rászorulóknak. Mindez, mind az 1876-os árvíz sok kárt tett a kolostor, a kórház és menház állagában. 1848-ban a nővérek honvédsapatokat ápoltak és az 1859-es olasz hadjárat sebesültjeinek tépéseket készítettek.⁴⁴ Nem kételkedhetünk abban sem, hogy a világháború ütötte sebeket is igyekeztek gyógyítani.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy az Erzsébet-apácák valóban az istenszolgálatot közvetlenül embertársaik szolgálatán keresztül valósították meg. A több nemzetiségű nővérek megtalálták a különböző nemzetiségű betegek bánásmódjával az egyenlőséget. Érzékenyen fordultak a társadalom elesettjei felé és az egész személyiséget a test és lélek egységében szemlélték és gyógyították.

Jegyzetek

¹Horler Miklós-Pogány Ödön: Budapest műemlékei. I. Bp. 1955. 651. Hervay Ferenc: Szerzetesrendek. in Magyar Katolikus Almanach II. Bp. 1988. 224.

²A második rendiek a klarisszák. Katolikus Lexikon. Szerk. Bangha Béla. II. 1931. 47-49.

³Katolikus Lexikon i.h., Regeln, Ordnung und Satzungen der Kloster-Frauen, Elisabethinerinnen genannt. Ofen, 1838. IV.

- ⁴A török felszabadítás után 1774-ben először Pozsonyban telepedtek le.
- ⁵III. Honorius, IX. Gergely, IV. Miklós.v.ö. A Szent Erzsébet-Apácák szabályai, rendeletei és utasításai. Regeln, Satzungen und Unter-Ordnung der Schwester der Hl. Elisabeth. Bp. 1902.
- ⁶A Szent-Erzsébet-Apácák i.m.
- ⁷*Schmitz-Dobbelstein, Willibalda*: Die Hospitalschwestern von St.Elisabeth in Aachen 1622 bis 1922. Aachen, 1922. 102-113., *Pokorny Emmánuel*: A Szent Erzsébet-szerzet. Bp. 1935.8.
- ⁸*Schmitz-Dobbelstein* 102-113.
- ⁹Prímási Levéltár, Batthyány Prot. II. PE 58/10., PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 951/1904.
- ¹⁰PL Batthyány Prot. II. PE 58/10., A Szent-Erzsébet-Apácák., Szent Márton napja nov.11.
- ¹¹Pokorny 37.
- ¹²Pokorny 37., PL Visitationes canonicae Lib. 165/b. 1795.év.
- ¹³Budapest története. III. Szerk. Kosáry Domonkos. Írta: Nagy Lajos-Bónis György. Bp. 1975. 417.
- ¹⁴Pokorny 39., PL Batthyány Prot. II. PE 57/1,3.
- ¹⁵PL Batthyány Prot. II. PE 58/7., Kondé Miklósról vö. *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom, 1900. 384-385.
- ¹⁶*Horler-Pogány* I. 654.
- ¹⁷Pokorny 38,40., PL Batthyány Prot. II. PE 57/3. Új oltárról vö. *Pokorny* 48.
- ¹⁸Névsort v.ö. *Pokorny* és PL Batthyány Prot. II. PE 58/10.
- ¹⁹PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 1419/1900.
- ²⁰PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae. 2963/1908., rekreáció felüdülést jelent, a szerzetesközösségben a társalgás ideje.
- ²¹A XIX. században „örökös alamizsnagyűjtő” volt Schmidt Károly v.ö. PL Kopácsy Cat. 22. Elisabethinae 401/1845.
- ²²PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 1419/1900
- ²³u.o.
- ²⁴PL Scitovszky Cat. 22. Elisabethinae 315/1864.
- ²⁵PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 6019/1909.
- ²⁶*Blum Béla*: A magyarországi „Szent Erzsébetről” címzett Duna-jobbparti (budai) apácák női kórháza. Bp. 1885.27.
- ²⁷PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 4718/1905.
- ²⁸*Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I. Bp. 1977. 438.
- ²⁹PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 4718/1905.
- ³⁰PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 4464/1909.
- ³¹Pokorny 2.
- ³²Pokorny 2., PL Scitovszky Cat.22. Elisabethinae 315/1864.
- ³³PL Scitovszky Cat. 22. Elisabethinae 315/1864., PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 926/1902.
- ³⁴*Horler-Pogány* I. 654., PL Simor Cat. 22. Elisabethinae, Buda. 4718/1882.
- ³⁵PL Acta Radicalia Cl.U.224., másolatban PL Visitationes canonicae Lib. 833-23-24., *Beke Margit*: Az esztergomi Prímási Levéltár. in Új Forrás 1985/3. 93-97.

³⁶Budapest története III. 276., *Horler-Pogány* 654-655.

³⁷PL Kopácsy Cat. 22. Elisabethinae. 401/1845.

³⁸PL Visitationes canonicae. Lib. 353. 1822. év.

³⁹PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 4464/1909., Pokorny i.m.

⁴⁰PL Vaszary Cat. 22. Elisabethinae 4464/1909.

⁴¹⁻⁴²*Pokorny* 2.

⁴³*Blum* 19. az elhunytak között volt Lenauer M.Pulchéria főnöknő.

⁴⁴*Blum* 19-21.

LICHTNECKERT ANDRÁS

A szántóföldi szőlőtermesztés és következményei a Balaton-felvidéken a XVIII. század végétől a jobbágyszabadságig

Előljáróban el kell mondanom, hogy a Balaton-felvidéki bortermelésről szóló előadásom a mezővárosokat is érinti, hiszen a bortermelés a mezővárosi lakosság megélhetésében elsőrendű fontosságú volt. Így volt ez Tihany esetében, amelynek a lakossága főleg halászáttal és bortermeléssel foglalkozott, s amely a mezővárosi jogállás mellé nem tudott olyan funkciót szerezni a kereskedelemben, amilyent egy igazi mezővárosnak el kellett látnia a Balaton-felvidéken a XIX. század első felében. Balatonfüred nem rendelkezett mezővárosi jogállással, ellenben elindult a mezővárossá fejlődés útján, és azon előre tartott a borvidék összes településénél. Balatonfüred az országút mentén feküdt, amely a borvidék településeit összekötötte a nyugat-dunántúli városokkal, a Mura-közzel, Stájerországgal, amelyeknek a kereskedői évszázadokon át a balatoni borok hűsége vásárlói voltak. Ezen az országúton az egyik irányban haladt a balatoni bor, a másik irányban a szőlészeti-borászati eszközök, anyagok, a fajtaváltáshoz szükséges szőlőfajták, termelési ismeretek érkeztek a Balaton-felvidékre. Ezek pontos ismerete nélkül a helyi szőlőművelés sem írható le helyesen. Végül, említeni kell Veszprémet, egy igazi mezővárost, amely a borvidék települései számára a legfontosabb piachely volt. Veszprém lakossága a gazdasági biztonságát, de sokszor a gyengeségét is annak köszönhette, hogy miként alakult a bortermelés helyzete a háterszágot jelentő balatoni borvidéken. Borfogyasztóként is jelentős tényező, hiszen a városban minden évben egy nagyobb balatoni szőlőhegynek a termését mérték ki. A veszprémiek a borvidéken vidéki, idegen (extraneus) birtokosok, a veszprémi polgárság Almádi szőlőhegyi önkormányzatában vezető szerephez jutott, a nemesség intézményesített képviselőt szerzett az alsóörsi szőlőhegyen, ahol az alhegybírói tisztség viselésére rendszeresen egy veszprémi nemesembert választottak meg.

A szántóföldi szőlőtermesztés a XVIII. század végétől a jobbágyszabadságig terjedő időszakban az egyetlen járható út maradt a szőlőföld növelésére. A szántóföldi szőlőtermesztés természetesen nem a szőlőtermesztés eddig ismeretlen módját értem, hanem arra az ellentmondásos helyzetre szeretnék utalni, ami a szántóföldek szőlővel való beültetése következtében a borvidéken a XIX. század első felében kialakult. 1780-ban, az úrbérrendezés befejezésekor a Balaton-felvidéken a szőlőműveléssel összefüggő három fogalom: 1. a művelési ág: a szőlőművelés alatt álló terület, 2. a szőlőhegy: a határ elkülönített és gyepek által elhatárolt része, 3. a szőlőhegyi önkormányzat illetékességi területe: ahol a hegység előjárói a hegytörvények alapján eljárhattak – a terület szempontjából egybeesett. A szőlőhegy területét az úrbérrendezés során rögzítették. A szántóföldi szőlőtermesztés az úrbérrendezés előtt is előfordult, de azokat a dűlőket, amelyeket az úrbérrendezés előtt voltak szőlőművelés alá, minden nehézség nélkül a szőlőhegyhez kapcsolták. A szőlőhegyek megőrizték jogi és földrajzi értelemben vett egységüket, ami együtt járt azzal, hogy a szőlőhegyekbe olvasztott határrészek neve (Kalángya-, Kis-telek) egy idő után eltűnt a térképről. A XVIII. századi szőlőtelepítések eredményeként az említett országúttól északra összefüggő szőlőterület alakult ki, több helysége az országút választotta el a szántókat és a szőlőket egymástól.

Az úrbérrendezés után a fent említett három fogalomnak a területre vonatkoztatott egységét bomlasztani kezdte az, hogy a lakosság megkezdte a szántóföldek szőlővel való beültetését – nemcsak a szántóföldi művelés alatt álló irtásföldeken, maradványföldeken, hanem a

jobbágytelki állományba tartozó szántóföldeken is szőlőt ültettek. Az ellentmondásos helyzet azáltal alakult ki, hogy az új szőlőföldeket az esetek többségében nem lehetett a szőlőhegyekhez kapcsolni, mivel a földesurak nem ismerték el a szőlőhegy részének, különösen akkor, ha a jobbágyi terhek viselésének alapját képező telki állomány földjéről volt szó. A jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt a megkülönböztetés pl. Badacsonyan, ahol az 1913. évi szervezeti és rendszabályokban gyepon belüli, gyepon kívüli és a szőlőhegyi önkormányzathoz nem tartozó szőlőkről rendelkeztek.

A szántóföldi szőlőtermesztés fordulatot jelez a borvidék történetében, mivel általa megváltozott a Balaton-felvidéken a szőlőtelepítések iránya. A XVIII. században főleg a hegyoldalak irányába, a XIX. században viszont a Balaton irányába haladtak az új telepítésekkel. Ez a fordulat nem egyik pillanatról a másikra következett be, Balatonfüreden az 1790-es években párhuzamosan folyt a hegyoldalakon az utolsó beültethető erdősávok kiirtása és a szántóföldi szőlőtelepítés. A szőlőtelepítők szempontjából a két helyszín közötti különbség abban volt, hogy az irtásos szőlőművelésben a vidéki birtokosok is szerezhettek szőlőföldet, ezzel szemben a szántóföldi szőlőtelepítésekben nem vehettek részt, mivel a szántóföldek többsége a helybeliek birtokában volt.

A Balaton-felvidéki szőlőművelésnek ez a fordulata illeszkedett az országos képbe, hiszen a hazai szőlészertelmiség jelentős képviselői úgy látták, hogy a magyar bortermelésnek a XIX. század első felében bekövetkezett válságát elsősorban az okozta, hogy a szőlők a síkon terjeszkedtek. Ijedten szemlélték azt a folyamatot, amelynek eredményeként az Alföldön kialakult az ország legnagyobb borvidéke, ugyanakkor a történeti borvidékeken megfordult a szőlőtelepítések iránya. Hozzá kell tenni azt, hogy mindez nem sajátos magyar jelenség volt, a francia szőlészet nagyjai is hasonlóan vélekedtek a saját bortermelésükről.

A Balaton északi partján a domborzati viszonyokból adódóan több lehetőség volt a szőlőterület növelésére. Először egy badacsonyi példát említek, ahol ennek az időszaknak a hírhedten rossz bortermő helye a Korkovány, ami a Badacsony északi oldalán fekszik. Hozzáteszem, hogy úgy tartják számon a Korkoványt, mint ami a Badacsonyhoz kötődik, de volt ilyen határrész Alsódörgicsén is, amelyet a szőlőműveléssel összefüggésben említenek egy 1857-ben kelt úrbéri iratban: olyan terület ez, ahol megpróbálkoztak a szőlőműveléssel, de aztán hagyták elpusztulni az ültetvényeket.

A másik lehetőséget a Balatonra lejtő hegyoldalak mögött elhelyezkedő szűk völgyek jelentették. Ilyen Arácson a Koloska-, Robogó-völgy és a Tüzköves-dűlő, ahol irtásföldek voltak, és a korábbi szántóföldi művelést váltotta fel a szőlőtermesztés. Maguk a szőlőültetők is tisztában voltak azzal, hogy ezeken a helyeken nem lehet olyan jó bortermelni, mint a Balatonra lejtő hegyoldalakon, ezért a szüret kezdetét itt a szokásosnál 1-2 héttel későbbre tették.

A harmadik lehetőséget a maradványföldek jelentették, amelyek mögött sok esetben egy-egy elpusztult település húzódik meg. Így volt ez a csopaki Bene-dűlő esetében, amely az elpusztult Magyare vagy Sikát határába tartozott, és az úrbérrendezés idején még elvadult terület. A helybeliek érdeklődése akkor támadt fel a benei földek iránt, amikor azokat Horváth László bérbe vette a veszprémi káptalantól, és hozzálátott egy majorság kialakításához. A csopakiak mindent elkövettek azért, hogy ez ne sikerülhessen neki, a földeket előbb bevetették, majd 1809-ben folyamodtak a szőlőtelepítés engedélyezéséért. A telepítést az 1810-es évek derekára befejezték, így a Bene lett az Öreg-hegy és a Kis-hegy után a harmadik csopaki szőlőhegy.

A negyedik lehetőség a telki állomány földjének a beültetése volt, ami az 1780-as években indult meg Balatonfüreden, ellenben Aszófön az 1840-es években zajlott le a Vörösmál szőlőhegyé alakítása. Balatonfüreden a Laki-dűlő, Pécselyen a Nyáló-hegy, Szentantalfán a Belső- és a Külső-tarló olyan területek, amelyek inkább csak a nevükben szőlőhegyek, valójában

enyhe lejtésű domboldalak, ahol a parcellák alsó része síkba megy át. A telki földeknek a szőlőművelésben elfoglalt helyét jól mutatják az 1850-es években felvett telekkönyvekben feljegyzett adatok, melyek szerint Balatonfüreden a szőlőterület ötödét, Aszófőn a szőlőterület harmadát tekintették telki állományba tartozó földnek.

Az új szőlőföldek egyik része olyan termőhely volt, ahol a filoxeravész után felhagytak a szőlőműveléssel. Ha ezekre a földekre gondolunk, akkor igazolódni látszik a szőlészértelmisségnek a vádja, ami szerint a bortermelés válságát a termőhelyek rossz megválasztása okozta, ellenben ugyanezt nem lehet igazolni a telki földeken ültetett szőlők esetében, mivel a minőségi veszteség itt nem volt olyan nagy, hogy az a bortermelés válságát okozta volna. Az sem mellékes, hogy ezeken a földeken a filoxeravész után is szőlőtermesztést folytattak.

Az új szőlőföldek közül a csopaki maradványföldeket a szőlőhegy részének tekintették a betelepítés után. Arácson az irtásföldeken ültetett szőlők a szőlőhegyi önkormányzat illetékessége alá tartoztak, de a telekkönyvben irtásszőlők néven elkülönítették őket. Arácson a XIX. század derekán háromféle szőlőföld volt: hegyi szőlő, irtásszőlő és a telki állomány földjébe ültetett szőlő. A telki állomány földjébe ültetett szőlőket a jobbágyfelszabadítás előtt nem ismerték el a szőlőhegy részének, az úrbérrendezés során ezeket a parcellákat az eredeti birtokosok kezén hagyták, tehát azokat nem vonták be a tagosításba.

A szántóföldi szőlőtermesztésnek az lett a hátrányos következménye, hogy a jobbágytelki állomány földjébe ültetett szőlőket a jobbágyok nem adhatták el, az adásvétel szabadsága a hegyi szőlőkkel szemben itt nem érvényesült, amit úgy fogalmaztak meg, hogy a telki földön ültetett szőlőt nem lehet a jobbágyhelytől vagy a házuléstól elszakítani.

A jobbágyfelszabadítás és az úrbérrendezés után ezeket a szőlőket el lehetett adni, de ebből még nem következett automatikusan a szőlőhegyhez való tartozás, hiszen pl. Arácson ebben az időben még voltak olyan szőlőbirtokosok, akik a felvételüket kérték a szőlőhegybe, ahogyan írták: ismerjék el a szőlőt vagy szőlőföldet a hegyi artikulusok alá tartozó hegységi birtoknak.

Az új szőlőföldeknek az adóztatása Arácson úgy történt, hogy az irtásföldeken ültetett szőlők ugyanúgy hegyvámosak lettek, mint a hegyi szőlők; a többi helyen földesúri tized járt a bortermésből.

A szántóföldi szőlőtermesztésnek a kezdeti szakaszát az határozta meg, hogy a földesúr hozzájárulásával, egyezséglevél alapján fogott hozzá a lakosság a szőlőültetéshez, vagy annak hiányában kezdte el azt. Az első esetre a legjobb példa Aszófő, ahol 1841-ben egyezség született a Vörösmál szőlőhegygé alakítására. Az egyezséglevélben nemcsak arról rendelkeztek, hogy a vörösmáli földeket nem szabad a jobbágytelektől elszakítani, hanem a pincéknek és a kocsifordulóknak a helyét is meghatározták. Egyenlő nagyságú szőlőföldeket mértek ki. A gyümölcsfáknak a szőlőkben való ültetését nem engedélyezték. A szőlők termőre fordulása után, 1845-ben engedélyt adtak a pincék megépítésére. Az egyezséglevélben foglaltak megvalósulása azt eredményezte, hogy a Vörösmáli-dűlőben egy rendezett szőlőhegy alakult ki, amelynek az egyedi épületei: a parasztpincék, de a szőlőhegy egésze is, műemléki védeltséget érdemel, illetve élvez.

Balatonfüreden a helyi közösség elég erős volt ahhoz, hogy a földesurak akaratát semmibe vegye, ráadásul a határ felmérése és a birtokok elkülönítése nem történt meg, ezért a földesurak hozzájárulása nélkül indult meg a szőlők plántálása, és a földesurak áldását csak évtizedek múlva szerették meg a szőlőtelepítők, miután sorozatosan úriszék elé állították, és ott minden esetben arra kötelezték őket, hogy a telki állomány földjébe ültetett szőlőket vágják ki, ami egyébként egyetlen esetben sem történt meg. Az engedély nélküli szőlőtelepítések is hozzájárultak ahhoz, hogy a füredi szőlőhegyek rendezetlenek, a helybeliek szerint a bakonyi erdőkhez hasonlóak lettek, s az itteni szőlőművelés és a borok a Balaton északi partján az utolsó helyre kerültek a XIX. század első felében. Kedvezőtlen helyzet alakult ki a pincék dolgában is az ilyen engedély nélküli telepítések esetében, mivel a jobbágyok nem

mertek pincét építeni mindaddig, amíg nem kapták meg a telki földeken ültetett szőlők műveléséhez a földesurak jóváhagyását.

A szántóföldi szőlőtermesztés a Balaton-felvidéken létrehozta a maga jellegzetes építményeit, amelyek mint egyedi építmények nem számítottak újaknak, de újdonságot jelentett az elrendezésük, s az, hogy a változatos szőlőhegyi építmények közül itt egy-egy szőlőhegyen belül rendszerint csak egyetlen típus jelent meg. Arácson pl. az irtásföldeken művelt szőlőkhöz nem építettek pincéket, itt a szőlőkunyhók lettek a jellegzetes építmények. A telki földeken ültetett szőlőkhöz rendszerint megépültek a parasztpincékből álló pincesorok, amelyek a régebbi szőlőhegyektől elkülönülve állnak a határban.

Ha összegezni akarom a szántóföldi szőlőtermesztésnek a mezővárosok fejlődésére gyakorolt hatását, akkor a bevezetőben említett három településre a következő megállapításokat lehet tenni:

1. Tihany mezőváros lakossága házas és házatlan zsellérekéből állt, akiknek igen csekély lehetősége volt a szántóföldi szőlőtermesztésre.

2. A balatonfüredi jobbágyok és kuriális nemesek számára a tágas határ lehetőséget adott a szőlőművelés alatt álló terület kiterjesztésére.

3. A mezővárosi rangú Tihany és a mezővárossá válás útját járó Balatonfüred helyzetének összehasonlításából megállapítható, hogy a helyi társadalom fejlődése szempontjából a szántóföldi szőlőtermesztés egészséges dolog volt, még akkor is, ha a monokultúrának kedvezőtlen jogi feltételek között kellett kibontakoznia, s kezdetben a művelés színvonalának a süllyedését okozta. A tihanyiak persze azért voltak hátrányban, mivel a földesúr majorsági gazdálkodásra rendezkedett be a félszigeten, s ami a Balaton-felvidéken példátlan volt, megtiltotta a vidékiek birtokszerzését Tihanyban.

4. A veszprémiek számára egy sor Balaton-felvidéki településen megszűnt az a lehetőség, hogy irtással szőlőföldhöz jussanak, ezért elsősorban Almádi pusztán szőlőhegyén telepítettek szőlőket, illetve a saját határukban, a Sas-hegyen fogtak szőlőültetéshez, ami viszont nem tartozott a borvidékhez és nem éppen a jó boráról nevezetes.

A szántóföldi szőlőtermesztés változásokat hozott a művelésmódban és a fajtaösszetételben.

A művelésben és a termesztésben bekövetkezett változások összefoglalása nem egyszerű, hiszen nem lehet élesen megkülönböztetni a hegyi szőlőkben és a szántóföldi eredetű szőlőkben folytatott szőlőművelést. Említeni kell azért azt, hogy a szántóföldi eredetű szőlőknek más volt a talaja, mint a hegyi szőlőké. Általában véve igaz az, hogy a hegyoldalakon vannak az optimális termőhelyek, de Füreden és Arácson a szántóföldeken: a vörösföldeken és mocsárföldeken alakult ki a jó minőséget előállító szőlőtermesztés azután, hogy megtalálták a megfelelő fajtákat és művelődésmódot. Nem véletlen az, hogy a filoxéravész után a nagy füredi szőlőbirtokok a szántóföldi eredetű szőlőföldeken alakultak ki.

A művelésmódban a változtatásra az 1813 és 1817, 1854 és 1864 közötti fagy- és aszálykáros időszakok után volt lehetőség, amikor a régi ültetvények, de az új ültetések elpusztulása is, megkövetelte a szőlők nagy területeken egyidőben való felújítását. Az első időszak után megnőtt az érdeklődés az új gyökereztetési eljárások iránt. Ennél fontosabb az a kísérlet, ami Felsőörsön a nemesek és a városi polgárok szőleiben a budai művelésmód meghonosításához kapcsolódott. Ez a leírás szerint olyan kísérlet volt a Balaton-felvidéken az 1830-as években, ami a helyi művelésmódhoz képest egy igényesebbet hozott a borvidékre, de nem vált be, ezért felhagytak vele. A budai művelésmód azért nem honosodott meg, mert megkövetelte a karózást, a helyben szokásosnál többszöri kötözést, kapálást, a szőlők télre való fedését, így költségesebb volt, mint a – főleg a paraszti szőlőkben a végletekig leegyszerűsített és a takarmánytermeléssel egybekapcsolt – hagyományos művelésmód, ráadásul a helybeliek szerint nem hozott annyi termést, mint a hagyományos művelésű szőlő. A borvidéken az 1850-es évektől kezdve történt előrelépés a talajmunkákban az ültetés előtti forgatás, a

paraszti szőlőkben a gyomlálás helyett a harmadik kapálás és a fedés munkáinak az elterjedése által. Mindazt, amit egy gondosabb szőlőművelés jelentett, egyszerűbben és könnyebben el lehetett végezni az új szőlőkben, mint a hegyi szőlőkben, de a szántóföldi eredetű szőlőföldek művelésében a legnagyobb horderejű változás csak a filoxeravész után következett be a fogatos műveléssel, a szőlő ekézésével, ami meggyorsította a szőlőkben a talajmunkák elvégzését. Igaz, ennek a bevezetéséhez és az elfogadásához legalább három nemzedékre volt szükség.

A szántóföldi szőlőtermesztés a fajtaválasztásban is változást eredményezett, ami tükröződik a Balaton-melléki szőlőművelést leíró Oláh János 1854-ben kiadott Gyümölcsfa kertészet című munkájában, amelyben a fajták rendszerezését elsődlegesen a termőhelyre alapozta, elválasztotta egymástól a hegyi szőlőfajtákat és a lapályt kedvelő szőlőfajtákat. Ha eltekintünk a dinkaféléktől, akkor megállapítható, hogy a lapályos helyekre ugyanazokat a szőlőfajtákat ajánlotta, amelyeket a hegyi szőlőfajták között is felsorolt, ellenben egy sor szőlőfajtát, amelyet évszázadokon át termesztettek a hegyi szőlőkben, alkalmatlannak ítélt arra, hogy a lapályokon termesszék. Ilyen volt a szigeti (furmint), fejér szőlő, kéknyelű, tihanyi fekete, kolontár. A XIX. század első felében a szántóföldi szőlőtermesztés a fajtaösszetételben mindössze annyi változást eredményezett, hogy a hagyományos termesztett szőlőfajták egyik csoportjáról a másikra helyeződött a hangsúly, ami aztán a Balaton vidékén is igazolta a szőlészértelmiségnek azt a megállapítását, mely szerint a magyar szőlőművelés bajainak másik forrása abból ered, hogy a termelők a nemes borokat adó szőlőfajták helyett a bőtermő, de silány minőséget adó szőlőfajtákat helyezték előtérbe. Ez különösen Balatonfüred szőlőművelésére volt igaz az 1850-es évekig, amikor azt még a helybeli szakíró is a rossz fajtaválasztás iskolapéldájának tekintette.

A fajtaválasztásban nagy változást okozott az, hogy az 1840-es években az ifjabb szőlészgeneráció irtani kezdte a bajor-féléket, amelyek egyébként főszerepet játszottak a Balaton melléki szőlészetben és borászatban. A korai érésű bajornak a terméséből a pécselyi szőlősgazdák ajándékkal tartoztak a földesuruknak az 1750. évi artikulusok értelmében. A bajor szőlőt a szüret előtt a földesúri tilalom ellenére is a veszprémi piacra hordták eladni Almádi-ból és más Balaton-parti szőlőhegyekről. 1801-ben a tihanyiak bajor mustot vittek a veszprémi piacra eladni, hogy az árából téli ruházatot vegyenek maguknak, és az adójukat kifizesék. Ha eltekintünk a vörösbort adó szőlőfajtáktól, akkor a bajor az egyetlen fajta, amit külön szedtek le a balatoni szőlősgazdák a XVIII. században, s ez megcáfolja a balatoni szőlőműveléssel szemben állandóan hangoztatott vádat, mely szerint a termelők – elsősorban a paraszti szőlőkben – egybeszüretelek minden szőlőfajtát. Ez a vád igaz lehetett a XIX. század első felére nézve, de nem volt igaz a XVIII. század második felére, amikor Almádi-ban és Tihany-ban a külön préselt bajor mustja a termésnek legalább a 12–14%-át adta, de ebben természetesen nincs benne az, amit a többi fajtával egybeszüretelek. A bajor mustját nem adóztatták, a tihanyiak szerint a bajor mustból járó adót a többi szőlőfajtának a mustjából vették ki. Ebből az is következhetne, hogy a bajort azért nem adóztatták, mert aszúbort készítettek belőle. A badacsonyi borvidéken valóban készítettek aszút egyes években, a füredi borvidéken viszont ezt eddig levéltári forrással nem sikerült igazolni.

Ha figyelembe vesszük azt, hogy a fehérbort nem mindig lehetett eladni, főleg nem a heti piacon, s azt, hogy az újbor kiforrásáig is sokan bevételhez akartak jutni, akkor érthető a lakosságnak az a törekvése, hogy a szőlő termését a boron kívül más formában is értékesítse. Többféle ürmöst, edes bort, fojtott mustot, süteménybe való aprószőlőt, ecetet is készítettek, ez utóbbinak ugyanolyan jó ára volt, mint a fehérbornak.

A XIX. század dereka táján a Balaton-felvidéki borászatban is megkezdődött a fajborok előállítás. Először úgy gondolták, hogy a hagyományosan termesztett fajták számát csökkentve, a kiválasztott jobb hazai fajtákból fajták szerint elkülönített ültetvényeket hoznak

létre. Ilyen fajtának tekintették a füredi borvidéken a szigetit és a zöld szőlőt. Hamarosan megkezdődött a fajtak importja, Görög Demeter szőlőiskolájából, a stájer szőlőiskolákból, a Rajna vidékéről, Szombathelyről, Sopronból, a Festetics-, a Bogyay- és az Entz-féle szőlőiskolákból érkeznek a szőlővesszők a Balaton-felvidékre. A füredi borvidéken fajtagyűjteményeket hoznak létre, amelyek nemcsak a felújításokhoz, hanem a fajtaváltáshoz is biztosítják a szaporítóanyagot. Ilyen fajtagyűjtemény volt Füreden Vargha Lajos szolgabíró, Pécselyen Bohunicky Antal földbirtokos, Csopakon Ranolder János püspök szőlőjében.

A fajtaváltásnak – a pontuszi változatcsoportba sorolt fajtak háttérbe szorulásának és a nyugati változatcsoportba sorolt fajtak előretörésének – az eredményeképpen először egy alsóörsi szőlőben ültettek elkülönítve rizlinget, s itt készítettek először a füredi borvidéken rizlingbort, ami olyan csodának számított, hogy még a londoni világkiállításra is elküldték. A csopaki Ranolder-féle birtokon, amely a borvidék mintagazdaságának számított, az 1850-es években még a balatonmelléki keverék szőlőfajtákat ültették, az 1860-as években indult meg a nyugati eredetű fajtak (rizling, burgundi, tramini, klévner) ültetésével a fajtaváltás. A piaristák dörgicsei uradalmában az 1870-es években a legkiválóbb ősi fajtak (furmint, kéknyelű, muskotály) mellett elkezdik az olaszrizling, rajnai rizling, oportó, burgundi ültetését, majd megjelenik a zöldszilváni, a dörgicsei borok királya. Végül egy balatonhenyei református lelkész naplóját említem, amelyben Raksányi Károly megörökítette a hímes-völgyi szőlőjének a felújítását. 1871-ben indult a telepítés, először zöld szőlőt és bálintot rakatott el, azután 1873-tól kezdve elsősorban olaszrizlinget, amit Sebestyén Gáborral együtt hozattak a stájer szőlőiskolákból. A filoxéravész előtt már rátaláltak arra a szőlőfajtára, ami a két világháború közötti években a balatonfüred-csopaki borvidéken egyeduralgó fajta lesz a hegyi szőlőkben éppenúgy, mint a mocsárföldeken és a vörösföldeken, megalapozza a borvidék hírnevét, s a termesztése önmagában is megoldja a füredi szőlőművelésnek azokat a bajait, amelyek a termesztett fajtak összevisszaságából keletkeztek.

Visszatérve a 19. század első felének szántóföldi szőlőtermesztésére, el kell mondani, hogy joggal lenne elvárható az, hogy ha a szőlőművelés alatt álló terület növekedett, és az új szőlőket a nagyobb termést ígérő szántóföldeken ültették, ráadásul a bőtermő fajtak termesztését szorgalmazták, akkor a bortermelést az erőteljes mennyiségi növekedés jellemezze. A szőlészertelmiség azzal vádolta a termelőket, hogy a mennyiséget a minőség elé helyezték. Úgy tűnik, hogy a mennyiségi termelés vádja olyan időszakban hangzott el, amikor a termés éppen a mennyiséget tekintve elmaradt attól, amit a művelt terület, a művelésmód és a fajtaösszetétel alapján el lehetett várni. Éppen ezért a szántóföldi szőlőművelés úgy értékelhető, mint az 1810-es években elfagyott, kipusztult vagy állagában leromlott balatoni ültetvényekben elmaradt termésnek a pótlására irányuló törekvés, ami hihető, ha figyelembe vesszük azt, hogy ezekben az években olyan borhiány volt a Balaton-felvidéken, hogy még a helyi fogyasztás számára is importálni kellett volna a bort. 1824-ben Veszprémben a polgárok kb. 3500 pozsonyi akó bort mértek ki, 1814-ben kb. 300 akót.

Veszprém mezőváros polgárai a szántóföldi szőlőtermesztésben ugyan nem vehettek részt, annál jobban kivették a részüket a szőlészetnek és a borászatnak a filoxéravész előtt bekövetkezett nagy átalakulásából. Az 1828. évi országos összeírásnak az adatai alapján elmondható, hogy a Balaton-felvidéknek azon a részén, ahol a veszprémiek extraneus birtokosok voltak, ott a művelés színvonala magasabb volt, mint ahol a veszprémiek nem voltak birtokosok. Oláh János a budai művelésmód bevezetését részben a veszprémi polgárok érdemének tekintette. A veszprémi pintérek igen jól értettek a borászathoz. A hagyományos borászatra gazdag forrást jelentenek azok a borkezelési feljegyzések, amelyek 1805-ben egy Csopakon szőlőbirtokos veszprémi polgár hagyatékához tartoztak. A rácürmösi készítésén kívül 71 borkezelési eljárást tartalmaz, hasonló ahhoz, ami a tokaji borvidékről ismert.

Ha felsorolnám annak a csoportnak a tagjait, akiket a füredi borvidéken a múlt században a szőlészértelmiséghez lehet sorolni, akkor az derülne ki, hogy alig van köztük iparos. Egy dolog azonban az, hogyan ítélték meg az írásművek alapján az egyes társadalmi rétegeknek a szőlészet és a borászat fejlődésében játszott szerepe, más dolog az, hogy mi a valóságos helyzet. Az iparosok a toll forгатásához nem értettek, de meg kell említeni Sándor Jánosnak, egy veszprémi kádármesternek, a püspökség pincemesterének és Suly Lászlónak, egy veszprémi pékdinasztia leszármazottjának a nevét, akik nem minden előzmény nélkül játszottak főszerepet a Balaton-felvidéki szőlőművelés feltámasztásában a filoxéravész utáni években. A balatonfüredi Keöd József a műszaki értelmiség képviselője, aki vincellériskolai tankönyvet írt, amelyet az arácsi Szeretetháznak ajánlott.

Az 1850-es és 60-as években nemcsak a szőlőművelés nagy átalakulása vette kezdetét, hanem megindult egy, a borkereskedelemmel is foglalkozó helyi kereskedőrétegnek a kialakulása. Korábban a Balaton-felvidéki borokat a bakonyi, nyugat-magyarországi, osztrák, főleg stájerországi kereskedők, kocsmárosok, vendéglősök vásárolták. 1820-ban egy pápai zsidó borkereskedő társaság nagy tételben vásárolt bort a tihanyi uradalomtól. A fürediek szerint a füredi bor hírnevét az 1850-es években tett vásárlásaival Jálics Ferenc bornagykereskedő alapozta meg. Az 1850-es évektől kezdve Füreden egyre több borügynök működött, akik olcsón, de nagy mennyiségben vásárolják a bort. Fontos szerepük volt abban, hogy Fűred a savanyúvízi fürdőtől és piactól függetlenül is a vidék egyik kereskedelmi központjává váljon.

A források jegyzetelését terjedelmi okok miatt elhagytuk. Az előadás jegyzetei a konferencia után megjelent munkámban (A balatonfüred-csopaki borvidék története) olvashatók.

DOMINKOVITS PÉTER
Szentmárton mezőváros (Győr vm.)
társadalma, önkormányzata 1802-1848

Szentmárton (ma: Pannonhalma nagyközség) az úrbérrendezés idején Győr vármegye második legnagyobb földesurának, a bencés rend pannonhalmi főapátságának székhelye, birtokigazgatási központja.¹ E dolgozat, mely első eredménye a mezőváros XIX. századi társadalmát és a település térségben betöltött szerepét vizsgáló kutatásnak, az 1802-1848 közötti, azaz a rend visszaállításától a jobbágyszabadításig terjedő időszak helyi társadalmához, önkormányzati egységeihez kíván adatokat szolgáltatni.² A későbbi anyaggyűjtések eredményeinket nemcsak árnyalhatják, kiegészíthetik, hanem egyes részleteiben módosíthatják is.

Az urbáriumot kapott mezőváros és a határába olvadt puszták (pl. Szentlőrinc), szőlőhegyek lakosságát az első magyarországi népszámlálás 2605 főre tette. Az egyházi forrásokat is felhasználó Ludovicus Nagy a XIX. század huszas éveinek végén 28%-os népességyarapódással 3337 lakost adott meg.³ Az 1828. évi országos összeírásban a település földjeit közép-szerűnek tartották, az összeírók a mezővárosi lakosok felvallásai és az uradalmi tisztviselők kiegészítései nyomán külön kiemelték a szántóföldekben kárt tevő esőzések okozta eróziót. A kétnyomással művelt, három évenként trágyázott földeket „csak szorgalom és iparkodással tarthatják közép-szerű termékenységben közönségesen alábbvalót lehetne várni”, írták az új adókiértési alapot készítő konskriptorok. A határ szűkossége miatt külön gondot okozott a legelő csekélysége, ami a nyarak során gyakran ki is száradt. Az állatokat ekkor otthon vagy fűbéres legelőkön kellett tartani.⁴

A kisebb királyi haszonvételek közül Szentmárton évi 20 ft árendáért egy malmot birt, kocsmáltatási jövedelmét az urbárium az országos mérték szerint szabta meg. A mézárszék, ahogy az ipari vállalkozások is – a kétes hasznúnak tartott cukorgyár és a téglágetők – az uradalom árendás jövedelmeit gyarapították.⁵ A mezőváros 1796-ban országos vásártartási jogokat nyert. Időszakunban három országos és a csütörtöki hetivásárral birt. 1828-ban a takács és csizmadia céhmesterek vezetésével a szentmártoni iparosok arra kérték az apátságot, hogy a három országos vásár ötre növelésére, a csütörtöki hetivásár péntekre tételére engedélyt szerezzen. Az apátság által az országos vásárok időpontjaiban módosított kérelemről a Helytartótanács 1836-ban kérte Győr város és a vásártartási joggal rendelkező püspöki és a hédervári uradalom véleményét. A kereskedelmi forgalmát védő szabad királyi város erőteljes tiltakozása megghiúsította az apátság és a mezővárosi lakosok törekvéseit.⁶

A szentmártoni vásárok forgalmáról, a térségben betöltött szerepéről az eddigi adatok nyomán nem tudunk képet rajzolni. A Helytartótanács megyei kereskedelemről információkat gyűjtő 9137. sz. 1829. évi kurrensére a vármegyei közgyűlés a Győr városi piac dominanciáját emelte ki, a többit jelentéktelennek ítélte.⁷ Az országos összehasonlítást hozó kutatások is azt mutatják, hogy Szentmárton mint vásároshely Győr megosztott piackörzetében nem töltött be közvetítő vagy kiegészítő alközponti piacfunkciót.⁸

A mezőváros csak egy alsófokú iskolával rendelkezett, amelyben 1825-ben 92, 1845-ben 192 + 89 kezdő gyermek tanult. Császár Hermán iskolaigazgató jelentésében a tanulók későbbi pályájára is kitért: a legtöbb gyerekből földművelő lesz, kisebbségük mesterséget tanul s néhányan felsőbb iskolába, esetünkben a győri Szent Benedek-rendi gimnáziumba is eljutnak.⁹

Korszakunkban Szentmárton mezőváros három, a földrajzi fekvéstől is befolyásolt, XVIII. századi előzményekre visszatekintő önkormányzati egységre tagolódott. Pár évvel a rend visszaállítása után, 1805. április 8-án a zömmel iparosok lakta Váralja 8 pontos kérelemmel fordult az úriszékhez. A Város és a Váralja elválasztását, „a városi bírónak palcájátul való felszabadéttatást” kérték, s mint az elmúlt században volt, saját bíróválasztásért folyamodtak. Legfőbb sérelmeik: a közös költségek, robotoltatások aránytalanul nagyobb terheit hárítják rájuk a városi bírók, a katonaszedés is jobban sújtja őket. Esküdtjeiket a városi tanácsban nem hallgatják meg, javaslataikat nem fogadják el. A városi jobbágyok gazdasági intézkedései – a marhatartás limitálása, szárnyasok eltiltása – sérti és hátrányos helyzetbe juttatja a váraljaiakat. Közöttük egyre több az elmérgesedő perpatvar, és ez csak újabb olaj a tüzre. Nem sokkal e beadvány után a Város és a főmonostor (a Vár) alatt elterülő Váralja elválása megtörtént.¹⁰

A két külön pecséthasználattal rendelkező önkormányzatot nonszokára egy harmadik, a vár körül nyugati és északkeleti irányban fekvő szőlőhegy leválása követte. Pecsettjükön az 1806-as évszám olvasható.¹¹ Ezzel a szegregációs folyamatok még nem értek véget, az utolsó, kimenetelét tekintve nem elkülönülést, hanem a városi önkormányzati testületben képviseletet eredményező a várostól nyugatra fekvő tobáni (tobányi) zsellérek törekvése volt. A tobániai az uradalom megkerülésével 1837-ben Győr vármegye közgyűléséhez folyamodtak. Ők is külön bírói kívántak választani. Kérelmüket földrajzi-településszerkezeti okokkal, gazdasági sérelmekkel indokolták. Úgy vélték, a XVIII. században már létező tobáni rész a Város, Váralja, Hegy elkülönülése után jogosan tart igényt a Várostól különálló bírói hivatalra. Súlyosabb érvük volt a súlyos adózással terheltetés, a kocsma és mészárszék jövedelméből való kizárás. Igazukat városiakat felülmúló létszámukkal is igazolni akarták. Sérelmüket már három évvel azelőtt az uradalom elé terjesztették, de a jogorvoslattal, a közülük kikerült, városi önkormányzatba választott esküdtekkal nem elégedtek meg. A vármegye döntése meghozásához információkat gyűjtött, s a vizsgálattal Németh Mátyás főszolgabíró, Takó István esküdtet bízta meg a közgyűlés. Gözsy Márton, a szentmártoni uradalom ügyésze, Tobán kiválását a Városhoz fűződő történeti kapcsolattal érvelve, a közjövödelmekből kizszorítást határozottan cáfolva, elfogadhatatlannak tartotta. Az érdekek védelmére a városi önkormányzatban lévő tobáni képviseletet elegendőnek tartotta, és a birtokigazgatás gyakorlatát szem előtt tartva, külön kiemelte: „nem tanácsos egy ugyanazon urasághoz és egy közönségben élő testületet több egymástól független hatóság alá elszakasztani”, a mezőváros további megosztása képtelenség. Komondi István bíró, Kéri Márton törvénybíró – a Város vezetői – hasonlóképp nyilatkoztak, határozottan elutasították, hogy az egy utcával leválasztott városrész a közterhek vagy robot kivetésében hátrányos megkülönböztetést szenvedne, hitelük erősítésére a porciós könyvek vizsgálatát is javasolták. Pér és Szentiván példáját felhozva, a jobbágyokkal élő nagyszámú zsellérség különvált önkormányzatának feleslegességére, szokatlanságára kívántak rámutatni.¹² A vélemények és a vármegyei vizsgálat nyomán a fennálló állapotok tartósultak, a községek egyesítésére csak 1877-ben került sor.¹³

Így három, strukturálisan, funkcióiban csekély mértékben differenciált önkormányzati szervezet jött létre, melyek működési határait jól jelzik a szentmártoni uradalom úriszéke, tisztiséke elé került ügyek. Ezek alapján megállapítható: az uradalom jogszolgáltatási, gazdasági és közigazgatási feladatköröket ellátó szervei a jobbágyközségekével majdnem egyező szerepet tölthettek be a Város, Váralja és a Hegy életében.

Az alábbiakban az önkormányzatok felépítéséhez kívánunk adatokat szolgáltatni. A mezőváros korszakunkra vonatkozó levéltára sajnos nem állhatott rendelkezésünkre – valószínűleg elpusztult –, így csak másodlagos forrásokra támaszkodhattunk.¹⁴

A „községek” élén a bírók álltak, őket több mezővároshoz hasonlóan az adózási év kezdetétől, Mindszent (november 1.) napján a kasznár által kijelölt és a tisztségük által elfogadott 3-6, esetleg 8 főből választották a közösségek. A jelöltek élén mindig a leköszönő bíró állt, a többiek sokszor az esküdtek sorából kerültek ki.¹⁵ Az úrbéri szolgáltatásoktól mentesült városi bíróságot és esküdteket 1837-1841 között a 1/4 telkes jobbágyság rétege adta, de a hegybéli Sváb Mátyás takácsmesterhez hasonlóan az iparújszók is többször betöltötték e tisztséget.¹⁶ Igali Mátyás 1/4 telkes jobbágyság még 1793-ban volt bíró, tetemes vagyona jobbágytelkével, a ráépült házzal, ingóságaival és „gazdasági mobiliáival” 2 db 7 pozsonyi mérő (pm) irtásával, az ún. „Parragi-hegyben” fekvő présházzal ellátott 4 tábla szőlőjével az 5000 ft-ot is elérte.¹⁷

A hivatallal járó nehézségekre Korbonits Márton mutatott rá, aki 6 évig folyamatosan volt a Hegy bíróját. A rossz termésű 1816. évben az adót nem tudta beszélni, a hiányzó 186 forintot saját pénzéből kellett pótolnia.¹⁸ A bíróságot legfőbb segítői a törvénybírók voltak, kiket szintén ekkor választottak. A korlátozott hiteles helyi funkciót is ellátó testületek közösen fogadtak jegyzőt. Veiner Ferenc 13 pontos kontraktusa a természetbeni juttatások, telki illetmények mellett évi bérét a Városlát 60, a Váraljától és a Hegytől 10-10 forintban rögzítette. (A szerződés a jegyző más kötelességeit – pl. harangozás – és az ezekért járó díjakat is tartalmazta.)¹⁹

A fennmaradt források a belső rendre ügyelő hadnagyról és a segítségül alárendelt két tizedesről is említést tesznek. 12 pontos rendszabásukat Demeter atya, a mezővárosi plébánia adminisztrátora adta ki. Feladataik között egyaránt szerepelt a település éjszakai nyugalma, a fonóházak erkölcsére való felügyelet, a mesteremberek vasár- és ünnepnapra munkaszünetének megtartása és a szentmisék alatti rend biztosítása. Minden bizonnyal a Városban és a Váralján is létrejött ez a hivatal. A világi rendtartási funkciók mellett velük mint az egyházi elöljárók segédeivel is találkozhatunk.²⁰ Az éjjeli rendre vigyázó bakterokat – a Városban és a Váralján 1-2 fő – Szent György-napkor (április 24.) a közösségek maguk fogadták fel.²¹

A szőlőtermesztő Szentmártonban a szőlőhegyek rendjének fenntartásában, csekélyebb adásvételek, kisebb szőlőbirtokok cseréje esetén a hegyesterekre is fontos feladatok hárultak. Őket Szent György napján választották. Mint a bíróságnál, itt is a szentmártoni uradalmi kasznár által kijelölt és a tisztségtől is elfogadott 2-3 kandidált közül választhattak a közösségek. Az 1830-as évek kandidációs jegyzékei a Város, Váralja és a Hegy hegyestereiről tudósítanak,²² de egy 1825. évi tisztségükhez intézett beadványból külön még tobbani, azaz 4 hegyesterről tudunk.²³ A Város hegyesterei 1837 és 1841 között a 1/4 telkes, vagy ennél nagyobb úrbéri állománnyal rendelkező jobbágyság közül kerültek ki,²⁴ őket az úrbéri szolgáltatások alól csak külön kérelemre – és akkor sem mindig – mentesítették. A hegyesterek munkáját a szőlőpásztorok, vincellérek segítették.²⁵

A hegy rendjét szabályozó, a hegyesterek feladatait előíró 7 pontból álló hegytörvényt még 1712-ben Gábor atya, az akkori tiszttartó adta ki. A „parancsolat” a földesúri falvak kevésbé differenciált artikulusai közé tartozik, a „hegyrendészet” szervezetéről bölcsen hallgat és csak a hegy „fránggyait” írja le.²⁶ Szabó Péter a szentmártoni uradalom ügyvédje, a megye későbbi alispánja, országgyűlési követe, 1810-ben az 1757-ben alkotott 26 pontos megyei hegytörvény kiadásáért folyamodott a törvényhatóság közgyűléséhez.²⁷

Az önkormányzati szervezetek fontos részei az esküdtségi karok. Sajnos, létszámukról jelenleg nincs pontos adatunk. E grémium a Városban 6, legfeljebb 12 fős lehetett, míg a Hegy esetében rendszeresen 2 főt tüntettek fel.²⁸

A XIX. század derekán 30-40 szavazóképes nemest írtak össze Szentmártonban. Ők a három „községben” szétszórtan éltek, önkormányzati feladatkörrel felruházott tisztségviselőjük vagy szervezetük nem volt, napszámosmunkákból és iparújszából tartották fenn magukat.²⁹

A következőkben a mezőváros korabeli társadalmát tekintjük át, s így már egyfajta képet alkothatunk arról is, hogy kik éltek a három bíró palcája alatt.

Az 1828. évi országos összeírás nyomán Szentmárton a jobbágy-zsellér-házatlan zsellér jogi kategóriái alapján az alábbi arányok szerint tagozódott:

	jobbágy	zsellér	házatlan zsellér
	adózó családfőkben számolva		
Város	68	133	8
Váralja	–	100	7
Hegy	–	121	4
	68 (15,4%)	354 (80,3%)	19 (4,3%)

A településeggyüttes 15,4%-a teljesjobbágy (akik a Városon belül a lakosság 32,5%-át adták) és csak 4,3%-a házatlan zsellér.³⁰

A Városban lakó jobbágyság úrbéres telki állományának összege az úrbérrendezéstől a vizsgált időszakig folyamatosan 18 26/32 telek volt, de az egyéni telekhasználatnál az úrbéres telkek jelentős aprózódását figyelhetjük meg. A XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben is, és az 1837., 1839. évben is 70 jobbágycsalád bírta az úrbéres telkeket, de míg az előző időszakban 16 jobbágycsaládnak 17/32-24/32 úrbéres telke volt, az 1830-as évek végén csak 2-nek volt 16/32-20/32 telke, 68 család 7/32-13/32-es jobbágytelkeket bírt. Az úrbéres jobbágyság 61,4%-a tartozott a 1/4 telkes jobbágyok közé.³¹ Míképp a jogi kategóriák is csak egy metszetét adhatják e helyi társadalomnak, a differenciált úrbéres birtokállomány is csak egy „szeletét” adja az úrbéres népesség kezén, illetve használatában lévő birtokoknak. Ezt támasztja alá, hogy 1818-ban 436,75 pm az úrbéres telekállományba nem került szántóként használt irtásföldet jegyeztek fel, melyet a jobbágyok és a zsellérek használtak.³²

A kor leíró statisztikái, útleírásai – bár érthető okokból inkább a főapátsággal, semmint a mezővárossal foglalkoztak – Szentmártonhoz érve rövid ismertetésükben mindig kiemelték, hogy a település lakossága kézműiparából és bortermeléséből él.³³ A megélhetés ezen fő területeiről az 1828. évi országos összeírás alapján elmondhatjuk: Szentmártonban és szőlőhegyein a Város lakossága 423, a váraljaiak csak 202, és a Hegyben lakozók 471 kapás szőlőbirtokkal rendelkeztek. A településrészek birtoklási arányát a társadalomhoz közelítve árnyalnunk kell. A mezőváros állatállományának döntő többségével is rendelkező városi jobbágyság 58 családjá 2-10 kapás szőlőbirtokokban 302 kapás szőlőt tartott a kezében. 62 zsellér 1-6(-8) kapás területekben 121 kapás szőlőt birtokolt. A Váralján 70 zsellér 1-9 (de zömmel 1-2) kapás szőlőbirtokokkal rendelkezett. A házatlan zsellérek közül csak Ampli Ferenc tudott magáénak egy 6 kapás szőlőt. A Hegyben 122 zsellér 1-7 kapás, 3 házatlan zsellér 1-4 kapás szőlőt bírt. Természetes ezek a szőlők nem jelentették a szentmártoniak kezén lévő teljes mennyiséget, a mezőváros lakosai a környező szőlőhegyekben (pl. Ravazd) extraneus birtokosokként is előfordultak. E soroknál tendenciát is kell jelezni: a szántóterület szűke miatt a városi jobbágyok, tobáni, váraljai zsellérek egy része szőlőjét kiirtotta, „parasztföldd” téve, szántóként használta.³⁴

A nagyságrendjében, minőségében eltérő Győr sz. kir. város után Szentmárton volt a megyei iparüzők második központja. 13 kézműves mesterség 45 mestere élt az oppidumban. Míg a Városban 9, a Hegyben 4, a Váralján 32 mester, az iparüzők 71%-a csoportosult. Csak

9 mester dolgozott segéddel, ezeknek száma 11 volt. 20 iparos – egy városi kivételével minden a Váraljáról – munkáját egész évben folytatta, a többiek csak az év egyes részeiben. Sokuknál a gazdaság szerves részét alkotta a szőlőbirtok. 4 városi iparúzó 1-3 kapás szőlővel rendelkezett, míg Pertsik György pékmesternek 17 4/6 pm vetését és 2 kaszás rétjét is feljegyezték az összeírók. A Váralján 23 mester 2-3, csekély esetben 8 kapás szőlőt bírt. A Hegyben minden iparosnak 3-6 kapás szőlője volt.³⁵

Szentmártonban az adózó családfők 10,2%-a tartozott az iparúzók közé. Ez az arány is mutatja, hogy a földművelő jellegű mezőváros egy országos összehasonlításban a csekély iparral rendelkező oppidumok közé tartozik.³⁶ Az 1828-ban készült felvallások szerint a mesterek közül többen foglalkozásuk után nem tudtak megélni, sokan a nagyobb mezei munkák idején zsellérként napszámosmunkákat vállaltak.³⁷ Ez is okozta, hogy az iparúzók egy csoportja 1824-ben az iparosok számának „kíváncsón felüli” növekedésétől félve, a tisztiszékhez folyamodott, és a helyi piacokon védelmet kért a szomszédos uradalmak (elsősorban a tata-gesztesi) mestereinek konkurenciájától.³⁸ 1809-ben Varró Ferenc szabó kereskedéssel próbál helyzetén javítani; 120 akó bort vásárol fel és azt a tata-gesztesi uradalom szentjánosi árendásának adja el.³⁹ Ez a tett egy réteg hiányára is felhívja a figyelmet. 1828-ban Szentmártonban csak 1 kereskedőt (mercator) jegyeztek fel.⁴⁰

A mezőváros társadalmáról eddig kapott képet tovább árnyalja s életszerűbbé teszi a hagyatéki leltárakból, árverési lajstromokból, végrendeletekből kibontakozó kép.

A szentmártoni lakosság zöme ágasfás szelemenenes, illetve ollószáras szelemenenes tetőszerkezetű, náddal és/vagy zsuppal fedett „sárrakásbul álló” általános föld- (kisebb részt téglá-) falazatú házakban lakott.⁴¹ Az inventáriumok standardizálható házszerkezetet adnak, s a differenciált egyéni mellett az „élettér” tipizálható jelenségeit is bemutatják. E mikrokatatásokból településrészek szerinti csoportosítással az alábbi – jelenleg mozaikszerű – kép bontakozik ki.

Varga Antal városi jobbágy háza 1 szobára, 1 konyhára tagolódott, hátsó részéhez székérszín épült. A gazdaságához egy gyümölcsöskert és öt tagban szétszórt 5 hold szántó, két helyen lévő présházzal és pincével ellátott 3 táblányi szőlő és egy szőlőből lett irtás („parasztföld”) tartozott, melynek becsült értéke meghaladta a 2852 ft-ot. A módos gazdaság árverésén 3605 ft jött be.⁴² A vagyoni rétegzettség középszintjét Tüske Pál és Kotzmány János 1/4 telkes jobbágyságok és Péri Pál hagyatékaai szemléltetik. Tüske már eladta József fiának 450 ft értékű 2 tábla szőlőjét, amikor végrendeletének készítéséhez gazdahelyét 749 ft 30 kr-ra becsülték.⁴³ Kotzmány az adósságai miatt adta el 1 szobából, 1 konyhából álló házát a hozzá tartozó ló- és ökoristállóval, disznóólakkal és kocsiszínnel, pincével és a kertbe ültetett gyümölcsfákkal, hogy ennek árából (1300 ft) a hegybe költözzön.⁴⁴ Péri ingó és ingatlan javait – 674 ft 36 kr-os móríngján kívül – 1058 ft-ot meghaladóra becsülték. Néki 12,5 pm szántóföldje volt 5 tagban a mezőváros határában.⁴⁵ Az 1811-ben elhalálozott Németh István gazdaságát már csak 718 ft 52 kr-ra becsülték, de ebből az összegből kellett a telket és házat terhelő 252 ft 32 kr-os adósságot is kiegyenlíteni.⁴⁶ A városi zsellérek vagyonbecsüi és árverési jegyzőkönyvei az előbbieknél csekélyebb vagyoni rétegre mutatnak. Kartzag József jó állapotban lévő zsellérházát 455 vft-ért vették meg, de szerény ingóságaiából csak 8 ft 31 kr értékű került eladásra.⁴⁷ Pintzés István javainak legértékesebbje a ravazdi szőlője volt, amely 205 vft 51 vkr-ért talált gazdára, házából és a „kacatokból” csak 122 vft 40 vkr jött be.⁴⁸

A Szentmártonhoz tartozó szőlőhegyekben és az uradalom szomszédos községében, Ravazdon is szőlőbirtokokkal rendelkező többi zsellérek inventáriumai az előbbiekhöz hasonlóak. Lestár János a gazdagabbak közé tartozott, háza és gyümölcsöse 326 vft-ot ért, s értékében ezt megközelítette ravazdi szőlője is.⁴⁹ Pleskó Ignác is Ravazdon, a „Tószeri-hegyen” pincével, présházzal ellátott 315 vft értékű szőlőtáblát bírt.⁵⁰ Simon Istvánné – kinek ugyancsak

Ravazdon volt 135 ft-ot érő 1 tábla pincés szőlője – zsellérházát 67 ft 30 kr-ért vették meg, összes vagyonát 245 ft-ra tartották.⁵¹

A tobáni példák is aláhúzzák, hogy az oppidum lakosainak vagyonát vizsgálva nem szabad figyelmen kívül hagyni az extraneus ingatlanokat és a más községekben lévő árendás malmokat (pl. a véneki malom), kocsmákat és más haszonvételeket sem.

Az adatgyűjtés jelen szakaszában a Váraljáról sajnos nagyon kevés az információnk. Rusovits György végrendelete egy elszegényedett zsellér végrendelete, 125 ft-ra becsült házát 70 ft 19 kr adósság terhelte. „Vagyonbukottságára” csak utal a testamentum; egy jobb, drágább ház eladása után került akkori lakóhelyére, s még „Csizmadia Lőrinc tartozik a ház árával”, 350 ft-tal.⁵² Így most nem tudjuk más oldalról is bemutatni az 1828. évi országos összeírásból kibontott képet.

A Hegyben lakó zsellérek között a tobániaktól eltérően a vagyoni differenciálódás mértéke nagyon jelentős különbségeket mutatott. Irtásföldjeik és szőlőik, extraneus-birtokaik révén sokan a közepes szintű városi jobbágy vagyoni állapotával rendelkeztek, de egyesek az ottani felső szintet is elérték. Valiczko József a „legerősebb gazdaságot” bírók közé tartozott. Inventáriuma hasonló összetevőkből épült fel, mint Kuti Andrásé, 1500 ft-os becsára is csak alig 3 ft-tal volt több, vagyoni kiemelkedését végrendelete mutatta. A szentmártoni javakon kívül 4 tábla lakóházzal, pincével ellátott, 800 ft összértékű szőlőt birtokolt a pázmándi hegyben, a nyalkai „Verebi-szőlőhegyen” 22 pm-s szántóföldje és egy kis kukoricása volt. 4891 vft-ot elérő ingó- és ingatlanvagyonán 6 gyermeke osztozott.⁵³ Sokán Márton 2 tábla szőlőből álló, a rajta épült házzal, gazdasági épületekkel és pincével ellátott gazdaságát 2635 ft-ra taksálták.⁵⁴ A már említett Kuti Andrásnak is 2 tábla szőlője annak végében irtásföldje volt, értékét 1496 ft 49 kr-ra tették.⁵⁵ Pinter Márton 482 ft 19 kr-os, özv. Horváth Istvánné 326 ft 15 kr-os értékben megállapított vagyonbecsűje a Hegy szegényeinek anyagi kultúráját és vagyoni viszonyait mutatja be.⁵⁶

A leírtak után az egyházi mezővárosok széles skáláján hol határozzuk meg Szentmárton helyét? Országos és hetivásárai, lakosságának száma ellenére a csekély mértékben iparosodott agrárjellegű oppidumot a gyengén fejlett egyházi mezővárosok közé helyezhetjük, mely – országos mértékét használva – a jobbágyközségekhez nagyon közeli szinten állt.⁵⁷ Véleményünket az önkormányzati szervezetekről mondtak is alátámasztják. Megállapításunk egyben jelzi Győr megye másik mezővárosának, a Szentmártonnál jóval fejletlenebb Hédervárnak is a települések hierarchiájában elfoglalt helyét.

Jegyzetek

¹Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I.k. Dunántúl. Szerk.: *Felhő Ibolya*. Bp., 1970. 122-123. A reformkori országgyűlési adókimetések már a szentmártoni uradalomra kivetett összeget a győri káptalani uradaloménál nagyobboknak mutatják. A hédervári-rárói uradalom is nagyobb adókimetésben részesült a káptalannál. GyL IV. A. 6.c. Győr vármegye adószedőjének iratai, országgyűlési és koronázási költségek és megajánlások. 1832-1834., 1843-1844.

²Itt szeretném megköszönni Csóka Gáspár OSB alperjel úrnak, a pannonthalmi rendi levéltár igazgatójának szíves és önzetlen segítségét, biztatását.

³*Danyi Dezső, Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787. Bp., 1960. 60-61., *Nagy, Ludovicus*: Notitiae politico-geographico statisticae incluti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. I.k. Budae, 1828. 175-177. Nagy adatai tényleg kissé túlzott, Fényesé – 2948 fő – reálisabbnak

látszik. *Fényes Elek*: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I.k. 2. jav. kiad. Pest, 1841. 114-115.

⁴MOL N 26: Archivum Regni, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata, Comitatus Jaurinensis No 77. oppidum Szentmárton, uo. Mikrofilmtár (Mft) B.88., BR PFL Acta Recentiora Fasc. 74/D.-r., Fasc. 74/D.-n.-1828. Több tisztiszekhez benyújtott folyamodvány is egybecsengett a lefrással: uo. tisztiszeki iratok (tiszt.ir.) 1824/318., 1824/337., 1826. 2.cs. No.445.

⁵Ld. 4. jegyzet, PRT V.k. 225., PRT VI/A.k. 353. A tényői, kajári, lázi, tárkányi kontraktusokhoz hasonlít a szentmártoni téglásmester szerződése is: BR PFL Acta Recentiora Fasc. 74/B.-gg.-1810. nov. 1., a mészárszékre ldm: uo. tiszt.ir. 1823. 2.cs. No 249. 1806-ban az uradalomnak 773 ft 54 kr jövedelme volt a mezőváros és a hozzá tartozó területek árendáiból.

⁶BR PFL Acta Recentiora Fasc. 59-g. 1828. jún. 6. GyL IV.A. 1.a. Győr vármegye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyvei (Gyvm.kgy.jkv.) 1836/732., 1836/1247., 1836/1248., 1837/992., PRT V.k. 234. Az országos vásárok közül a Szent István-napi vásárt még Sajghó Benedek főpát 1723-ban „rendelte le” a monostor előtti térről a városba.

⁷GyL Gyvm. kgy. jkv. 1829/747. MOL Mft B.88., BR PFL Acta Recentiora Fasc. 74/B.-n. Meg kell jegyeznünk, hogy ez utóbbi forrásokban az 1828. évi országos összeírás vásároshelyre vonatkozó kérdésére Szentmárton saját magát, illetve a közeli domináns Győrt adta meg.

⁸Bácskai Vera, Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984. 49-51., 83-84.

⁹PRT VI/A.k. 238., BR PFL Novák Krizosztom főpát, Horváth Pál kormányzópát iratai, Vegyes iratok 1825. szept. 9., uo. Acta Recentiora Fasc... 10. ff-4. – 1845. 1825-ből a tanulók jogi megoszlása is ismert: 4 nemes, 9 jobbágy, 82 zsellér. Császár Hermán iskolaigazgató 1845-ben egy 3 osztályos, 24 tanulót okító ének- és zeneiskoláról is tudósított.

¹⁰PRT VI/A.k. 354-355., BR PFL Acta Recentiora Fasc. 59.-cc. a XVIII. századi előzményekre: PRT V.k. 226., MOL P 1928. a Bezserédy (ménfői) cs. lt. 2.cs. 4. tétel, 1760. dec. 13. vö.: PRT IV.k. 290.

¹¹BR PFL tiszt. ir. 1825. 2.cs. No. 434., PRT VI/A.k. i.h. Terjedelmi okokból csak a pecsétek köriratait, illetve a pecsétmezőben lévő rövidítéseket adjuk meg. (Mindhárom község pecsétjében a szőlőfürt(ök) és a szőlőmetszőkészek különbözőképp elhelyezett variációival találkozunk.)

Város: SEM MARDON WAROS BOCSETIE

Váralja: S M VARALA 1808

Hegy: S M (ez a pecsétmezőben a szőlőfürt felett, a két szőlőmetszőkés között, alul pedig:) H T

¹²GyL Gyvm. kgy. jkv. 1837/277., 1837/932., uo. IV.A. 1.c. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1837/277., 1837/932. A Tobán-Tobány-Tabán név gyakori az országban, sokszor a települések legszegényebb, vagy legelhagyatottabb részét, vagy a régi városmagot jelölték így: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára 4. bór. jav. kiad. II.k. Bp., 1988. 606., 658., *Pesty Frigyes*: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I.k. Bp., 1888. 382-383., 395-396.

¹³PRT VI/A.k. 355.

¹⁴Szentmárton levéltára 1899-től van a GyL-ban. A területi levéltárak fondjegyzékei 6.r. ... 2. jav. bőv. kiad. Óá.: Geccsényi Lajos, Győr, 1980. 40. A korábbi rész nincs a pannonhalmi rendi levéltárban.

¹⁵BR PFL tiszt. ir. 1824/327., 1825. 2.cs. No 355., 1833/521., 1835/447., 1836/444., uo. tiszt. jkv. 1834/503., uo. Úriszeki iratok (úsz.ir.) 1837/92. A bírói esküformula az uraság tiszteletét, parancsainak megtartását, a káromkodók és „botránykódók” büntetését, pártatlanságot jelölnek meg. Valószínű, hogy a szentmártoni bíróságok és az uradalom más községeinek az élen álló bíróságok esküformája megegyezett. Uo. Novák Krizosztom főpát iratai. Vegyes iratok. sine dato.

¹⁶BR PFL Appendix ad Acta Rec. 8.

¹⁷Uo. úsz. ir. 1816/90.

¹⁸Uo. 1817. 1.cs. No 8.

¹⁹Uo. tiszt.ir. 1825. 2.cs. No 434. közli: PRT VI/A. 232-233. Veiner Pozsonyban volt tanító, onnan 1817-ben a bakonybéli apát szerződtette Bakonybélbe. 1825-től Szentmárton jegyzője lett, 1835-ben már a mezőváros orgonistája és tanítójaként is folyamodott a gazdasági ügyekben döntő tisztiszékhöz; kérte, mentesítsék az urbárium szerint járó gyalogrobot alól. Uo. tiszt.ir. 1835/381.

²⁰Uo. Acta Recentiora Fasc. 74/A.-d. 1822. febr. 6.

²¹Uo. Appendix ad Acta Rec. 8. (1837., 1839. évi úrbéri tartozások öi.)

²²Uo. tiszt.ir. 1835/263., 1836/215.

²³Uo. 1825. 1.cs. No 166.

²⁴Uo. Appendix ad Acta Rec. 8. ld. 21. sz. jegyz.

²⁵Uo. Novák Krizosztom főapát iratai. Vegyes iratok, sine dato (esküszöveg)

²⁶Récsey Viktor: A Pannonhalmi Főapátság Győr-Sz.-Mártoni Jóságkerületének kormányzója (szerzetes tiszttartója) által 1712-ben hegymesterek számára kiadott rendelet = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1895. 55-56. p., PRT V.k. 767-768. Az árnyaltabb tartalmú, keletkezési körülményeiben is a mezővárosi hatóságoknak nagy(obb) szerepet engedő püspöki mezővárosok „hegyrendészetére”, illetve annak szervezetére: Nemes Lajos: Eger város „hegyrendészeté” a XVIII. században = Agria. Annales Musei Agriensis XXIII. 1987. Eger, 507-520., ill. Szombathely példája: Vas Megyei Levéltár IV:A. 8.b. Hegyrendszabások, 1813. máj. 19.

²⁷GyL Gyvm. kgy. jkv. 1810/969., az 1757. évi hegytörvény szövege uo. 1757/306.

²⁸Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp., 1961. 26., BR PFL tiszt. ir. 1835/380.

²⁹A szentmártoni nemesek létszáma 1767-1845 között az alábbi módon alakult:

év/hely	Város	Váralja	Hegy
	(nemesi családfelek)		
1767-1768	1	6	—
1779	6	4	1
1785	8	5	4
1790	10	7	4
1798	21		
1809	5	4	13
1819	18		
1825	20		
1842	34		
1845	40		

Megjegyzés: az 1789., 1819., 1825. évi összeírások tagolatlanul az oppidum egészének a nemességét adják meg. Hasonló az 1842., 1845. évi is, csak itt a választásra jogosultak számát írták össze. A kirajzolódó tendencia, a kisnemesség szőlőhegyekbe húzódása a megye több hegyközségében is megfigyelhető. A táblázat forrásai: GyL IV.A. 6.j. Győr vármegye adószedőjének iratai, Series Nobilium in Processu Deserti. A nemesség életmódjára Győr vármegye törvényszéki irataiban is sok információ található: pl. 183. cs. No. 1426.

³⁰MOL Mft B.88. Az 1837-1841 között keletkezett összeírások szerint a házas zsellérek száma növekedett.

	1837	1839	1841
	szolgáltatásra kötelezett családfő		
Tobán	155	154	153
Váralja	119	118	118
Hegy	–	140	150

³¹Felhő i.m. 128-129., BR PFL Appendix ad Acta Rec. 8. Szentmárton úrbéri adósságairól szóló lajstromok, 1837., 1839.

³²Uo. Jelzés nélküli ir. Az úrbéri állományba került irtásföldre: uo. usz.ir. 1816/20.

³³Fényes i.m. 97., 100., 114. Magyar föld és népei képekben. Új Folyam I.k. Pest, 1846., *Hunfalvy János*: Magyarország és Erdély eredeti képekben II.k. Darmstadt, 1860. (1863.) 35-36.

³⁴MOL Mft B.88. A szőlők irtását, szántófölddé tételét bár az apátság szigorúan tiltotta, az egymást követő „parasztföld” összeírások a tilalom hatástalanságára mutatnak. BR PFL tiszt.ir. 1822-1823. 1.cs. No 214.

³⁵MOL Mft B.88.

³⁶Vö.: *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686-1848. Bp., 1967. 73. A szentmártoni céhek története feldolgozatlan, történetükhöz adatokat közöl: *Eperjessy i.m.* 229., Magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. Szerk.: *Éri István*, II.k. Bp., 1975. 146-147., *Szádeczky Lajos*: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Okirattárral 1307-1848. II.k. Bp., 1913., PRT IV.k. 302-305. (A XVIII. században a szentmártoni kovács és bognár céh megkísérelte a szemerei, felpéci, kispéci, gyömőrei, móríchidai, gyarmati „zabolátlan” céhen kívüli iparüzőket hatáskörébe vonni.) MOL P 1928 a Bezerédy cs. lt. 1.cs. 2. tétel, 1754. febr 15., ill. sine dato.

³⁷MOL Mft B.88., BR PFL Acta Recentiora Fasc. 74/D.-n.

³⁸BR PFL tiszt.ir. 1824/170.

³⁹Uo. Acta Recentiora Fasc. 74/B.-kk.-1811.

⁴⁰MOL Mft B.88., Az uradalom a Városban évi 106, a Tobánban és a Váralján 53-53 ft-ért – mint éves árendáért – a XIX. század elején bérbe adta a só, dohány, gyertya, posztó, gyoics korlátozott kereskedelmét. Uo. Acta Recentiora Fasc. 74/B.-gg.-1809.

⁴¹*Balassa M. Iván*: Az ágasfás szelemenés tetőszerkezet a magyar népi építkezésben = *Ethnographia* LXXXVIII. 1977. 2-3.sz. 335., 337., 344-347., *Filep Antal*: Alaprajzi változatok a kisalföldi népi építkezés gyakorlatában = *Soproni Szemle* 1976. 3. sz. 255-263., Uő: A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata - A kisalföldi lakóház történeti fejlődése, kapcsolatai a környező és szomszédos népi háztípusokkal = *Dissertationes Ethnographicae* 1.1973. (Bp.) 311-356., pl.: BR PFL tiszt.ir. 1823. 2.cs. No 450. Hajduk János kötélverő mester folyamodása a téglá és a földfalazás egymásmellettiségére utal: arra nincs pénze, hogy „az ház falait egészen téglából fel allithassam”, a kért telken „a ház falainak tömésére elegendő földet találék”.

⁴²BR PFL usz.ir. 1837/106.

⁴³Uo. tiszt.ir. 1836/107.

⁴⁴Uo. 1822-1823. 1.cs. No 192., 205.

⁴⁵Uo. 1835/77.

⁴⁶Uo. usz.ir. 1837/103.

⁴⁷Uo. 1838/27.

⁴⁸Uo. 1837/114.

⁵⁰Uo. 1837/78.

⁵¹Uo. 1836/402.

⁵²Uo. tiszt.ir. 1824/21.

⁵³Uo. úsz.ir. 1837/109.

⁵⁴Uo. 1818. 2.cs. No 36.

⁵⁵Uo. 1818. 2.cs. No 35.

⁵⁶Uo. tiszt.ir. 1824/169., úsz.ir. 1838/63. Novák István „rozzant” házát, 2 tábla szőlőjét 43 akó úrtartalmú boroshordóit, 27 akós kádait egyéb ingóságaival 572 vft 38 vkr-ra értékelték. Az özvegy végrendelete tanúskodik csak a 365 vft-ot érő szőlőt terhelő 213 ft adósságról. Az inventárium feldolgozás módszertani problémáira: Társadalomtörténeti Hírlevél 3-4. sz. 1990. 41-63.

⁵⁷Bácskai, Nagy i.m. 30., Csizmadia i.m. 9-10., Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban = Történeti Statisztikai Évkönyv 1963-1964. (Bp.) 110-125.

Rövidítések

- BR PFL = A Szent Benedek Rend Pannonhalmi Főlevéltára
GyL = A Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Győri Levéltára
MOL = Magyar Országos Levéltár
PRT IV-VI/A. = A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története IV-VI/A.k. Szerk.: Sörös Pongrác, Bp., 1906-1907., 1916. (A IV.k. Molnár Szulpic, az V. Németh Ambrus, a VI/A. Sörös Pongrác munkája.)

T. MÉREY KLÁRA

Két Balaton-parti város dualizmus kori történetének eltérő vonásai

Az utóbbi évtizedben többek közt két, a Balaton somogyi partján fekvő település is megkapta a városi rangot: Siófok és Boglárlelle. Mindkettő dualizmus kori gazdaságtörténetének feldolgozására én kaptam megbízást.

E témának megvannak az általános forrásai, amelyeket rendszerint a kutatások során egészít ki egy-két váratlanul előbukkanó újabb forrás: megmaradt iratköteg, visszaemlékezés vagy napló. De nem ez az elsődleges oka annak, hogy mindegyik település akárcsak minden ember – Kosztolányi szavaival élve – „egyedi példány”, múltjában másként formálódott, más jellegű külsejében, amelyet épületeinek külső formája határoz meg és belsejében egyaránt, amelyet viszont társadalmának eltérő felépítése alakít.

Ezt a „másságot” szeretném az alábbiakban bemutatni e rövid korreferátum során, rámutatva azokra a gyökerekre és forrásokra, amelyekből mindez táplálkozott, és amely bizonyos fokig máig is hat.

E két Balaton-parti település közül a mai Boglárlelle a dualizmus idején három településből állt; a nevét alkotó Boglárból és Lelléből, továbbá az azoktól kissé délre fekvő Szöllőskislakból.

A másik mai város Siófok, akkor két településből állott, amelyet csak az kötött össze, hogy mindkettőnek földesura a veszprémi káptalan volt. De ekkor még megyehatár is elválasztotta őket, mert Siófok Veszprém megye déli részén feküdt, bár temetője már Somogy megyében volt. Ugyanakkor Kiliti Somogy megye területéhez tartozott.

Boglárlelle „alkotóelemeinek” múltja nagyon eltérő. Boglár közvetlenül a Balaton-part mellett, közbirtokosok által lakott terület volt, amelyben nem éltek jobbágyok, s az „úri tulajdonosok” kezében összesen 1932 magyar hold területet jegyeztek fel 1849-ben. A határ jelentékeny része (12%) bozót és berek volt, amelyet legelőként még hasznosítani lehetett, de 5%-a teljesen hasznavehetetlen területként szerepel az összeírásban. A község kulturális színvonalát jelzi azonban, hogy már ekkor volt a faluban iskola és tanító. Az egyik közbirtokos család, a Bárányok 1836-ban „úri lakot” építettek maguknak a faluban.

A másik település, Lelle ugyancsak a Balaton mellett feküdt, de jobbágyfalu volt. Hét úri birtokos kezén volt a határ közel 3/4 része és 1846-ban 42 jobbágygazda osztozott 19 3/4 úrbéri telken, ami mintegy 652 magyar holdnak felelt meg, a közös legelőn kívül. Ebben a településben Jankovich László volt a főbirtokos. A faluban nem lakott tanító, de 1851-ben Fényes Elek statisztikájában megemlíti templomát.

A mai város harmadik összetevője Szöllőskislak. Pesty Frigyes akadémikus 1864-ban kiküldött körlevelére a falu jegyzője és bírása azt írta, hogy „rég nem magyar fajú nép” lakja a községet, „több évszázadok óta mindég apróbb nemes családok bírták ezen községet.” Az 1840-es évek megyei adóösszeírása mindössze 4 házatlan zsellért jegyzett fel a faluban. A határban sok volt a szőlő, ezért a hajdani Kislakot a „szőlős” melléknévvel ruházták fel.

Ez a település sem volt tehát jobbágyfalu, akárcsak Boglár. Lélekszámát tekintve ez volt a legkisebb, de a leghomogénebb: magyarok és katolikusok lakták. Boglár és Lellén 1851-ben vegyes vallásúaknak jelzik a lakosokat, de mindkettőben csupán magyarok éltek. A feljegyzett 13, ill. 18 zsidó már egy élenkebb kereskedelem meglétét jelzi, hiszen ez a betelepülő új etnikum rendszerint bérlo volt vagy kereskedelemmel foglalkozott.

Ezeknek a településeknek közös jellemzője az 1800-as évek közepén a viszonylag homogén társadalmi struktúra mellett a kevés földesúri hatalom, a nagy és szervezett uradalmi gazdálkodás hiánya.

Mi a helyzet Siófokon? A mai Siófok két, közel egyforma népességszámú jobbágyfalu „házasságából” jött létre, amelyek azonban még a XVIII. század folyamán kemény harcot vívtak az egy közös nagybirtokos földesúr, a veszprémi káptalan ellen. Kiliti a XIX. század elején a káptalani allodialis uradalmak egyik központja volt, Siófokon pedig egy katonai stációállomás volt, amely gyakran adott panaszra okot, hiszen a katonaság állandóan fuvart, forspontot követelt a jobbágyfalutól.

Népes magyar falu volt mindkettő, 1851-ben Kilitiben több mint másfél ezer, Siófokon több mint ezer lakost jegyeztek fel a geográfiai szótárban. A határok mindkettőben tágasak voltak, katolikus templom és plébánia mindkettőben volt, sőt Kilitiben még református templomot is feljegyeztek. A zsidóság (10, ill. 12 fő) jelzi a kereskedelem jelenlétét. Az úrbéri per, amely a földek cseréjének követelésével nagy felháborodást keltett a jobbágyok körében, még a reformkorban katonai karhatalmat is zúdított a siófokiak nyakába. Az úrbéri per során a legelő és erdő elkülönítése is feszült viszonyt teremtett az 1850-es években a volt földesúr és hajdani jobbágyai közt mindkét településen. Ugyancsak mindkét helyen a szántóföldi gazdálkodáson kívül állattenyésztésre utalnak a viszonylag tágas legelők. Szőlő mindkét határban volt. A káptalannak tágas allodialis birtoka, majorsága Kiliti határának mintegy 73%-át foglalta el. A ránkmaradt káptalani jegyzőkönyvek szerint rendszeresen jártak oda vásárolni az 1850-es években a környékbeli nagyobb települések és távolabbi vidékek kereskedői kukoricát, búzát, árpat, repcét és állatot. Az uradalom jelentős összeget szerzett a balatoni halászat bérletéből, továbbá a csárdák, a vendégfogadók és különböző pálinka-, bor-, húskimérés jogának bérletéből is. Mindkét településben jelentős volt a malmok száma, amelyeknek haszna ugyancsak a földesurat illette. E két településen tehát egy jó haszonnal dolgozó nagyuradalom mellett gazdálkodhattak az 1850-es évek úrbéri pereit után szabaddá vált parasztok. Ez már önmagában is nagy eltérést jelentett a két mai város kialakulásának kezdeti stádiumában.

A másik döntő mozzanat a települések dualizmus kori fejlődésében a társadalmi szerkezet alakulása. Ennek több összetevője van. Az egyik legfontosabb kérdés a gazdasági élet területe: miből élt a népesség. Az 1876-os évből fennmaradt soproni kereskedelmi és iparkamarai felmérés szerint Bogláron ekkor a kereskedelem játszott jelentős szerepet. A viszonylag nem népes faluban (1869-ben 616 lakosa volt) 8 gabonakereskedő és 7 segédje élt meg jól és fizetett jelentős évi jövedelemadót. Ehhez képest az ipar viszonylag gyenge, s halászatból csupán egy vállalkozó élt. Szőlőskislakon nem volt kereskedő és az iparosok csak a falu közvetlen szükségletét elégítették ki (kovács, mészáros, molnár). Egy téglavetőt jegyeztek fel még itt, akinél 4 férfimunkás dolgozott tavasztól őszig.

Lellén ugyancsak hiányos az ipar, bár itt már feljegyeztek 2 takácsmestert, asztalost, bognárt is a kovácson kívül. Kocsmáros mindhárom helységben volt.

A három település közül Boglár volt a leggazdagabb, az 1876-ban befizetett jövedelemadó-összegnek több mint háromnegyedét – az ipar és a kereskedelem területén – itt rótták le. Pedig Lelle jóval népesebb volt, s már az 1870-es években itt volt a körjegyző székhelye is.

A századfordulóra Boglár lakosainak száma az 1850-es évekhez képest megháromszorozódott, Lellén csupán kétszeresére nőtt, és Szőlőskislakon a népességyarapodás még kisebb arányú volt. Boglár fejlődését nagyon elősegítette a vasút, amely előbb postai elosztó szerepet juttatott neki, utóbb pedig vasútállomást. 1910-ben a mezőgazdasággal foglalkozók arányát már meghaladta az iparral foglalkozóké. A kereskedelem és a közlekedés dolgozóinak aránya

is igen jelentékeny. Viszonylag nagy az értelmiségi réteg és jelentős számú napszámosa van. A házi cselédek magas aránya pedig már a Balaton idegenforgalmi jelentőségének növekedéséről árulkodik, akárcsak az ekkor még szokatlanul nagy „egyéb” kategória.

Lellén még erősen mezőgazdasági foglalkozású többséget találunk ugyanekkor, Szőlőskislakról nem is beszélve, ahol a kereskedelemben dolgozók száma a századfordulón jelentéktelen, s a közlekedésben nem jegyezték fel senkit 1910-ben. A vasút alig jelent fejlesztő erőt, bár Lellén már ekkor találunk vasútállomást. Lelle is, Boglár is szerepel a balatoni fürdőhelyek listáján, de Szőlőskislak már csak a kiszolgáló, árutermelő szerepet kaphatott ebben a helyi munkamegosztásban. E vonatkozásban is háttérbe szorult, hiszen fő terméke, a szőlő a nagy filoxéra idején elpusztította a falu jellegét adó fő jövedelemforrást. Ekkor a Balaton mellékéről el is vándorolt a népesség egy része, amint ezt a terület egyik nagy ismerője, Sziklay János és a néprajzkutató Jankó János egyöntetűen megállapította. Ez a sors érte a régi balatoni halászokat is, akiket a nagybirtokosok által jövedelmezőbbé tenni szándékozás haszonbérllőkkel váltott fel. Ezek már modernül, kizsákmányoló módon pusztították a tó híres halállományát. Az elvándoroltak helyébe újak jöttek, vállalkozószelleműek; beleépültek a régi társadalomba s vitték magukkal annak hagyományait.

A századfordulón e három falu határában is kialakult néhány 100 holdnál nagyobb birtoktest, ahol modern állattenyésztés és szántóföldi gazdálkodás folyt, és amelyek friss áruval látták el a balatoni üdülőhellyé kibontakozni kezdő két falut. Jelentős volt a gyümölcsstermesztés Lellén, de ugyanakkor a kisbirtokos réteg elszegényedése is jelentős volt. 1910-ben a mezőgazdasági népesség 50%-a volt mezőgazdasági munkás vagy cseléd. Boglárán Gaál Gasztonnak, Lellén és Szőlőskislakon a Jankovicsoknak volt nagyobb birtoka.

Az ipar szerkezetét tekintve, Boglárán volt az a legteljesebb, de Lellén már 1893-ban – egy ottani lakos, világot járt nyugdíjas hajóskapitány révén – egy „selyemgyárat”, üzemet is találunk. A lellei első gyári munkásnőket azonban még gúnyolták.

Boglárán még Széchenyi István létesített kikötőt a reformkorban. Ez egyike volt azon keveseknek, amelyek a szabadságharc után is megmaradtak. 1910-ben a korabeli leírások városi rendezettségű, tiszta falunak tüntetik fel Boglárt. A körjegyzői funkció nyilván rendezett és látogatott faluvá tette a hajdani mezőváros Lellét is. Ugyanakkor a szőlő pusztulása külsejében is elszegényítette Szőlőskislakot. Három település más és más arculattal, a két elsőnél másfél ezernyi lakossal, Szőlőskislakon pedig félezer, jobbra a földet túró paraszti népességgel. Fejlődő középbirtokok, elszegényedett és idegenforgalomra támaszkodó polgárosodó paraszti rétegek, továbbá agrárproletárok jellemzik mindhármát a dualizmus idején.

Siófokon 1876-ban óriási az eltérés a két azonos népességszámú település, Kiliti és Siófok iparosainak és kereskedelemben dolgozóinak létszáma között. Míg Kilitiben mindössze két kereskedőt és 28 ipari vállalkozót találunk, Siófokon 46 ipari vállalkozó, 41 kereskedő és 1 bank dolgozott már ekkor! Ezt nyilvánvalóan elősegítette az, hogy a Buda-Nagykanizsa vasútvonal megépülésekor azonnal vasútállomást is kapott, s itt volt a Balatonfüred felé vezető hajóút kikötője is. Mivel a Balaton északi partjának sokáig nem volt vasútja, ez volt a főváros számára a legjobb megközelítési lehetőség a viszonylag korán nagy hírnévre szertett Balatonfüredre.

Érdekes módon, Siófok esetében már a mezővárosi rang elérése körül is voltak viták. Hiszen e településnek már az 1860-as évek óta vásártartási joga volt, mindamelletts mezővárosi joggal nem rendelkezett. A győri adóhivatal ezt nehezmenyezte is, hiszen igazságtalan és aránytalan helyzet alakult ki azzal, hogy – mint írták – „egy község iparúzóit, kik az ottani élénk forgalomnál fogva a legjobb keresetnek örvendenek, személyi kereseti adóval hasonló fokozat szerint, mint bármely más jelentéktelen falu iparúzóit rovasának meg.”

Siófok nem tört ekkor városi rangra, kényelmesebb volt az alacsonyabb adófizetésre kötelezett nagyközségi státus. Kereskedelmi központ jellegét mindamellett az is jól mutatja, hogy a századfordulóra a zsidó népesség aránya elérte a 23%-ot, míg Kilitin a protestánsok arányának ellőretörése volt megfigyelhető. A veszprémi káptalan korszerően kiépített uradalma nagyrészt Kiliti határában feküdt, és Siófok szabadabban indulhatott polgárosodásnak. Ha a lakosság foglalkozás szerinti arányát vizsgáljuk, Kilitiben 1900-ban és 1910-ben is döntő szerepet a mezőgazdaság játszott. Siófokon ez már háttérbe szorult, és a lakosságnak egyre nagyobb rétege dolgozott az iparban és a kereskedelemben. A közlekedésben dolgozók aránya 1900-ban és 1910-ben is megnőtt, míg a napszámosoké csökkent. A házi cselédek aránya Siófokon Bogláréval közel azonos, Kilitiben kisebb. Siófok „városiasabb”, Kiliti, mely nem számított balatoni fürdőhelynek, falusiasabb jellegű.

A két falu külső arculata a század végére átalakult. Vasútállomás, posta- és távirdahivatal található bennük. Kiliti határának peremén külön fürdőtelep alakult ki Vilma-telep néven. 1910-re Siófokon a kereskedelem kisebb hanyatlása figyelhető meg, ennek oka a Dombóvárra áttérő vasúti forgalom megnövekedése. 1911-1913 között már bevezették a villanyt, csatornáztak, vízvezetékét építettek és a főutcán aszfaltozták a gyalogjárdát. A részvénytársaság, amely Siófokon a fürdőt igazgatta, komoly beruházásokat tett, s ez vált Budapest lakosainak első balatoni fürdőhelyévé. A főváros polgárságának nagy része itt nyaralt.

Kilitin viszont motorcsónakgyárat létesítettek 1888-ban. Mindkét település fejlődése egyenes vonalú volt, bár nem azonos intenzitású. A népesség száma 1851-1910 között Kilitin 54, Siófokon 155%-kal nőtt. 1910-ben Kilitin 2415, Siófokon 2768 lakost találunk. Népességszámban tehát jóval felülmúlták a másik Balatonparti településcsoportot, az akkor összesen 3487 lakost számláló 3 somogyi települést, a mai Boglárlellét. 1910-ben a 3 utóbbi településen (a villatelekkel együtt) 667 házat számláltak meg, Siófokon és Kilitin pedig 914-et.

Kérdés, hogy e fejlődési különbözet mögött milyen tényezők húzódtak meg.

Kétségtelenül nagyon hatott erre az a földrajzi környezet, amely Siófokot és a fővárost a Balatonnal összekötő fontos állomássá tette. Hatott az a vállalkozó szellem, amely jelentékeny tőkebefektetéssel előmozdította ennek a fürdőhelynek kialakítását és modernizálódását. S nyilvánvalóan mindkét fél részére hasznos volt a nagybirtoküzem a maga élelmiszerellátó képességével, és a kisparaszti gazdaságok termelése is. De belejátszhatott ebbe az is, hogy a nagybirtokkal mindig harcba kényszerült paraszti lakosság megedződve és szabadon kezdhett a termelőmunkához.

Boglárlelle esetében már a fővárostól való nagyobb távolság, a középbirtokosok kevésbé tőkeerős uradalmával való együttélés nem tette lehetővé ezt a dinamikus fejlődést. E fürdőhelyek kevésbé kényelmesek és kevésbé modernek. Látogató közönségük is más rétegekből tevődött össze. Gyógyító és pihentető hatásuk azonban épp olyan, mint a modern Siófoké.

*

(Az előadottakra vonatkozó teljes forrásanyagot lásd: *T. Mérey Klára: Boglárlelle története Világostól az őszirőzsás forradalomig*. In: *Boglárlelle*. Szerk. *Laczko András*. Boglárlelle, 1989. 163-201., Uő: *A jobbágyfalutól a fürdővárosig (1849-1918)*. In: *Siófok*. Szerk. *Kanyar József*. Siófok, 1989. 193-220.)

LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA

A városiasodás jelei Dorogon (XIX-XX. század)

A város nagyobb lélekszámú, többnyire iparral, kereskedelemmel, kulturális és szociális intézményekkel rendelkező települési forma. A környékbeli falvak és szórványtelepülések lakói számára is igazgatási, igazságszolgáltatási, kulturális központ és piachely. „A városiasodás legfontosabb történelmi előfeltételei: a fejlett társadalmi munkamegosztás, a rendszeres árucserre és az állami szervezethez. A város általában autonóm vezetésű társadalmi egység;”¹ az állami szervezeten belül helyi egység; a község pedig a közigazgatás legkisebb önálló kormányzati egysége.

Az 1871:18., az 1886:22. tc., a községi törvények és az 1929:30. tc. a községnek három fajtáját különböztette meg: a *megyei* (1929-ig: rendezett tanácsú) *várost*, a *nagyközséget* és a *kisközséget*.² A vizsgált település végigjárta a fejlődés minden állomását, ezért utalunk a törvényben megfogalmazott formákra, előírásokra.

Magyarországon is, mint Európában általában, az első városok a folyók átkelési szakaszain, a királyi, valamint egyes püspöki székhelyeken létesült vásárhelyekből alakultak (pl. Esztergom, Győr, Székesfehérvár). A magyar városok kiváltságait a királytól kapták, aki gazdasági támaszt látott bennük, ezért szorgalmazta fejlődésüket. „A földesurak saját falvaik városiasításával igyekeztek meggátolni jobbágyaik városokba vándorlását. Így jöttek létre az oppidumnak nevezett jobbágyi jogállású mezővárosok. ...A magyar városfejlődés további útját a török hódítás, a Habsburg gazdaságpolitika és a nemesség városellenes magatartása jelentősen befolyásolta.”³ A magyar városfejlődés a XVI. században ismét lelassult. Lényeges fejlődésre csak a kapitalizmus viszonyai között került sor. A városiasodás jelei a települések fejlődésével párhuzamosan szaporodtak építkezés, portalanított kövezett utak, terek, gondozott parkok, csatornázás, jó közvilágítás, közművesítés stb. formájában. De megmutatkozott a városokon belül a gazdagok és a szegények, a munkások lakta részek elkülönülése, a városi lakosság számának növekedése is.

Magyarországon a klasszikus városfejlődési modellt nehéz megtalálni; a sz. kir. fejlődés a magyar mezővárosokra már nem jellemző. Minden mai város sajátos fejlődési utat járt be, s ez Dorog esetében is megállapítható.

Dorog földrajzi helyzete, viszonyai

Dorog, a szénmedence legjelentősebb települése 1984. január 1-től lett hivatalosan város; 1950-től, a járások megszűnéséig járási székhely volt. Szerintem kissé megkétszerezte el a városi rangot.

A Pilis és a Gerece találkozásánál, a Pilis hegység nyugati szélén fekszik, melyet északon a Duna, keleten a Pilis, Dobogókő és a Prédikálószték, nyugaton a Gerece határol. „A Pilist és Getét⁴ elválasztó völgy északi végénél 150 m tengerszint feletti magasságban megtelepült falu határának nyugati sarkán a mészköves Kis- és Nagy Kőszikla a Gete tömbjéhez tartozik. A határ nagyobb része homokos, helyenként köves területből áll.”⁵

A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy Dorog és környéke az őskortól szinte minden, itt megjelent népnek lakhelye volt. A Duna vonalán kiépített római védelmi vonal (limes) fő hadi és kereskedelmi útvonala, a limes-út a mai Dorog területén haladt keresztül.⁶

A honfoglaló magyarok is korán meghódították Dorog vidékét. 1896 után az új település kialakulásában jelentős szerepe volt a továbbra is használatban lévő, az Aquincumot (Óbuda) és Brigetiót (Szöny) összekötő római útnak – a mai 11-es út tkp. a római utat követi –, valamint a fejedelmi és királyi székhely, Esztergom közelségének.⁷

A XIII-XIV. századi birtokadományozási oklevelek adataiból visszakövetkeztetve megállapítható, hogy Dorog beletartozott a királyi család Esztergom környéki összefüggő birtoktömbjébe.

Dorog első írásos említésének idején, 1181-ben már az esztergomi káptalannak volt itt birtoka.⁸ A XIV. században, Károly Róbert hatalmának megszilárdulása után feltehető, hogy a káptalan mindent megtett annak érdekében, hogy székhelye, Esztergom közelében minél több település fölött szerezze meg a hatalmat. Dorog fontosságát az is indokolta, hogy a fontos kereskedelmi útvonal átmeneti forgalma, Dorogon vámhely létesítése, a vámszedési jog megszerzése a tatárjárás után a káptalant dús anyagi haszonnal kecsegtette.⁹

Esztergom elfoglalása után (1543) Dorog véglegesen a törökök kezére került, és mivel a hadak útjában, a határvidéken feküdt, hamarosan el is pusztult.¹⁰

A török utáni *újratelepítés* a XVII-XVIII. században Dorog történetében is teljesen új fejezetet jelentett.

A török kiűzése után az esztergomi káptalan *németeket* telepített Dorogra; 12 családot. A település az országot mentén feküdt, így változatlanul sokat szenvedett az átvonuló katonaságtól,¹¹ majd a Rákóczi-szabadságharc idején a kurucoktól és a labancoktól is. Igen sokan el is pusztultak. Sok község újra elnéptelenedett.¹²

Az 1712-ből származó első *vármegyei összeírás*ban az esztergomi járás 17 települése (511 adózó) között *nem szerepelt Dorog*, Nyergesújfalu, Süttő. Az 1715. évi *országos összeírás* az esztergomi járás 21 helységében 638 adózót tartott nyilván; ebből *Dorogon* 35 jobbágycsaládot (10 magyar, 25 német).¹³ A *folyamatos, szervezett betelepítést* mutatja pl., hogy a Mária Terézia uralkodása alatt készült urbáriumok jó néhány községben a nép nyelvén íródtak; így Csolnok, Dorog, Nyergesújfalu, Süttő, Tokod községben német, Csév, Keszölc, Sárísáp, Dág községben szlovák nyelven.¹⁴

Dorog földrajzi helyzete, kedvező természeti adottságai hol előnyt, hol hátrányt jelentettek a település élete, fejlődése szempontjából. Így érthető a *Bél Mátyás* monográfiájában (1730) olvasható azon mondat, hogy a falu szegény, van postaállomása és vendégfogadója. Földrajzi helyzetével függ össze az is, hogy még a XVIII. században is az adóterhek, a porció, az átvonuló katonaság terhei jelentették a legnagyobb gondot.¹⁵ A II. József-féle *1784-es népszámlálás* határhoz a megye településtörténetében. Nagyjából ekkor zárult le a török utáni újratelepítés folyamata.

A szén, a szénbányászat, az ipar megjelenése, hatása a településre az önkényuralom, a kiegyezés korában, a XX. század első évtizedeiben

A dorogi szénmedencében 1781-re datálható a szén felfedezése, a bányászkodás kezdete, amely a XVIII. század II. felétől a település életének meghatározó tényezője lett. A Rückschuss-fivérek (Ruhr-vidéki bányászok) ekkor kezdték meg Csolnokon, a káptalan birtokához tartozó Niklasberg-dűlőben a szén feltárását.

Dorog határában 1850-ben kezdték meg a barnaszén bányászását. 1859-ben *Fényes Elek* azt írta, hogy Esztergom megyében nemes ércek nincsenek, de kőszén-, márvány- és kőbányában óriási kincs fekszik. Évi „középszámítással” a dorogi bányából 240 000 q, a szénmedence bányáiból összesen 1 390 000 q szenet termeltek ki. Márványbányát is találtak Dorogon, de nem művelik, „mivel az ottani szőlőhegy alját képezi”. Igen jó mész is van Dorogon is. A *megye országhutjai* (ami a szén országhuton, szekérrel történő szállítása szempontjából nem mellékes) jelentősek; kár, hogy nincsenek karbantartva. A jelentősebbek közé tartozott az Esztergom-Dorog országhut. Ami új adat s említendő a Bél Mátyás által 1730-ban írt monográfiához viszonyítva: volt a településnek katolikus temploma, parókiája. Határterülete 1894 (1500 n.öles) hold, ebből szántóföld 847 hold. Az esztergomi káptalan 272 holdat bírt Dorog határából.¹⁶

Az Esztergom megyei bányászat volt a Duna-gőzhajózás fő szállítója az 1850-es évek közepéig.

Hogy Dorogon már 1850-1851-ben bontakozó kisiparról, kiskereskedelemről beszélhetünk, jelentősebből, mint általában a hasonló településeken, annak magyarázata Dorog kedvező fekvésében keresendő (nemzetközi út mentén, fontos kereskedelmi útvonal mellett feküdt, postaállomása volt).¹⁷

Dorog fejlődését nehéz más bányásztelepülés (pl. Salgótarján) fejlődéséhez viszonyítani, hiszen a két település jellegében meglévő hasonlóság merőben más körülmények között bontakozott ki. Salgótarján 1867-ben már három olyan létesítménnyel rendelkezett, amely meghatározta a település fejlődését. A község az egész medence bányászatának centruma volt; a vasfinomítóval lerakták a későbbi vasipar alapjait, amely 1881 után – midőn a Rimamurányi Vasművel a fúzió létrejött – mint a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt évtizedek alatt megduplázta a termelését.

Dorogon 1867-ben megvoltak azok a feltételek, amelyek a település fejlődését szinte napjainkig meghatározták. 1863-ban Drasche Henrik bérlő; majd miután a dorogi közszéntepek használati jogát átruházta, az új bérlő, a Kőszénbánya és Téglagyár Rt és az esztergomi főkáptalan, mint tulajdonos között 1868-ban jött létre szerződés a szén kitermelésére. Az Első Dunagőzhajózási Társaság és több pesti gyár volt a fő vásárló, de a kedvezőtlen szállítási lehetőségek miatt a szénmedence kiaknázása lelassult.¹⁸ Haszonbérleti szerződést kötött 1889-ben a Kőszénbánya és Téglagyár Rt Dorog községgel, mint erkölcsi testülettel és a dorogi földbirtokosokkal szénkutatás és -bányászat céljából, valamint 1890-ben, hasonló céllal a dorogi rk. plébániával.

Az esztergomi szénmedence „aranybánya” volta, lehetőségeinek kiaknázatlansága, a *vasút hiánya* közismert jelenség volt a múlt század II. felében, holott az egész országnak szüksége volt e bányavidék szénére. Kitermelésével, elszállításával jól járt volna a bányatársaság, a vasút, a fejlődő gyárpar s még Dorog lakossága is jól járt volna!¹⁹

A közlekedés, a vasúti összeköttetés hiánya egyre fojtogatóbb volt a megyeszékhely, s a bányászat szempontjából egyaránt. Esztergom, ha befagyott a Duna, megszűnt a vízi közlekedés, el volt vágva a külvilágtól. Ha a kitermelt szén szállítása akadozott, nem hozta, nem hozhatta azt a hasznot, azt a fejlődési lehetőséget, amit egyébként hozhatott volna! A *vasútépítési szándék* terén találkozott a magyar nagy- és középirtokos osztály, a burzsoázia, az osztrák ipari és banktőke érdeke. A *közvetlen vasúti összeköttetés* Budapest-Esztergom között (52 km) végül két részletben valósult meg a múlt század végén; az ünnepélyes megnyitó 1895-ben volt Óbuda-Esztergom viszonylatban, 1896-ban a Budapest nyugati pályaudvar-Esztergom közötti szakaszon. A Dorog vasútállomástól a dorogi altárnáig vezető szárnyvasút építése 1899-ben valósult meg.²⁰

A vasútépítés késleltetésébe országos érdekek (a kormány inkább a Buda-Győr közötti, illetve a Buda-Újszónyi vasút megépítését sürgette, pártfogolta) és a szűkebb gazdasági érdekek egyaránt belejátszottak. Az esztergomi medence fejlesztésének háttérbe szorítása valószínűleg azokban a nagytőkés érdekelletetekben keresendő, amelyek a dorogi szénbányák kifejlesztése miatt csaptak össze. Az a tőkéscsoport, amelyik a salgótarjáni szénbányák fejlesztését sürgette, gátolni igyekezett a dorogi térség, vele Esztergom nagyipari fejlődését, holott Salgótarjánban ekkorra a bányászat óriásit fejlődött.²¹

A *dorogi szén szállítási gondja* szükségessé tette az *Esztergom-Almásfüzítő* közötti helyi érdekű vasútvonal (53 km) mielőbbi megépítését, amely végül 1888 és 1891 között valósult meg.

1897-ben a két vasútvonalat, a két érdekeltséget egyesítették. Az Esztergom-Almásfüzítői érdekeltség átvette a Budapest-Esztergomi vasút engedélyét, jogait, kötelezettségeit. A cég új neve *Budapest-Esztergom-Füzítői helyi érdekű Vasút Rt*. Főként szén, mész, cement, téglá szállításával, de személyszállítással is foglalkozott az új Rt. Létrejött tehát a kapcsolat, új

lehetőséget teremtve az egész szénmedence számára.²² 1898-ban a Kőszénbánya és Téglagyár Társulat a dorogi bányára kötött szerződést átengedte az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Rt-nek. 1892-ben Dorog lett a bányafelügyelőség székhelye.²³

A hajdani szegény faluból egyre gazdagodó bányatelep, a káptalani uradalom jobbágjából egyre nagyobb létszámban a föld alatt dolgozó *bányásztársadalom* kialakulása játszódott le a múlt század II. felében, a század végén Dorogon, a dorogi medencében. Ugyanakkor szinte különböző fejlődési folyamatok láthatók a községben, a bányatelepen.

A *dorogi szénmedence szénjoga* a XX. század elején a két nagy érdekelttség, a MÁK Rt és az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Rt érdekelttségébe került; utóbbiban a Salgótarjáni Kőszénbánya (SKB) Rt vállalt érdekeltiséget 1898-ban. A dorogi szénmedencében fellépő gyakori *vízbetörés* gondjait a XX. században a MÁK Rt egyedül megoldani nem tudta. Ezért kérte mint haszonbérelő, az esztergomi főkáptalan hozzájárulását (1904-ben) az SKB Rt-vel való egyesüléshez.

1911-ben, az újabb szénrétegek felfedezésével a *dorogi szénbányászat* új fejezete kezdődött. Az első világháború ugyan hátráltatta a bányatelep fejlődését, mégis ez idő alatt készült el a bányakolónia, a 40 ágyas bányakórház; bővült a tisztviselői, altiszti telep; a bányatelep vízvezetékét kapott, fásították.

Az 1920-as években épült Dorogon a Munkásotthon, a hatalmas sporttelep, újabb lakások, a homokvasút, 1926-1932-ben a bányatelepi templom.²⁴

Lassan bontakoztak ki a *szénkitermelést kiegészítő iparágak* (szénfeldolgozóipar, karbidgyár, mészégető, üveg-, cementgyártás stb.) és fejtették ki jótékony hatásukat a lakosság megélhetésének, életkörülményeinek alakulására. Talán a *kisipar* jelenléte volt még említésre méltó Dorogon és környékén. Feltehetően itt is a település kedvező természeti adottságainak szerepét kell látnunk.

A kiegyezés korában a budapesti Ipar- és Kereskedelmi Kamarához tartozott Esztergom megye. A vármegye területén az 1868:6 tc. értelmében 421 iparos és 146 kereskedő bírt választójoggal. Ebből a *dorogi szolgabíróság* területéhez tartozott 39 iparos és kereskedő; Dorogról 7 iparosnak és kereskedőnek volt választójoga.²⁵

Önálló kereskedelem nem bontakozott ki Dorogon a múlt században. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy a mindenütt jelenlevő házalókereskedők mellett Esztergom közelsége s Dorog bányásztelepülés jellege miatt inkább a környező települések vásárai biztosították a lakosság számára a rendszeres áruellátást.

Az ipar, kisipar, kiskereskedelem alakulásának, a városiasodásnak feltétele a vasúti közlekedés mellett az *utak, hidak* száma, állapota, a *posta, hírközlés* fejlesztése, a *villamosítás* elterjedése. Ezen a téren a századvég, a századforduló idejéből igen csekély eredményről szólhatok; pl. 1890-ben a Dorog-Kirvai, 1893-ban a Dorog-Nagykálnai törvényhatósági közút javítása; a Budapest-Bécsi állami közút állandó ellenőrzése említhető, mint a lakosságnak munkaalkalmat jelentő, másrészt a település életét, küllemét befolyásoló tényező.²⁶

Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtárából idézzünk az 1924., 1926-1927. és az 1931. év adataiból. Több szempontból tanulságos az adatsor.

Egyes közigazgatási hivatalok, foglalkozási ágak, ipari, kereskedelmi egységek megléte már határozottan a *városiasodásra* utal.

Dorogon a vizsgált években volt adóhivatal, anyakönyvi hivatal, állampénztár, a Budapest-vidéki, illetve Pestvidéki Pénzügyigazgatóság fiókja, csendőrőrs, elemi iskola, gyógyszerár, járásbíróság, községi jegyző (jegyzői hivatal), orvos (1924:3, 1926-1927:4, 1931:5, községi-, bánya- és fogorvos), postahivatal, pénzügyi biztosító, róm.kat. templom, távbeszélő, távíró, törvényszék, vasútállomás; az eddigieken túl 1926-1927-ben már volt adóügyi jegyző, később állatorvos is. Az iparosok, kereskedők, üzemek száma az alábbiak szerint alakult:

	1924-1926	1926-1927	1931
asztalos	4	4	1
borbély	4	4	1
bognár	1	2	2
bornagykeresk.	—	—	1
csizmadia	?	2	1
divatárkeresk.	—	—	2
fuvaros	29	44	?
fűrészelt faárugyár	—	—	1 (SKB RT)
gyógyszertáros	1	1	1
hetes és mészáros	—	—	3
kádár	1	1	?
karbidgyár	—	—	1 (SKB RT)
kávéháztulajd.	1	1	?
kocsmáros	2	2	?
kovács	2	2	1
kőfaragó	1	1	?
kőműves	4	6	2
könyvkeresk.	1	1	?
malomtulajd.	1	1	1
mészáros	2	5	?
mészipar	—	—	2 (Hungária Mész- ipar RT d-i gyárt. SKB RT)
mozitulajd.	2	2 (Bánya mozgó, Új mozgó)	1 (kulturmozi)
nyomda	1	1	?
órás és ékszerész	—	—	1
papirkeresk.	—	—	1
pék	1	3	?
pénzüintézet	—	—	1 (Dorogi Takp. RT)
sörraktár(os)	—	—	1
szabó	5	5	?
szálloda és vendég- lótulajd.	—	—	1
szatócs	2	?	?
szénbányák	2(Eszt.-Szászvári KB RT, MÁK RT)	3 (mint előző, + SKB RT)	1 (SKB RT)
szűgyártó	3	1	?
szikvízgyár	—	1	?
szövetkezet	2 („Hangya” Dorog vidéki bányászok gazd. szövetkezete)	3 (mint előző, + Dorogi „Hangya”)	?
szülésznő	2	4	?
temetkezési v.	—	—	1
vegyeskereskedés	4	3	2
vendéglős	5	10	2
villamosművek	1 Eszt. vid. vill.RT)	1	?
villanyszerelő	1	1	?
villanytelep	?	?	2 (Dorog vidéki vill. RT, SKB RT)

Az 1931. évi adatok alakulásába nyilván belejátszott az 1929-1933-as gazdasági válság.²⁷

A mezőgazdaság szerepe Dorog fejlődésében (birtokviszonyok, egyéb mezőgazdasági jelenségek)

A bányászat megjelenése előtt Dorog lakosságának fő megélhetési forrása a szőlőművelés, a kétszeres a burgonyatermesztés volt. A bányászat, az iparosodás térhódításával, a lakosság számának növekedésével arányban nőtt Dorog szántóterülete. Valójában nem a határ nagysága változott, hanem mivel nagyobb beépíthető földterületre, megművelhető szántóföldre volt szükség, erdő-, legelőterületet, irtásföldet, földadó alá nem eső területet tettek hasznosíthatóvá.

Érdekes összevetni a föld területének, a művelési ágak alakulásának alábbi adatait:

Év	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Műv. alá nem eső	Összes (kh)
1859	847	–	–	–	–	–	–	–	1884 (főkáptalané 272)
1895	1195	6	145	97	312	150	2	29	1938 (186 gazdaság)
1913	1224	21	139	76	249	157	3	133	2002
1935	911	37	107	59	226	209	3	440	1992

Az 1897. évi gazdacímtár szerint Dorogon nincs 100 hold feletti tulajdonos, nagygazda.

Az 1925. évi gazdacímtár szerint Dorogon 100 hold feletti tulajdonos, nagygazda:

– Dorog nk. úrbérései tulajdonában	208 kh
– Esztergom rk. főkáptalan tulajdonában	373 kh
– Esztergom-Szászvári KB Rt tulajdonában	<u>128 kh</u>
	709 kh

Az 1935. évi gazdacímtár szerint Dorogon 100 hold feletti tulajdonos, nagygazda:

– Dorog nk. tulajdonában	222 kh
– Esztergom rk. főkáptalan tulajdonában	362 kh
– MÁK Rt tulajdonában	4 kh
– SKB Rt tulajdonában	<u>287 kh</u>
	875 kh ²⁸

Az országos érvényű rendeletek, pl. az 1869. évi, a kötött birtokok kiterjesztését szabályozók éreztették hatásukat Dorogon is; *emelkedett az egyházi birtok* területe. Folytatódott, fokozódott a tőkés bérleti rendszer elterjedése.

A kiegyezés korában a kedvező értéksítési lehetőség, a kiszélesedett belső piac következtében nőtt a földbirtokosok bevétele. De az iparosodottság, az urbanizáció alacsony foka, az élelmiszeripar vezető szerepe korlátozta a belső piac bővülését. Az 1870-es évek végén Európa-szerte kibontakozó *agrárválság* súlyosan érintette a magyar mezőgazdaságot, s kényszerítette az agrártermelés modernizálásának megvalósítását, a belterjes művelés kiterjesztését.²⁹

Felemás ez a fejlődés, városiasodás, amely folyamat a XX. században, a középbirtokok (100 holdon aluli) és a 100 holdon felüli birtokok számának növekedésével bizonyos rétegek számára magasabb szinten határozta meg a megélhetési és életkörülményeket. De jelentős az alacsony szinten élők száma; az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai szerint az összes „földbirtok” száma 449. Ezek megoszlása a következő volt:

1 kh-nál kisebb, szántóföld nélküli	127
1 kh-as szántóföldes	224
1 kh-nál nagyobbak	
1-5 kh-as birtok száma	42
5-50 kh-as birtok száma	50
50-100 kh-as birtok száma	3
100-500 kh-as birtok száma	3
500 kh feletti	-
	449

Az 1 kh-nál kisebb és 1 kh-as területből álló „birtokok” száma 351, az össz-birtok 78,1%-a. Nem kell bővebb kommentár ahhoz, hogyan éltek ezek a „tulajdonosok”; nyilván „kétlakiak” voltak, a bányából és a mezőgazdaságból éltek vagy a gazdag parasztnál, nagybirtokosoknál vállaltak rendszeres munkát.³⁰

A múlt század utolsó negyedében kibontakozó *gabonaválság*, a szőlőkben pusztító filoxéra, sőt az aszály (1894), máskor a sok eső (1898, 1898) elsősorban a középbirtokosok szegényebb rétegét, a kisbirtokosokat sújtotta, hiszen pénz, olcsó hitel nélkül még a megélhetésük is veszélyben volt időnként, nemhogy a kor követelményeivel (új termelési struktúra, technika elterjesztése, gépesítés bevezetése, állattartás (pirostarka tehének), kisállattartás (juh, sertés, baromfi) fokozása, a kapásnövények termesztése stb.) lépést tudtak volna tartani.³¹

A gazdasági élet hatása a település egészére az egyes történelmi korszakokban

A népszámlálási adatok szerint Dorog lélekszáma a következőképpen változott:

1784.	462 fő	1910.	1949 fő
1869-70.	1161 fő	1920.	3943 fő
1880.	1163 fő	1930.	5863 fő
1890.	1363 fő	1940.	8120 fő
1900.	1966 fő		

A szénbányászat megjelenésével megindult változás legszembetűnőbben a lakosság létszámának alakulásában jelentkezett. Az anyakönyvi adatok szerint a bányász szülők jelenléte 1843-tól szemmel látható.

Dorogon is a múlt század végén kezdődött az agrárproletárok áramlása a *bányák, ipari üzemek felé* (agrárválság, szőlők pusztulása). A lélekszám-emelkedés a századfordulón szinte megállt. Aztán a dorogi szénbányászat 1911-ben kezdődő új fejezete a település lélekszámának alakulásában is tükröződik, s ez a rohamos lélekszám-emelkedés az elkövetkező évtizedekben is megmaradt; túlsúlyban a letelepült, bevándorolt bányász, iparos réteg, s szinte beolvadt, felszívódott a régi falu lakossága, más bányásztelepülésekhez hasonlóan. A betelepültek otthonra találása hosszú folyamat volt, amely feltehetően szintén késleltette Dorog várossá fejlődését.

Dorog lakosságának *nemzetiségi összetétele*: 1900-ban a lélekszám 1966, ebből német anyanyelvű 1369, magyar 477, szlovák 55, szerb 3, horvát 1, egyéb 61; magyarul beszél 1027. 1910-ben az 1949 főből német anyanyelvű 1202, magyar 699, szlovák 40, egyéb 8; magyarul beszél 1206.³²

A lakosság *foglalkozási* statisztikája a gazdasági változásoknak megfelelően alakult. Kiemelkedik a bányászatból élők száma; 1900-ban majdnem az összlakosság (keresők és eltartottak) fele. A mezőgazdaságból élők az összlakosság 27,9%-át teszik ki. 1910-ben csökkent a mezőgazdaságból, a bányászatból élők száma 1900-hoz viszonyítva; az előző 23,9, az utóbbi 41,09%-ot tett ki. Emelkedett viszont (1900-hoz mérten) a közlekedésből, közszolgáltatból, egyéb foglalkozási ágakból élők száma.

A polgári kor általános és dorogi jelenségei alapján természetes, hogy a századfordulón a bányásztság adta az összlakosságnak majdnem a felét. A századforduló után átmenetileg csökkenő létszámba az is belejárt, hogy a dorogi bányák kimerülöben voltak, s a szénbányászat átmenetileg a medence más területeire helyeződött át. A XX. századi lélekszám-emelkedés a kiegészítő iparágak megerősödésével függ össze.

A közszolgáltatban tevékenykedők (közhivatalok, véderő, iskolák, óvodák dolgozói), kereskedők, iparosok számának, az ún. „középréteg”-nek emelkedése a polgárosodás felé mutat, a városiasodás egyik jellemző sajátja. A bányatársulatok, ipari üzemek vezető tisztviselői, jól fizetett műszaki értelmisége, bár nem vett részt a község szellemi életében, összességben a település társadalmi, szellemi színvonalát emelte.³³

Egy település városias arculata alakításában fontos szerepe van a polgárságnak, az értelmiségnek. Dorogon ezek a rétegek a polgári korban igen csekély hányadot képviseltek.

Sok részadat (lakásviszonyok, keresetek alakulása az egyes foglalkozási ágakban, szakképzettséget kívánó területeken, mezőgazdaságban napszámosok, részes munkások, cselédek körében stb.) ismeretében szomorúan kell megállapítanom, hogy a bányatársaságok vezetői, valamint középrétegeinek és a dolgozók tömegeinek (bányász, ipari, mezőgazdasági munkás) élet- és munkakörülményei, a település ellátottsága, infrastruktúrája, minden kedvező természeti adottság ellenére, még a XX. század első évtizedeiben sem érte el azt a szintet, amit összefogással, a község és a bányatársaságok érdekeinek közelítésével elérhetett volna! S akkor a várossá nyilváníthatás követelményeinek is hamarabb megfeleltethetett volna Dorog.

Az a tény is hátráltató körülmény volt, hogy kevés volt a bányászok, ipari munkások soraiban a szak-, a betanított munkás; többségük az agrárproletariátus soraiból került a bányába, az iparba. Ismeretes, hogy a mezőgazdasági munkabérek általában messze elmaradtak az ipari munkabérek mögött, így sok falusi nincstelen számára emelkedést jelentett, ha gyári-, bányamunkássá válhatott, még ha kolóniákon, szükségalakosokban éltek is.³⁴

Bár 1882-től bányorvos és sebészorvos, 1896-tól egy 12 ágyas bányakerületi kórház is volt Dorogon, az egészségügyi és szociális viszonyok nem a várossá nyilváníthatás felé mutattak. 1902-től az Esztergomban felépült új, modern Kolos közkórházba is mehettek Dorog község betegek; amellet a megye mindkét járásában (esztergomi, párkányi) a múlt század végétől hat-hat orvosi kör működött. Az első világháború alatt már nyolc orvost alkalmazott a bányatársulat.

Az 1900-as évek elején fiók gyógyszerár volt Dorogon, amely 1911-ben vált önálló gyógyszerárrá. Mindez azonban csak „csepp a tengerben” a többség mostoha lakás és életkörülményei, az egészségügyi felvilágosítás hiánya, a magas halálozási (főként csecsemőhalálozási) arányszám, járványos fertőző betegségek mellett. Nem volt csatornázás, szennyvízelvezetés, egészségtelen az ivóvíz még Esztergomban is a múlt század végén, a századfordulón is. Minden szociális kezdeményezés csak pillanatnyi segítség volt a legrászorultabbaknak.³⁵

1866-ban a Kőszénbánya akkori bérloje, Drasche Henrik létesítette a Dorog-Óbányatelepi iskolát. Az épületet a bérlo adta; a dologi kiadásokat az új bérlo, a MÁK Rt és a Tárláda fedezte; a személyi kiadásokat, a természetbeni juttatást a bányatársulat és a Tárláda biztosította. A Dorog-Újbányatelepi iskolát a Kőszénbánya és Téglagyár Társulat létesítette

1894-ben. A létesítés-fenntartás körülményei hasonlóak voltak az óbányatelepihez. Róm. kat. jellegű, osztatlan társulati, kétnyelvű (magyar-német) népiskolák; utóbbit később bővítették.³⁶

A dorogi községi iskola, melyet a község tartott fenn, még zsúfoltabb volt, mint a bányai iskolák. A róm. kat. egyház nem bírt, nem akart nagyobb terhet vállalni a népiskolai törvény (1868:38.tc.) bevezetése után sem. Egy helyiségben 100-150 tanuló is volt, egy tanító keze alatt, hiányos felszerelés mellett. Új iskola és kisdédóvó kellett volna a községnek; a jegyzői-tanítói teendőket széjjel kellett volna választani. De nem volt rá pénz még az 1890-es években sem. Hasonló gondok voltak a járás többi községében is.³⁷

Szervezték ismétlő iskolákat a megyében, a járásban, így Dorogon is.

A kéttantermes új iskola 1899 szeptemberében készült el, két új tanítói állással. Fenntartását a község az állammal (államsegély) együtt biztosította. Égető szükség lett volna a 3. tanteremre, tanítói állásra. Végül a három tanterem két épületben elhelyezve és a 3. tanítói állás a XX. század első évtizedeiben valósult meg. Külön épületben volt a tanítói lakás.³⁸

Az 1920. szeptember 19-i iskolaszéki ülésen hangzott el az a javaslat, hogy a beiratási díjakból ifjúsági könyvtárt hozzanak létre.

1923 végére a 3. tanítói állást megszüntették, a település, az iskolaszék minden tiltakozása ellenére. 1927 augusztusban már a VKM segítségét kérték a 3. tanterem, a 3. tanítói állás visszaállítása ügyében; végül 1928 júliusában sikerült a község és a VKM anyagi hozzájárulásával.

A 192 tanköteles és az ismétlősök nagy száma miatt 4. tanteremről, tanítói állásról kellett gondoskodni, ami 1930 őszére valósult meg.

1941-ben már a magyar és német tagozaton összesen 310 tanköteles, és az ismétlősök gondját öt tanító nem tudta ellátni!

1942-ben a 6. tanítói állást tudták csak betölteni, pedig hét tanteremre, hét tanítóra lett volna szükség. Az egyetlen megoldás az új iskola volt, amelynek építését 1943-ban kezdték el. Elkészülte után a régibe jön az óvoda, ez volt az elképzelés. A közben megvalósult többszöri iskolabővítés, kántorlakás-, tanítói lakás bővítése, építése csak részleteiben volt gyógyír a problémákra.

Sajnos a bányaiskolák sorsát nem ismerem, azt tudom, hogy a 20-as években a bányatelepi új iskolába már 1400 tanköteles járt, 22 tanító és 4 óvónő foglalkozott velük, illetve az óvodásokkal.³⁹

Dorog község fejlődésének apró mozzanatai, állomásai (községfejlesztés, -rendezés, községpolitika); útban a várossá alakulás felé

Dorog kisközség Leányvárral alkotott körjegyzőséget. 1919-től nagyközség, 1950-től járási székhely. Lényegében két részre oszódott: a bánya, bányavállalat és a község. A bányavállalat telepein a vállalat törvényei uralkodtak. A község nem szólhatott bele a bányatelepek életének igazgatásába; a községi képviselőtestületben azonban ott voltak a bányavállalat vezetői.

A községi önkormányzat működése, a község élete (közigazgatási, gazdasági, egyéb szempontból) függött a község legfontosabb testületi szervének, a képviselőtestületnek az összetételétől (a törvény szabta keretek ellenére), a községi elöljáróságtól (különösen a jegyző, a bíró személyétől), a jegyzői hivatal összetételétől (szakértelem, emberség) stb.

A községi önkormányzat tevékenységét tükröző képviselőtestületi jegyzőkönyvekben gyakori téma volt a község háztartásával, községfejlesztéssel, községrendezéssel kapcsolatos téma. Dorog esetében is azt láttam, mint sok más településsel kapcsolatban, hogy a községi költségvetés előirányzott szükséglete, fedezete csak rendszeres pótagóval volt megoldható. Igen szerény volt a község jövedelme (községi vagyon, közadók, bérleti díjak, illetékek, jutta-

tások stb.), s igen sok, a köz, a lakosság érdekét, a mindennapi megélhetést szolgáló tenni-való! Ezek a községfejlesztési eredmények nem sokat változtattak Dorog általános képén, – bár önmagában jelentősek – a kommunális létesítmények szinte teljes hiánya miatt.

1868-ban készült el a községben felállítandó pásztorlak és börtön költségvetés-tervezete. Elkezdték, de nem fejezték be abban az évben a Dorog-Esztergomi úton lévő fahidat. A Kőszénbánya és Téglagyár Rt telefonhálózat építését kezdte 1892-ben Dorogon és környékén. A bányatelepek és a község összekapcsolására fejlesztették tovább a telefont 1901-ben; új postahivatalt is kezdtek építeni. 1899-ben készült el a vasúti vízvezeték. 1902-ben új víztorony építését határozta el a képviselőtestület, bár a jó ivóvíz még évtizedek múlva is gond volt. 1907-ben új iskola céljára épület vásárlásáról döntött a képviselőtestület.⁴⁰

Trianon után a teljes párkányi járást elvesztette a megye. Főként a mezőgazdaságból élők és a lakosság nagyobbik hányadának élete nehezebb lett a csökkent gazdasági lehetőségek következtében. Ennek ellenére a 20-as, 30-as években bizonyos fejlődésről szólhatok. Jelentős építkezések történtek, így pl. megépült a tűzoltószertár, a körorvosi lakás (1920, a bánya segítségével), a községháza (1925), a régit eladták a Hangya Szövetkezetnek; a mázsaház, a ravatalozó. Nagyobbították, betonkerítéssel vették körül a temetőt; bővítették a közvilágítást, a bányatársulattal együttműködve (1924). Új életre keltették a Hangya Szövetkezetet, megalkotották a Takarékpénztárt (1923). Felállították a Szent József templom előtti téren a Hősök emlékművét (1927). 1929-ben megépült az új kálvária, a Kálvária-kápolna, a községi kultúrház. Leventeotthont, Gazdakört, a Stefánia Szövetség fiókszövetségét létesítették. Sok járdát, útburkolást készítettek, fásítást végeztek a községben. 1933-ban a Szent József templomot restaurálták belülről; új orgonát épített be a budapesti Rieger cég. Elkezdtek a vasúti aluljáró építését is.⁴¹

Sokat tett a képviselőtestület, a községi elöljáróság az utcarendezés, a közterületek kialakítása, telekszabályozás érdekében kisajátítások, az öreg, gazdátlan házak lebontása árán is.

De vajon ez a sok apró lépés nem lett volna elegendő ahhoz, hogy előbb várossá válhasson az a település, amely a községi önkormányzat adta keretek között emberibb életkörülmények megteremtésére törekedett?

Jegyzetek

¹Magyar Néprajzi Lexikon (továbbiakban MNL) 5.k. Ak.Kiadó. Bp., 1982. 490.

²A magyar állam szervei 1944-1950. (továbbiakban Államig. Lex.) 1.k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp., 1985.

³MNL 5.k. 490.

⁴Gete: a Gerecse 457 m magas röge, mely a Gerecsét a Pilissel köti össze = Új Magyar Lexikon (továbbiakban UML) 3.k. Ak.Kiadó Bp., 1962. 51.

⁵Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 5. (továbbiakban MRT 5.) Esztergom és a dorogi járás. Ak. Kiadó Bp., 1979. 5.

⁶A 800 éves Dorog, kiállítás 1981. - Részlet a katalógus bevezetőjéből. A kiállítás forgatókönyvét és a bevezetőt írta Horváth István.

⁷Draskóczy István: Adatok Dorog középkori történetéhez. (továbbiakban Draskóczy: Adatok...) Új Forrás 1976. 3. sz. 46-47.

⁸Uo. 47-49.

⁹Uo.

¹⁰Horváth István: Esztergom és környékének pusztulása a 16-17. században. (továbbiakban Horváth: Esztergom és...) Új Forrás 1976. 3.sz. 33-38.

¹¹Ortutay András: Esztergom és környékének újjátelepítése a 17-18. században. (továbbiakban Ortutay: Esztergom és...) Új Forrás 1976. 3. sz. 39-45.

¹²A Rákóczi-szabadságharc Komárom-Esztergom megyei eseményei. Kézirat. József Attila Megyei és Városi Könyvtár Tatabánya (Tb.) Lelt.sz. 943.9.R 31.

¹³Ld. 11. jegyzet; Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-1721). Bp., 1896. Magyar Statisztikai Közlemények XII.k. (továbbiakban Acsády: M.o. népessége...)

¹⁴Uo.

¹⁵Budayné Mosonyi Klára: Dorogról a dorogiaknak (továbbiakban Budayné: Dorogról...) Dorog, 1971. 59-65., 67.; Bél Mátyás: Esztergom vármegyéről. Ford.: Prokopp Gyula. Tb. 1957.

¹⁶Fényes Elek: Magyarország 1859-ben statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból... Pest 1859. (továbbiakban Fényes 1859.) 584-586., 592.

¹⁷Komárom Megyei Levéltár (továbbiakban KML) Esztergom járási szolgabírói iratok (továbbiakban Eszt.j. szbíró) 655/1850.sz., 849/1851.sz.

¹⁸Esztergom, Főkáptalani Levéltár, Lad. 197.; Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Z 253. 88.cs. 267. tétel 1. dosszié; Salgótarján története. Szerk. Szabó Béla. Salgótarján, 1972. 103., 106.

¹⁹MOL Z 222. 30.cs. 336. dosszié

²⁰MOL Z 40. 73.cs. 1464. tétel; Esztergom és vidéke. (továbbiakban E és V) 1895. november 21., 1896. október 22., 1899. február 5.

²¹Lettrich Edit: Esztergom a dorogi iparvidék városa (továbbiakban Lettrich...) Ak. Kiadó Bp., 1964. 43., 47. old.; Salgótarján története. Szerk. Szabó Béla. Salgótarján, 1972. 105.

²²E és V 1888. július 26., szeptember 30., 1891. november 26., december 17.; MOL Z 40. 73.cs. 1464. tétel

²³Az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya RT 1898-ban alakult. A Salgótarjáni Kőszénbánya RT (SKB RT), a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank RT és a Wiener Bankverein közös alapítása. 1925-ben beolvadt az SKB RT-be = MOL Kiseb bányászati fondok, repertórium.

Az SKB RT-t 1868. augusztus 6-án alapították. 1898-ban az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya RT-ben vállalt jelentős érdekeltséget. A Magyar Általános Kőszénbánya (MÁK) RT-vel megalapította 1909-ben a Ny-Magyarországi Kőszénbánya RT-t = MOL Levéltári leltárak 43.

A MÁK RT 1891-ben alakult, Borsod megyében működő kisebb szénbányák megvásárlása révén. 1896-ban, a tatai szénmedence felfedezésével, majd az Esztergom-környéki bányák megszerzésével megindult a vállalat nagyarányú fejlődése. 1898-ban szerezte meg a társulat a Trifaili Kőszénbánya RT bérletében lévő vízveszélyes szénbányákat Dorog, Tokod, Ebszöny területén = MOL A MÁK RT és vállalatai, repertórium.

²⁴MOL Z 253. 88.cs. 2. dosszié, 93.cs. 276. tétel; Komárom és Esztergom vármegyék újjáépítése Trianon után. (továbbiakban K és E vm-k...). Szerk. Békássy Jenő. Bp., é.n. 176-183.

²⁵MOL K 167. FIK Elnöki 789/1868.sz.; KML Esztergom vármegye Alispáni iratok (továbbiakban Eszt. vm. Alisp.) VI. 1868/46.sz.

²⁶MOL K 26. 1682.cs. (Esztergom vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentései 1900-1922.)

²⁷Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Kiadja a Rudolf Mosse RT Bp., 1924. (715.), 1926-1927. (361.), 1931. (321.)

²⁸Fényes E. ld. 16. jegyzet; Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros adatok. KSH Bp., 1971. 175.; A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája II.k. Gazdacímtár Bp., 1897., Magyarországi Gazdacímtár Szerk. Rubinek Gyula. Bp., 1911. 219.;

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) Kiad.: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal Bp., 1925. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) Kiad. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal Bp., 1937.

²⁹Berend T. Iván-Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. (továbbiakban Berend-Szuhay) Bp., 1973. 72-76.

³⁰Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben... Kiadja a M. Kir. Kp. Stat. Hiv. Bp., 1936. Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban MSK) Új sorozat 90.k. 38-39.

³¹MOL K 26. 1682.cs.

³²Dorog Római Katolikus Plébánia: Anyakönyvek; MSK Új sorozat 1.k. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. rész (továbbiakban MSK 1.k. 1900. népsz.) Bp., 1902.; MSK Új sorozat 42. k. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I. rész (továbbiakban MSK 42.k. 1910. népsz.) Bp., 1912.

³³MSK Új sorozat 2.k. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása II. rész (továbbiakban MSK 2.k. 1900. népsz.) Bp., 1904.; MSK Új sorozat 48.k. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása II. rész (továbbiakban MSK 48.k. 1910. népsz.) Bp., 1913.

³⁴Magyarország vármegyei és városai Esztergom vármegye. Szerk. Borovszky Samu (továbbiakban Borovszky) Bp., 1908. 102-105.; Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon az 1901. évben. Kiadja a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Bp., 1902. 6-7.

³⁵Szállási Árpád: Szegényháztól a kórházig - Esztergom egészségügyének története. (továbbiakban Szállási...) Esztergom, 1982. 35-48.; Esztergom vármegye Hivatalos Lapja (továbbiakban E.vm.HL) 1910. május 19., 1912. szeptember 12.; MOL K 26. 1682.cs.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1901-1968. KSH Bp., 1969.

³⁶KML Esztergom vármegye Tanfelügyelőjének iratai (továbbiakban Eszt.vm.Tanf.) 1289/1899., 2129/1911.sz.; Komlóssy Ferenc: Az Esztergom főegyházmegyei római katolikus iskolák története. (továbbiakban Komlóssy...) Esztergom, 1896. 16-17.

³⁷Komlóssy... 16.; Dorog Róm. Kat. Plébánia Vegyes iratok; Esztergom Prímási Levéltár Főtanfelügyelői iratok (továbbiakban Egom Pr. Lvt. Főtanf.) 2435/1897.sz.

³⁸Egom Pr. Lvt. Főtanf. 252/1901., 2855, 2912/1906.sz.; Évzáró jelentés az 1910-1913. évről

³⁹Dorog Róm. Kat. Plébánia Iskolaszéki jegyzőkönyvek 1914-től; K és E vm-k... 176-183.

⁴⁰KML Eszt.vm. Alisp. Közig. mutató 1868; Esztergomi Hírlap (továbbiakban EH) 1892. október 23., 1893. április 14.; E és V. 1899. május 25., 1901. március 21., 1902. június 15.; E.vm.HL 1907. május 16.

⁴¹Dorog Róm.Kat. Plébánia Historia Domus; K és E vm-k... 184.; Dorog község képviselőtestületi jegyzőkönyvei.

MAJDÁN JÁNOS

Az útdadó története

Az egységes nemzeti piac kialakulásában minden állam esetében döntő szerepe volt a közlekedésnek. A hazai földrajzi adottságokból adódóan elsőként a vízi utakon folytatott fuvarozás nyújtott lehetőséget a nagy távolságok viszonylag gyors és olcsó módszerrel történő leküzdésére. A vontatásos hajózás néhány folyón – Duna, Tisza, Dráva, Maros – rendszerre vált a XVIII. században. Ezzel egyidőben felmerült az igénye annak, hogy a hajózási utaktól távol gazdálkodók is bekapcsolódhassanak a kereskedelembe. II. József birodalmat korszerűsítő elveibe beleillettek a közutak országos hálózatát kiépítő tervek. A megyék által fenntartott utakkal szemben II. József rendelete – a birodalmi szempontok elsődlegességéből kiindulva – az állami utak fontosságát hangsúlyozta. A közúti hálózathoz, mint az uralkodó oly sok korszerűsítési tervéből nem valósult meg semmi. Arra azonban jó volt a felvetés, hogy az 1790-1791-es országgyűlésen a követek felvették az utak kérdését is a megtárgyalandó ügyek közé. A diéta által kiküldött bizottságok közül az egyik feladatául kapta, hogy a közutakról, azok fejlesztéséről terjesszen két javaslatot. A napoleoni háborúk megakadályozták a tervek tárgyalását, melyekre két évtized múlva tértek vissza a követek.¹

Országos hálózatot a megyék támogatása nélkül nem lehetett kiépíteni, mivel a kincstár csak kivételes esetekben járult hozzá anyagiakkal a magyarországi útépitésekhez.² Maradt a megyék rendelkezésére álló közmunka, melyet a területükön húzódó utak építésére és karbantartására is felhasználhattak. E kényszerből végzett munkával általában olyan minőségű utakat hoztak létre, mint amilyenről Széchenyi István írt a Hitel című munkájában: „Ásnak egymástól 5-6 ölnyre két járkot, a földet középre mennél magasabbra hányják, vélvén, hogy két oldalról annál könnyebben lefoly a víz. Ha kőből lenne az út, ez meg is történnék, de a földút szivacshoz hasonlítható, mely elnyeli a vizet, s mikor már eleget szívott magába ahhoz, hogy az egész hig lötytyé váljék s a kocsik egész biztonsággal beleragadjanak a kátyúba, nincs más hátra, mint a sarat újból meghordani agyaggal és kavicssal.”³

A korszakban megindult gazdasági fejlődés eredményeként az ország mind több lakója kapcsolódott valamilyen módon a kereskedelemhez, a szállításokhoz és tapasztalta meg az utazási nehézségeket. A pozsonyi diéta a városi polgárok és az árutermelésbe bekapcsolódott parasztok támogatását maga mögött tudva, az 1844-es országgyűlésen törvényt alkotott az útépités támogatásáról. Pontosabban a közmunkák kivetését és felhasználását szabályozták, melynek keretein belül sikerült olyan törvényt elfogadni, amit a megyék és a városok önkormányzatai is magukénak éreztek.⁴ Ezentúl a megye által elrendelhető ingyenes közmunkát csak olyan útépitési feladatokra vehették igénybe, melyekről a közgyűlés előzetesen határozott és pontosan megszabta az út irányát. Az épített vagy karbantartott utakon lévő hidak és töltések rendszeres ellenőrzését, illetve karbantartását ugyancsak közmunkára alapozták. (Mindezekén kívül a megyei közigazgatás fenntartására és vízszabályozási munkálatokra lehetett igénybe venni az ingyenes közmunkát.)

A törvény pontosan rögzítette azok körét, akik közmunkával tartoztak, megszüntetve ezzel a rendszeresen előfordult vitákat:

1. Az egész úrbéri telekkel bíró jobbágyok kötelesek voltak évente 12 napot közmunkára fordítani – szekereikkel és igás állataikkal.

2. Az egész telektől eltérő nagyságú földön gazdálkodók arányos szolgáltatásokat adtak közmunkából.

3. Az úrbéri házas zsellérek évente 6, a házatlanok 3 napon át kötelesek voltak gyalogosan, de szerszámaikkal közmunkát teljesíteni.

4. A majorsági földeken élők és azon nem nemesek, akik nemesi jószággal bírtak, közmunkát a zsellérekkel egyenlő arányban teljesítettek.

5. A zsellérnök, valamint a 18 évnél fiatalabb és a 60 évnél idősebb férfiszellérek közmunkát adni nem tartoztak, ha a házuknál velük egy kenyéren nem élt munkára alkalmas férfitag vagy szolga.

A közmunkák pontos rögzítése lehetővé tette, hogy a megyék és a városok névre szóló lajstromokat állítsanak össze a szolgáltatókról. A várható munkanapok ismeretében előre megtervezhették az útépitési munkákat, melynek eredményeként az 1848-as forradalomig a rendszeresen karbantartott közúti hálózat 276 mérföldet (496 km) tett ki. A négy év alatt végzett viszonylag tervszerű útépités, a közmunka ilyen rendszerezett felhasználása mindenkire nézve kedvező volt. Nem véletlen, hogy e feladatot nem törölték az állampolgári kötelezettségek sorából az 1848 áprilisában elfogadott törvények sem. A forradalom és a szabadságharc időszakában – más feladatok miatt – nem folytatódott az útépités.

A bécsi udvar számára világos volt, hogy a katonai és polgári berendezkedés alapja a közlekedési hálózat karbantartása és bővítése. Ezzel magyarázható az a sietős intézkedés, miszerint alig hallgattak el a fegyverek Magyarországon, az udvar jónak látta támogatni a legfontosabb közutak fenntartását. Az 1851-ben kihirdetett döntés értelmében a következő esztendő kezdetétől az államkincstár tartotta fenn 4598 kilométer hosszban a magyarországi közutakat. A kiegyezésig ezen állami utak 564 kilométerrel bővültek. A kincstár megpróbálkozott az általa fenntartott utak költségeihez pénzt kérni az utazóktól. 1853-ban bevezették az állami utakon a vámszedést. Ez volt az első kísérlet, hogy polgári körülmények között minden úton haladótól egyforma összegű vámot szedjenek. Az országos felháborodás olyan nagy volt, hogy egy évi kísérletezés után jobbnak látták visszavonni a rendeletet.

A bécsi kormányzat az állami utakon kiépítette azt a műszaki feladatokat ellátó hálózatot, amely száz évig változatlanul működött hazánkban. Az állami utakon egy-egy szakasz közvetlen felügyeletét az útkaparók látták el, akik a kisebb javításokat maguk elvégezték. Az útkaparók szolgálati lakással rendelkeztek az általuk felügyelt szakasz mellett és állami nyugdíjra is jogosultak voltak. Az útkaparók fölött az útmesterek örködték, akik rendszeresen ellenőrizték az egész vonalat. Minden megyében létrehozták az államéppítészeti hivatalt, melynek feladata a kincstári építkezések lebonyolítása volt. Ezen munkák közül elsősorban az útépitésekre összpontosították figyelmüket, mivel Bécsben nagy jelentőséget tulajdonítottak a szárazföldi közlekedésnek. Az építések és javítások előzetes megtervezését és a műszaki feladatokat lebonyolító hivatal néhány főből állt. A kivitelezéseket mindig versenytárgyaláson kiválasztott cégekkel végeztették. Az állami utak mellett léteztek „országos utak”, melyek 1867-ig a Helytartótanács közvetlen irányítása alá tartoztak. A megyék és a települések belső útjait az érintett közösségek tartották fenn – az 1844-es törvény alapján. Az úthálózat fenntartásához továbbra is a közmunkákat vették igénybe, melyekről Magyarországon másodízben az 1862-ben kiadott és 71.700. szám alatt nyilvánosságra hozott helytartótanácsi rendelet intézkedett. Ettől az időtől kezdve kétféle közmunkát különböztettek meg: 1. ígás, 2. kézi vagy gyalogos. Ígás közmunkát az igavonó állatokkal bíró gazdaságok szolgáltattak s minden egyes igavonó után évi 2 napszámot számítottak. Amennyiben hármas vagy négyes fogattal ment valamelyik gazda dolgozni, azt is csak kettesnek könyvelték el. (Ezzel azt akarták megakadályozni, hogy a sok igásállattal rendelkező polgárok hármas-négyes fogatokkal kivonják a jószágaikat a szolgálat alól.) A rendelet előírta, hogy minden házbirtokosnak évente 6 kézi napszámot kellett teljesítenie, tekintet nélkül arra, hogy egy vagy több ház birtokosa-e. Azok akik mások házában laktak, évente 3 napszámot dolgoztak közmunkán. Ugyancsak 3 nap kézi munkát számoltak föl minden családtagra, korra és nemre tekintet nélkül. Mindezeket a szolgáltatásokat pontosan meghatározott összegek fejében bárki, bármikor megválthatta. A mindenkire kivetett közmunka, illetve ezek megváltása szolgált pénzügyi alapul az úthálózat bővítésére. Az abszolutizmus időszakában továbbra is szedtek hidvámot, melyet minden áthaladónak meg kellett fizetnie. A felsorolt munkákkal és bevételekkel támogatták az 1866-ban 1626 kilométer hosszban húzódó „országos utakat”.⁵

Az alkotmány helyreállítása után a magyar úthálózat a közmunka és közlekedésügyi miniszter hatáskörébe került. A miniszter az állami utakról és az országos utakról rendelkezett, de nem tartoztak fennhatósága alá a községek közötti és a községeken belüli utak. A községi utakra, hidakra vonatkozó szabályozások előírták ugyan, hogy az adott közösség viseli ezen terheket, de sem a kivetésről, sem a kivitelezésekről nem rendelkezett. A törvényhozás a későbbiekben sem pótolta ezt a mulasztást.

A század végén a megnövekedett vasúti szállítások, a fellendülő gazdasági élet többszörösére növelték a közutak forgalmát. Célszerűnek látszott egybefüggő törvényt alkotni az utakról, hiszen a felsorolt jogszabályok hiányosan intézkedtek róluk. Az ellentmondások közül néhány:

- Nem vonatkoztak az intézkedések az ország valamennyi útjára
- Az építéseket, bővítéseket és a fenntartást különböző törvényi keretek között végezték.
- Az anyagi háttér biztosítása olyan ellentmondásokat szült, hogy a társadalom legjobban megterhelt csoportjait sújtotta a közmunka.
- Az igavonó állatok tájegységenként változó száma elsősorban a gazdálkodás földrajzi helyzetétől függött, s nem jelezte az illető gazdaság hatékonyságát.
- Akinek több háza volt nem fizetett, csak az egyik épület után...stb.

A felsorolt problémák megoldására Baross Gábor tett kísérletet, amikor minisztersége alatt benyújtotta az útdóról szóló törvényjavaslatát, amely figyelembe vette a nemzetközi joggyakorlat tapasztalatait.

A hosszadalmas előkészítés és a sokoldalú előzetes viták után napirendre tűzött tervezet 1890-ben, mint az I. törvénycikk került szentesítésre.⁶ A május 15-én életbe lépett törvény az országban megtalálható valamennyi útról intézkedett. A közutakat forgalmi szempontból hat osztályba sorolta:

1. Állami közutak, melyek országos fontossággal bírnak és az állami költségvetésből finanszírozzák.
2. Törvényhatósági közutak, melyeket az adott törvényhatóságok tartanak fenn.
3. Vasúti állomásokhoz vezető közutak, melyek a legközelebbi közúttal vagy községgel kötik össze a vaspályát. Építésük és fenntartásuk költségét a törvényhatóság, az érdekelt község(ek), a használó ipari vagy kereskedelmi cégek és az illető vasút arányosan állják. Általában a törvényhatóságok kezelték ezeket az utakat.
4. A községek közötti vicinális közutak, melyeket az érintett települések építettek ki és tartottak fenn, s amelynek az anyagi fedezetét az érdekelt települések teremtették elő.
5. A községek határára belüli közutak, melyeket az adott település épít és tart fenn.
6. Az egyes állampolgárok, a társaságok és a szövetkezetek által létesített közutak, melyek fenntartását a létesítők viselték.

A törvény életbe lépésekor kialakult az az útbesorolás, amely napjainkban is alapja a kategorizálásnak.

Az állami közutak építése és kezelése a korábbi időszakban bevált módszer szerint történt 1890 után is. A törvény hatályba lépésekor az addigi állami utak közé soroltak – 1000 kilométert meghaladó hosszban – fontosabb törvényhatósági utakat is. Csökkentették ezáltal a megyék és városok terheit és egyúttal biztosították a stratégiai szempontból fontos utak állami kezelését. Az állami úthálózat fejlesztésekor 1891 után már hengerléssel készített szakaszokat adtak át a forgalomnak. Ilyen módszerrel először az Alföldön épült az ún. transzverzális út, amely Bajától Székelyudvarig tartott.⁷

Az eddigi közmunka helyett pontosan rögzített útdót vezettek be, amit *minden egyenes állami adót fizető egyén köteles volt befizetni*. A kivetési kulcs az állami egyenesadó bizonyos százaléka volt, melynek mértékét a törvényhatóságok döntötték el. Általános elvárásként szerepelt, hogy a szükségletekhez mérten vessék ki az útdót, de ez nem haladhatta meg az állami adó 10 százalékát. (Rendkívüli esetekben 13% erejéig növelhették a terheket.) Aki nem fizetett egyenes állami adót, annak is legalább 3 nap kézi napszám árával (legfeljebb 1 forint

50 krajcárral) hozzá kellett járulni a közúti úthálózat költségeihez. (Ez 18 és 60 év közöttiekre vonatkozott.) Az igavonó állattal bíró gazdák egy igás napszám árával válthatták ki a munkából két jószágukat, ami maximum 3 forint lehetett.

A törvényhatósági utak építését és karbantartását az állami utak esetében jól bevált építészeti hivatalokra bízta. (Nem zárva ki annak a lehetőségét, hogy a törvényhatóság önálló mérnöki hivatalt működtessen. Ezzel a joggal egyetlen törvényhatóság sem élt az első világháborúig.)

Az útdó bevezetésével megszűntek a korábbi ellentmondások és jól körülhatárolt módon működő, a polgári államokban természetes adózási formára tért át a hazai törvényhozás. Attól az elvtől vezérelve állapították meg az útdót, hogy az ország *valamennyi lakója* kapcsolatban van valamilyen formában a közlekedéssel. Ebből következően nemcsak a vagyoni állapot, hanem a használat is adókiivetési alapnak számított. Így sikerült kialakítani egy olyan igazságos adót, amely mindenkinek elfogadható volt. A törvényhatóságok ismerték a legjobban az ilyen irányú feladatokat és egyúttal az általuk képviselt polgárok teherbírást is.

Az útdó első évtizede jól mutatja a megyék és városok megfontoltságát. Az első esztendőben a legmagasabb adókulcs 10, a legalacsonyabb 3% volt. A század végén a 10% maximumot 44 megye és 10 város vetette ki. A legalacsonyabb vármegyei adókulcsot 6%-ban, a legalacsonyabb városit 2%-ban írták elő. Budapest fő- és székáros közgyűlése következetesen 1,5%-os útdót szedett a város lakóitól.

Az így befolyt összeg egy részét az utak bővítésére, kiépítésére fordították a törvényhatóságok. Az útdóalapba befizetett pénzeket ügyes gazdasági szakemberek szó szerint alapnak tekintették és a további korszerűsítéseket, beruházásokat erre támaszkodva bonyolították le. Leggyakrabban a helyi érdekek szempontjából rendkívül fontos „vicinális vasút” építési költségeinek előteremtésére használták az alapot. A pénzügyektől úgy vettek fel kölcsönöket, hogy az útdó számított garanciának, s ebből a rendszeres bevételből fizették a kamatokat. Az utakon és a helyiérdekű vasutakon kívül városi villamoshálózat, csatornázás, villamosítás, telefonhálózat kiépítése és számtalan kisebb-nagyobb beruházás valósult meg az útdó segítségével. A törvényben rögzített további utakat a besoroláskor említett fenntartók finanszírozták.

Az 1890-ben kialakult úthálózat, a bővítési és fenntartási feladatok gyakorlati rendszere az önkormányzatok 1950-ben történt szétveréséig működött. Alapját az a minden állampolgárra kivetett, de az anyagi helyzetét figyelembe vevő útdó adta, melynek újbóli bevezetése lehetővé tenné a sürgető feladatok gyors megoldását.

Jegyzetek

¹1790–1971. LXVIII. tc. Magyar Törvénytar. 1740–1835. évi törvénycikkek. Budapest, 1901.

²A kincstári költségeken épült utak: *József út* – Károlyvárostól Zengig – 1774, *Karolina út* – Kapellán át Portoréig – 1804, *Lujza út* – Károlyvárostól Fiuméig – 1820.

³Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830.

⁴1844. IX. tc. Magyar Törvénytar, 1836–1867. évi törvénycikkek. Budapest, 1902.

⁵Az alkotmány nélkülség korszakában megfogalmazott fejlesztési tervek, útépitések összegzése: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor. Szerk: *Matlekovits Sándor*. VIII. Budapest, 1896.

⁶1890. I. tc. Magyar Törvénytar. 1889–91. évi törvénycikkek. Budapest, 1897.

⁷„Ezen műút iránya akként lett megállapítva, hogy az Bajától kiindulólág Keczel, Halas, Csongrád, Szentes, Kún-Szent-Márton, Szarvas, Csaba, Gyula és Székudvard főbb pontok érintésével Erdőhegy község mellett ágazik be a debreczen-fehértemplomi állami közútba.” A 259 kilométer hosszúságú út 3 855 000 forintba került. *Matlekovits* i.m. 521–522.

KISS TAMÁS

Településeink múltjából a jövő felé.
Településelméleti gondolatok a településről,
értelmezéséről, működéséről,
fejlődéséről, fejlesztéséről

Napjaink urbanisztikai közvéleményét két problémacsoport foglalkoztatja. A társadalomban megindult átalakulási folyamat regionális és települési adaptációja egyrészt, másrészt az urbanisztika belső, szakmai problémájának tekintett kérdése: a településtervezés hatékonyságának javítására való törekvések meglehetősen lassú kibontakozása és haladása. E két kérdéskör aktualitását fokozza a települési önkormányzatiság létrejötte és a berendezkedéséhez szükséges elvi-módszertani alapok igénye. Nyilvánvaló, hogy településeinkre a társadalmi-gazdasági megújódási folyamat befogadásának igénye vár, s ez elengedhetetlené teszi a település, illetve annak természeti, technikai, társadalmi értelmezését, kodifikálását, továbbá a település életjelenségeinek figyelemmel kísérését, leírását, értelmezését.

Úgy gondolom, a településkutatás – elsősorban a településtörténet – területén ugyancsak kíváncsi a témakör bemutatása, hiszen ennek révén a kutatások tárgyát képező települések történelmi változását megalapozottabban, tudományosabban kezelhetjük. Városépítész szakember vagyok, akinek feladata a települések alakítása, az egyes települési életjelenségek beavatkozás-orientált figyelemmel kísérése. Ezért a következő témakörök foglalkoztatnak:

- a településnek, mint a társadalom területi megjelenési formájának elvi, tartalmi, megjelenési értelmezése, életjelenségeinek leírása és magyarázata;
- a megindult társadalmi-gazdasági átalakulási folyamat igényeiből származó, településekre háruló feladatok feltárása, elemzése és deklarálása;
- a társadalmi átalakulás sikeres megvalósításához szükséges települési adottságok, lehetőségek és körülmények feltárása, értelmezése és alkalmazása.

Most e komplex gondolatkörnek csak az első elemével szeretnék foglalkozni. A településsel, amely a társadalmi-gazdasági életnek színtere, azaz lét-tere, a fejlődés bázisa, feltétele és a társadalmi-gazdasági változások következményeinek befogadója, elviselője, reprezentánsa.

1.0 A település értelmezése. A település lényege

A település: falu, város vagy más, huzamos emberi megtelepedést nyújtó közösségi formáció rendkívüli sokrétű tartalmat fedő fogalom. Egyéni és kollektív tevékenységek, viszonylatok, folyamatok és állapotok gyűjtője. Ily módon nem véletlen, hogy a településsel különféle szakterület szempontjai szerint foglalkozók fogalom-meghatározása eltérő. Részletes felsorolásuk – ismertségük miatt – mellőzhető. Valójában igazak, de csupán a település valamely általuk meghatározónak ítélt jellemzőjének kiemelésével születtek, s nem a település lényegére, alapvető funkciójára adnak magyarázatot.

A település csodálatos dolog. Az emberek a történelem során azért tömörültek településekben, hogy letelepedve, egyéni igényeikből integrált társadalmi szükségleteiket közös tevékenységgel (munkakonzentrálással és munkamegosztással), egyéni lehetőségeiknél magasabb szinten élethessék ki. És ez a település lényege.

Az előzők közgazdasági értelmezésénél (véleményem szerint a legátfogóbban így lehet a település lényegét kifejezni) abból indulok ki, hogy a település emberek, embercsoportok közös élettere, természet, ember, művi környezet, tevékenységek, viszonylatok stb. gyűjtőedénye. Lényegét tekintve társadalmi kategória, társadalmi produktum és társadalmi folyamatok befogadója. Pontosabban: **a település a társadalom területi megjelenési formája**, a maga helyi (természeti, műszaki, társadalmi stb.) és regionális (táji, nemzeti stb.) meghatározottságával. Ebből adódóan **a település a társadalom (településtársadalom) újratermelésének – kedvező körülmények közt: bővített újratermelésének – színtere és feltétele**. A társadalmi újratermelési folyamat során létrejövő *településalakító körülmények keretében a településalakító adottságok és társadalmi igények konfrontációja következik be*. Ezek egymásra hatása során a település (társadalom) létrehozza, kielégíti létigényeit, s az ezeket meghaladó társadalmi produktumból bővíti önmagát (menyiségben, minőségben), vagy ennek részbeni-egészbeni elvonása révén létében megalapoz más társadalmi formációkat (állam stb.).

A településalakító adottságok és társadalmi igények egymásra hatásának folyamata maga a társadalmi újratermelési folyamat, amelyet – a politikai gazdaságtan klasszikus megfogalmazásával – termelési, elosztási, felhasználási, felhalmozási szakaszokra bonthatunk (úgy gondolom, napjaink tapasztalatai szerint e szakaszokhoz még hozzá kell számítanunk az újratermelési folyamat melléktermékeinek elhelyezési-semlegesítési szakaszait). Témánk tárgyalásához azonban nem e közgazdasági kategorizálást választva, a következő fogalmak kiemelését tartom fontosnak:

- a településalakító adottságok,
- a településalakító társadalmi igények,
- az adottságok és igények egymásra hatásának folyamata,
- az újratermelés eredménye, következményei.

1.1 A településalakító adottságok

A települések – elhelyezkedésükből adódóan – természeti, földrajzi (táji), geológiai stb., továbbá történelmi kialakulásuk szerinti társadalmi, technikai, szellemi, termelési, infrastrukturális stb. adottságokkal rendelkeznek. Ezen adottságok összességét *települési adottságoknak* mondjuk. E települési adottságok közül azonban nem mind nevezhető településalakítóknak. Adott időszakban azok tekinthetők településalakítóknak, amelyekkel szemben a társadalom valamilyen igényt támaszt. A települési adottságok egy része a társadalmi (és egyéni) lét alapfeltételét képezik (földfelszín, víz, légkör stb.) és ezért ezek minden korban a társadalom minden fejlettségi szintjén településalakítóknak tekintendők. Mások csak a társadalom fejlődésének bizonyos szintjén válnak településalakítókká (bányakincsek, közlekedési hálózatok, kooperációs kapcsolatok stb.). Az újratermelési folyamat sikeressége szempontjából ezen adottságokat a következőképp célszerű csoportosítani:

Települési adottságok:

- *ismertek, feltártak, hasznosítottak*,
- *ismertek, feltártak, hasznosításra várók*,
- *ismertek, feltárássra várók*,
- ismeretlenek.

Településalakító adottságok:

- *településalakító adottságaikat felismert és felhasznált települési adottságok*,

- településalakító adottságait *felismert*; de nem hasznosított települési adottságok,
- településalakító adottságait *fel* nem ismert települési adottságok,
- településalakítás szempontjából nem kívánt vagy káros településalakító adottságok.

A társadalmi újratermelés hatékonyságánál és célorientáltságánál fogva a települési és településalakító adottságok mind szélesebb körű és mélyebb ismeretét igényli. A települések életének zavartalansága, fejlődésének töretlensége azt kívánja, hogy a folyamatosan változó mennyiségben növekvő, összetételében átalakuló társadalmi igényekkel szemben mindenkor megfelelő mennyiségű és összetételű települési adottságválasztékkal rendelkeznek-e. Ugyanilyen jelentőségű annak felismerése is, hogy adott időszakokban mely települési adottságok lépnek, léphetnek elő településalakítóként.

Ezen általános megfogalmazásba érdemes beilleszteni napjaink – közelmúltunk – társadalmi gyakorlatát. Az elmúlt évtizedekben hazánk társadalmi-gazdasági fejlődési folyamata központilag meghatározva, össztársadalom-orientáltan zajlott le. Drasztikus társadalmi átrétegződés tanúi lehettünk, amelynek következtében agrárállamból ipari állammá, meghatározó arányú város lakó nemzetté váltunk. Ilyen módon településeink történelmileg kialakult, spontán módon feltárt és alkalmazott településfejlesztési adottságválasztékával szemben erőteljes szelekció érvényesült, a központi programok megvalósulásával összhangban értékrendváltozás következett be. Ez a települések önadta lehetőségeire alapozott újratermelési tevékenységét az össztársadalmi igényeket meghatározóvá tevő, területileg nyitott folyamattá, kívülről meghatározottá tette. A települések adottságválasztékát a központi programok (iparosítás, városodás stb.) szerint szelektálta, így beszűkítette, a településeket más értékrendbe helyezte. A településfejlesztési adottságválasztékok művileg sematizálódtak. A korábbi településfunkciók alapjuk átalakulása következtében átrendeződtek, elszegényedtek (pl. tsz.-központi szerepet, iskolát, tanácsot vesztett falvak, agrárgazdasággal rendelkező volt mezővárosok stb.) vagy új, számukra idegen településfunkciók felvételére kényszerültek (iparosított falvak stb.). A folyamat eredményeként napjainkban a következő jelenségeket regisztrálhatjuk:

- Az össztársadalmi igények deklarált és elhanyagolt igényfajtákra bomlottak, ami nagymértékben részes hiánygazdálkodási helyzetünk létrejöttében.

- A társadalmi termelés, struktúrájának irányított sematizálódása következtében költségoldalról a legoptimálisabb helyett egyre gazdaságtalanabbá vált (iparosított falvak, ipari termelési hagyománnyal nem rendelkező termelési körülményei stb.).

- A települések szerepe, jelentősége a sematizálódott települési értékrendnek megfelelően átrendeződött, a települések sorsa sok esetben labilissá vált, sok település periferiálissá, feleslegessé vált (kis- és aprófalvak, tanyák stb.).

- A települések önfejlesztő automatizmusa lelassult, sok esetben megszűnt vagy stagnál.

- Számítalan olyan települési adottság elfecsérelődött, amely helyes igényfelmérés esetén településalakító adottságnak számíthatott volna (pl. üdülőfaluk ügye).

- Sok esetben települési funkció-zsúfoltság keletkezett, ami a termelési és lélekszám-átrendezés miatt költségigénnyel, gyakran felesleges költségvonzattal jelentkezett, a társadalmat a feltétlenül szükségesnél nagyobb mértékben megbolygatta.

1.2 A településalakító igények

Az emberek a történelem folyamán azért csoportosultak településekbe, hogy igényeiket egyéni lehetőségeiknél magasabb szinten elégíthessék ki. Az ily módon jelentkező egyéni és kollektív igények településenkénti összessége tekintendő településalakítónak, ha kielégítésük során olyan folyamatok zajlanak le, amelyek a települést, társadalmát, ill. természeti, művi környezetét alakítják. A településekre ható társadalmi igények különféle forrásokból származnak és azokat a szükségleteket tartalmazzák, amelyek a társadalmi újratermelés mozgatói. E források:

Területi vonatkozásban:

- helyi, településen belül keletkező igények;
- külső, településen kívül keletkezett, a településekre általánosan ható igények;
- külső, csak meghatározott településre (településekre) ható igények.

Az igények időbelisége vonatkozásában:

- folyamatosan jelentkező igények;
- szakaszosan, kisebb-nagyobb időben jelentkező igények;
- meghatározott időpontokhoz (eseményekhez) kötődő igények,
- esetlegesen jelentkező igények.

Az igények társadalmi forrásai tekintetében:

- egyéni igények:
 - az egyének összességének igénye(i),
 - egyes egyének vagy csoportok igénye(i);
- kollektív igények:
 - össztársadalmi igény(ek),
 - társadalmi csoport(ok), réteg(ek) igénye(i).

Az igények fontossága tekintetében:

- alapvető igény(ek), létigények;
- kondicionáló igények;
- fejlődésigények (a bővített újratermelés igényei).

Az újratermelési folyamat szakaszai szerinti igények:

- termelés célú igények;
- elosztás célú igények;
- felhasználás célú (újratermelés célú) igények;
- környezetvédelmi igények.

Az igények anyagi jellege tekintetében:

- természeti állapotigények,
- technikai állapotigények,
- szellemi állapotigények,
- szociális állapotigények.

Az igények feltártsági foka szerint:

- ismert, feltárt, kielégíthető igények;
- ismert, feltárt, kielégíthetetlen igények;
- ismert, feltáratlan igények;
- ismeretlen (lappangó) igények.

Az igények kapcsolódási módja szerint:

- egyedi igények;
- valamihez kapcsolódó, járulékos igények;
- valamilyen kapcsolódó igényt keltő igények;
- egyes igények kiváltását vagy elhalását eredményező igények.

A településalakító társadalmi igények alkotják az újratermelési folyamatnak, a település élettevékenységének dinamikus elemét, míg az előzőekben körvonalazott adottságok passzív-nak, az igények által mozgásba lendülőknek tekintendők. Nyilvánvaló tehát, ha a települések élettevékenységének, növekedésének, minőségi változásának szempontjából közelítünk, e fogalom kiemelt figyelmet érdemel, településelméleti szempontból pedig mélyreható elemzése, kutatása lenne kívánatos.

Az előző csoportosítási lehetőségek is arra utalnak, hogy rendkívül változatos, sokrétű, az egyes alkotóelemeket több oldalról is figyelembevételre ösztönző fogalomcsoporthoz jutottunk. Ez komoly eligazodókészséget kíván, s nem csoda, ha e vonatkozásban – főként kellő áttekinthetőség hiányában – eltévedés, szemlélettévesztés következik be. Ez már a településpolitika szférája, amellyel kapcsolatban a későbbiekben majd felvázolom gondolataimat.

A településalakító társadalmi igények történelmileg kialakult szükségletek, amelyek az egyszerű egyéni igényektől a társadalmi lét egyre változatosabbá válásával összhangban, mennyiségükben és formáikban egyre bővebbé, minőségükben egyre magasabb szintűvé válnak. A települések autonóm létezéséből egyre nyitottabbá, össztársadalmibbá válásával együtt a településalakító igények közt is egyre nagyobb mértékben képviseltetik magukat a külső szükségletek, igények. És ezek, a társadalom életének szervezési, irányítási módszerei szerint egyrészt egyre inkább eltérhetnek egy-egy település társadalmának igényeitől, igény-szintjétől, azokhoz kapcsolódnak, vagy háttérbe szoríthatják őket, másrészt a társadalmi élet, az újratermelési folyamat irányítási módjainak megfelelően az ösztönösen, automatikusan megjelenők mellett egyre nagyobb szerep juthat a kiválasztott, esetleg spekulatív módon felvetett és deklarált igényeknek, amelyek a történelmileg kialakult igénykollekciót ugyanúgy bővíthetik, akár torzíthatják az össztársadalom valós vagy vélt érdekeinek megfelelően. Ezen igények változása-bővülése, illetve átalakulása nagymértékű társadalmi-gazdasági átalakulások idején a legnagyobb, s az igények helyes fontossági sorrendbe rendezése az átalakulást létrehozók, irányítók számára meghatározó jelentőségű.

Magyarország 1945 utáni évtizedei ilyen alapvető társadalmi-gazdasági átalakulást hoztak, mely ugyancsak megszülte a maga igényeit, melyek részben felismert és deklarált, részben spontán módon érvényesülnek. Az utóbbiak közt számos olyannal találkozhatunk, amelyeket kezdetben nem kívánatosnak, majd megtűrtnek, később ösztönzöttnek deklaráltak, részben taktikai okok, részben az igények jelentőségének felismerési hiányosságai miatt. Úgy vélem, több vonatkozásban társadalomtudományi, illetve településtudományi kutatásaink hiányai is részeseek napjaink ez irányú információhiányában (például az életmód, a településelmélet stb. területén).

A településalakító tényezők témacsoportjában napjainkban a következő főbb problémaelemzést igénylő gondokat látom:

– A településalakító igények szempontjából meghatározó jelentőségű lenne, hogy végre létrejöjjön és a megváltozott társadalom jellegének megfelelően megszülessen egy korszerű életmódmodell (életmódiideál), amely alapja lehetne mindennemű igénykidolgozásnak, szükségletszámításnak és -csoportosításnak. Ennek hiányát a társadalmi élet számtalan részleté-

ben – az urbanisztikai gyakorlatnak jóformán minden területén – hiányoljuk (gondoljunk a lakótelep problémákra vagy a lokálpatriotizmus, társadalmi aktivitás, kollektivitás és individualizmus témaköreire). E hiány tipikusan jellemzi azt, hogy a társadalmi (településtársadalmi) igények ismerethiánya, feltáratlansága milyen következményekkel járhat.

– A településalakító igények kollektív vagy egyéni igénykategóriába sorolása, illetve az ebből adódó kollektív vagy egyéni igénykielégítés problémakörének klasszikus területe a lakosság infrastrukturális (elsősorban lakás-) ellátásának kérdése, amikor is több társadalompolitikai szempont figyelembevételével e szolgáltatásokkal szembeni igényeket kollektívnak mondták, de a társadalom e felvállalt igényt képtelen kielégíteni. Az élet pedig a problémakört kezdi a magánszférába visszacsúsztatni (magánlakásépítés, magánkereskedelem, -szolgáltatás stb.), természetesen az ilyenkor szokásos ellentmondásokkal.

– Ellentmondások tanúi lehetünk a technikai, közjóléti, valamint a velük szemben elhanyagolt természeti és a szellemi állapotigények közt. Közönségesen mondva, műszaki és szociális előrehaladásunk a természeti környezet rovására (károsodásával) következett be. Elmarad a társadalom szellemi (tudás, magatartás, ideológia) előrehaladása, ami az életmódalakulásunkra, valamint a jövőbeli társadalmi-gazdasági talponmaradásunk esélyeire vonatkozó aggodalmainkat megalapozottá teszi. (A települések új technológiák befogadására való alkalmasságának kérdése világszerte kezd az urbanisztika egyik alapkérdésévé válni.)

Íme néhány gond, amit – a teljesség nyilvánvaló hiányával – az urbanisztika szempontjából jelezni szükséges, s amelyek ellentmondásosságának mérséklése, feloldása a társadalmi megújulásunk sikerének feltételéhez és céljához is sorolható, a településalakító igények csoportjából. A települések élete, működése, fejlődése (a társadalmi újratermelés) szempontjából alapvető jelentőségű a településalakító társadalmi igények, azok specifikumainak feltárása, megismerése, alkalmazása. Csak így módon tekinthető egy település működése ellenőrzöttnek, szervezhetőnek, irányíthatónak, tervezhetőnek. Tudni a mát, és felkészülni a jövőre.

1.3 A településalakító tényezők egymásra hatása. A település működése

A település célja évezredek óta alapvetően az, hogy *a megtelepedett ember (embercsoport) életfeltételeit biztonságosan, a természeti körülmények ciklikus váltakozása és természeti katasztrófa körülmények közt is biztosítsa, az emberi lét- és fejlődési igények színterét, feltételeit garantálja.* Amelyik települési formáció ennek megfelel, az tekinthető állandó településnek, annak lakói kötődnek, *társadalmazódnak.* Közgazdasági fogalommal jellemezve: **a társadalmi újratermelés feltételeit biztosítani tudó formáció nevezhető társadalmi szempontból településnek.**

A település vegetatív létezési formája

A település alapvető célja és feladata tehát önmaga fenntartása, újratermelése. Újratermeli önmagát, eszközeit, viszonyait, igényeit stb. Ezt az alapvető célnak megfelelő állapotot a település vegetatív létezésének nevezzük, ami történelmi összefüggésben fejlettebb a létének folytonosságában állandóan veszélyeztetett állapotban levő, helyhez nem kötött (e hely adottságaihoz csak ideiglenesen kötődő), mozgékony társadalmi formációnál, s a tulajdonképpeni modern települési társadalmak protomodelljét képezi. Egy fejlődési stádium ugyan, de sajátos körülmények között a település fejlettebb formájából is visszaválthat erre az állapotra. Ez akkor következik be, amikor a társadalmi újratermelést befolyásoló körülmények hatása miatt a településalakító adottságok és igények olyan egyensúlyállapota jön létre, amikor

egyik elem sem vált ki dinamikus mozgást a másiktól. Ez történhet a településalakító igények csökkenése, átrendeződése miatt, de az újratermelési folyamat belső körülményei (az adottságok és igények nem kellő ismerete stb.) következtében is. A települések ezen vegetatív létezési formája tulajdonképpen közbenső, labilis állapot, amely vagy az újrafellendülés (bővített újratermelés), vagy a hanyatlás felé fordul (az egyszerű újratermelés beszűkülése).

A történelemből számtalan példát lehet e jelenségre felsorolni. Pl. az aranyláz idején a Klondike-folyó mentén megjelenő, majd elnéptelenedő települések sora, országhatár-átrendezés miatt periferiára került városaink, a gazdasági átrendeződés során talajukat vesztett aprófalvak stb. A településalakító adottságok dinamizmusvesztéséhez, állandósulásához esetenként a települések élete többé-kevésbé hozzárendeződhet. Gondoljunk a két világháború közti mezőgazdasági pangás időszakában lelassuló falusi népességszám-növekedésre (egyke-korszak, el- és kivándorlás stb.). Napjainkban hasonló települési körülmények időleges vagy állandósuló hatásával kell számolnunk, amire településeinknek fel kell készülni. A probléma urbanisztikai szempontból komoly, ugyanis a településalakító tényezők dinamizmusvesztése nem csupán népességszám-konzerválást, esetleg -csökkenést jelent, hanem visszahat a település valamennyi társadalmi megnyilvánulására, életjelenségére. Emellett országon belüli újabb népességmozgásokat kelthet (ahogy már napjainkban megjelentek Dunaújvárosban az Ózdról áttelepülni szándékozók), holott a korábbi területi átrendeződés következményeit sem tudtuk napjainkig rendezni (lakáskérdés, infrastruktúra-elmaradás, szociológiai urbanizáció stb.).

A település fejlődése

Az emberek a történelem során azért tömörültek településekbe, hogy letelepedve, egyéni igényeikből integrált társadalmi szükségleteiket közös tevékenységgel, egyéni lehetőségeiknél magasabb szinten elégíthessék ki. Tehát *a település születésétől fogva magában hordja a fejlődés* (a mindenkori igények lehető legjobb kielégítésére való törekvés) *lehetőségét és kényszerét*. A település fejlődése akkor következik be, ha a településalakító adottságok a településalakító társadalmi igényeket felesleggel tudják kielégíteni. Ez a felesleg újabb lehetőségeket, igényeket szül, a keletkezett újabb igények újra felesleggel teljesülnek, s ezek többé-kevésbé a település keretein belül felhalmozódnak. Ez a folyamat a település (társadalom) bővített újratermelése. Ennek során a települést (településtársadalmat) alkotó elemek mennyiségi és/vagy minőségi változáson mennek át, **az adott helyen és adott időben ható természeti, társadalmi törvények tendenciaszerű érvényesülésének hatására**.

A megfogalmazásban kiemelés kíván a fejlődéstörvények tendenciaszerű érvényesülésére való hivatkozás. Ez természetes akkor, amikor a települések önfejlődéséről beszélünk, mint olyan jellemzőről, amely a település lényege. A települések önfejlődése során a településalakító adottságok és társadalmi igények polarizálatlan sokrétűsége jelenik meg és gyakorol hatást, s ezen sokirányú, különböző jellemzőjű hatás eredőjeként jön létre a településfejlődés, a bővített újratermelés. Számtalan azonos és ellentétes irányú, módosító folyamat érvényesül, némelyike felerősíti, mások csökkentik vagy kioltják egymást, esetleg pályamódosításokat eredményeznek. A folyamat jellemzőjeként e sokirányú, mondhatnánk anarchikus hatások két fontos tulajdonsága emelendő ki.

– A települések önfejlődési folyamata a különféle helyes és helytelen, gyorsító és lassító érdekek által mozgatva, igen erős belső konfliktushelyzetnek tekintendő. A helyes, előrehala-

dást eredményező folyamat önmaga is jelentős társadalmi erőforrást emészt fel, s emellett a folyamat idősüksége is megnő. Számos zsákutca és kudarc kíséri e folyamatot.

– A települések önfejlődési folyamatát alapvetően reális érdekek (még ha ellentétesek is) vezérlik, s ily módon természetes racionalitás-kontroll jön létre. A folyamat állandóan a települési társadalom érdeklődési körében zajlik, így társadalmilag többé-kevésbé elfogadott és ellenőrzött. A nagyléptékű tévedések ki vannak zárva.

Mindkét kiemelt jellegzetességnek alapvető jelentősége van a településfejlődés – mondjuk spontán bővített újratermelés – ezen formájának elemzésekor.

Látjuk: nincs eredmény, következmény, azaz előny hátrány nélkül. Napjainkban, amikor az irányított társadalom-, azaz településfejlesztést túlzott ellenőrzöttségéből és központilag meghatározottságából kiszabadítani szándékozunk, figyelemmel kell lennünk e törvényszerűségekre, mivel elhatározott céljaink megvalósulásának idejét, a hozzá felhasznált társadalmi erőforrások hatékonyságát és a megújulási folyamat körülményeit nagymértékben befolyásolhatják.

A településeknek bővített újratermelésre való alkalmassá válása egyúttal *megnyitja a lehetőségét, majd a megvalósulását is annak, hogy a települések valamely oknál, lehetőségnél fogva igényt tartsanak, illetve megszerezzék más települések többlettermékeit, többletértékeit*, s így egyrészt létrejön a településeknek egy olyanfajta differenciálódása, amely már nemcsak saját településfejlesztési körülményeikből fakad, hanem külső, nem mindig kívánatos hatásra (lényegében hatalmi befolyásra). Ez az anyagi javak területi vagy össztársadalmi centralizálásához vezet, s léteben megalapoz egy a települések felett álló társadalmi képletet (államot, régiót, megyét) olyant, amely már nem a társadalom primér újratermelési folyamatának színtere, hanem azok integrálásával létrejövő s csak fölé emelkedő elvont fogalom, művi elem, amely beavatkozásaival modulálja az egyes településeket, újratermelési folyamataikat, sorsukat. Tehát *a társadalmi termelésben létrejövő többlettermék megjelenése, annak el-, illetve kisajátítása a települések közt ugyanolyan differenciálódási folyamatot indít el, mint az emberek, az egyének között*, amely az osztálytársadalmak tipikus jellemzője, meghatározója lesz. (Gondoljunk itt Karl Marx azon megfogalmazására, amivel a marxista ideológia sem tudott megbirkózni. S mivel nem tudta átlépni, képtelenné vált a marxista településelmélet kialakítására is! Nevezetesen: a falu és város közti antagonizmus vörös fonalként húzódik végig az osztálytársadalmak történetén.)

A település fejlesztése

A település (társadalom) fejlődése önmaga is törvényszerűség. A település önmagában hordozza az állandó változás, a fejlődés lehetőségét és kényszerét. A fejlődés jellege, gyorsasága attól függ, hogy a település fejlődésére ható törvényszerűségek közül milyen mértékben érvényesülnek a fejlődést elősegítők és mennyire közömbösülnek, szorulnak vissza a fejlődést gátlók. A település (társadalom) célorientáltsága, céltudatossága szükségessé teszi a fejlődés mind eredményesebb, gyorsabb, zavartalanabb folyamatának megteremtését. Így megszületik a településfejlődés céltudatos befolyásolásának igénye, majd gyakorlata. És ezt a tevékenységet, vagyis **a település-társadalom bővített újratermelési folyamatának céltudatos befolyásolását, a fejlődéstörvények érvényesülésének elősegítését, a fejlődésgátlók visszaszorítását, megszüntetését nevezzük településfejlesztésnek.** Az a tevékenység, amelynek eredményeként az ember lakó- és életterét fejleszti, vagyis a természeti környezetet saját céljai szerint nemcsak felhasználja, hanem alakítja is, teszi ezt a területi formációt

igazából humanizáltta. Ekkor szabadul fel az ember igazából a természet adta körülmények fogságából s lesz környezetének alkotójává, de egyúttal megszületik a természetrombolás veszélye is. Ez a szabadság kétélű eszköz, melynek használata a természeti törvényszerűségek és társadalmi fejlődéstörvények ismeretét egyaránt megköveteli. A települések fejlesztése minőségileg magasabbrendű társadalmi tevékenység az önfejlődéshez képest. Alapvető jellemzői a következők:

- A településfejlődés talaján, vagyis a település-társadalom bővített újratermelésének körülményei közt kerülhet rá sor. Szükség van olyan, a *településen belül maradó többlettermekre*, amely tervszerű felhasználással a település fejlődéséhez vezethet.

- A fejlesztés – vagyis tudatos emberi beavatkozás az újratermelési folyamatba – eleve feltételezi a település kívánt jövőképeinek felvázolását, megalkotását, vagyis megtervezését, amelyhez eszközként használja fel a településalakító körülmények meghatározott elemeit, míg másokat elhanyagol. Vagyis szelektál. És e *szelekció* tulajdonképpen a településfejlesztést mozgató társadalmi érdekek (településalakító igények) mérlegelését is jelenti, vagyis *hatalmi pozíció jelenlétét* és érvényesülését feltételezi.

- A település fejlesztése *célorientált* emberi beavatkozás. A helyesen meghatározott cél esetén hatalmas *energiakoncentrációt* tud elérni azzal, hogy a társadalmi feltételeket polarizálja és szelektálja, ezáltal a társadalmi újratermelés belső energiafelhasználását (az egymással ellentétes tendenciák kioltására felhasznált energiát) minimalizálja.

- A településfejlesztés tudatos emberi (művi) beavatkozás a település fejlődésébe, így az emberi *tudatosság színvonala* (helyes cél, a felhasználható adottságok, igények ismerete stb.) alapvetően befolyásolja a beavatkozás végeredményét, ami végső soron a beavatkozás indokoltságát, előnyös vagy káros voltát eredményezi, nem kívánt körülmények megszüntetését vagy újabb ellentmondások születését segíti elő.

Hazánkban az elmúlt évtizedekben a településfejlesztés folyamata az alapvető társadalmi átrendeződés keretei közt ment végbe, az ún. szocialista termelési és társadalmi viszonyok kialakulásának megfelelően. Ez a keret mélyreható változást eredményezett a települések életjelenségeiben, a települések újratermelési folyamataiban is. E társadalmi átalakulás téves mellékútjai ugyancsak nyomot hagytak településeinkben és településhálózatunkon is. Ezekkel társadalmi továbbhaladásunk megtervezésekor feltétlenül számolnunk kell. Sommásan jelezve: településeink ma nem startkővön állva várják a jövőt, hanem orvosi rendelő várószobájában várják, hogy bajaikat megállapítsák, majd meggyógyítsák.

1.4 A település tervezése

Mindazon társadalmakban (így a településtársadalomban is), ahol a településfejlesztés természetes igényként kialakul, ez egyúttal a település (társadalom) jövőképeinek előre elképzelésével, megálmodásával, modellezésével, a fejlődést eredményező tevékenységek végigjárásával, eljátszásával is. Vagyis az előre eltervezéssel. És fokozatosan létrejönnek ennek intézményi keretei is, a vezérvasdásztól a tervezési minisztériumokig. A tervezés fokozatosan különvált a mindennapi teendőtől, specialisták kezébe kerül (politikuskok, település-, államigazgatási, államhatalmi személyek és szervezetek, tervezésre szakosodott személyek és intézmények). A tervezés specialisták kezébe kerülése minőségi változást eredményez a település tervezésében. Ez előnyökkel és hátrányokkal is jár. Ezek közül néhány jellemző következmény:

– A tervezés különválása és *specializációja* lehetőséget teremt a településfejlődést meghatározó elemek, folyamatok mélyebb, részletesebb és rutinosabb vizsgálatára. A figyelem és a tervekben kidolgozott intézkedések jobban koncentrálhatnak a *fejlődéstörvények hatékonyságára*.

– A fejlődést elősegítő tervezés specializálódása *elkülönülést* eredményez az általános társadalmi tevékenységeköröktől, s a valósággal csak meghatározott kapcsolatokban ízesül. E kapcsolatok jósága vagy kevésbé jósága erőteljesen visszahat a tervek, tehát a tevékenység eredményének jóságára, célszerűségére, alkalmazhatóságára.

– A szakosodott tervezés jól tudja hasznosítani más tervezések analógiájával a *szakmai tapasztalatokat*, ki tud alakulni az általános törvényszerűségek és igények figyelembevételével, megfogalmazása (séma, modul, normatíva stb.). De ezzel együtt megjelenhet a *szakmai prioritás, öncélúság*, sematizmus hangsúlyozása, esetleg erőszakolt érvényesítése is.

– A tervezés elkülönülése azonban nem jelenti a településfejlesztés végrehajtóival való kapcsolatnélküliséget, sőt a tervezésen keresztül a településfejlesztés végrehajtására kijelölt csoportok, személyek igénye, akarata beépül(het) a tervekbe, s ily módon *a tervek hatalmi eszközzé is válhat*.

Összefoglaló gondolatok:

településelmélet és településtörténeti kutatás

A településekkel foglalkozók részéről nem mellőzhető az egyes települések létrejöttét és létezését meghatározó, történelmileg és területileg meghatározott települési körülmények ismerete, a felszíni jelenségeket meghatározó okok feltárása és értelmezése. Mindennapi tevékenységem során rendszeresen találkozom azon problémával, hogy településkutatóink általában saját maguk deklarált szempontjai szerint vizsgálnak, elemeznek településeket, településtörténeti korszakokat, eseményeket. A település múltjának jövőalakításra való felhasználhatósága azonban attól függ, hogy sikerül-e a múlt fejleményei, valamint a jelen és jövő lehetséges történései közt szakmai szempontból is kezelhető egységet, értelmezhetőséget találni. És ehhez adhat segítséget az előzőekben vázolt elmélet, szemléletmód. Ily módon lehet kapcsolatot találni a településkutatás elméleti, valamint a településpolitika és településtervezés gyakorlati tevékenységei közt is. És ennek szükségessége napjainkban nyilvánvaló.

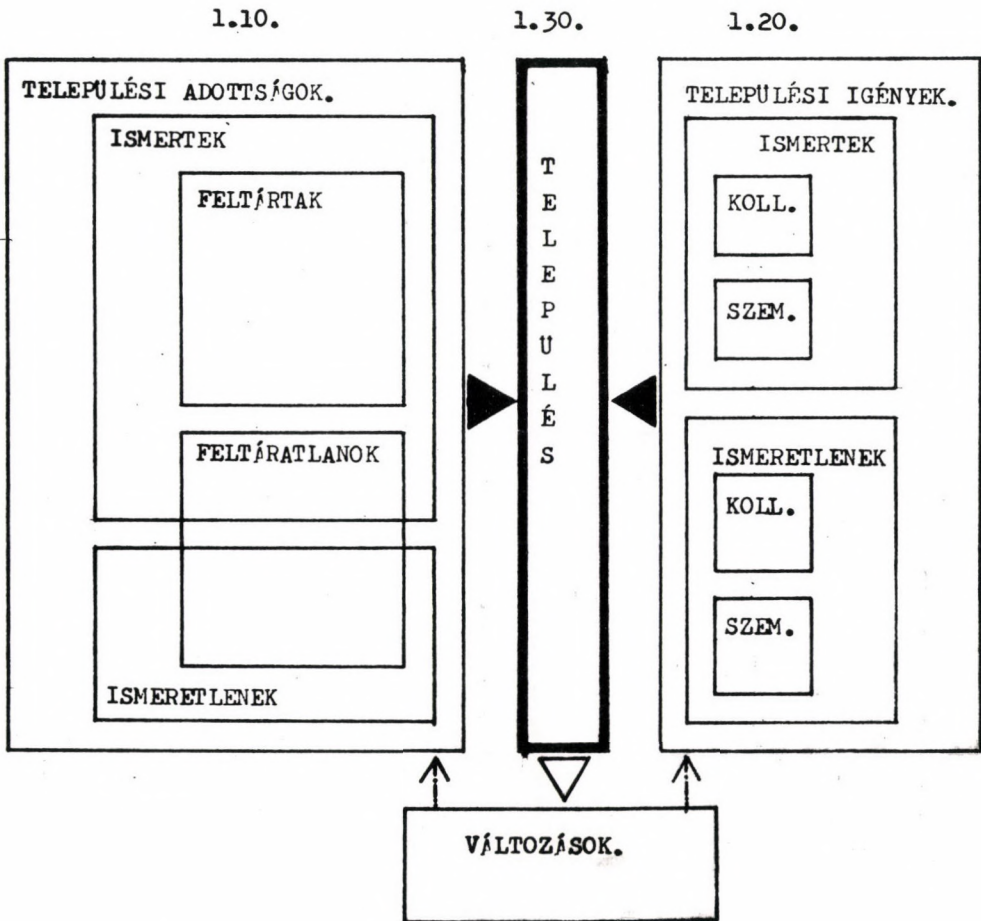
Mellékletek

1.00 A települések fejlődését meghatározó tényezők

1.10. Települési adottságok

1.20. Társadalmi igények

1.30. A település

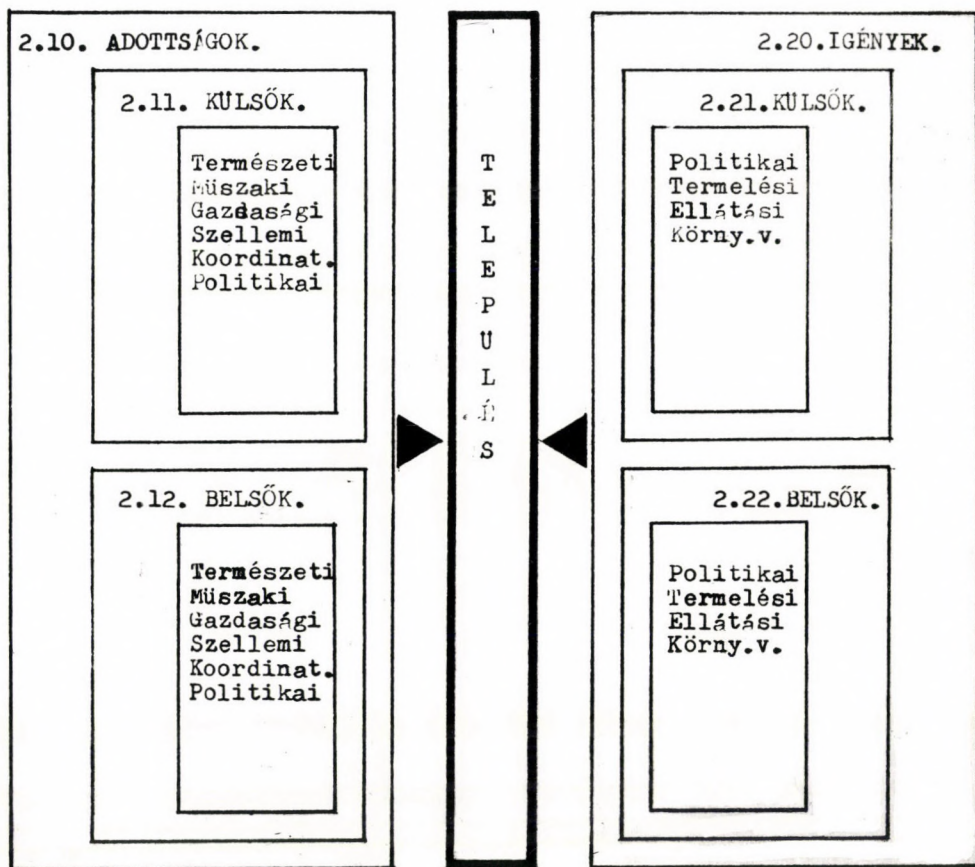

2.00 A településalakító tényezők típusai

2.10. Településalakító adottságok

2.20. Településalakító igények.

2.30. A település .

SCHILDMAYER FERENC

A korabeli sajtó szerepe

Almádi 1945 előtti településtörténetének kutatásában

Az országos és helyi lapok a helytörténeti kutatás szempontjából nem azonos értékűek. Hozzá kell tenni ehhez, hogy a múlt század és századunk között e vonatkozásban különbséget fedezhetünk fel. A különbözőség adódik egyrészt a megjelenés gyakoriságából, másrészt a lapok terjedelméből. A havonta kötetyszerűen megjelenő folyóiratokban esetleg egy-egy hírt találunk a kutatott településről. Ugyanakkor a hetenként megjelenő, inkább már újságnak tekinthető helyi lapoknak szinte mindegyike adattal szolgál a településre vonatkozóan. Ebből következően elsősorban a helyi lapokat kell áttekintenünk, mert ezek az elsődleges adathordozók. Az országos lapok legfeljebb egy-egy jelentős helyi eseményt adnak le és kommentálnak.

Helyi újságok

Almádi településtörténetének kutatásánál viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk. Ugyanis a múlt század utolsó évtizedeiben és a századforduló után a vasút megépítéséig – 1909-ig – a veszprémi újságokban „a mi kies Almádink” megnevezéssel említették Almádit. Ez részükről teljesen jogos volt, mert a szőlőbirtokosok és nyaralótulajdonosok igen jelentős része veszprémi illetőségű volt. Ebből viszont következett az, hogy igen nagy részletességgel foglalkoztak a településsel és minden eseménynek jelentős sajtóviasszhangja támadt.

Tekintsük át, milyen jelentősebb újságok jelentek meg Veszprémben ezen időszakban:

Veszprém 1865-1867	Veszprémi Ellenőr 1906-1909
Veszprém 1875-1897	Veszprémi Hírlap 1893-1944
Veszprémi Független Hírlap 1881-1897	Veszprémi Közlöny 1884-1892
Veszprémi Híradó 1892-1893	Veszprémi Napló 1904-1917
Veszprémi Ellenőr 1898-1902	Veszprémvármegye 1897-1944

Almádi Újság 1908

Ezekon kívül még jónéhány megyében megjelenő lap volt ez időben (Zirc és Vidéke, Pápai Hírlap stb.). Ezek áttekintése is szükséges, mert esetleg olyan adatot találunk benne, ami az illető város és Almádi kapcsolatára vonatkozik, de nem kötődik Veszprémhez.

A múlt század utolsó negyedében egyébként is az újságok, folyóiratok, szaklapok tobzódása figyelhető meg, bár ezek közül alig néhány ért meg hosszabb időt. Jól illusztrálja ezt az időszakot, hogy például 1882. január 1-től „Lombfűrészeti Szakközlöny” jelent meg.

Az 1908-ban megjelent „Almádi Újság” szezonális hetilapként indult, július-augusztus hónapban jelent meg, összesen nyolc szám. Sajnos folytatása nem volt a következő években, a lapban deklarált szándék ellenére. Szükségtelen ecsetelni, mit jelentene helytörténeti szempontból, ha csak néhány évet megér. A helyes értékelés megalapozása érdekében nézünk meg néhány példát, illetve évet, mit írtak akkor településünkről. Természetesen a cikkeket nem lehet közölni, csupán egy-két szavas kivonat közlésére van lehetőség, a cikk megjelenési napjának és címének megadása mellett.

A *Veszprém* című hetilapban 1878-ban megjelent hírek:

- március 24. *Almádi szépl. A fürdőház bővítéséről és fasor telepítéséről* írnak.
április 21. *Almádinak jó útja lesz.* A megyei közgyűlés a közmunka negyedét az Almádi-Veszprém út javítására engedte át.
május 5. *Almádi.* A cikk részletesen felsorolja mi épül.
június 2. *Almádi.* Leírja Almádi-fürdő megnyitásának eseményeit.
június 16. *Almádi pünkösdi másnapján.* A mulatságra összesereglett a környék, még két evezős hajón is jöttek.
július 21. *Batyú mulatság.* A mulatság rövid leírása.
július 28. *Táncmulatság Almádiban.* Visszatér a múltkori szabadtéri, lampionos mulatságra, hosszú cikkben.
augusztus 4. *Almádi 1878. aug. 1.* Hosszú cikk, milyen az esős Almádi, mit lehet ekkor csinálni.
augusztus 18. *Almádi 1878. aug. 11.* A közelmúlt eseményeiről, mulatságairól számol be hosszú cikkben.

A *Veszprém Vármegye* című hetilapban 1898-ban megjelent hírek:

- január 5. *A befagyott Balaton.* A korcsolyázóéletéről ír.
Az Almádi vendéglők. A Hattyú-vendéglő építése, a Zsák-vendéglő építése. Két fűszerüzlet van.
február 2. *A Balatonparti vasút.* Almádi érdekeltség-képviseléséről szóló cikk.
Új nyaralók B. Almádiban. Felsorolja az építkezéseket, az építtetőket neveit.
február 9. *Újítások Almádiban.* Részletes cikk az Almádi Fürdő R.T. építési-szépítési programjáról.
március 2. *Az Almádi Fürdő R.T. Évi rendes közgyűlését* ismerteti a cikk.
március 17. *Az Almádi vendéglős balesete.* A Hattyú-vendéglő bérlője feldőlt a kocsijával.
március 23. *Építkezések B. Almádiban.* Részletesen ismerteti az építkezéseket, megemlíti az épülő üzlet leendő bérlőit.
Májusi ünnep Almádiban. Ismerteti a tervezett programot.
március 30. *Májusi ünnep Almádiban.* Még részletesebb ismertetése a programnak.
április 6. *Építkezések Almádiban.* Ismerteti a különböző építkezések (villák, üzlet, vendéglő) állását.
április 13. *Májusi ünnep Almádiban.* A szervezők buzgóságát és az érdeklődést taglaló cikk.
április 27. *Májusi ünnep Almádiban.* Hosszú cikk a tervezett események részleteivel.
Az Almádi saison. Leírja a nagy élénkséggel folyó munkálatokat.
május 4. *Májusi elseje Almádiban.* Az események részletes leírása (bicikliverseny, szépségverseny, mulatság).
május 25. *A Balatonparti vasút.* Almádi képviselőtestülete 5000.- Ft-ot szavazott meg e célra.
Hymen. Aczél József és Kompolthy Szelima fényes esküvőjének leírása. (Kompolthy Tivadar volt ekkor a lap főszerkesztője.)
Pinkóczi búcsú. Rövid leírás az eseményről.

- június 1. *Balaton-Almádi megnyitása.* Az évad ünnepélyes megnyitásáról szól a cikk.
Balatoni kikötők helyreállítása. Az Almádi-kikötő alapos helyreállítása szükséges.
Almádi posta. Nyári posta- és távíróállomás megnyitása; június 15-szeptember 15. között működik.
- június 8. *B. almádi új saisonja.* Hosszú cikkben írja le az újdonságokat, helyreállításokat, az új zenekart stb.
- június 15. *A hírlapírók B.almádiban.* A budapesti újságírók látogatásának eseményei.
- június 22. *Fürdőinkből.* Almádi nyári eseményeit részletezi.
- június 29. *Fürdőinkből.* Az előzőhöz hasonlóan ecseteli az újabb eseményeket, a fürdő életét.
Birtokvételek Almádiban. Két birtok adás-vételéről esik szó a cikkben.
Hirdetés. Almádi birtokosai megfellebbezhetik a vasútra megszavazott 5000.- Ft hozzájárulást.
- július 6. *Az Almádi csendőrség.* Indokolja a szezonban működő két csendőr szükségességét.
Egykrajcáros valótlanságok. A budapesti Esti Újság valótlan híret cáfolja.
- július 13. *Fürdőinkből.* Hosszú cikk. Ismerteti a júliusi és augusztusi programot, valamint egyéb híreket.
Tűz Almádiban. Leírja Suly László nyaralójának leégését.
- július 20. *A főispán Almádiban.* Kéthasábos cikk, részletes eseményleírással.
Az Almádi fürdővendégek névsora. Két hasábon közli a vendégek nevét, honnan jöttek, melyik villában nyaralnak.
Fürdőinkből. Almádi eseményeket ismerteti.
Ajándék az Almádi kápolnának. Szőnyeget ajándékozott egy jótékony hölgy.
Polgár Gyula Almádiban. A jeles színész előadásának ismertetése.
Egy fürdővendég naplójából. A parkban egy naplót találtak, amely tele van panasszal Almádit illetően.
- július 27. *A Veszprém-Almádi út.* Elkészült az út javítása, mintaszerűen.
Műkedvelői előadás Almádiban. Részletes cikk a darabról, szereplőkről, a résztvevő hölgyek névsorával.
Új csónakok Almádiban. Az Almádi Fürdő R.T. 3 új csónakot vett.
Rendkívüli hajók Almádiban. Menetrenden kívüli járatok ismertetése.
Mulatságok. Anna-bál lesz 30-án Almádiban.
- augusztus 3. *Fürdőinkből.* Részletes beszámoló az Anna-bálról, a leendő színielőadásról, fürdővendégek névsora.
Vörösberényi búcsú. Az esemény részletes leírása.
- augusztus 10. *A jégkárosultakért.* Jótékonycélú műkedvelői előadás ismertetése.
Izgalom Almádiban. Egy veszprémi nő rosszul lett a fürdőházban, orvos és fürdőmester segítségnyújtása.
Halálozások. Egy veszprémi kereskedő meghalt Almádiban, ennek körülményei.
- augusztus 17. *Birtokvétel.* Telekvétel nyaralóépítési szándékkal.
Tombola Almádiban. Az esemény részletes leírása.

- augusztus 24. *Műkedvelői előadás Almádiban.* Hosszú cikk, mindenre kiterjedően, a szereplők teljes névsorával.
Sport-versenyek Almádiban. Részletesen beszámol az úszó és atlétikai versenyekről.
Edvi-Illés Károly ünneplése. Mint a szezon vigalmi bizottságának elnökét ünnepelték.
Bankett Óvári Ferenc tiszteletére. Az almádi birtokos, országgyűlési képviselő köszöntésének bejelentése.
Tombola Almádiban. Rövid hírben ismerteti a leendő eseményt.
- augusztus 31. *Óvári Ferenc ünneplése.* Hosszú cikk az eseményről, mindenre és mindenkre kiterjedően.
Birtokvételek. Eladók és vevők nevével rövid hír.
Tombola és búcsúestély Almádiban. A hajnalig tartó nagy mulatság részletes ismertetése.
- szeptember 14. *Az ősz Almádiban.* Még vannak vendégek, új építkezések, egyéb hírek Almádiból.
- november 2. *Új nyaralók Almádiban.* Ismerteti az építkezéseket.
Almádi községháza. Ismerteti a folyó építkezést, a várható befejezést említi.

Ha rövid statisztikát készítünk az 1898. évi adatokból, akkor a következőket találjuk: az 52 lapszámból 28 számban 59 almádi vonatkozású cikket és egyéb írást találunk. Miután a cikkek között nagyon sok a részletes beszámoló, valóságos kincsesbánya az anyag a településtörténettel foglalkozók számára. Képet kaphatunk a folyó építkezésektől kezdve, a vendéglőben mért bor minőségéig.

Országos lapok

Nagy számuk miatt felsorolásuk lehetetlen és szükségtelen is. Egy havi folyóiratot, az 1904-ben alapított Balatoni Szövetség „Balaton” című hivatalos lapját, amely a tagsági díj ellenében járt minden tagnak, külön szükséges megemlíteni. 1908-tól 1944-ig élt a folyóirat és szinte kizárólag a Balatonnal és a Balaton-környéki településekkel kapcsolatos témákkal foglalkozott.

A napilapok, hetilapok és folyóiratok különböző érdekeltségekhez tartoztak, így az almádi vonatkozású hírek vagy cikkek megjelenése függhetett attól is, hogy kinek állt érdekében annak megjelentetése. Egy eseményhez kapcsolódó példával szeretném igazolni ezt a feltételezést. Az esemény időpontja 1935. szeptember 8-án 11 óra, amikor felavatták Almádi és Alsóórs határvidékén (valójában Alsóórs közigazgatási területén) a Horthy Miklós-kilátórnyot, Padányi Gulyás Jenő építész alkotását. Az eseménynek országos visszhangja volt, amit kitűnően illusztrál azon lapok felsorolása, amelyekben cikk vagy képes tudósítás jelent meg az eseményről. (Az újság nevét és a cikkek megjelenésének időpontját adom meg.)

- 8 órai újság IX. 10.
- Magyarország IX. 10.
- Új magyarság IX. 1., 6., 7., 10.
- Nemzeti újság IX. 4., 7.
- Budapesti hírlap IX. 1., 6., 7., 10.
- Magyar hírlap IX. 6., 7., 10.
- Függetlenség IX. 1., 5., 7., 10.
- Reggeli újság IX. 9.
- Az est IX. 10.
- Új Fehérvár IX. 7.
- Magyarország IX. 1., 7., 10.
- Friss újság IX. 1., 7., 10.
- Újság IX. 5.
- Pesti tőzsde IX. 5.
- Magyar Élelmiszer Újság IX. 1.
- Magyar hétfő IX. 9.

- Hétfői napló IX. 9.
- Kis újság IX. 7.
- Képes pesti hírlap IX. 10.
- A reggel IX. 9.
- Független Budapest IX. 11.
- Pesti hírlap IX. 7., 10.
- Nemzeti magazin IX. 8.
- Pester Lloyd IX. 10.
- Pesti napló IX. 10.
- Budapesti Hírlap képes melléklete IX. 10.
két kép.

A „Színházi élet”, a „Magyar asszony” és a „Nemzeti újság” című folyóiratokban később jelentek meg képek és közlemények. (Külön érdekesség, hogy miként van tudomásunk a felsorolt 29 lapról, illetve a bennük megjelent 46 tudósításról. Az összeállítást Benezóczky Elek újságíró készítette, aki az újságkivágásokkal együtt megküldte elszámolását az Almádi Fürdő és Építő r.t.-nek. Az anyag a Veszprém megyei Levéltárban található. A felsorolásban értelemszerűen nem szerepelnek a veszprémi lapok és a Balaton című folyóirat, amelyekben minden bizonnyal megjelentek hírek a témával kapcsolatban.)

E rövid áttekintés végén kérdésként merülhet fel, milyen mértékben forrásértékűek a korabeli újságokban megjelent cikkek, tudósítások, különös tekintettel a szerzők esetenként szubjektív megállapításaira. Véleményem szerint a dátumhoz kötött eseményekre vonatkozóan elsőrendűen forrásértékűek. Az esemény leírásában már lehetnek szubjektív elemek, de például a szereplők név szerinti felsorolása egy műkedvelő előadáson vagy a megjelent „hölgykoszorú” ismertetése nem tartozik e körbe. Ellenben az Almádi útjairól írt kritika szubjektivitásával együtt is forrásértékű, mert konkrét információt is ad. Különösen fontosnak ítélem meg az egyes építkezésekről megjelent híradásokat, elsősorban középületekre vonatkoztatva. Például az almádi községháza építkezését – a képviselőtestületi elhatározástól, az ünnepélyes átadás után virradatig tartó táncmulatságig – végig követték az újságban megjelent tudósítások és egyéb információk.

Összességében leszögezhető, hogy a korabeli sajtó forrásértéke rendkívül nagy, és az akkoriban divatos tárca műfaj nem egyszer szinte megjeleníti előttünk a település képét, ami a pontos, de talán kissé száraz adatok mellett nem elhanyagolható többletet nyújt a település történetével foglalkozó kutatónak, majd a kutatás eredményeként megjelenő művet olvasónak.

FŰRÉSZNÉ MOLNÁR ANIKÓ

A tatabányai és a dorogi bányamunkások
életkörülményeinek alakulása
a XX. század első felében

Komárom és Esztergom vármegyében – a népszámlálási adatok szerint – 1920-ban a lakosságnak több mint egyharmada (36,6%) tartozott a bánya- és ipari munkások közé. 1949-re a 97.756 keresőnek már 45,7%-a dolgozott az iparban.¹

A megye két nagyműltű szénmedencéjének bányajogi térképe a XIX. század végére kialakult. Az ország két leghatalmasabb barnaszénbánya-vállalata: a Magyar Általános Kőszénbánya Rt (MÁK Rt) és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt (Salgó Rt) osztozott a medencék szenterületein. A tatabányai szénmedencében a MÁK Rt „egyeduralkodó” volt. A dorogi szénmedence legnagyobb részét – a MÁK Rt mellett – a Salgó Rt tartotta birtokában. A két nagy érdekeltiség kialakulása, vetélkedése előmozdította a bányászat műszaki, gazdasági fejlődését, a termelés felgyorsulását, ipari tevékenységük fokozatos bővítését.

A gazdasági növekedés tényezői közül az egyik legfontosabb a népesség létszáma, összetétele. A lakosság létszámának gyarapodása két forrásból táplálkozik: egyrészt a természetes szaporodásból, másrészt a vándorlási különbözetből.

A szénbányászat megindulása előtt mind a tatabányai, mind pedig a dorogi szénmedence lakói földművelésből éltek. Az 1720-ban a betelepítések következtében tiszta német nemzetiségű Dorog alig 200 főt számlált.² Az új telepítőtényező, a szénbányászat megjelenésével rohamosan nőtt a lakosság száma. A Magyar Bányakalauz adatai szerint a medence bányamunkásainak létszáma 1879-ben 429 fő volt, de ezután felgyorsult a fejlődés. Tíz év múlva közel háromszorosa, tizenöt év múlva négyszeres, 1898-ban pedig 4,5-szeres (1938 fő) létszámmal dolgozott a medence.³ A századfordulóra Dorog lett a szénmedence központja. Az 1920-as évek elejére a község lakóinak száma már elérte az 5500 főt.⁴

A tatabányai szénmedencében lévő három kis községben: Alsógallán, Felsőgallán és Bánhidán magyar, német és szlovák nyelvű földművelő lakosság élt. 1869 és 1890 között (a népszámlálási adatok szerint) a három község népessége 571 fővel gyarapodott,⁵ a lakosság természetes szaporulatán kívül tehát számottevő fejlődésről nem beszélhetünk. A szénbányászat 1896-ban Alsógalla határában kezdődött, eleinte a feltárás környékét Alsógalla-bányatelepnek nevezték. 1902-ig közigazgatásilag Alsógallához tartozott, elkülönülését a falusi népességtől 1902-ben legalizálta a közigazgatás, mikor Tatabánya néven⁶ megalakult a szénmedence negyedik községe. Tatabánya lakóinak száma 1910-re több mint 8000-re nőtt, a szénmedence községeinek népessége összesen erre az időre megközelítette a 23.000-et. (Összehasonlításként: a bányanyitás előtt Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida lakosainak száma alig haladta túl a 3000 főt.⁷) 1920-ig, harminc év alatt, a lakosság száma meghétszereződött, s emellett egy új község is alakult, amely a szénmedence központja lett: Tatabánya.

Az urbanizációs folyamat megindulásának gazdasági bázisa, társadalmi feltételei (pl. a jelentős lélekszám) már kialakultak. A városiasodás helyett kezdetben a községekre épülő bányatelepek jöttek létre. Megjelenésük következményeként a községek eddigi, viszonylag zárt gazdasági és társadalmi egysége megszűnt.

A bányanyitás után közvetlenül a környező községekből csak kevesen jelentkeztek bányamunkásnak. A szénmedencékbe özönlő népességet az Osztrák-Magyar Monarchia egész területéről toborozták. Így a bányatelepek a nemzetiségi keveredés tarka képét mutatták.

Kezdetben a szakmunkások túlnyomórészt a monarchia más országaiból származtak.⁸ Fokozatosan azonban a környező falvak lakossága is bekapcsolódott a bányamunkába, kialakítva a „kétlakiak” rétegét. Sőt, a bányászat stabil munkatörzseként – a távolabbi vidékekről toborzottak labilitása miatt – egyre inkább a bányák közvetlen közelében fekvő községek lakói jöttek számításba.

A bányanyitás után az őslakosság jelentős része továbbra is földműves maradt, de az ide áramló bányamunkásság megváltoztatta a települések foglalkozási jellegét (lásd kétlakiak rétege). A kereső foglalkozásúaknak idővel egyre kisebb százalékát alkották az őstermelők. A századfordulón még közel egyforma volt az arány a két foglalkozási ág között, de 1920-ra már Dorog lakosságának 87%-a volt bányász, illetve ipari munkás. A tatai szénmedence négy bányaközségében is a kereső foglalkozásúak egyre kisebb százalékát alkották az őstermelők. A paraszti életforma helyett uralkodó lett az ipari munkás, ezen belül elsősorban a sajátos bányász életforma.

A szénbányászat fejlődésével megindult Dorog és Tatabánya gazdagodása és területi növekedése is. A bányavállalatok a nagyobb munkáslétszám foglalkoztatását csak úgy tudták megoldani, ha elhelyezésükről gondoskodtak, ezért a bányauzemek közelében munkástelepeket létesítettek. A vállalati lakás kiváltságot, de egyben kötöttséget is jelentett. A bányamunkás sok esetben kénytelen volt eltérni a sértő bánásmódot, az alacsony bérezést, hogy megmaradjon a fedél a maga és családja feje fölött. A lakással, az alacsony lakbérrel sikerült a munkások többségét a bányatelephez kötni és gyakran még a szervezkedéstől is távol tartani. Hiszen akit elbocsátottak a bányától, azt kivétel nélkül a lakásból is kitették. Saját lakása csak a bányászok egy részének volt. A többség a kolóniákon élt.

A földműves – bányász falvak arculata tehát a XIX. század végétől kezdett jelentősen átalakulni, akkor, amikor megindult a bányászok tömeges bevándorlása, s főként, amikor kialakultak a bányászkolóniák.

1892-ben a dorogi Samu-akna közelében 176 munkás-, 14 altiszti és 9 tiszti lakás épült, az ún. Drasche-telep.⁹ A század utolsó évtizedeiben még Annavölgy, Ótokod, Szarkás, a századfordulón Tokodaltáró, Ebszöny és a XX. század első évtizedeiben Dorog, Csolnok, majd Sári-sáp volt a bányászlakótelepek építésének főbb területe.¹⁰ Épültek munkásházak addig is a medencében, de ezek sokkal inkább tömegszállások voltak, mint lakások, akiknek pedig ott sem jutott hely, azok maguk gondoskodtak valami lakásféléről családjuknak. Voltak akik földbevéajt odúba kényszerültek. E szűk, nyirkos, szellőzetlen pincelakásokban pusztítottak a járványok, riasztó mértéket öltött a gyermekhalandóság.

Tatabánya-Ótelep területén az első lakóépület alapozását 1897-ben kezdték meg. 1902-re az Ótelepi-kolónia már 229 lakóépületből állt: 198 hat lakást jelentő munkásházból, 16 altiszti, 8 tiszti lakóházból és 4 munkáskaszárnyából (a nőtlen munkások részére). A telepen fölépült még egy csendőrlaktanya, továbbá egy kórház, egy hat tantermes és egy négy tantermes iskola, három vendéglő, egy élelemtár, egy pékműhely, egy halottas kamra, egy kápolna, több kocsiszín, négy istálló és egy jégverem is.¹¹ 1902-ben megindult az Újtelep építése, amely az eddigi munkástelepnél már lényegesen nagyobb volt, és két összefüggő részből, VI–VII. számú telepekből állt. E két hatalmas, több ezer lakásból álló kolónia építése az 1920-as évek közepén fejeződött be. Az Újtelep létrehozása után az újonnan nyíló és egyre távolabb kerülő bányauzemek és ipari létesítmények közelében újabb lakótelepek épültek. Ezek a 30–50 házból álló településcsoportok azt a praktikus célt is szolgálták, hogy a bányászok letelepítésével a munkásközlekedés ne okozzon gondot. 1907-ben új, viszonylag nagy kolónia, a Mésztelep kialakítása kezdődött meg, ami a Cementgyár megépítése után 1912–13-ban fejeződött be, és elkészültével több, mint 2000 embernek adott otthont.¹²

Az első bányászkolóniákat még jogos bírálatok is érték. „Régebbi bányatelepeink munkásla-

kőházai majd kivétel nélkül sablonos egyformaságban épültek – írta Fleischl Róbert műépítész¹³ –, a lakások pedig igen primitív higiénikus követelményeknek feleltek meg. Nem egy helyen látnuk még ma is (1910) kaszárnyarendszereket, 8–10–16 családot egy házban elhelyezve; sok helyütt egy család csak szobát, másutt két vagy négy család közös konyhát kénytelen használni, nem is beszélve a közös lépcső-, folyosó- és árnyékszékről... Mind az elhelyezés, mind a sablonosság ezen munkáslakótelepeket sivár külső megjelenésüknél fogva már visszatetszőkké tette.”

Voltak bányák, amelyek munkássága elsősorban a környező községek mezőgazdasággal foglalkozó lakosságából került ki. Ők csak félig voltak bányászok. Szabadidejükben a földbirtok tulajdonosának földjét, vagy a maguk földjét művelték, a nyári-őszeleji mezőgazdasági munkák idején inkább parasztok, a hideg évszakokban pedig inkább bányászok voltak. Életviszonyaik eltértek a telepi munkásokétól. Naponta vagy hetenként hazamentek falujukba. Őrizték lakóhelyük paraszti hagyományait, nemzetiségi sajátosságait, míg a bányakolóniákon élő lakosság néhány évtized alatt teljesen elmagyarosodott. Falvaik gazdagodtak, de sohasem váltak igazi bányászközséggé. Akik csak hosszabb időközben tértek falubeli lakásukra, általában magukkal hozták az élelmet, amelyből fenntartották magukat. Ezeknek a paraszt-bányamunkásoknak egy viszonylag biztos anyagi hátterük volt. Ha mezőgazdasági munkájuk megkívánta, a bányában inkább mulasztottak, nehezebben voltak fegyelmezhetők, mivel a bányamunkát csak mellékfoglalkozásnak tekintették. A legtöbb bányánál mindkét munkástípussal, vagyis községi és telepített munkásokkal is találkozunk.

Dorogon a vasúti töltés, mint egy jelkép, választotta el a falut a bányáskolóniától, bányáépületektől. A „fal” a falu és a kolónia között hosszú ideig áttörhetetlennek bizonyult. A falusi lakosság élvezte a terrágiumok, a bánya által fizetett magas forgalmi adó és nem utolsósorban a bányának teljesített fuvarozás és egyes családtagjaiknak a bányában való alkalmazása révén a megnövekedett községi és egyéni jövedelem hasznát. A bányászág pedig továbbra is végezte a maga megerősítő munkáját a szűkösen szabott bérért és a község anyagi gyarapodásának nem volt részese.

A bányatelepek lakosságának kapcsolata a falusi településekkel kezdetben jelentéktelen (elsősorban közigazgatási) volt a tatai szénmedencében is. A bányagazgatóság sem törekedett változtatni ezen.

A bányák megnyitása lassan mégis életformaváltozást jelentett a környék lakossága számára. Ahol lakótelepeket létesítettek, ott nemcsak az épületek barakkjellege, hanem a bennük lakók ruházkodási, étkezési, szórakozási és egyéb megnyilvánulásai is mások voltak, mint a környező régi falvak népének szokásai.

A bányászat és az ipar rohamos fejlődése újabb bányakolóniák kialakítását tette szükségessé. Az új dorogi kolónia felépítése előtt vita folyt területi elhelyezéséről. A szakértői bizottság, attól félve, hogy munkásmegmozdulás esetén a tisztí és az altisztí kar nem tudna kimozdulni a kolónia belsejéből, a munkáskolóniát elkülönítve, a vasúton túli területre határozta el megépíteni.¹⁴ 1916-17-ben így 95 új ház épült fel 358 lakással a megjelölt területen. 1922-ben a bányatelep 13 házzal bővült, 25 lakással és 4 altisztí lakással. Az iskolában már 11 tanteremben tanítottak.¹⁵ A folyamatos fejlődés jele volt, hogy határozatot hoztak az utcák elnevezésére és a házak számozására. Az újonnan épült házak már barátságosabb, világos színűre festett tornácos épületek voltak, előnyösen elütöttek a régi szürke házaktól.¹⁶

A szoba-konyha-kamrás munkáslakások alapterülete mindkét szénmedencében megközelítően 35m² volt.¹⁷ Dorogon négy munkáslakásból állt egy lakóház, Tatabányán a lakóházak többsége 6-6 család részére épült. A lakásokhoz tenyérnyi előkert és a ház mögött néhány négyzetméternyi udvar tartozott. Tatabányán három munkáslakásra jutott egy közös árnyékszék, a házak előtt fedetlen csatornában folyt a szennyvíz. Az ivóvizet fűrt kerek kutak

szolgáltatott egészen 1907-ig, amikor a bányakolóniákon a fertőzött víz miatt súlyos tífuszjárvány tört ki. Ekkor építették aztán ki a bányákból kiemelt karsztvíz felhasználásával a telepek vízvezetékhalózátát. Ezután a vizet a lakók utcai nyomós kutakból hordták. Az 1920-as évek elején a lakásokba bevezették a villanyvilágítást is.¹⁸

A helyváltoztatás miatt is, de azért is, hogy az új munkaerőt azonnal munkába lehessen állítani, a bánya a lakás mellett vaságyat, gyalult deszkából készült asztalt, fapadot, később villanygót adott a beköltöző bányászoknak. A konyhában téglából rakott tűzhely állt, a szobában fűtési célra a bányától igényelhető vas dobkályha szolgált. A többi berendezést maguk a bányászok, saját anyagi körülményeiktől függően alakították ki. A szoba padlózata hajópadló, a kamráé és a konyháé téglaváltó volt. Az ajtókat barnára vagy szürkére mázolták, a falakat fehérre festették, nem egy konyhában sűrűn lábazattal. Természetesen, ha valaki átköltözött egy másik lakásba, vagy elhagyta a telepet, a részvénytársaság tulajdonát képező dolgokat nem vihette magával. Így a bányászok ingósága kezdetben igen kevés volt.¹⁹

A konyha, mint központi lakótér a főzésen kívül az étkezések színterét is szolgálta, gyakran a pihenését is. Az ünnepnapok kivételével csak a vacsorát fogyaszthatták el közösen. A napi tisztálkodás is a konyhában zajlott le.²⁰ Az egy szobára jutó családtagok száma gyakran elérte a 8-10 főt, s egy fekhelyen ketten-hárman aludtak.²¹

A fejlődés ellenére a szociális viszonyok korántsem voltak kielégítőek. Hiába bővítették a munkáskolóniákat, mindenkinek nem jutott lakás és a dorogi szénmedencében a hegyoldalba vájt barlanglakásokat még a század második évtizedében is lakták.²²

A munkáslakótelepeknek ellenpólusai voltak a tisztviselőnegyedek. Tatabányán, miként Dorogon is, a munkáskolóniáktól elkülönítve, a telep szélén, nagy kertektől övezve épültek a tiszt, az altiszt és a felvigyázói lakások. Ezek 2-3 szobásak, illetve 1-2 szobásak és komfortosak voltak. A telepre érkező idegenek méltán csodálhatták meg a tisztviselőnegyedeket. „Elhaladva a munkásházak katonás glédába sorakoztatott sorai mellett – olvasható egy 1933-as útibeszámolóban a Győri Hírlapban –, egész kis külön világba kerültünk, ami éles ellentét az ipartelep dübörgő, száguldó munkatempójával szemben. Külön látványosság a tisztviselőtelep, ahol csend, békesség, nyugalom fogadott bennünket. Itt nyoma sincs füstnek, pornak. Az öntözőautó egész nap szaladgál. Minden csupa kert és liget, mintha fürdő- vagy nyaralóhelyen járnánk.”²³ A lakóövezetek kialakítása a társadalmi hierarchiát tükrözte.

Az 1930-as években Dorogon a bányatelep és a község is újra fejlődésnek indult. Növekedett az aszfaltozott és az akkor divatos keramitos utcák száma. A bányatelepi lakások kertjeit példásan művelték. Terjeszkedett a település. Az építkezések szükségessé tették a község belterületének újbóli meghatározását, a még beépíthető területek felmérését. A lakosság még mindig megosztott, ami a letelepedésben és az életvitelben is tapasztalható.²⁴ A falusi lakosság él továbbra is jobban, lakik szebb, jobb körülmények között. Bár a bánya terjeszkedése folytán már alig van gazda, aki 10-15 holddal rendelkezik.²⁵ A telepített munkások százalékos aránya 1914-ben 26,85, 1920-ban 33,3, 1925-ben 59%-ra nőtt.²⁶

1932-től kezdve a Salgó Rt. egy egészen újszerű kezdeményezést vezetett be. Minden, legalább 30 évi szolgálattal nyugdíjba vonuló munkásnak egy kertes családi házat ajándékozott teljes tulajdonjoggal, vagy ha az illetőnek már volt megfelelő háza, 5000 pengő készpénzt adott. Ez jó üzletet is jelentett a társulatnak. A dolgozó egy évi munkabérének tíz százaléka, amit a vállalat kasszájában hagytak, ebben az időben kb. 500 ezer pengő volt.²⁷ Ezzel szemben minden évben adtak tíz dolgozónak egy 5000 pengő értékű kertes családi házat, vagy akinek már volt háza, 5000 pengő készpénzt kapott. Tehát évente megmaradt a bányának 450 ezer pengő. Előfordult olyan eset is, hogy a dolgozónak már csak néhány hónapja hiányzott a 30 éves szolgálathoz és akkor valamilyen ürüggyel nyugdíjba helyezték, csupán azért, hogy ne kelljen neki házat vagy 5000 pengőt adni.

Az állandóan emelkedő bányászlétszám elhelyezésére a társulat különböző megoldásokkal próbálkozott. Bár sok volt a szomszéd községekből bejáró bányász, a munkáslakások szaporítása elkerülhetetlennek mutatkozott. Egyre inkább hiányzott azonban a terjeszkedéshez szükséges terület. A lakásínség enyhítésére 1941-ben egy mérnöki és 30 munkáslakást építettek.²⁸

1941 után már jelentkezett a háborús rablógazdálkodás hatása. A társulatok még építkeztek. Munkáslakásokat építettek Tokodon, Csolnokon és Dorogon is. Ebben az időben a medence 38 lakótelepén már 5500 lakás volt a bányatársulatok tulajdonában, mintegy 17 ezer lakossal.²⁹

A tatai szénmedencében az 1930-as évek végén már tíz munkástelep állt Tatabányán és Felsőgallán, összesen 994 munkás- és 63 altiszti lakóépületet foglalva magukba. A munkásházakban 5403 lakás, az altiszti épületekben pedig 196 lakás adott otthont a munkások, illetve az altisztek és családjaik számára.³⁰ Az 1939-44-es évekre a lakóházak megoszlása a következőképpen módosult: a tisztviselők lakásainak száma 111 (általában 3 szobás), az altiszti lakások száma 215 (ebből 22 háromszobás, 187 kétszobás, 6 egyszobás), a munkáslakások száma 5566, ebből 681 kétszobás (12%), a többi 4855 pedig egyszobás volt. Ugyanebben az időszakban az egy munkáscsaládra jutó családtagok száma 4,4 volt.³¹ A négy bányászközségben 1941-ben 37.955 lakos élt.³²

A településcsoportok Felsőgalla és Bánhida községek területein létesültek, gyakran olyan módon, hogy az utca egyik oldalán lévő házak Felsőgallához, a másik oldalon lévők pedig Bánhida területéhez tartoztak.

A tatai és a dorogi szénmedencében nemcsak egy minden szempontból modern nagyipari centrum teremtdött meg a XX. század első harmadában, de létrejött egy sajátos társadalmi struktúrával rendelkező tőkés „minibirodalom” is, ahol nemcsak a bányák, az ipari létesítmények voltak személyi tulajdonban, hanem a bennük dolgozó, a bányakolóniákon élő emberek is személyi függésbe kerültek. „A viszonyok megítélésénél figyelembe kell venni a bányászok lakótelepének különleges atmoszféráját – olvasható egy 1936-ban készített ténymegállapító tanulmányban.³³ – ... A bánya vezetősége különösen erkölcsi nyomással igyekszik a helytelenségek kiküszöbölésére és elbocsátással fenyegeti meg a visszaélőket. ... Az emberek őszinteségére erősen hat az általános függőség, ... ami a bányásztelep lakosságát a bánya hatalmi helyzetéből kifolyólag sújtja. Az emberek másképpen élnek a külvilág felé, mint befelé. Egy-egy bányászlakás-épület, amely több lakást foglal magában, többnyire egy termester- vagy altisztcsaládnak is ad hajlékot. Ezek a bányászok szerint azért vannak így elszórva, hogy a bányavezetőség részére tájékoztató szolgálatot teljesítsenek. Ezek előtt egészen másképpen beszél a bányász, mintha bizalmas körben szól.” A tanulmány írója felteszi a kérdést is: „a fegyelmetartásnak ez a bizalmatlanságon, a munkaadó és munkás közti hatalmi különbség állandó éreztetésén alapuló rendszere közszempontból megnyugtató-e és annak megfelelőbb kialakítására az államnak nincsenek-e eszközei?”³⁴

A bányavezetőség céljai megvalósításához esetenként a vallást is felhasználta. A különböző egyházak világi fejei mind a bánya tisztviselői, illetőleg alkalmazottai voltak. „Mindig szemünk előtt lebegett a munkásság vallásos érzületének kimélyítése” – írta könyvében Schmidt Sándor dorogi bányagazgató.³⁵

A bányászok munka- és életfeltételei mindkét bányavállalatnál lényegében azonosak voltak. Ha összevetjük a századvég szolgálati szabályzatait, a két szabályzat között a különbség inkább érzelmi és magatartásbeli, mint tartalmi. A MÁK Rt. támadhatatlan precizitással, az annavölgyi bányagondnokság lenéző hanyagsággal irányította munkásait kemény sorsuk vállalására.³⁶

Az életkörülményeket legjobban befolyásoló tényező a munkabér alakulása. A munkabér

nagyságát befolyásolta a teljesítmény, a munkakör, az eltöltött idő stb., de nem vették figyelembe a sajátos bányaviszonyokat, a hátrányos természeti adottságokat (karsztvízveszély, sújtólég stb.). Ugyanakkor a bér jelentős részét csökkentették (kb. 10-20%-kal) természetbeni juttatások címén,³⁷ vagy egyéb levonások miatt. Kevés olyan ágazata volt a magyar iparnak, ahol a levonásoknak olyan széles skálája alakult volna ki, mint a szénbányászatban. Miközben a bányavállalatok magas, az iparét nemegyszer sokszorosan meghaladó nyereséggel működtek, a bányászok nagy része képtelen voltak a létfenntartáshoz szükséges élelmiszer és ruhanemű árát keresetéből fedezni.

Lényeges kérdés az is, hogy a keresetből hány embert kell eltartani. A 100 keresőre jutó eltartottak számát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy sokkal több az eltartott a tatai és a dorogi szénmedence községeiben, mint országosan.³⁸ A sok eltartott részben a települések egyoldalúan nehézipari jellegéből, másrészt a sokgyermekes családok nagy számából adódott.³⁹

A korabeli sajtó hasábjain igen szemléletesen tárulnak fel a bányatelepiek helyzetéről készített pillanatfelvételek. Ezeket a tudósításokat tényszerűen támasztja alá a már idézett 1936-os felmérés. Bár az adatok a tatai szénmedencére vonatkoznak, megállapításai a dorogi medencére is általános érvényűek. „A bányászok tekintélyes része eladósodott. Az eladósodás egyrészt onnan származik, hogy az üzem az évnek egy részében csak korlátozott mértékben dolgozik és ekkor a kereset is alacsonyabb, másrészt a bányász éppen munkájának nehézsége miatt fokozott táplálkozásra szorul, vagyis sokat eszik.”⁴⁰ A vizsgált 227 bányászcsalád közül „73 esetben találunk egészen szegényes táplálkozást, – tudósít a felmérés –, hetenkint csak egyszer került hús az asztalra, sokaknál azonban egyszer sem. 119 családnál találunk valamivel jobb étkezést, ami azt jelenti, hogy a családoknál reggelenként kávé, kenyér, esetleg kenyér és szalonna, délben leves, főzelék vagy tészta, azonkívül hetenkint két-három alkalommal hús is kerül az asztalra. Vacsorára a déli maradékot fogyasztják el, vagy teát és burgonyát esznek. 35 családnál találunk az átlagos kispolgári viszonyoknak megfelelő étkezést, amidőn reggel kávé, kenyér, délben főzelék vagy tészta (olykor mind a három fogás), hetenkint 3-4 esetben hús vagy máj stb. is jut hozzá. Vacsorára olykor friss ételt is főznek.”⁴¹ A munkások többségénél tehát a táplálkozás minősége az 1930-as évekre sem javult lényegesen.

Ezekben az években pedig Dorog, a község és a bányatelep egyaránt, a virágzás, a fejlődés látványát nyújtotta; aszfaltozott járdákkal, közvilágítással, a házak körül gondozott kisebb-nagyobb kertekkel, mozielőadásokkal, sportélettel. Fiatal bányászanyák gyermekkocsiban sétáltatták, levegőztették gyermekeiket és a nők is szebben öltözködtek.⁴²

És mégis, annak a dorogi bányásznak a levele, amelyben 1937. július 7-én, névtelenül, segítségért fordult a pénzügyminiszterhez, olyan konkrét panaszokat tárt fel, amelyek betekintést engednek a látszólagos virágzás mögé. „Sem vasárnap, sem ünnepnap, sem éjjel, sem nappal sincs, mindig csak dolgozni és dolgozni... Járjon templomba, de mikor és mivel, az ember épp csak a megélhetést bírja valamennyire megkeresni, ha ruhát akar venni, akkor koplalnia kell, ...Muszáj, hogy beteg legyen az ember, mert ki van merülve a munkától, ...hogy védekezhünk a balesettől, amíg ez a nagy hajsza lesz a bányában... És ezek az egészségtelen vizes lakások, ...éhezni és nélkülözni kell ilyen nagy családokkal mint itt legtöbbször van 4 és 5 és 8 gyerek, nincs ruhájuk, nincs cipőjük, esznek is meg nem is, az embernek fáj a szíve, ha látja őket.”⁴³ A többség életkörülményeinek alakulása tehát nem tartott lépést az ipari fejlődéssel.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy mind a MÁK Rt., mind pedig a Salgó Rt. a telepein élő munkások számára kedvezőbb oktatási, népművelési, egészségügyi feltételeket biztosított, mint amilyeneket a községek lakói számára teremthetett a helyi közigazgatás.

Tatabányán 1899-ben kezdte meg működését a bányakórház. 1912-ben új épületrésszel bővítették. Dorogon pedig 1922-ben korát meghaladóan modern kórház épült (Borbála-bánya-

kórház). A kórházak mellett járványkórházak, gyógyszerárak, egészségházak is működtek. Erre különösen szükség volt, mivel a kora fiatalsággal kezdődő hosszú munkaidő, a megerőltető munka, a szénporos levegő siettette a bányamunkások szervezetének elhasználódását. A bányászok között a fő halálozási okok: tüdőlob, tüdővész, hastífusz, egyéb fertőző betegségek és az üzemi balesetek voltak. A bányamunkás korán megöregedett; „mielőtt még fiatal lett volna.”⁴⁴ A bányászcsaládokban igen gyakori volt a két éven aluli gyermekek halála is.

A dolgozók kulturális és sportlehetőségeinek biztosításánál ugyanúgy a társadalmi hierarchia érvényesült, mint a **telepi** lakóövezetek kialakításánál. A tatai szénmedencében az igazgatósági elitet kastélyszerű kaszinó, a kisegítő tisztviselő személyzetet, továbbá az altiszteket és természeteket a szerényebb, de még mindig „pompás kis palotának” számító Népház, a munkásság több ezres tömegeit pedig az egyszerűségében is robusztus felsőgallai Munkásotthon jelképezte.⁴⁵ A dorogi szénmedencében 13 kultúrház épült. Centrumává a dorogi Munkásotthon vált. A kultúrházakat, sportpályákat a bányaigazgatóságok építtették, működtették. A sportpályák mellett a strandon Tatabányán 3, lépcsőzetesen megépített, egymástól szigorúan elkülönített tiszti, altiszti és munkásúszómedence szimbolizálta a vidék társadalmi struktúráját. Dorogon is egy nagyobb és egy kisebb úszómedencét nyitottak. A kisebb uszoda kizárólag a tisztviselői karnak volt fenntartva. Tagadhatatlanul hasznos létesítmények voltak, mert ráterelték a figyelmet a sportlásra, a szabad levegőn való tartózkodásra.

A szénbányászat megjelenése, mint láttuk, felgyorsította Tatabánya és Dorog fejlődését. Az ide áramló bányamunkásság megváltoztatta a települések foglalkozási jellegét. A szénbányászat fejlődésével megindult Tatabánya és Dorog gazdagodása és területi növekedése. A földműves-bányász falvak arculata a bányászkolóniák kialakulásával jelentősen átalakult. A lakosság száma felette állt a várossá váláshoz szükséges létszámnak. A tatai szénmedence négy községének várossá egyesítése mellett sok érv szólt, köztük közigazgatási is. A közművesítés, úthálózat, közlekedés, oktatás és számos más szociális probléma már régóta egyöntetű intézkedéseket kívánt volna. A községek egyesítésének legnagyobb ellenzője a bányaigazgatóság volt.⁴⁶ A négy község várossá egyesítésére végül 1947-ben, Dorog várossá nyilvánítására pedig csak 1984-ben került sor. E folyamat bemutatása azonban már egy új tanulmányt igényel.

Jegyzetek

¹Magyarország megyéi – Komárom. Kossuth 1985. Történelmi-társadalmi viszonyok. *Fűrészné Molnár Anikó*: A Horthy-rendszer negyedszázada. 46.

²Tóth Tibor: Szénbányászat a dorogi medencében 1781–1981. Bp., Révai Ny., 1981. 38.

³Tóth Tibor i.m. 41., ld. még *Székely Lajos*: Az esztergomvidéki szénmedence bányászatának fejlődése. Műszaki Kk., é.n. 405.

⁴Popovics György: Dorog fejlődése és településföldrajzi problémái. Esztergom, 1984. 12.o., ld. még *Buday Tiborné Mosonyi Klára*: Dorogról a dorogiaknak. Komárom m. Ny. V., 1972. 153.

⁵Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok I. köt., Alföldi Ny., 1972. 251.

⁶A Tatabánya név egyrészt a közeli Tata városára, másrészt a bányatelepülés jellegére utal.

⁷*Fűrészné Molnár Anikó*: Tatabánya, egy munkásváros születése = Komárom megyei Honismereti Füzet. Tatabánya, 1986. 43-58.

⁸A szakképzett német munkások miatt kezdetben az irodai ügyvitel is német volt, a bányában lévő tájékoztató feliratok is két nyelven, németül és magyarul íródtak. A társulati élelemtárak, kocsmák feliratai három nyelvűek (német, magyar, szlovák) voltak.

⁹Tóth Tibor i.m. 21.

¹⁰U.o.40.

¹¹Tatabánya története i.m. 58.

¹²U.o.

¹³Fleischl Róbert: Munkáslakásokról = Bányászati és Kohászati Lapok, 1911. 2.sz. 87-89.

¹⁴Schmidt Sándor: Az esztergomi szénmedence bányászatának ismertetése. Salgótarjáni Köszénbánya Rt. 1932. Esztergom, Buzárovits Ny. 197-204.

¹⁵Budayné i.m. 148., ld. még Schmidt Sándor id.mű 86.

¹⁶Budayné i.m. 139.

¹⁷Ravasz Éva: Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón = Új Forrás, 1982. 5.sz. 37., ld.még a dorogi bányáskolónia szanálásra került épületeinek alaprajza alapján – Dorog Városi Tanács VB Városgazdálkodási Osztály

¹⁸Ravasz Éva i.m. 36-38., ld. még Tatabánya története i.m. 57-58.

¹⁹Egy 1919. február 6-án Tatabányán, a 46-V. számú lakásban felvett leltárban a következő tételek szerepeltek: 1 dunyha, 1 paplan, 2 vánkös, 1 ágylepedő, 1 szalmazsák, 1 ágyterítő, 1 meleg kendő, 1 drótfogas, 7 különböző fali kép, 1 rózsafüzér, 1 személtlapát, 1 padlóruha. – ld. Tatabánya története i.m. 255.

²⁰Fűrészné Molnár Anikó: A tatabányai Munkásmozgalmi és Ipartörténeti Múzeum IV. Bútorgyűjtemény = Új Forrás, 1984. 4. sz. 94-96.

²¹Tatabánya története i.m. 254.

²²Budayné i.m. 164.

²³Győri Hírlap, 1933. június 18. 4.

²⁴Popovics György i.m. 13-14.

²⁵Budayné i.m. 152.

²⁶Székelv Lajos i.m. 408.

²⁷A Dorogi Szénmedence Dolgozói Önségélyző Egyesületének alapszabálya 1958. Kiad. a Dorogi Szénmedence Dolgozóinak Önségélyző Egyesülete. Bp., 1958. 4.

²⁸Budayné i.m. 186.

²⁹Tóth Tibor i.m. 54.

³⁰Szántó Ferenc: Élet a bányabárók tatabányai birodalmában = Új Forrás, 1977.2.sz. 79.

³¹Tatabánya története i.m. 259-260.

³²U.o.55.

³³Magyarv Zoltán-Kiss István: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról. Bp., 1939. 98. A tanulmány ugyan a tatai járás viszonyait dolgozza fel, de jó néhány megállapítása a dorogi helyzetre is jellemző.

³⁴U.o. 99.

³⁵Schmidt Sándor i.m. 199.

³⁶Tóth Tibor i.m. 41.

³⁷*Tiles János*: A Magyar Általános Kőszénbánya fejlődéstörténete = Bányászati és Kohászati Lapok, 1935. 2.sz.

³⁸Tatabánya története i.m. 66.

³⁹Első alkalommal az 1930. évi népszámlálás után jelent meg községekre bontva külön férfi és női keresők, valamint az eltartottak száma. A tatabányai bányavidéken ekkor a kereső férfiak száma 10.730, a kereső nők 1255, az eltartott férfiak száma 6251, az eltartott nők 14.910 volt.

⁴⁰*Magyary* i.m. 99-100.

⁴¹U.o. 105-106.

⁴²*Budayné* i.m. 172. A bányászháztartások egy részében már megtalálható a varrógép ebben az időben.

⁴³A bányászok élete a Horthy-rendszerben, 1919-1944. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (Szerk.: Kubitsch Imre – Szekeres József) Kiad. A Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete. Bp., 1960. 192-194.

⁴⁴*Gergely Ernő*: A bányamunkásság élet- és munkakörülményei 1867 és 1914 között = A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1985. Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988. 98.

⁴⁵*Szántó Ferenc* i.m. 79.

⁴⁶*Ravasz Éva*: Az újjáépítés kezdetei a tatai szénmedencében = Forrás, 1970. 1.sz. 47.

CSOMBOR ERZSÉBET

Lengyel menekültek Esztergomban és Esztergomtáborban a második világháború idején

Lengyelország 1939. szeptember elsejei német lerohanása után, szeptember közepétől lengyel menekültek tízezrei érkeztek Magyarországra. A polgári menekültek ellátása a Belügyminisztérium IX. szegényellátási és általános segélyezési osztályának feladatkörébe került. A zárt egységekben, vagy egyénileg érkező katonák ügyeinek intézése, lefegyverzésük és táborokba szállításuk a Honvédelmi Minisztérium 1. Csoportfőnökségének keretében létrehozott 21. osztály feladata lett. A tiszteket üdülőkben, panziókban, a legénységhez tartozó katonákat szükségmegoldásként elhagyott mezőgazdasági épületekben, a magyar katonaság által nem használt barakktáborokban helyezték el.

Esztergomban 1932-ben készült el a város tulajdonát képező és a magyar királyi kincstár által bérelt tiszti üdülő. A minden igényt kielégítő, gyönyörű parkkal övezett épületbe 1939. szeptember végén 62 tiszteket költöztetett a honvédelmi hatóság.¹ A városban sok barátot találtak a lengyelek, hiszen a lakosság nagy rokonszenvvel fogadta őket. Azonkívül, hogy maguk is vendégül látták a menekülteket, számos helybeli résztvett a tiszti üdülőben 1940. március 15-én tartott megemlékezésen.

A szökések miatt csökkenő létszám és az evakuációban játszott szerepük miatt a honvédelmi minisztérium rendelete értelmében külön tiszti táborokban vonták össze a legénységi táborokban alkalmazásra nem kerülő lengyel tiszteket.² Az esztergomi tiszti üdülőből 1940. április 30-án költöztették el őket a pelsőci gyűjtőtáborba annak ellenére, hogy Glatz Gyula polgármester kérte helyben hagyásukat, hivatkozva arra, hogy a mintegy 12.000 pengő zsoldjuk itteni elköltése fontos tényező a város kereskedelmi életében.³ A polgármester érvelése érthetővé válik, ha megvizsgáljuk a korabeli Esztergom belső viszonyait.

A város lakosainak száma az 1941-es népszámlálási adatok szerint 22.000 fő volt. Trianon következményeként a helybeli földműves lakosság, a túlparti versenytársak nélkül maradva megerősödött, míg a város nagyszámú kisiparosa és kereskedőrétege vásárlóinak sokaságát veszítette el. Jól jellemzi a kialakult helyzetet az elterjedt mondás: „Dolgoztass és vásárolj itthon, ezzel is a városodat erősíted!”⁴ A lengyel menekültek jelenlétét tehát a feléjük irányuló részvéten túl a város gazdasági érdeke is indokolta. A lengyel tisztek elköltözése után, már 1940. július 31-re elkészült a tiszti üdülő tatarozása, anélkül, hogy a várost megterhelték volna.⁵

Esztergomtáborba 1939. szeptember 22-én érkezett az első csoport lengyel katona, akiket az I. világháborús hadifogolytábor barakkjaiban szállásoltak el. Az ekkor felállított lengyel katonai gyűjtőtábor létszáma 654 fő volt.⁶

A menekült lengyel katonák munkaerejének felhasználhatóságára a katonai hatóságok hamar felfigyeltek. Az első munkaszászolóját Újdörögdpusztán, a másodikat, 1940 tavaszán, I/2. lengyel műszaki munkaszászolój néven Esztergomtáborban szervezték meg.⁷ A zászlóalj állománya elsősorban a gyűjtőtábor legénységéből került ki, létszáma átlagosan 700 fő körül mozgott. Első magyar parancsnoka az esztergomi vitéz Matus Gyula tartalékos őrnagy volt, majd őt 1940 decemberétől, a szintén esztergomi Bezemek Béla tartalékos százados váltotta fel.

A zászlóalj 1940 tavaszán 17 darab vasszerkezetű garázs építését kezdte meg, melyhez területet és kőanyagot a város biztosított azzal a feltétellel, hogy az építkezésnél az esztergomi vállalkozók előnyben részesíttessenek.⁸ „A nagylétszámú katonai menekülttáborokba igen gyakran érkeztek munkást kérő levelek, de a menekültek közül is sokan saját elhatározásból kívántak munkába állni.”⁹ A honvédelmi minisztérium a legénységnek és az altiszteknek engedélyezte a munkavállalást – a tisztek 1942-ig csak szellemi munkát végezhettek –, azzal a feltétellel, hogy magyar munkás ezért kenyerét nem veszítheti. Ez a feltétel azonban jelentőségét veszítette azután, hogy Magyarország 1941. április 11-én bekapcsolódott a Jugoszlávia elleni német támadásba. A behívások miatt komoly munkaerőgondok keletkeztek a gazdasági életben, ezért magyar részről fokozottabb igény jelentkezett a lengyel menekültek alkalmaztatása iránt. Esztergom város életében is egyre fontosabb szerepet játszott a lengyel katonák munkája. A város gazdasága már 1940 nyarán foglalkoztatott lengyel aratóalakulatokat, majd miután a tábort áthelyezték 1942 tavaszán Pilisvörösvárra, átlagosan 50 fős lengyel munkáscsapat maradt itt alkalmazásban, mert a város vezetése kérte helybenhagyásukat.¹⁰ Ugyanis ők végezték az 1941 áprilisában a Cigánykúti-dűlőben bekövetkezett földcsuszamlás okozta károk helyreállítási munkálatait. A földcsuszamlás felhívta a figyelmet arra, hogy a város csatornahálózata elavult. Közegészségügyi érdek, illetve a modernizálás lehetősége miatt a képviselőtestület 1941. november 29-i ülésén ennek a problémának sürgős megoldását határozta el.¹¹ A vízelvezetés felújítási munkáit, az utak építését a lengyel munkáscsoport végezte, hiszen teljesítményükkel a város vezetése elégedett volt. Foglalkoztatott lengyeleket a városi kertészet és a mérnöki hivatal is.

A munkára kiadott lengyel internált katonák illetményeit HM-rendelet szabályozta.¹² Eszerint „a közületeknek munkára kiadott, illetve a táborokból oda munkába járó lengyel internált katonának a zsoldja és élelmezése továbbra is a honvéd kincstár terhére ... az ily személyek részére a honvéd kincstár által fizetett munkapótdíj ... beszüntetendő és az illető közület által fizetendő.”¹³ A munkára kiadott lengyel menekültek fizetése attól függött, hogy mely területen nyertek alkalmazást. Általában a magyaroknak fizetett bérért vállaltak munkát. Az Esztergom városnál alkalmazott lengyelek bérét a drágaságra való tekintettel évről-évre emelték; 1944 tavaszán a városnál nem szakmunkát végzők bére napi 4 pengő volt.¹⁴

A város biztosított számukra szállást és az 1941. január 20-i képviselőtestületi ülésen polgármesterré választott dr. Etter Jenő, a lengyel menekültek barátja igyekezett segíteni ruházkodási gondjaik megoldásában is.¹⁵

Alkalmaztak lengyeleket a város kisiparosai és gazdaközönsége is. A tábor elvonulása után, elsősorban a városi munkáscsapatból lehetett munkást igényelni, ezért közvetlenül a polgármesteri hivatalhoz kellett a kérelmeket benyújtani, majd azok jogosságának igazolásával továbbították őket a pilisvörösvári táborparancsnokság felé, mivel az engedély megadása a parancsnokság hatáskörébe tartozott. A város kisiparosainak egyre súlyosabbá váló helyzetére mutatnak rá ezek a levelek. A városi főjegyzői hivatalban készült 1942. augusztus 28-án az a jegyzőkönyv, melyben Tomanek Istvánné kérte, hogy a férje hadbavonulása után hozzá „kirendelt Jananok János” asztalost ne vigyék el tőle vagy adjanak helyette mást, „mivel a felvállalt munkák elvégzetlenek maradnának és családja nélkülözésnek lenne kitéve”.¹⁶ A munkaerőgondok a mezőgazdaságban is jelentkeztek. A polgármester 1943 tavaszán a gazdáktól érkezett kérelmek teljesítése érdekében kérte a városi munkás csoport kiegészítését 8-10 fővel.¹⁷

Bár a honvédelmi minisztérium álláspontja az volt, hogy az internáltakat sem hadiüzemben, sem állami szolgálatban alkalmazni nem szabad, az elgondolás tarthatatlannak bizonyult. Esztergomban az Aero-Ever Kft. Sportrepülőgár 10-15 lengyelt alkalmazott és dolgoz-

tak lengyelek a Petz Iparműveknél és a Knorr Vasöntöde és Gépgyárban is.¹⁸

A mezőgazdasági és más munkára magánosokhoz kiadott lengyel katonáknak a helyi szokásos legkisebb napszámbért tartoztak fizetni a munkaadók. A munkás élelmezési költségeit levonhatták, ha annak nagyságát előre közölték. Az ilyen jellegű munkára kiadott internáltaknak a honvéd kincstár beszüntette illetményeik (zsold) folyósítását.

A német-lengyel háborúban a magyar közvélemény Lengyelország mellett állt és a lengyel ellenállás összeomlása után Magyarországra érkező menekülteket mindenhol nagy együttérzéssel fogadták. Különösen igaz ez Esztergom esetében, melynek lakói mindig hálával gondoltak Jan Sobieski lengyel királyra, akinek döntő szerepe volt Esztergom török alóli felszabadításában. A lakosság és a menekültek között harmonikus, baráti viszony alakult ki. A lengyel rendezvények, a közösen hallgatott misék, koszorúzások a Sobieski-emlékműnél, egy-egy lengyel rokonszenvtüntetéssé váltak, ami így németellenességet is jelentett egyben. A németek a menekültek befogadását kísérő rokonszenv miatt többször tiltakoztak a magyar kormánytól. Különösen nagy vihart váltott ki az Esztergomban 1940. január 6-án tartott szentmise, ahol a résztvevők a jelenlévő lengyel internáltakkal együtt, a pápai és a magyar himnusz után a lengyel himnuszt is elénekelték. A misét celebráló Serédi hercegprímás a vallás- és közoktatási miniszterhez írt levelében próbálta menteni a történeteket. „A lengyel himnusz éneklése engem is váratlanul ért. Mivel a lengyel kormánnyal diplomáciai viszonyban vagyunk, a himnusz megkezdése után történő kivonulást barátságtalan és sértő célzatúnak magyarázhatták volna a nagyszámban megjelent lengyelek, így ettől eltekintettem.”²⁰

Emlékezetes esemény volt mind a város, mind pedig a menekültek életében az 1943. október 17-én tartott Magyar Mickiewicz Társaság vándorgyűlése, melyen a belügyminisztérium külön engedélyével a lengyel polgári menekültek is résztvettek.²¹ Az ünnepségen szereplő lengyel dalárdának Ipolyszalkáról Esztergomba történő szállíttatásához alispáni engedéllyel az esztergomi Start autóbuszvállalat különjáratot biztosított.²² A gyűlés előtt mise volt a vízivárosi plébániatemplomban, majd megkoszorúzták a dunaparti Serédi-sétányon álló Sobieski-emlékművet. Utána került sor a gyűlésre a Széchenyi Kaszinó dísztermében, melyet megtöltöttek a menekültek és az érdeklődők. Résztvett az összejövetelen Henryk Slawik, a Lengyel Polgári Bizottság elnöke, Késmárki-Frey Vilmos főispán, a lengyel táborok parancsnokai stb. Beszédet mondott Lukács György, a társaság elnöke, Etter Jenő polgármester, aki két nyelven, magyarul és lengyelül szólt, nem kis ünneplést váltva ki ezzel, Kertész János író és Kovács-Karap Ernő volt országgyűlési képviselő.²³ A szónokok a magyar-lengyel barátságot méltatták és beszéltek a művészet és irodalom nemzeti megtartó erejéről. A város képviselőtestülete, a felmerült kiadások fedezésére 403 pengőt szavazott meg. Így határozott, „minthogy az Esztergomban megtartott vándorgyűlés városunkra nézve mindenképpen megtiszteltetés volt, annál is inkább, minthogy a Magyar-Lengyel Mickiewicz Társaság a magyar-lengyel testvérkapcsolatok fenntartását és ápolását szolgálja.”²⁴

A városban 1944 januárjában volt az utolsó lengyel kulturális előadás, melyen a város vezetése mellett az érdeklődők hatalmas tömege vett részt.²⁵ A betlehemi játék, a krakkói táncok és a lengyel dalok, mint már annyiszor, most is óriási sikert arattak.

Az esztergomi lengyelek sorsáról tájékoztatást nyújtó dokumentumok a német megszállást követő időszakból csak elvétve fordulnak elő az iratanyagban. Azonban a város gazdasági életében játszott fontos szerepük, valamint az a tény, hogy a polgármester²⁶ kivételével a városi tisztviselők a helyükön maradtak, biztosította, hogy a lengyeleket, a magyar lakosságot is sújtó atrocitásokon és megélhetési nehézségeken túl a városban megkülönböztetés ne érje. Helyzetükben tragikus változást 1944 decembere hozott. A nyilasok, mivel a lengyel kérdést egyszerűen német belügynek tekintették, egyetértettek azzal az elgondolással, hogy a lengyel menekülteket Németországba szállítsák. Ezért a munkára kiadott internáltakat visszavonták

a táborokba. Pilisvörösvárról, 1944. december 2-án kelt parancs rendelte el az Esztergomban dolgozó katonák bevonultatását.²⁷ Az irányításukat a város részéről ellátó Homor Kálmán városi főmérnök, de a magánmunkaadók közül is néhányan, beadvánnyal fordultak érdekükben a táborparancsnoksághoz, érvelve munkájuk nélkülözhetetlenségével, a parancsnokság azonban nem engedett. A lengyelek 1944. december első hetében távoztak el a városból. Még ebben a hónapban elindították őket nyugat felé a különböző koncentrációs táborokba. Csak kevesen tértek vissza közülük a felszabadult Lengyelországba. Sokan azonban nem vonultak be. Őket magyar barátaik, illetve az ide nősültek családtagjai bújtatták. Magyar földön érték meg a háború végét és számosan itt telepedtek le Esztergomban vagy környékén.

Jegyzetek

¹Komárom-Esztergom Megyei Levéltár (K-E-M-L): Esztergom város polgármesteri iratai 776/1940; Hadtörténeti Levéltár (Hd-L): HM. eln. 21 21.t. 62.926/1939.

²Hd-L.: HM.eln.21 21. 62.957/1939; HM.eln.21 21 98.865/1939.sz.rendelete.

³K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 776/1940; Hd-L.: HM.eln.21 21.t. 21.406/1940.

⁴Esztergom Ipartörténet – Annales Strigoniensis 1985. 55.

⁵K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 776/1940.

⁶Hd-L.: HM.eln.21. 21.t. 62.926/1939. A székesfehérvári II. hadtestparancsnokság 1939. szept. 28-i távirati jelentése szerint összesen 654 fő. Ebből tiszt: 11, legénység: 626, polgári: 10 férfi, 4 nő és 3 gyerek.

⁷Hd-L.: HM.eln.21 21.t. 1126/1941 4387.cs. 1941. február 1-i hatállyal a zászlóalj közigazgatási és őrzési felügyelete az I. hadtestparancsnokság hatáskörébe került. A végrehajtási rendelet szerint, elnevezése I/2. lengyel műszaki munkástábor.

⁸K-E-M-L.: Esztergom szabad királyi város képviselőtestületi jegyzőkönyve 271/1939 kgy.sz.; Esztergom város pm.ir. 9382/1943. A bérleti szerződést 1939.nov.30-án írták alá.

⁹*Lagzi István*: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején Zalai Gyűjtemény 3. 116.

¹⁰A Honvédelmi Minisztérium és a Földművelésügyi Minisztérium megegyezése alapján, 1940 tavaszán a lengyel internáltakból arató alakulatokat szerveztek – egy szakasz 30 főből állt. A lehetőséggel a város gazdasága és több esztergomi gazda is élt 1940 nyarán.

¹¹K-E-M-L.: Esztergom sz.kir.város képv. jkv. 308/1941 kgy.sz.

¹²Hd-L.: HM.eln.21 21.t. 13.727/1941; 1941. márc. 24. HM rendelet.

¹³Uo.

¹⁴K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 21/1944.

¹⁵Uo. Mivel a ruhák, cipők utánpótlásának biztosítása egyre nehezebb feladatot jelentett, a polgármester egy szabó és cipész áthelyezését kérte a HM.21.osztályától. Így 1943 elején az izraelita elemi iskolában egy szabó és egy cipész műhelyt rendezhettek be.

¹⁶K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 12.299/1942.

¹⁷K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 21/1944.

¹⁸Uo. Igaz, az esztergomi gyárak lengyel munkások iránti kérelmei nem találhatók az iratanyagban, azonban az Esztergomban felállítandó lengyel konyhát kérő levelet az üzemek képviselői is aláírták és ebből tudjuk, hogy ezek a gyárak is alkalmaztak lengyel munkásokat.

¹⁹Hd-L.: HM.eln.21 21.t. 13.727/1941.

²⁰Hd-L.: Hm.eln.21 21.t. 943/1940.

²¹K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 21/1944.

²²Uo.

²³„Esztergom és vidéke” 64.évf.83.sz. 1943.okt.20. 1.

²⁴K-E-M-L.: Esztergom sz.kir. város képv.t.jkv. 444/1943 kgy.sz.

²⁵Esztergom és Vidéke 65.évf.11.sz. 1944.febr.5.p.2. A bemutatót Cseicsner Rezső, az Idegenforgalmi Hivatal vezetője szervezte, megnyerve a pilisvörösvári táborparancsnokságot arra, hogy Esztergomban is mutassák be a lengyel népszokásokról és népművészetről szóló előadást.

²⁶A város polgármesteri székébe 1941-től az az Etter Jenő került, aki az I. világháború idején lengyel földön sebesült meg és lengyel parasztoknak köszönhette gyógyulását. A „lengyel polgármester” neve segítőkészségének híre az egész országban ismert volt a menekültek körében. Az ország német megszállása után 1944 nyarán, a Gestapo letartóztatását csak bevonulásával kerülhette el.

²⁷K-E-M-L.: Esztergom város pm.ir. 21/1944.

VUICS TIBOR

Pécs peremterületei és a városiasodás

Az MTA Regionális Kutatások Központja 1990-ben a városi és a megyei tanácsok megbízásából vállalkozott „A nagyvárosok helye az önkormányzati rendszerben” című tanulmánykötet összeállítására, azzal a céllal, hogy a tanácsokat felváltó önkormányzatok részére a közigazgatási rendszer történelmi fejlődésének bemutatásával is elősegítse a rendszerváltást.

A kutatások a 100 ezer főnél népesebb 8 nagyváros helyzetét elemezték. Pécs nagyváros tematikus vizsgálata az én feladatom volt, a tematikához tartozott a város funkcionális tagolódásának, a belső és külső városgyűrű kialakulásának, az agglomerálódásnak és többek között a peremterületeknek a helyzete.

A szerteágazó földrajzi, jogi és közgazdasági megközelítés és a kutatások erősen célorientált jellege miatt a peremterületek fejlődésének történelmi sajátosságaira, a kontinuitásra viszonylag kevés figyelmet tudtam fordítani, az alaptendenciák feltárása azonban lehetővé teszi valamennyi nagyvárosunk – Budapestet is beleértve – urbanizációs helyzetének és folyamatainak egyedi vizsgálatát. (Bernát Tivadar: Általános gazdasági földrajz. Bp. 1978.p.302.)

A peremterületek helyzetének áttekintése során az urbanizáció következő fogalmi alapvetéséből indultam ki.

1. Pécs fejlődésének néhány általános vonása

Az *urbanizáció* fogalom több, egymással szorosan összefüggő folyamatot jelez. Az egyik mindenekelőtt a *nem mezőgazdasági funkciók* egyes településekbe való koncentrációjában, az ilyen települések (városok) számának, a városi lakosság arányának növekedésében nyilvánul meg. Ezt a folyamatot a *városodás* fogalma fejezi ki. Az ezzel párhuzamosan lejátszódó és – a városodást esetenként fáziseltolódással kísérő folyamat – a települések kommunális-kulturális ellátottságának, a lakosság életszínvonalának, életkörülményeinek „városi” szintre emelkedése, a „városi életforma” elterjedése. Az említett folyamatot *városiasodásnak* nevezik. Kétségtelen, hogy bár Pécs történetének régebbi időszakában nem elsődlegesen az ipar határozta meg központi szerepkörét, a középkorban e település várossá szerveződésében a világi és egyházi igazgatási központ, valamint a kulturális centrum feladat teljesítése (első hazai egyetemi város, iskolaváros) együttesen működtek közre.

Pécs súlya az ország életében és a vidéki városok között gyorsan növekedett az 1848-49-et követő s az 1867-es kiegyezésig tartó, részben uralmi időszakban, ami kivételes településfejlődési jelenségnek számított. Ugyanezen időszakban a város népességének növekedése 1850-ig nem érte el az ország városfejlődésének átlagát.

Az 1784-87. évi felmérés idején a város népességszám alapján a 19. helyen állott. Egy sor mezőváros, mint pl. Jászberény, Gyöngyös és Szentés is megelőzték Pécsset (Danyi Dezső – Dávid Zoltán, 1960). 1850-re Pécs már a 24. helyre szorult a városlistán. A gazdaságpolitika eredményeként – mivel a mezőgazdaság gyorsabban fejlődött, mint az ipar – az alföldi mezővárosok népességében megelőzték a dunántúli városokat. 1850-1869 között a város népessége gyorsan nőtt, a 8. helyre került, s ezzel a *negyedik vidéki város rangjára emelkedett*. 1869-1900 között hazánk két legdinamikusabban fejlődő városa Budapest mellett Miskolc (100,0%) és Pécs (84,3%) (Kolta J. – 1961).

1. sz. táblázat
Budapest és a nagyvárosok népessége (ezer fő)

Megnevezés,	1910	1930	1949	1960	1970	1980	1989	1949- 1910 (%) index	1989- 1949 (%) index
Budapest	880	1006	1590	1805	2001	2060	2115	180,7	133,0
Debrecen	93	117	110	130	162	195	219	118,3	199,1
Győr	44	51	57	84	103	125	132	129,5	231,6
Miskolc	51	62	109	141	181	210	208	213,7	190,8
Pécs	50	62	79	115	150	170	183	158,0	231,8
Szeged	118	135	86	96	152	175	189	72,9	219,8
Kecskemét	68	79	59	67	80	93	107	86,8	181,4
Székesfehérvár	37	41	42	57	79	102	114	113,5	271,4
Nyíregyháza	38	51	48	57	83	107	119	129,0	247,9
Nagyvárosok Budapest nélkül	499	598	590	747	990	1177	1271	118,2	215,4
Nagyvárosok összesen:	1379	1604	2180	2552	2991	3237	3386	158,1	155,3
Összesen az ország népességének százalékában: Pécs részesedése a nagyvárosok népességéből, százalékban:	6,6 ^x	18,5	23,7	25,6	29,0	32,5	32,0	359,0 ^x	135,0
	3,6 ^x	3,9	3,6	4,5	5,1	5,3	5,4	100,0	150,0

^xMagyar birodalom határai közötti népesség

Pécs lakosságának növekedése (1774-1900)

Év	Fő	Gyarapodás (%)	Index
1774-1777	8.853	0,0	37,1
1840	10.000	12,9	41,9
1850	15.318	53,2	64,22
1869	23.863	55,7	100,0
1880	23.702	20,2	120,2
1890	34.067	18,6	142,7
1900	43.982	29,1	184,3

Forrás: Erdősi Ferenc (1968): A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában, MTA DTI, Pécs, Közlemények, 6, p. 5.

Erdősi F. (1968) szerint a *szénbányászatnak* a város népességére és a településre gyakorolt hatása három területen jelentkezett:

- Intézményes Duna Gözhajózási Társaság kolónia építkezései, a nagyobb bányászati múlttal rendelkező felvidéki és erdélyi területekről, valamint külföldről érkező vándorok, mesteremberek, stb. letelepítése.

- A község forgalmazása és szállítása nyomán megélénkült Pécs forgalma, a pécsi kézműipar termékeit főként a horvátországi (Szlavóniai, bácskai, valamint a somogyi és tolnai piacokra) szállították, 1855-57 között a DGT megépítette az üszög-mohácsi célvasutat, de a vasút csak 1868-tól kezdett szerepet játszani a személyszállításban.

- Az új energiaforrásra a XIX. század második felében felépülő ipari üzemek számának növekedése a városfejlődésre is komoly hatást gyakorolt.

A századfordulón Pécs az ország városainak *nagyságrendjében a hatodik*, miután a múlt század utolsó évtizedében 29%-kal növelte meg a város lakosságát. Az 1900-as években megtorpant, mivel csökkent a népesedés intenzitása; ez azonban országos jelenség volt, ezért 1910-ben Pécs már az ötödik helyet foglalta el a városok sorában (ipari üzemek, raktárak, stb. építése). Befejező szakaszba lépett a térség vasútjainak építése. *Erősödött a város Monarchián belüli kereskedelmi funkciója*: a Belvárosban az első világháború kitöréséig kiépül az üzlethálózat, létrejönnek a tőkés pénzvillág helyi intézményei, hivatalai stb.

A két világháború között tovább erősödött a város nagyipari profilja; *sürgetővé vált a közművésítés és az utcaburkolás megoldása*. A Dunántúl első városa az 1920-as évek elején máig csatornázatlan, az utcákat porló mész- és makadámburkolattal fedték, a főter (Széchenyi-tér) a kisebb mezővárosok vásártereire emlékeztetett. Nagymértékű volt a *lakáshiány* is, ezért az 1925-30. években két *beruházási ciklusra* is sor került. Az 1930-1941. évben Pécs város fejlődése változatlanul gyors volt, de a bányá- és iparvárosok, valamint a Budapest-környéki kisvárosok többsége megelőzte.

A tőkés időszak legnagyobb *bérbázipítkezéseire* ekkor került sor; kialakult a Mecsek-oldali villanegyed. „Pécs a vidéki városok közül az első között szerepel, amelynek jól átgondolt és a modern kor követelményeinek megfelelő szabályozási terve van a 30-as években.” (Erdősi F. i.m.83). Az időszak végén a város funkcionális tagolódása a következő képet mutatja:

- Az első munkahelyi öv (a város főtere és néhány üzletutca).
- Az első lakónegyed-öv, amely teljesen körülvéshi a város első munkahelyi övét (Mária-Déryné, Apáca-Geisler E., Mór-Zetkin K., József, Anna, stb. utcák).

– A második munkahelyi és a második lakónegyed-öv már nem különül el élesen. Ez az öv a vasút mentén volt a legösszefüggőbb.

– Az összefüggő várostesttől jól elkülönülve szintén egy D-re ívelő félkör mentén *munkahelyek és lakónegyedek szektorszerűen* helyezkednek el. Ezek már az 1940-es években átlépték a közigazgatási határokat akár csak az „alvóváros” jellegű kertvárosias lakóhelyek, vagy a szatellita-elővárosok (Lajos-telep, Gyár-város), valamint a *bányászkolóniák* (pl. Pécsbányatelep, Cassián, Alsóbánom, stb.). A második világháború után a *peremkerületek* egyrészt a *hozzácsatolások* (pl. Mecsekszabolcs, Mecsekszalu, stb.), másrészt az új *peremvárosrészek* révén bővültek (Újmecsekalja, Lvon-Kertváros).

2. A peremterületek tagolódása

A várostervezés és a várospolitikai tágabb értelemben 26 peremvárosrészt különböztet meg, ebből 19 a szűkebb értelemben vett „peremváros”, míg 4 városrész tekinthető a centrummal szőrös összeköttetésben álló, viszonylag fejlett infrastruktúrával rendelkező lakótelepnek.² Más vizsgálatok³ a laza beépítésű peremterületeket (pl. zöldövezeti területek) szintén különálló egységként kezelik.

Az ábrák alapján jól látható, hogy a város történelmi délnyugat-északkeleti irányú településtengelyének mintegy 5-6 km-es középső szakasza és egy arra lényegében merőleges észak-déli irányú várostengelye alakult ki. A 6. számú, illetve az 58. sz. útvonallal kijelölhető földrajzi tengelyek mentén ment végbe az *urbanizáció* folyamata, amelyen belül a városiasodás is lejártszódott. Valamely településrész minél távolabb esett ezektől a tengelyektől, annál kevésbé alakultak ki a városias ismertetőjegyei. Fontos *antiurbanizációs* tényezőnek tekinthető a város *természetföldrajzi helyzete*; a 250-300 m-es hegylábi felszíntől É-ra a reliefenergia gyorsan nő, ezért a Mecsek mindig is akadályt képezte a városrész terjeszkedésének.

A történelmi városközponttól D-re fekvő Pécsi-víz térsége a magas talajvízszint miatt, valamint a vasút nyomvonala következtében bizonyult alkalmatlannak lakóházak építésére, ezért ezen az alacsony fekvő területen *ipartelepek* és *raktárak* épültek. A városközpont és környékének lakásállománya azonban az 1950-es évekre erősen elavult, a *szanálások* révén csak viszonylag lassú építkezésekre kerülhetett sor. Ezért vált szükségessé új területek kijelölése a város terjeszkedésére: erre az 1950-es évektől a Pécs-Baranyai-dombság D-i lejtője szolgált, ahol egy teljesen új városrész épült fel (Lvon-Kertváros), kapcsolódva az 1930-as évek végén és 1940-es években kiépült, olcsó telkeken épített kertes családiházas városrészhez.

Az egyes peremterületek tagolódása a következő:

1. *Hird* eredetileg mezőgazdasági település volt, ahol fokozatosan az ipari foglalkoztatás jutott túlsúlyra.

1895. X. 1-től – 1906. XII. 31-ig hozzátartozott Püspökbogád és Romonya. 1907. I. 1-től 1945. XII. 31-ig Somogyhoz, majd 1946. I. 1-től 1951. II. 28-ig Vasasoz tartozott.

1951. III. 1-től csatolták Pécshez.

2. *Vasas*: bányász-község családi házas beépítéssel. Hozzátartozik Csertető, I. kerületi bányatelep, István-akna, Kender-fonógyár, Kishird, Ligettelep, Malmok, II. kerületi bányatelep, Rücker-akna, Vasas vasútállomás, Veke, Vaksa. 1946. I. 1-től 1951. II. 28-ig hozzátartozott Hird. Somogyhoz tartozott 1895. X. 1. – 1945. XII. 31. között. A község 1945. XII. 31-én egyesült Somogy községgel Vasas néven.

1955. I. 1-ével csatolták Pécshez.

3. *Somogy*: bányász-község, kolóniás és családiházas beépítéssel. Hozzátartozik Henrik-telep, Józsefháza, Rückertelep, Somogy bányatelep, Szent István-akna.

Hozzátartozott 1917. I. 1-től 1945. XII. 31-ig Hird, 1907. I. 1-től 1931. XII. 31-ig Martonfa és 1985. X. 1. – 1945. XII. 31. között Vasas.

1946. I. 1-én egyesült Vasas községgel Vasas néven.

4. *Pécsszabolcs* (Mecsekszabolcs): eredetileg mezőgazdasági jellegű tevékenység, szőlő-gyümölcsstermelés, majd fokozatosan a bányászat a meghatározó.

Hozzá tartozott Danitzpuszta, Felsőbánya, Ferenc József-telep, György-telep, Józsefháza, Lantosvölgy, Nádasrét-alja, Pécsváradi országút, Szabolcs-bányatelep, Szent-István-telep, Széki országút, Szőlőhegy, Tulipán-csárda. 1932. I. 1. – 1935. IX. 15. között hozzá tartozott Mánfa és Pécsbudafa is.

A község neve 1904. II. 1-én Szabolcsról Mecsekszabolcsra változott. Egyesült Péccsel 1947. VIII. 1-én. Pécsszabolcs néven, de az egyesüléstől 1950. VI. 30-ig Pécs-Mecsekszabolcsnak, 1950. VII. 1-től Pécs-Szabolcsnak nevezték.

5. *Pécsbánya-telep*: a település létét a bányászatnak köszönheti, tipikus a kolónia jellegű építkezés. 1895. X. 1-től 1936. XII. 31-ig anyakönyvi kirendeltséggel rendelkező szekhely-község. Hozzá tartozik András-akna, Széchenyi-akna.

6. *Borbálatelep*: eredetileg bányászkolónia, majd a bányaműveléstől károsodott kolónia épületek lebontását követően a családiházak beépítés lett a meghatározó. Az 50-es évek bányászlakásépítési akcióinak legelső területe. Az e területhez tartozó Rigóderetön épültek az első bányász családi házak.

7. *Erzsébettelep*: tipikus a bányászkolóniás beépítés. Egyes részek alkalmasak kolónia jellegű műemlékként a védelemre. *Előregedő városrész*, a lakások több mint 65%-a a 1960. előtt épült és a lakók több mint 20%-a 60 éven felüli.

8. *Pécsújhegy*: e területen eredetileg szőlő- és gyümölcsstermesztés folyt, majd a terület fokozatosan beépült. A lakosok többsége az iparban dolgozik, jelentős részben a bányászatban.

9. *Magyarürög*: eredetileg mezőgazdasági jellegű település, amely jelenleg is a város zöld-ség-gyümölcscellátásában vesz részt. Jelentős az iparban dolgozók aránya is (44%).

1895. X. 1-től 1913. V. 15-ig Patacs, 1919. V. 16-tól 1929. XII. 31-ig Rácváros, 1930. I. 1-én egyesült Mecsek-Szentkút, Patacs és Rácváros községgel, Mecsekfalja néven.

10. *Patacs-Rácváros*: kezdetben a községben a kézművesség meghatározó volt. Mivel a rációk városba települését megtiltották, itt üzték mesterségüket. Jelenleg az ipari foglalkoztatás, ezen belül a bányászat foglalkoztatása döntő.

1895. X. 1-től 1919. V. 15-ig Patacs, 1919. V. 16-tól 1929. XII. 31-ig Rácváros, 1930. I. 1-én Patacs, Rácváros, Magyarürög és Mecsek-Szentkút község Mecsekfalja néven egyesült.

11. *Málom* a mezőgazdasági tevékenység volt eredetileg meghatározó, jelenleg a városi lakótelep három oldalról körbeépítette. A községhez tartozik Mogyorós major, Szentpéterpuszta és Szőlőhegy. 1895. X. 1-től 1896. X. 31-ig Keszűhöz, 1896. XI. 1-től 1907. X. 6-ig Pellérdhez, majd 1907. X. 7-től 1951. II. 28-ig ismét Keszűhöz tartozott.

1955. I. 1-én Pécshez csatolták.

12. *Postavölgy*: eredetileg Nagyrápad községhez tartozó zártkert, 1974-ben nyilvánították belterületté, ettől kezdve engedélyezték a családiházak beépítését.

13. *Nagyrápad*: mezőgazdasági jellegű település, lakóinak többsége jelenleg a város üzemeiben dolgozik.

A település neve 1904. I. 12-én változik Árpádról Nagyrápadra. 1895. X. 1-től 1898. XII. 31-ig Nagykozár, 1899. I. 1-től 1906. XII. 31-ig Pécs, 1907. I. 1-től 1907. VII. 31-ig Püspökbogárd, 1908. I. 1-1913. XII. 31. között ismét Nagykozár, 1914. I. 1-től, 1928. IX. 5-ig Kiskozár, 1928. IX. 6-tól 1951. II. 28-ig Kozármislenyhez tartozott.

1955. V. 15-én csatolták Pécshez.

Szólni kell a *belváros és a peremterületek* között fekvő „átmeneti” egységekről is, mint *Meszes, Ledina, Budai-Kertváros, Zidina és Gyárváros*, ahol az *infrastrukturális ellátás* színvonala alacsonyabb, mint a belvárosi, vagy az új városrészeké. Ugyanakkor a *feszültség mértéke* kisebb, mint a városhoz csatolt egykor önálló községekben.

Bár a peremterületeken nem mutatható ki demográfiai erózió, magas az idősebb népesség aránya Erzsébet-telep, Málom, Postavölgy és a Budai-Kertváros területén. Az Erzsébet-telep és a Budai-Kertváros viszonylag régebben épült családi házaiban az idősebbek nagyobb részben ottmaradtak, miközben a családalapító és jobb életkörülményeket kereső fiatalok az új városrészekbe költöztek. Málom „község” funkcionális szerepköre a körbeépítéssel teljesen megváltozott, a hegyományos parasztházak átadták helyüket a kertes családi háznak. A *postavölgyi*, kezdetben zártkertes, majd zöldövezetnek tekinthető területen épült lakásokba a városból elsősorban az idősek települtek ki, akik városi lakásukat a családalapító fiataloknak hagyták meg.

A *peremvárosrészekről* megállapítható, hogy döntően a *munkásrétegek* lakóhelyei. Amíg a város összes népességének 23,5%-a dolgozik az iparban és az építőiparban, addig a peremrészek és a gyengén ellátott területek lakosságából az ipari dolgozók részaránya – Magyarürög, Patacs-Rácváros és Málom kivételével – meghaladja a városi átlagot (1985). *Hird, Meszes és Gyárváros* lakosságának több mint 30%-a dolgozik az iparban és az építőiparban.

3. A peremvárosrészek funkcionális típusai

Pécs város peremterületeinek *eredete, fejlődési üteme és jellege* sajátos vonásokat takar, amelynek alapján kellene kialakítani az ezekre vonatkozó várospolitikai elképzeléseket.

A peremvárosrészek típusba sorolása a *lehatárolás* ellentmondásossága miatt nehéz feladat, a meghatározó funkciók alapján a szakirodalom mégis kísérletet tesz erre (2. ábra).

– *Ipari típus*: azok a városrészek sorolhatók ide, ahol az ipar jelenléte, a település szerkezete a népesség összetételére, valamint a lakókörnyezet minőségére meghatározó. Bizonyos fenntartásokkal ide sorolhatók a családi házas városrészek, ahol a típusba sorolásnál meghatározóként az aktív keresők foglalkoztatási struktúrája szerepel.

Ide tartoznak: *Gyárváros, Pécsbánya, Pécsszabolcs, Hird, Vasas, Somogy, Erzsébettelep, Meszes és Borbálatelep*.

– *Kertvárosi típus*: azokat a családi házas városrészeket sorolják ide, ahol a terület növekedése általában állandó, egyenletes, mivel a *magánérős építkezések* jelentős része ezen városrészekhez kapcsolódik.

Ide tartoznak: *Kovácstelep, Pécsújhegy, Ledina*.

– *Falusias típus*: azon peremterületek tartoznak ide, ahol a mai állapotban is fennmaradt a korábbi településmag. Kevés ilyen tiszta szegmentáció létezik; ide sorolható: *Nagyárpád, Málom, Postavölgy*.

– *Vegyes üdülő lakóterület*: a városszerkezet részét képező üdülőterületen jött létre ez a típus, elsősorban magánérős építkezés következményeként.

Ide tartozik: az *Ürögi völgy*.

– *Városközpont-közelségű avult terület*: ide sorolhatók azok a speciális területek, ahol a rekonstrukció kiemelt feladat.

Ide tartoznak: a *Budai-városrész és Zidina*.

– *Külvárosias típus*: azok a várostestet alkotó városrészek sorolhatók ide, ahol fejlődést meghatározó ipar nincsen – elsősorban lakóterületek –, de kialakulásuk valamilyen módon összefügg az iparterület kialakulásával, illetve azok vonzáskörzetével. Ide tartozik: *Patacs és Rácváros*.

4. A peremterületek infrastrukturális helyzete

A peremterületeken 7480 db, a gyengén ellátott területeken 6961 lakás található, az ellátottság (a száz lakosra jutó személyek száma) kis mértékben tér el a városi átlagtól. (3. ábra) A lakások műszaki állapota, összetétele rendkívül vegyes, *közművesítettsége elmarad a városi*

átlagtól. A város előregedő leromlott állapotú lakásainak nagy része a peremterületeken található. A város összes lakásának fele is 1960 előtt épült, viszont a peremterületeken és a gyengén ellátott területeken épített lakások háromnegyed része épült ebben az időszakban.

– A *vezetékes gázellátás* színvonala a peremterületeken igen alacsony; a város bekapcsolt 29 ezer lakásából mindössze 405 db volt peremterületen és 2480 db a gyengén ellátott területen. A peremterületek (a továbbiakban PT) közül csak Pécsújhegyen, a gyengén ellátott területek közül (a továbbiakban GYET) Meszes és Kovácstelep kivételével viszont mindenütt van kis- vagy középnyomású, vagy mindkét gázfajta. Így a PT-ek ellátottsága 5,4%-os, a GYET-eké viszont csak 32,8%-os.

– A *peremterületeken az ivóvízvezeték-hálózat* hossza 94,4 km, a GYET-ekkel együtt meghaladta a 127 km-t.

A bekapcsolt lakások aránya messze elmaradt a városi átlagtól. A 96,7%-os városi átlagtól a PT 37,0%-kal, a GYET-ek viszont csak 9,8%-kal maradtak el.

– *Óriási a peremterületek lemaradása a szennyvízcsatornahálózat fejlődésében*, a PT 8 egységből teljesen hiányzik a szennyvízelvezetés; ahol van, hossza mindössze 0,2-1,0 km, összesen 2,7 km a városi hálózat 1%-át teszi ki. Vagyis a PT-ek több mint a fele teljesen ellátatlan. *Csapadékcsonak* csak Somogyon és Pécsszabolcson van, a kiépítettség mindössze 1%-os. Alig kedvezőbb a helyzet a GYET-en, ahol a városi hálózatnak 4%-a található.

– A város *úthálózatának* 21,2%-a a PT-en, 10,4%-a GYET-en épült ki, de ennek összesen csak 14,9%-a *aszfaltút*, legnagyobb része azonban portmentes, zuzalékos vagy földút.

– A *tömegközlekedésben* jelentős a szóródás; a PT-en a lakások 42,1%-a *jól ellátott* (autóbuszmegálló-hely 300 méteren belül), 52,1%-a *közepesen* (600 m-en belül), 5,8%-a *gyengén ellátott* (600 m-nél nagyobb a távolság). Ugyanezek a kategóriák a GYET-eken: 35,1% (I.), 48,3% (II.) és 16,6% (III.). A legrosszabb helyzet *Hirden*, ahol a lakások 54,4%-a a tömegközlekedés szempontjából gyengén ellátott. Viszonylag a legkedvezőbb a helyzet *Pécsszabolcson és Nagyárpádon*.

– A *közvilágítással* ellátott úthálózat *ellátottsági foka* kedvező: a PT-en 96,9%-os, a GYET-en 98%-os.

– *Az egy lakosra jutó parkterület* a PT-en csak 1/4-e a városi átlagnak, a GYET-en viszont annál 4,5%-kal magasabb.

A város összes parkterületeinek 20%-a *perem- és gyengén ellátott területeken fekszik*.

– A PT-eken a lakosság *kiskereskedelmi ellátását* csak részben végzik helyben, nagyobb részt a környező lakótelepeken, illetve a belvárosban települt boltihálózatból vásárolnak. Az ellátást nagyrészt az állami szektor végzi, a magánkereskedelem jelenleg is csak kiegészítő szerepet tölt be. Az ösztönzések ellenére a magánkereskedők letelepítése vállalkozó szellem hiányában igen nehéz: a minimális forgalom miatt a boltok működése veszteséges. Hiányoznak a PT-ről az ABC-áruházak, pedig hasonló vagy kisebb népességszámú településeken azok gazdaságosan működtethetők.

A boltihálózatot az *élelmiszerforgalom* túlsúlya jellemzi (50%) (ezer Ft/év). Csak *Somogyon* (312 m²) és *Pécsszabolcson* (635 m²) van ABC-áruház, illetve a gyengén ellátott területen *Meszesen* (740 m²) és a *Budai-Kertvárosban* (500 m²). A város élelmiszerboltjainak 89%-a ezekben a városrészekben található: ezek átlagos alapterülete azonban mindössze 115 m²-es, a GYET-en 157,2 m², míg a városi átlag 90,5 m². Vagyis a boltok többsége nagyon kis alapterületű, ami csak a legalapvetőbb közszükségleti élelmiszerek tartását teszi lehetővé. E helyeken súlyosak a raktározási gondok, igen szűk a hűtőterkapacitás, a hűtőtárolás technikai feltételei elsősorban a rossz javítása-szolgáltatási lehetőségek miatt hiányoznak. Nem meglepő, hogy az élelmiszerboltok esetében is felerősödtek az állami és szövetkezeti vállalatok visszavonulási törekvései.

A *húsboltok* száma a peremterületeken hét, átlagos alapterületük mindössze 32,3 m²(!): a városi átlag 70,6 m², az előző két és félszerese. Kedvezőtlenek az egyéb élelmiszerüzletek alapterületi mutatói is. Összességében a PT-hez tartozó 44 bolt átlagosan 103 m²-es, a GYET-eké 36 bolt átlagosan 130,7 m²-nyi alapterületen működik.

A *vendéglátó, a vegyesiparikk és ruházati forgalom* is minimális (pl. a nagyárpádi étterem évi 630-700 ezer Ft-os, a ruházati bolt 48 ezer Ft-os évi forgalmat bonyolít le, ami még alkalmazottak bérének kifizetésére sem elég). A *jelenség összefügg azzal a településpolitikával*, miszerint az *áruház, szakbolt létrehozása kiskereskedelmi központban és alközpontban gazdaságos*.

Mindez a technikai felszereltség hiányosságaival és az egyműszakos nyitvatartási renddel párosulva kedvezőtlenül befolyásolja a kínálati helyzetet, a vásárlási körülményeket, a boltok átbecsátóképességét. Gondok forrása az is, hogy a kiskereskedelmi egységek zöme magánszemélyektől bérelt épületekben működik. Sok helyen megoldatlan a göngyöleg tárolása, s ez tovább rontja a vásárlási körülményeket. Az átlagnál rosszabbak és nehezebbek a munkakörülmények, a szerényebb kereseti lehetőségek nagymértékben rontják a munkaerő-helyzetet.

– A *szolgáltatás* helyzetét számos tényező befolyásolja. Amíg a szocialista szektor felvehelyei mennyiségben a városi átlag alatt maradtak, a kisiparosok száma átlag feletti. A PT-eken működő 234 fő és a gyengén ellátott területeken dolgozó 170 fő együttesen a város kisiparos-létszámának 54,4%-át tette ki (1987). A kisiparosok viszonylag nagyobb száma nem jelent egyben jobb ellátást is, mivel azok városi szintű ellátást biztosítanak, lakhelyüket a kedvezőbb élettér miatt választották e területeken. Az ellátás érdemi megítélésénél azonban tekintettel kell lennünk arra, hogy bizonyos – a ritkábban jelentkező igények vagy a szolgáltatás sajátos jellege miatt – típusok telepítése mindenütt a világon centralizáltan folyik. Az alapvető szolgáltatásoknál (patyolat, fodrászat) általában 6-10 ezer lakos szükséges ahhoz, hogy az egység gazdaságos legyen, ezt a lélekszámot egyetlen peremterület sem éri el, ezért csak egy-két fős fodrászatok kialakítására lehet reális lehetőség. Az öregedő népesség anyagi nehézségei, illetve a szolgáltatásokkal szembeni csökkenő érdeklődése „kivonulásra” készteti a még működő vállalkozókat is.

– A *peremvárosrészek* egészségügyi ellátása kielégítő, bár 9 egységben egyáltalán nem működik orvosi rendelő.

– A *közművelődési ellátás* keretében az egyes városrészek között nagy a különbség, az iskolák állapota azonban több helyen igen rossz.

Összegezve: az ellátás szempontjával csoportosítva az egyes peremterületi és gyengén ellátott városrészeket a következő képet kapjuk:

1. *Gyengén ellátott:* Hird, Vasas, Pécsszabolcs, Patacs, Rácváros, Málom (lásd. Rózsadomb), Ürögi-völgy, Nagyárpád, Budai Kertváros, Zidina.

2. *Közepesen ellátott:* Meszes, Gyárváros, Kovácstelep.

3. *Ellátatlan:* Somogy, Borbála-telep, Erzsébet-telep, Pécsújhegy, Pécsbánya, Postavölgy, Ledina.

5. *Pécs város peremkerületei és a városiasodás*

Az előző fejezetekből következik, hogy a peremterületek igen kevés városias településsajátossági jellemzőt mutatnak. Általában hiányzik még a városias főtér is, az egy vagy két utcás

házsorok falusias jelleget mutatnak, vagy az üdülő jellegű területeken a szétszórt lakóházak között alig találni alapvető szolgáltatásokat nyújtó kiskereskedelmi egységeket. Ugyanez a sajátosság figyelhető meg valamennyi nagyvárosunk peremrészein, mivel az elmúlt 40 év fejlesztései általában a városcentrumokra korlátozódtak. Némi előrehaladás tapasztalható a magánszektor megerősödésében, a peremterületek ellátásában (pl. Rácváros, Meszes, stb.). (Mivel a tanulmány 1990-ben keletkezett, nem számolhatott a magánkereskedelem ellentmondásos, de mégis gyors fejlődésének a perem-városrészeket érintő következményeivel. Így ténylegesen alábecsültük bizonyos szolgáltatások megjelenését a külső városrészekben, vagyis a városiasodás elemei – az előzetes várakozásoktól eltérően – ha szórványosan és korlátozottan is, de megjelentek.)

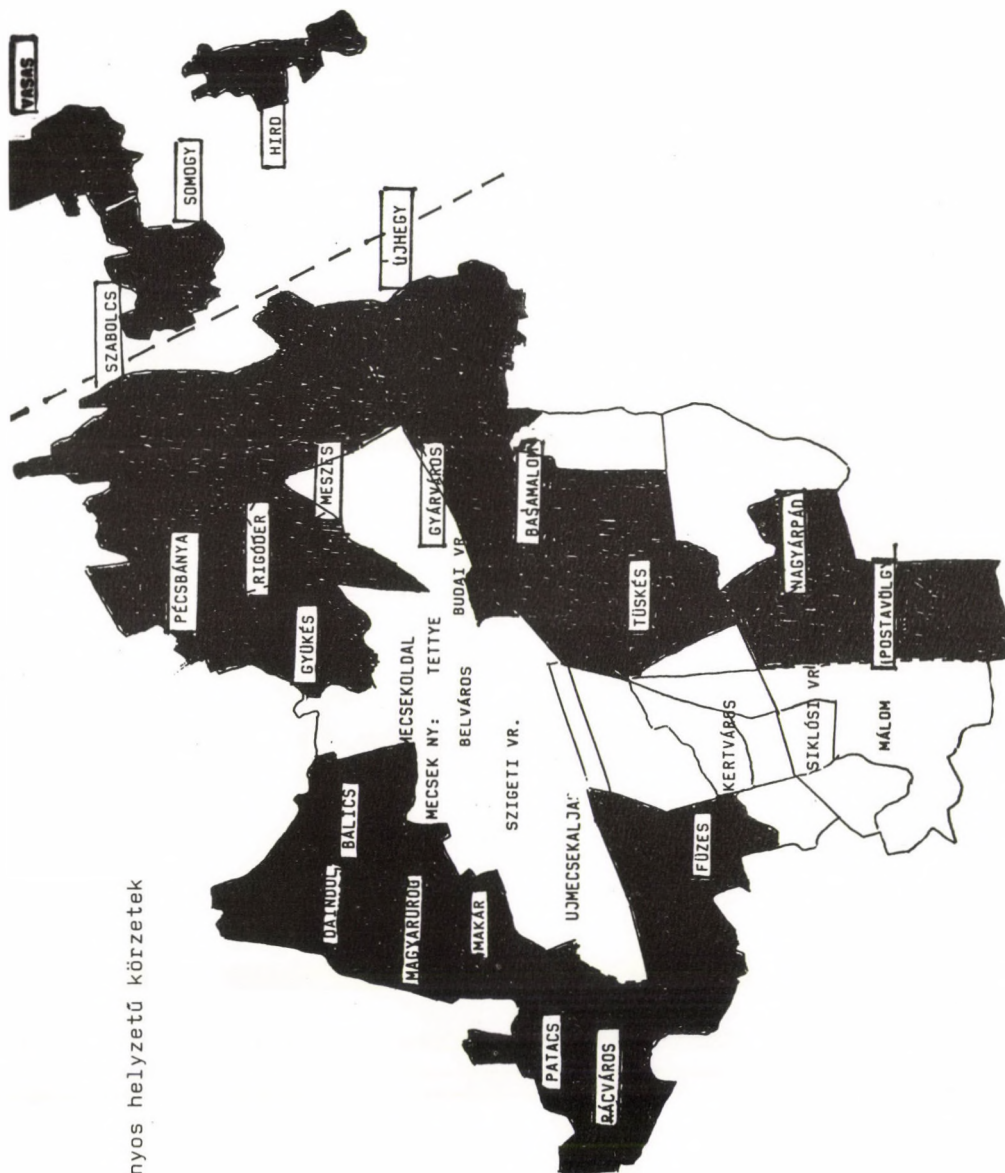
Más a helyzet a korszerű *lakótelepeken*: *Újmecsekalja* és *Lvov-Kertváros* rendelkeznek városias elemekkel. *Újmecsekalján* kialakult a Mecsek-áruházzal környékén egy városi nyitott centrum, ez azonban közel 3 évtized elteltével is *funkcióhiányos*. A nagy kereskedelmi raktárak és áruházzal elsősorban a peremrészekben, de meglehetősen szétszórta települnek (pl. *Agroker-áruházzal*, *Mecsek Trade-áruházzal*, stb.). A *Lvov-Kertváros* meglehetősen szétszórt szolgáltató hálózattal rendelkezik: ún. bazársor csak a Berek utca környékén, illetve a Rózsa-dombnak nevezett déli városrészben alakult ki. Nem sikerült a Nevelési Központ környékén a városias mag kialakítása. Ennek oka többek között a kevésbé átgondolt *szolgáltatóhálózat-telepítés*, a városias mag kialakításának *konceptiótlansága*, a beruházók és a tanács érdeklentéinek olyan irányú kiéleződése, amely az egyes egységeket a lakosság érdekei ellenére szétszórta telepítettek. (4. ábra)

Felül kell vizsgálni az egyes peremrészek *önállóságának elméletét*: az önkormányzati rendszer életbelépésével ugyanis kívánatosnak tűnik a lakóhelyi és munkahelyi funkciók közelítése, a városcentrum *tehermentesítése*.

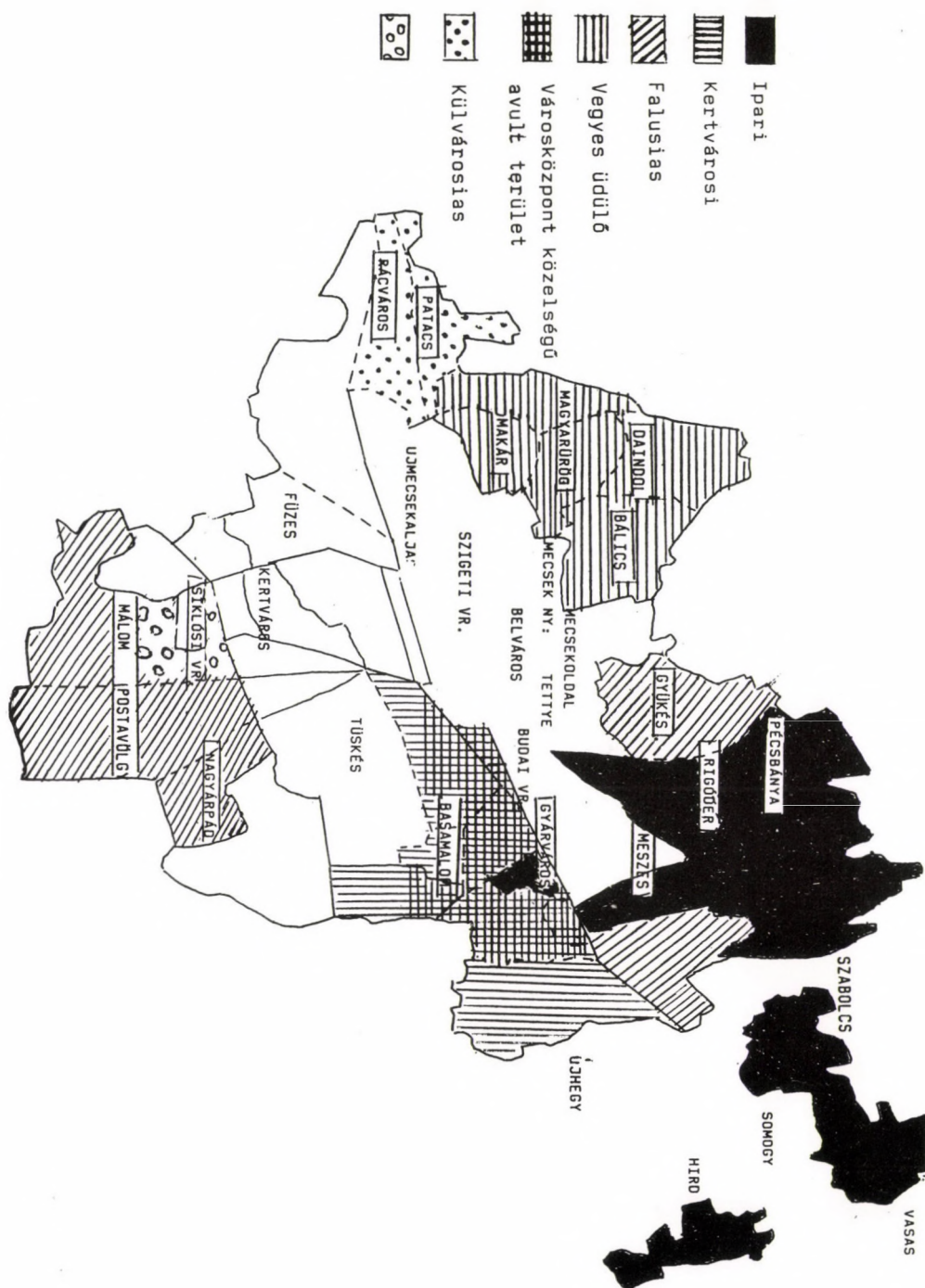
Irodalom

1. A témakörben készült munkák:
A Nagyvárosok helye az önkormányzati rendszerben, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990. január. Kutatási prekonceptió (vitaanyag)
A nagyvárosok helye az önkormányzati rendszerben, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs-Győr. 1990. Kutatási zárójelentés Vuics Tibor, Pécs, p. 105-115.
A nagyvárosok helye az önkormányzati rendszerben. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990. február
2. Varga György (1986): Pécs város peremterületein élő lakosság ellátásának helyzete és fejlesztési lehetőségei, Kézirat.
3. Pécs hátrányos helyzetű peremterületeinek összehasonlító vizsgálata és fejlesztési javaslata. Pécs, 1986. október. MTA RKK DTI, Zárótanulmány, Kézirat.
4. Csalánosi S. (1982): Pécs funkcionális településmorfológiai sajátosságainak fejlődése és jelenlegi képe. Tanárképző Kar, Pécs

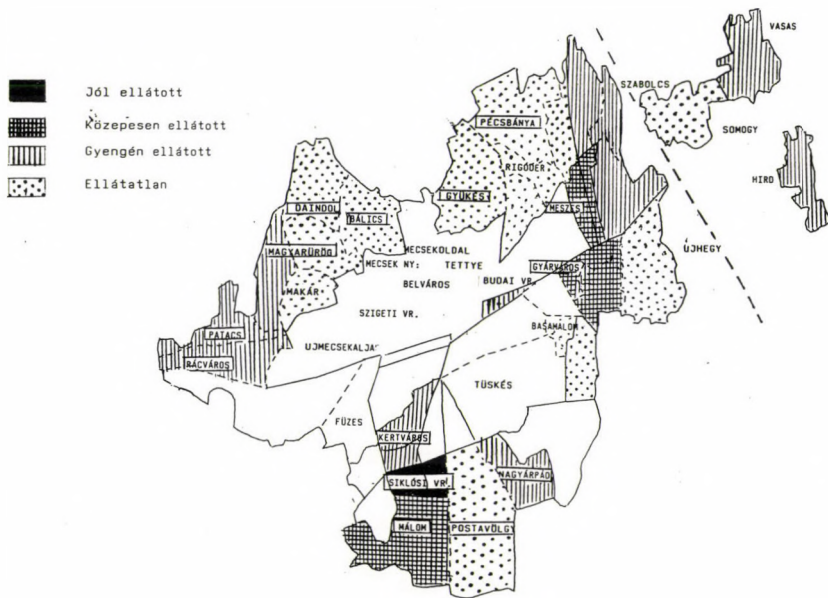
Hátrányos helyzetű körzetek

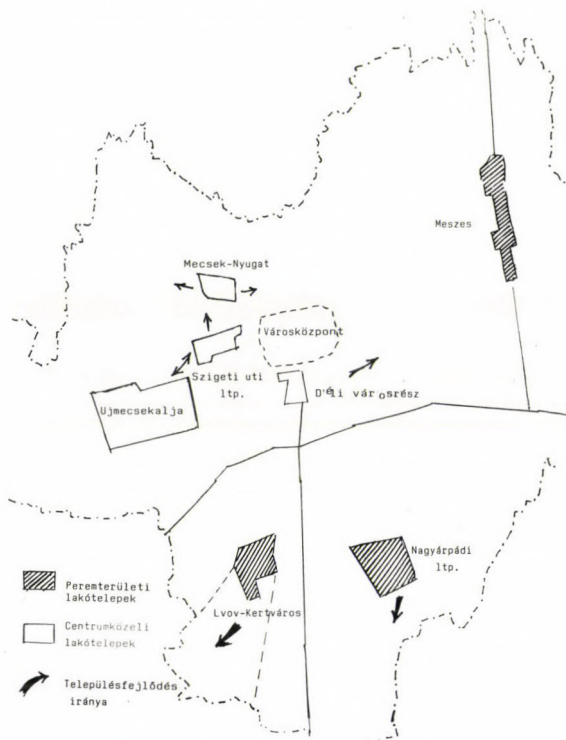
1. ábra: Pécs hátrányos helyzetű peremterületei

2. ábra: A peremterületek funkcionális típusai

3. ábra: A peremterületek ellátottsága

4. sz. ábra: Pécs városházája és új lakótelepei

IDEI MIKLÓS
A győri Apáczai Csere János
Tanítóképző Főiskola hallgatóinak
településtörténeti (helytörténeti)
kutatásai, szakdolgozatai (1976-1987)

A múltban is, de jelenleg is a magyar vidéki pedagógusok jelentős része foglalkozott, foglalkozik településtörténeti kutatással. Közülük számosan szerették meg tanítványaikkal a történelmet, lakóhelyük múltját és nevelték őket lokálpatriótává. Feltételezhető, hogy ezeket a pedagógusokat hajdani iskoláik (talán a pedagógusképző intézmények) készítették fel amatőr vagy képzett kutatókká.

Jelenleg a magyar felsőoktatási intézményekben csak a történelem szakos hallgatók részesülnek olyan képzésben, amely helytörténeti kutatásokra inspirálhatná a hallgatókat.

A tanítóképző főiskolákon sincs szervezett „helytörténész”-képzés, noha a honismereti szakkörvezetőképzés speciálkollégiumi formában történt bevezetésével évente (néhány intézményben) 8-10 hallgató kap ilyen jellegű felkészítést, indíttatást és bizonyítványt. (Ezen a téren modellértékű a Kovács László József főiskolai tanár által alapított „Zsámbéki Tábor” és speciálkollégium a Zsámbéki Tanítóképző Főiskolán.) Szerencsére majd mindegyik pedagógusképző intézményben vannak olyan lelkes oktatók, akik megszerettetik hallgatóikkal a helytörténeti-néprajzi kutatást, és szerencsére olyan fórumok is – tudományok diákköri konferenciák (TDK) –, ahol a hallgatók bemutathatják kutatásaik eredményeit. A TDK-dolgozatok többségét a hallgatók szakdolgozattá fejlesztik tovább. Ezek a dolgozatok teljes egészében nem minősülnek településtörténeti munkáknak, de ilyen elemeket, adalékokat is tartalmaznak.

Győrótt a főiskola közművelődési és neveléstudományi tanszéke irányítja, szervezi azokat a kutatásokat, melyek településtörténeti (művelődéstörténeti) vonatkozásúak. A közművelődési tanszék gondolja a településtörténeti (művelődéstörténeti) kutatásokat, melyek között egyre több az egyesülettörténet. A néprajzi témák is említésre méltóak, hiszen valamennyi ilyen témájú dolgozat részletes településtörténeti bevezetővel kezdődik. A neveléstudományi tanszék által gondozott témák közül az iskolatörténeti (neveléstörténeti) dolgozatok minősülhetnek településtörténetieknek, hiszen ezek is részletes településtörténeti bemutatással kezdődnek.

Időnként más tanszékek is – természettudományi, anyanyelvi-irodalmi – fogadnak művelődéstörténeti témájú szakdolgozókat, pl. társadalomtudományi vagy irodalmi egyesületek feldolgozását, ez azonban nem jellemző.

Tapasztalataink szerint a településtörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi témákat elsősorban azok a hallgatók választják, akik már korábban is helytörténeti-honismereti szakkörök tagjai voltak. Ezek a hallgatók már korán megszerették a helytörténeti kutatómunkát, közülük többen már középiskolás korukban pályázatokon vettek részt. Döntő többségük pedagógusként is folytatja a kutatást, gyakran találkozunk velük megyei, országos helytörténeti-néprajzi pályázatokon.

Az eddigi gyakorlat szerint a hallgatók a III. félévben választottak szakdolgozati témát. A választás után már rendszeres a kapcsolat hallgató és konzulens oktató között. A hallgatóknak – a konzulens oktatókon kívül – segítséget jelent a neveléstudományi tanszék által

összeállított és kiadott „szakdolgozati útmutató”, amely az egységes szemlélet kialakítását is szolgálja (az útmutató mellékelve).

A győri intézmény elődjét 1778-ban alapították. A több mint két évszázad alatt sok változáson ment keresztül, 1975-ben vált főiskolává. Az első „főiskolás” hallgatók 1976-ban végeztek (és írtak szakdolgozatot). Ettől az időtől kísértük figyelemmel a településtörténeti (helytörténeti-művelődéstörténeti) dolgozatokat. Az évi 240-280 szakdolgozatból (nappali és levelező tagozaton) átlagban 18-20 minősíthető településtörténetinek.

1	2	3	4	5	6	7
Év	Összes dolgozat	Településtörténeti	Iskolatörténeti	Néprajzi	Egyéb	3-6 összesen
1976	154	3	8	3	3	17
1977	223	–	6	–	–	6
1978	193	6	4	1	1	12
1979	246	7	2	–	9	18
1980	259	7	6	6	2	21
1981	252	5	4	2	8	19
1982	275	8	7	–	5	20
1983	239	9	4	6	4	23
1984	246	11	5	1	1	18
1985	246	9	1	3	1	14
1986	237	4	3	–	10	17
1987	260	4	4	6	10	24
12	2830	73	54	28	54	209

A kör természetesen szélesíthető lett volna, hiszen sok olyan munka akad, pl. „egy pedagógus életpályájának megrajzolása”, melyek tartalmaznak településtörténeti adalékokat, ezek többsége azonban már XX. századi, így a konferencia által felvállalt koron túlmutatnak.

A dolgozatok között nagyok a színvonalbeli különbségek. A gyengéktől a kiválókig minden kategória megtalálható (a címleírás után található oldalszámok csak a terjedelmet, de nem a színvonalat érzékeltetik).

Egyes témák ismétlődnek, ennek több oka is lehet. Pl. egy település, egy intézmény, szervezet történetét korszakonként írták meg, ami a könyvtári katalóguscédulákból – és így a bibliográfia címeiből – nem mindig derül ki. Olyan is előfordult, hogy a hallgató gyenge munkája arra inspirálta az oktatót, hogy a témát újra kiírja, bízván egy jobb dolgozat születésében. A bibliográfia utáni helységnévmutatóból kiderül, hogy többségben vannak a Győr-Moson-Sopron megyei témák. Ennek az lehet az egyik lehetséges magyarázata, hogy az

oktatók elsősorban a megye településtörténetének feldolgozását szorgalmazzák. A másik ok (magyarázat): a Győr környékieknek jobbak a kutatási lehetőségeik mint a más megyében élőké. a távolabb lakó hallgatók csak hét végén tudnak hazamenni, amikor is a levéltárak, iskolák stb. zárva vannak, így kutatási lehetőségük korlátozott. Továbbá a nyolcvanas évek végéig létezett egy területi beiskolázási rendszer, amely Győr-Sopron, Veszprém és Fejér megyékre terjedt ki. Hallgató más megyéből csak elvétele jutott a győri főiskolára.

A dolgozat célja: a Dunántúl felsőoktatási intézményeinek, elsősorban pedagógusképző intézményeinek helytörténeti, településtörténeti kutatásaira irányítani a figyelmet. Véleményünk szerint a kutatásokat inspirálva, koordinálva feldolgozhatóvá válna az egész Dunántúl, így a hivatásos kutatók nagy segítséget kaphatnának az amatőr pedagógus helytörténészek-től.

A szakdolgozatok évenkénti megoszlása:

1976. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Boros Éva: Rajka története. 44 p.

Kiss Imréné: Ikrény község felszabadulás utáni története. 36 p.

Szukics Márta: Ajka a Magyar Népköztársaság 63. városa. 33 p.

Iskolatörténet

Damm Istvánné: Herend iskolatörténete. 31 p.

Dani Judit: A szanyi iskola története a felszabadulásig. 40 p.

Baráth Adrianna: Az alsófokú oktatásügy fejlődésének bemutatása Sopron város történeti keresztmetszetében. 36 p.

Koppány László: Az ihászi iskola története. 24 p.

Magyar Istvánné: Az újrónafői általános iskola története. 26 p.

Mátyási Sándorné: Iváncsa iskolatörténete. 109 p.

Mód Magdolna: Győr város általános iskoláinak fejlődése az iskolareformtól napjainkig. 45 p.

Varga Gizella: A cikaszigeti általános iskola története. 38 p.

Néprajz

Busa Magdolna: Jeles napok Kónyban. 24 p.

Domján Józsefné: Egy falu népi gyermekjátékdalai. (Lébény) 42 p.

Görög Emma: Summás hagyományok Écsen. 63 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Gacs Zoltánné: A szili „Győzelem” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története alakulásától napjainkig. 70 p.

Hajmási Ibolya: A munkásművelődés Győrben. 46 p.

Walter Éva: A vajtai „Összetartás” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története megalakulásától napjainkig. 32 p.

1977. év

Iskolatörténet

Balogh Sándorné: Az abdai körzeti általános iskola története. 46 p.

Kánya Valéria: A táci Református Elemi Népiskola története az államosításig. 40 p.

Kunos Margit: A hantosi iskola története. 27 p.
Markó Ibolya: A darnózseli iskola története. 33 p.
Szabó Magdolna: A lovászpatonai katolikus elemi oktatás története az iskolák államosításáig. 47 p.
Tamás Ferencné: A zámolyi népoktatás története. 43 p.

1978. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Czvikovszkyné Horváth Éva: Lakóhelyem, Celldömölk múltja, jelene, jövője, különös tekintettel a kulturális fejlődésre. 60 p.
Dérfi Márta: Szolgaegyházától Szabadegyházáig. 38 p.
Fűrnsztall Edit: Történeti emlékek Ménfőcsanakon. 73 p.
Laki Andrea: Kislőd község története. 45 p.
Németh Ilona: Nagyesztergár története 30 p.
Orbán Edit: Écs község történeti hagyományai. 100 p.

Iskolatörténet

Enzsel László: A máriakálnoki iskola története. 26 p.
Farkas Miklósné: A hegyeshalmi általános iskola három évtizede. 65 p.
Kónyáné Pfiszter Gizella: A csákvári iskoláztatás története az államosításig. 58 p.
Tóth Teréz: A borzavári általános iskola története. 36 p.

Néprajz

Dombos Dénesné: Dör történeti hagyományai és azok tükröződése a falu dalkincsében. 45 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Csongrádi Ezsébet: A somlóvidéki tanítóegyesület munkája és pedagógiai jelentősége. 56 p.

1979. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Gál Ferencné: Rajka község művelődéstörténete. 71 p.
Horváth Katalin. Alsóörs... (1945–1962) 46 p.
Istenes Edit: Öskü község művelődéstörténete az öskörtől a felszabadulásig. 74 p.
Palatin Gyula: Sopronhorpács művelődéstörténete. 41 p.
Sersing Ildikó: Bakonybél művelődéstörténete. 39 p.
Szabó Hedvig Zsuzsa: Várpalota története. 77 p.
Varga Alfrédné: Egy település művelődéstörténete – Jánossomorja. 51 p.

Iskolatörténet

Kecskés Ferencné: Az iskolai oktatás fejlődése Balatonkenesén a felszabadulásig. 27 p.
Huszár Erika: Darnózseli iskolájának története. 42 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

László Ferencné: Mosonszólók közművelődése a századfordulótól napjainkig. 45 p.
Kálmán Anikó: A csákvári fazekasok története. 69 p.
Mátyási Éva: A csornai szabócéh története. 31 p.
Mógor Veronika: a pápai malmok története. 66 p.
Németh Judit: Egy falu közművelődése a századfordulótól napjainkig. (Bakonyszücs) 60 p.

- Szabóné Bebők Ildikó: A mosonmagyaróvári „Széchenyi Népfőiskola” története. 37 p.
 Vidosné Wallner Anrea: A Fabrícius-ház története. (Sopron) 52 p.
 Wetz Éva: Zirc közművelődésének fejlődése 1945-től napjainkig. 65 p.
 Zentainé Horváth Terézia: Kapuvár szabadművelődése, 1945–1949. 50 p.

1980. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

- Erdőfi Sándorné: Várpalota művelődéstörténete. 34 p.
 Gyurics Katalin: Ásványráró művelődéstörténete. 33 p.
 Litresits Imréné: Püski község közművelődésének fejlődése 1945-től napjainkig. 31 p.
 Molnár M. Erzsébet: Kövágóórs művelődéstörténete. 55 p.
 Polgár Györgyné: Népi demokratikus fejlődés Mosonmagyaróvárott, 1945–1948. 43 p.
 Samu Anna: Pápateszér művelődéstörténete. 52 p.
 Ulrich Józsefné: Iovászipatona művelődéstörténete. 44 p.

Iskolatörténet

- Feichtingerné Szabó Mária: Kincsesbánya alsófokú oktatásának fejlődése napjainkig. 53 p.
 Habóczkiné Király Ilona: Szemelvények a szabadegyházi általános iskola és épületeinek történetéből. 57 p.
 Kissné Körmendi Elvira: Egy 1880 előtt épült iskola (Vál) történetének elemző feldolgozása. 31 p.
 Mátyás Ilona: A mezőszentgyörgyi népoktatás története. 39 p.
 Sümegi Mária: Mihályfa község iskoláztatási viszonyai az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megjelenésétől a XX. század fordulójáig. 34 p.
 Szabó Klára: Devecser alsófokú oktatásának fejlődése napjainkig. 42 p.

Néprajz

- Héring Éva: Egy helység (Kiskaros) gyermekjátékai... 105 p.
 Kovács Ágnes: Ötveny gyermekjátékainak összegyűjtése... 54 p.
 Németh Ágnes: Egy helység (Rábacsécsény) gyermekjátékainak összegyűjtése... 31 p.
 Palenik József: Csorna hagyományai és azok felhasználása az általános iskolai nevelőmunkában. 30 p.
 Szenftner Zsuzsanna: Gyarmat néphagyományai... 63 p.
 Tóth György: Ásványráró néphagyományai... 49 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

- Stecina István: A ménfőcsanakai népfőiskola története. 37 p.
 Tálás Erzsébet: A Táncsics Mihály Bakonyi Népfőiskola története. (Gic) 36 p.

1981. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

- Ambrus Magdolna: Csákvár művelődéstörténete... 102 p.
 Feichtinger Gábor: Kincsesbánya művelődéstörténete. 50 p.
 Magvasné Gál Ilona: A Tanácsköztársaság eseményei Devecser községben. 31 p.
 Szeitl Magdolna: Egy település művelődéstörténete. (Adony) 24 p.
 Szűcs Marianna: Máriakálnok művelődéstörténete. 68 p.

Iskolatörténet

Beke Lajosné: Darnózseli általános iskola története. 33 p.

Magyar Alajosné: Egy 1880 előtt épült iskola történetének elemző feldolgozása. (Mosonmagyaróvár, Piarista Gimnázium) 72 p.

Varsányi Lászlóné: Lajoskomárom község iskolaügyének fejlődése kialakulásától napjainkig, 1814–1980. 50 p.

Viski Péter: Cece község iskolaügyének alakulása 1948-tól napjainkig. 40 p.

Néprajz

Domján Szilvia: Élet egy vonyarcvashegyi régi házban. 48 p.

Khaudt Istvánné: Hogyan használom fel Sárosd kultúrtörténeti hagyományait a környezetiismeret tanításában? 80 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Borsos Tiborné: A szabadművelődés kora Pápán (1945–1949). 62 p.

Burányiné Császár Gertrud: Czech János munkássága és szerepe a reformkori Győr életében. 37 p.

Fellegrvári Ildikó: A siófoki „Balatoni Népfőiskola” története, 1947–48. 28 p.

Komjádi Éva: Veszprém a szabadművelődés korában (1945–1950). 51 p.

Németh Mária: Egy kiemelkedő pedagógus szerepe Lövő község közművelődésében. 28 p.

Scheszták Magdolna: A tanító „lámpás” szerepe egy faluban, Magyarpolányban. 70 p.

Szántó Erzsébet: A tanítók alkalmazása és működése Alap községben 1900-tól napjainkig. 87 p.

Tóth Magdolna: A kapuvári múzeum története és közművelődési tevékenysége. 49 p.

1982. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Balázs Katalin: Tét község története a Rákóczi-szabadságharcotól a kiegyezésig. 72 p.

Baricza Zsuzsa: Nagyvenyim művelődéstörténete 1900-ig. 44 p.

Horváth Jánosné: A reformkori Győr. 32 p.

Jakab Katalin: Szil község művelődéstörténete. 69 p.

Kovács Andrea: Gyömöre község története. 31 p.

Pósa Márta: Szentkirályszabadja története alapításától a felszabadulásig. 74 p.

Samuné Nemes Éva: Veszprémvarsány története 1949-ig. 87 p.

Winkelmann Anna: Bodajk művelődéstörténete. 87 p.

Iskolatörténet

Fazekas Ágnes: A Paulai Szent Vincéről elnevezett Irgalmas Nővérek Veszprémi Nevelő és Tanintézetének története. 30 p.

Fekete Irén: A hédervári Általános Iskolai Népi Kollégium és Körzeti Állami Általános Iskola megalapításának története. 42. p.

Haszonits Ildikó: Győr iskolái a reformkorban. 33 p.

Horváth Judit: 1880 előtt épült iskola történetének feldolgozása. (Soproni Orsolya-téri Általános Iskola) 55 p.

Madarász Ildikó: Sárkeresztes iskolaügyének fejlődése 1945-től 1980-ig. 64 p.

Makrainé Palasits Zsuzsanna: Győr-Szentiván iskolaügyének fejlődése alapításától napjainkig. 51 p.

Markóné Prohászka Erzsébet: A koroncói iskola története. 50 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Kovács Anrea: A Győri történelmi és Régészeti Füzetek (1861–1869) repertórium. 44 p.

Márkus Zoltán: Győr ipara 1867-től a századfordulóig. 59 p.

Némethné Hegedűs Judit: A győri olvasóköri története és közművelődési szerepük a reformkorban. 60 p.

Ragányi Gyula: Győr kereskedelmének története 1867-től a századfordulóig. 63 p.

Takács Mária: A Bakony-Balaton-vidéki Református Népfőiskola története. 166 p.

1983. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Bazsóné Tóth-Abonyi Márta: Gönyű művelődéstörténete. 40 p.

Erbits Éva: Balatonfüred művelődéstörténete a XIX. században és a XX. század elején. 64 p.

Erdélyi Gabriella: Lajoskomárom község művelődéstörténete. 35 p.

Kiss Erzsébet: Mórchida község története. 52 p.

Kiss Gabriella: Székesfehérvár az Őszirózsás Forradalom és a Tanácsköztársaság idején. 68 p.

Kokas László: Győrszemere története. 67 p.

Majtényi Teréz: Dunasziget művelődéstörténete. 33 p.

Vajda Mária: Csabrendek község helytörténete. 48 p.

Viola Erika: Újrónafő művelődéstörténete. 48 p.

Iskolatörténet

Farkas Frigyesné: A mosonszolnoki általános iskola története (1945–1981). 45 p.

Szalai Viktória: A bogoszlói iskola története. 25 p.

Tóth Éva: A vitnyédi iskola története. 64 p.

Udvardi Éva: Az alsófokú oktatás és nevelés fejlődése Ajkán a felszabadulástól napjainkig. 49 p.

Néprajz

Bozai Margit: Egy nemzetiségi falu szokáshagyományai és ennek pedagógiai tanulságai. (Ágfalva) 56 p.

Hajmási Izabella: Pázmándfalú néphite. 55 p.

Iház Éva: Mosonszentmiklós gyermekjátékai. 34 p.

Krajcsics Andrea: Egy horvát nemzetiségi falu, Fertőhomok szokáshagyományai. 81 p.

Molnár Ilona: Lovászpátona történelmi hagyományai. 96 p.

Németh Angéla: Egy nemzetiségi falu szokáshagyományai és azok pedagógiai tanulságai. (Sopronbátfalva) 82 p.

Egyéb (ipar, kereskedelem, mezőgazdaság, egyesület...)

Ágó Ferencné: A tatai népfőiskola története. 40 p.

Derczó Tibor: A pápai Öreghegy története. 22 p.

Horváth Gabriella: A pápai céhek története (társasélet, kulturális tevékenység). 36 p.

Trapli Ferenc: A szabadművelődés kora a tapolcai járásban, 1945–1949. 79 p.

1984. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Bali Istvánné: Várpaldota művelődéstörténete az Őszirózsás forradalomtól a felszabadulásig. 67 p.

Holdasiné Varga Zsuzsanna: Bakonycsérnye művelődéstörténete. 120 p.

Kemény Margit: Herend történetéből. 45 p.
 Kenessey Lajos: Herend művelődéstörténete. 79 p.
 Kocsis Józsefné: Két földosztás és hatása Kóny község parasztsága körében. 30 p.
 Kotró Marianna: Társadalmi és szociális viszonyok Kapuváron a két világháború között (1920–1940). 40 p.
 Lábadi Zoltán: Mezőszentgyörgy művelődéstörténete különös tekintettel 1945-től napjainkig. 31 p.
 Sarmon Alajos: Tényő község művelődéstörténete. 84 p.
 Trimmel Elfrida: Brennbergbánya művelődéstörténete. 55 p.
 Vágó Zsuzsanna: Ménfőcsanak művelődéstörténete. 93 p.
 Varga Gabriella: Győrzámoly művelődéstörténete. 27 p.

Iskolatörténet

Birkás Antal: A népoktatás kezdetei Győrben. 26 p.
 Mayné Kozmán Erika: A cikolaszigeti iskoláztatás története (1883–1971). 62 p.
 Szabó Melinda: A dunaszegi általános iskola története. 36 p.
 Szigeti Katalin: A bősárkányi általános iskola története (1786–1983). 101 p.
 Wágner Tibor: A fehérvárcsurgói iskola története. 24 p.

Néprajz

Nádasdy Györgyné: Dunaremete szokáshagyományai a múltban és napjainkban. 71 p.

Egyéb (ipar, kereskedelem, mezőgazdaság, egyesület...)

Horváthné Kovács Ildikó: Kivándorlás Gyarmat községből. 68 p.

1985. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Adorján Éva: Az 1945-ös földreform Téten. 69 p.
 Bencsics Beatrix: Bácsa művelődéstörténete. 70 p.
 Csonkáné Nagy Judit: Adalékok Noszlop történetéhez. 68 p.
 Etzl Éva: Fetőszentmiklós nagyközség művelődéstörténete 1945–1950 között. 36 p.
 Gyurics Béláné: Mosonszolnok művelődéstörténete. 61 p.
 Matuscsák Sándorné: Ercsi művelődéstörténete kezdetektől 1962-ig. 43 p.
 Matusékné Bíró Teréz: Az 1945-ös földreform Nagycenken. 30 p.
 Németh Tiborné: Győr művelődéstörténete (1920–1945). 74 p.
 Polczer Bernadett: Badacsonytomaj művelődéstörténete. 51 p.

Iskolatörténet

Surányi Ágnes: Székesfehérvár oktatáspolitikai törekvéseinek hatása a Belvárosi Községi Elemi Fiú Népiskola fejlődésére, 1777–1936. 57 p.

Néprajz

Czank Éva: Lányok, asszonyok élete a századfordulón Lébényben. 62 p.
 Lanczendorfer Zsuzsanna: Gyermekvilág Gyirmóton. 72 p.
 Tárkányi Ildikó: A kapuvári népviselet. 82 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Szász Jolán: A szőlőtermesztés múltja Mórton. 54 p.

1986. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Babics Zoltánné: Árpás község művelődéstörténete. 68 p.

Bari Istvánné: Dunaszeg művelődéstörténete. 44 p.

Horváth Margit: Barbacs község helytörténete. 34 p.

Kiss Gabriella: Balatonkenese művelődéstörténete. 57 p.

Iskolatörténet

Borbély Gizella: Az Agyagosszergényi Általános Iskola története. 60 p.

Hargitai Istvánné: A vényei iskola története. 43 p.

Kovács Gézané: A Kapuvári Varga Tibor Általános Iskola története. 56 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Balogh Henriette: A Dunántúli Irodalmi és Művészeti Egyesületek Szövetsége (DIMESZ) története. 57 p.

Deés Krisztina: Szőlőművelés Somlóvásárhelyen. 31 p.

Éder Rita: A Győri Ének- és Zeneegylet története 1846-tól 1818-ig. 83 p.

Egyed Szilvia: Tüskevári fazekasság. 38 p.

Herczeg Zsuzsanna: A veszprémi Színpártoló Egyesület története (1899–1908). 60 p.

Legény Gabriella: Fazekasság Csákváron. 53 p.

Lovassné Boros Viktória: A győri Kisfaludy Irodalmi Kör története 1945-ig. 90 p.

Pajorné Horváth Beáta: A dőri fazekasmesterség. 68 p.

Sáhó Éva: Régi falusi boltok. 91 p.

Tóth Mária Zsuzsanna: Aratás Könyban a hagyományos gazdálkodás idején. 129 p.

1987. év

Településtörténet (művelődéstörténet)

Demeter Csilla: Veszprém város művelődéstörténete a szabadművelődés korában. 67 p.

Grófné Tóth Zita: Acsalag művelődéstörténete. 98 p.

Kovács Gabriella: Kunsziget művelődéstörténete. 64 p.

Melkovits Júlia: Tényő község művelődéstörténete a felszabadulástól 1974-ig. 57 p.

Iskolatörténet

Mészáros Rita: A szárföldi iskola története. 60 p.

Pákozdi Éva: A Győrsági Általános Iskola története. 46 p.

Petrov-Dimitrov Katalin: A gönyői iskola története. 40 p.

Sarmon Emília: A sokorópátkai általános iskola története. 45 p.

Néprajz

Baumgartner Zsoltné: Magyarpolány gyermekvilága. 47 p.

Imrei Mária: A márkói német nemzetiségiek étkezési kultúrája. 110 p.

Karácsony Márta: jeles napi szokások Dunaszigeten. 36 p.

Markovics Tünde: A csornai népviselet. 58 p.

Pércsy Gábor: Jeles napok, népszokások... (Dunaszeg) 27 p.

Szili Csilla: Abda község népzenejéről. 31 p.

Egyéb (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, egyesület...)

Czifrik Sarolta: A téti iparosság története a századfordulótól 1945-ig. 63 p.

Földes Judit: A Győri Kisfaludy Irodalmi Kör története, 1908–1945. 46 p.
 Gyalogh Kinga: Hagyományos szőlőművelés Somlójenőn. 41 p.
 Hujber Tamás: A téti iparosság művelődése, 1945–1980. 40 p.
 Kenyeres Attila: Egy farádi parasztporta. 36 p.
 Kiszely Katalin: Balatonfüred irodalmi élete a reformkortól napjainkig. 36 p.
 Kováts Zoltánné: Hagyományos szőlőművelés Mencshelyen. 25 p.
 Szűcs Hajnalka: A Magyaróvári Széchenyi Kör munkája a XIX. és XX. század fordulóján. 89 p.
 Windszauer Krisztina: Hagyományos szántás-vetés Nyúlön. 41 p.
 Wulcz Gabriella: Hagyományos szőlőművelés Badacsonytomajon. 98 p.

A szakdolgozatok címében szereplő helynevek betűrendben

Abda	Dunaremete	Kunsziget	Sárosd
Acsalag	Dunaszeg	Lajoskomárom	Siófok
Adony	Dunasziget	Lébény	Somlójenő
Agyagosszergény	Ercsi	Lovászpata	Somlósárhely
Ajka	Écs	Lövő	Sokorópátka
Alap	Farád	Magyarpolány	Sopron
Alsóörs	Fertőhomok	Máriakálnok	Sopronbánfalva
Ágfalva	Fertőszentmiklós	Márkó	Sopronhorpács
Árpás	Gic	Mencshely	Szabadegyháza (Szo-
Ásványrátó	Gönyű	Mezőszentgyörgy	gaegyháza)
Bácsa	Gyarmat	Ménfőcsanak	Szany
Badacsonytomaj	Gyirmót	Mihályfa	Szárföld
Bakonybél	Gyömöre	Mosonmagyaróvár	Székesfehérvár
Bakonycsérnye	Győr	Mosonszentmiklós	Szil
Bakonyzúcs	Győrság	Mosonszolnok	Tapolca
Balatonfüred	Győrszemere	Mór	Tata
Balatonkenese	Győrzámoly	Mórichida	Tác
Barbacs	Hantos	Nagyecnek	Ténlyő
Bodajk	Hegyeshalom	Nagyesztergár	Tét
Bogyoszló	Herend	Nagyvenyim	Tüskevár
Borzavár	Hédervár	Noszlop	Újrónafő
Bősárkány	Ihászpuszt	Nyúl	Vajta
Brennbergbánya	Ikrény	Öskü	Vál
Cece	Ivácsa	Öttevény	Várpalota
Cellődmöl	Jánossomorja	Pápa	Veszprém
Cikolasziget	Kapuvár	Pápateszér	Veszprémmarsány
Csabrendek	Kincsesbánya	Pázmándfalu	Vénye
Csákvár	Kiskaros	Püski	Vitnyéd
Csorna	Kislőd	Rajka	Vonyarcvashegy
Darnózseli	Koroncó	Rábacsécsény	Zámoly
Devecser	Köny	Sárkereszt	Zirc
Dör	Kővágóörs		

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA A Komáromi Tudós Társaság és a Wéber-nyomda (1789-1794)

AXVIII. század második fele, a felvilágosodás meghatározó volt nemzeti nyelvű irodalmunk megteremtésében, a magyar könyv- és könyvtárkultúra kialakulásában. Ebben a folyamatban jelentős helyet foglal el Komárom, amelyet kedvező földrajzi adottságai tettek ősidők óta lakott helyé. A fontos kereskedelmi gócpont, a növekvő vízi és közúti forgalom új lehetőségeket teremtett az 1745-ben szabad királyi rangot kapott városban. A kézművesipar fejlődését a céhekbe tömörült, a település szerkezetét is meghatározó kézművesek számának növekedése bizonyítja. A reformáció tanai is termékeny talajra hullottak ezen a területen, a komáromi „[...] eredetire nézve a magyarországi ref. egyházak közül a legrégebbek közé tartozik [...] azonban viszontagságai miatt időközben elenyészvén, újlag 1783-ban állíttatott helyre.”¹ – II. József türelmi rendelete lehetővé tette a protestánsok szabad vallásgyakorlását, így került az ellenreformáció idején sokat szenvedett gyülekezet élére 1783. október 5-én *Péczeli József* (1750-1792).

Az európai műveltségű tudós lelkész tevékenysége elsősorban a szétzilált egyház ügyeinek rendbehozatalára, a hitélet megszervezésére irányult, köteplom felépítését sürgette, amely az elemi csapások (földrengések, tűzvész) által sújtott város rendkívüli erőfeszítésével 1788-ban el is készült. Hivatásának maradéktalan elvégzése mellett minden erejét és idejét a magyar nyelv és irodalom fejlesztésének szentelte fordításaival, teológiai munkáival, tudomány- és irodalomszervező tevékenységével, amelyeknek háttérében rendkívül gazdag könyvtár állott. Kezdeményezésére alakult meg a Kassai Magyar Társaság (1787) után az országban másodikként a *Komáromi Tudós Társaság* (1789), amely felekezetre való különbség nélkül egyesítette a város és környéke papjait és polgárait. Így tagjai között volt a jezsuita Illei János mellett az evangélikus lelkész Perlaky Dávid, a református lelkész Mindszenti Sámuel, Csépan István ügyvéd, Kováts Sámuel református lelkész, Döme Károly író, Pathi Nagy Sámuel és Zay Sámuel orvosok, Székér Joachim ferences, majd ciszterci szerzetes, Fábíán Julianna költő, Matovics János polgár. Tevékenységük – az ország más vidékein élő írókéval együtt – a *Mindenes Gyűjtemény* (1789-1792) c. első hazai, magyar nyelvű ismeretterjesztő folyóirat kiadásában teljesedett ki.²

Minden valószínűség szerint a Komáromban fellendülő irodalmi életnek tulajdonítható, hogy Wéber Simon Péter, a neves pozsonyi nyomdász 1788-ban fióknyomdát nyitott a városban.³ Ez évtől tekinthető folyamatosnak Komárom nyomdászata. (Előzmények: Töltési István 1686–1721, Turóczy Mihály 1721–1737, Schmied Miklós 1740.)

A nyomdászattörténeti kutatások igen nagy nehézségbe ütköznek a források hiánya miatt. „Irodalomtörténetírásunk, valamint nemzeti bibliográfiánk örvendetes előrehaladásának fényében egyre szembetűnőbbé válik a magyar nyomdászat elmaradottsága: néhány monográfián, részkérdéseket érintő publikációkon kívül a magyar nyomdászattörténet egészének korszerű összefoglalását, rendszerezését [...] sajnálattal nélkülözzük” – írja Haiman György.⁴ Komárom és Esztergom 1705–1849 közötti időszakának nyomdászatával foglalkozva, a kevés meglévő feldolgozás csupán indulási pontot jelzett, levéltári források szinte teljes hiányában kénytelen voltam „könyvészeti alapon” dolgozni. Éppen a források hiánya miatt kellett lemondanom a hagyományos értelemben vett nyomdászattörténet megírásáról, amely a kiadványok mellett a gazdaság- és ipartörténeti vonatkozásokat, a nyomdák belső életét,

felszereltségét stb. feltárja – és művelődéstörténeti szempontból megközelíteni a műhelyek tevékenységét.

A protestáns Wéber Simon Péter pozsonyi nyomdáját 1783-ban nyitotta meg – Landerer Mihály és Patzkó Ferenc Ágoston nyomdászok tiltakozása ellenére, akikkel később is nézeteltérése volt. A nagyszombati születésű, könyvkötőcsaládból származó Wéber – később Korabinsky János Mátyás üzlettársa – rövidesen a város polgára lett. Elsősorban a kor protestáns szerzőinek teológiai és egyéb munkái jelentek meg nála. Nyomdájának felszereltségéről, munkásainak számáról nincsenek adataink, csupán annyi, hogy Pozsonyban két szedőt, öt nyomdászt és egy segédet foglalkoztatott.⁵ Továbbá, hogy Komáromba 1790-ben két könyvsajtót hozott át, feltételezhetően a Broughton-féle lexikon kiadás miatt.⁶ Tevékenységéről valamiféle támpontot – mint az általam vizsgált többi nyomdánál is – a kiadványok, valamint az 1783-ban kiadott betűmintakönyve⁷ ad, amely amellett, hogy a nyomdászati kutatásoknak hasznos eszköze, bibliofil szempontból is érdekességnek számít. 28-féle latin betű antikva és kurzív változatát, 27-féle fraktúrt, 27-féle vignettát és 22 díszítősort tartalmaz. Díszítőelemei – a kiadványok alapján – 1794-ig megkétszereződnek, motívumaikban gazdagodnak. A könyvdíszek a szöveg betűivel és a tartalommal is harmonizálnak, nagymértékben emelve a kiadványok esztétikai színvonalát. A betűkészlet gazdagsága, a szép kivitelezés vonzotta a szerzőket, mivel a nyomda már induláskor a teljes magyar betűkészlettel volt felszerelve, mert a tulajdonos is érdekelt volt a magyar nyelvű nyomtatványok kifogástalan kivitelezésében. (Általános jelenséggént említendő, hogy az újabb alapítású magánnyomdák jó felszereléssel kezdték meg munkájukat, míg a községi, városi és egyházi műhelyek már korántsem voltak ilyen rugalmasak, betűkészleteiket nem újíttatták fel, hiszen kiváltságos helyzetüknél fogva nem voltak érdekeltek az üzleti versengésben.)

Wéber komáromi nyomdájának működése idején – 1788-1794 – összesen 115 kiadványa jelent meg. Pozsony-Komárom impresszummal 49, Komáromban 66, néhány leveles nyomtatványoktól a vaskos kötetekig. Azt nem tudjuk, hogy a két nyomdahelyet jelölő kiadványok milyen munkamegosztásban készültek, azt viszont igen, hogy a komáromi nyomdában elsősorban Péczelihez és köréhez tartozó szerzők művei jelentek meg. A nyomdász 1793-ban kiadta a két nyomdájában készült könyvek jegyzékét⁸, amelynek leírását az OSZK RMNy-nyilvántartásában találtam meg, leölhelyének feltüntetése nélkül, pedig ez feltétlenül hasznos lett volna a Wéber-nyomtatványok teljessé tételehez.

A kiadványok *nyelvi megoszlását* tekintve: 96 magyar, 17 latin, 2 szlovák. Világi témájú: 72, ezen belül *irodalmi*: 14, *ismeretterjesztő*: 34, *alkalmi*: 24. *Egyházi témájú*: 43, ezen belül *teológiai*: 7, *ismeretterjesztő*: 33, *alkalmi*: 3. A kiadványok *formáját* illetően: 83 könyv, 32 kisnyomtatvány.⁹

Wéber Simon Péter olyan könyveket adott ki, amelyek keresettek voltak, érdeklődésre számíthattak, az újabb kiadásoknál is ezeket a szempontokat vette figyelembe (tankönyvek, énekeskönyvek, népkönyvek). „Ahol szegény a könyv-nyomtató, ottan a tudósnak nincsen semmi megjutalmaztatása fáradságának: innét van az, hogy az originális munkák nem készülnek [...], mert kivéven egy pár nyomtatót, ingyen sem vállalhatják a többiek” – vélekedik Trattner János Tamás 1817-ben.¹⁰ Wéber azonban kockázatot is mert vállalni úttörő jellegű irodalmi, történelmi és természettudományi művek kiadásával, míg a többi nyomdász a régi könyvek utánnyomására vállalkozott szívesen. E merész kiadói tevékenység a nyomdász irodalmi érdeklődésének és tevékenységének is tulajdonítható, hiszen művei (főleg ünnepi beszédek, alkalmi és más versek, a Hunyadiakról írott drámája, ami Trost Ferenc megzenésítésében 1792-ben színre is került) nyomtatásban is megjelentek, valamint személyes, baráti kapcsolat fűzte kora jelentős személyiségeihez (Csokonai, Gvadányi, Kazinczy). Igen magas – 36 kötet a nyomdász kiadásában (vagy ahogyan az impresszumban olvasható:

költségén) megjelent könyvek száma. A nyomdászok pedig igen ritkán vállalkoztak kiadásra. Bod Péter így vélekedik 1746-ban: „Mely nehéz a mi hazánkban csak egynehány levélből álló könyvecskét is kinyomtatni, nyilván vagy az, hogy mert a könyvnyomtatónak tapasztalt kára forog benne.”¹¹ (Példaként említem, hogy az általam vizsgált 11 komáromi és esztergomi nyomdában összesen 55 könyv jelent meg a nyomdászok kiadásában, különösen szembetűnő ez az esztergomi érseki könyvnyomtató, Beimel József esetében, akinek 13 kötete elenyésző hatalmas kiadványterméséhez képest.)

A könyveket Wéber maga terjesztette, hiszen könyvkereskedése volt Pozsonyban és Pesten, a Komáromban kiadott könyvek pedig ott helyben elfogytak. Szinnyei¹² itt is volt kereskedése, de ezzel kapcsolatban nem találtam adatokat. A nyomda termékei között feltűnően nagy a magyar nyelvű kiadványok száma. Benkő Loránd szerint¹³ a legtöbb magyar nyelvű könyvet a felvilágosodás első szakaszában a Landerer-nyomdák (Pozsony, Pest, Kassa) után a német anyanyelvű Wéber két műhelye állította elő. Nyilván nem csupán az irodalmi élet vonzotta ide az írókat, hanem a korszerű műhely és a kifogástalan kivitelezés is. A magyar nyelvű könyvek száma nyilván azzal a nemzeti felbuzdulással is magyarázható, amely a nemzeti nyelv védelme érdekében éppen ezekben az években bontakozott ki. Munkásságáról a kortársak elismerően nyilatkoznak, még a kritikus Kazinczy is, aki így ír Döme Károlynak: „[...] ő az az egy a magyar tipográfusok között, akit becsülni kell, a többi mind -”.¹⁴

Wéber komáromi nyomdáját feltehetően 1794 elején adta el Weinmüller Bálintnak, és maradt a műhely a Weinmüller-dinasztia birtokában 1848-ig. Ebben valószínűleg közrejátszott Péczeli József halála, a Mindenest Gyűjtemény megszűnése és talán a Komáromi Tudós Társaság tevékenységében beállt változás is. Wéber Simon Péter halálának adatai is ismeretlenek. 1814-től tűnik fel nyomtatványain a „Wéber Simon Péter és fia” cégjelzés, 1820 körül fia vette át a nyomda vezetését, amelyet 1852-ben a Landerer-cég új tulajdonosa, Schreiber Alajos vásárolt meg.¹⁵

A nyomda termékei közül külön figyelmet érdemelnek az irodalmi alkotások, mintegy Péczeli József programjának igazolásaként, aki irodalmi tevékenységét 1784-ben kezdte Voltaire-fordításával. Működése során nem sok eredeti művet írt, fordításokkal igyekezett bizonyítani, hogy a magyar nyelv is elég gazdag és hajlékony a külföldi irodalom tolmácsolására. Műfordítói elveiben nem annyira a pontosságot követte, hanem a magyar nyelv természetéhez igazítva az eredetit, akarta a nyelvet csiszolni, az írókat eredeti alkotásokra ösztönözni. A nemzet boldogulásának legfőbb útját a nyelv fejlesztésében látta, a *Mindenest Gyűjteményben*¹⁶ így fejt ki véleményét: „Nem abban áll a nemzet dicsősége, hogy házaikon számok ne légyenek, földeink meg ne mérettessenek, a nemesség szabadon nyuláshassék s.a.t., hanem abban, hogy a mi nyelvünk legyen a maga hazájában az első s a mi literatúránkat ne csak ismerjék, hanem becsüljék is az idegen nemzetek.” „Nemzetünk dicsősége áll főképpen nyelvünk virágzásában, nyelvünk pedig nem virágozhat, hanem ha jó könyvek íratnak rajta.”¹⁷ – Ennek lehetőségét a magyar irodalom fejlesztésében látja, de központi helyet foglal el elméletében és gyakorlatában is a fordítás.

Drámafordításai (*Szomorú Játékok* 1789., Voltaire: *Alzir...* 1790) a „Játék-Néző Helyek”-ről vallott nézeteit támasztják alá, mivel „... ennél nincs egy-egy jobb eszköz nyelvünk gyarapítására s a jó izlésnek terjesztésére.”¹⁸ A színházakról, azok jelentőségéről vallott nézeteit a *Mindenest Gyűjteményben* több helyen is részletesen kifejti, sőt 1789-ben – nyelven szólva – pályázat jelenik meg a folyóiratban, amely szerint „húsz cs. aranyakat teszünk fel 1791-dik esztendőre jutalmul annak az érdemes írónak, aki született nyelvünkön hazánk históriájának valamely cikkelyéből egy olyan szomorú-játékot fog készíteni [...], hogy az idegen nyelvekre leendő fordításban semmi szépséget el ne veszítse.”¹⁹ – A pályázat eredményéről nem tudunk,

de tisztelettel kell adóznunk a szándék előtt, hiszen a folyóirat kiadása is rendkívüli erőfeszítésekbe került.

Ennek a szemléletnek a jegyében jelenthetett meg Illei Jánosnak (1725–1795), a korabeli iskoladramák neves szerzőjének *Tornyos Péter* c. „fársáingi játéka” (1789) a nyomdász költségén. A jezsuita Illei ezúttal tehetséges bohózatíróként mutatkozik be, Moliere hatására a feltörekvő polgár alakját téve nevetségessé. Másik drámája, a *Ludi tragici* (1791) bibliai témát, Dávid és Absolon történetét dolgozza fel, nyelvezetén és stílusán a latin klasszikusok beható ismerete érződik. Csépan István (?–1830) fordításában jelent meg Werthes Kelemen három felvonásos drámája *Zrinyi Miklós avagy Sziget várának veszedelme* (1790), amely már párbeszédes formában készült, rendezői utasításokkal, különböző betűtípusok alkalmazásával. (Vö. Illei drámáit, amelyek folyamatos szedésűek!)

Nem csupán drámák, hanem verseskötetek is igazolják Péczeli elveit és a nyomdász irodalmi érdeklődését. Kazinczy Ferenc (1759–1831) *Heliconi virágok* (1791) c. kötete Weber költségén jelen meg, annak a sorozatnak a részeként, amelyben almanach formában akarta kiadni a magyar irodalom jeles darabjait, amit Ráday Gedeonhoz írott levele²⁰ is bizonyít, azonban a következő évi kötet már nem jelent meg. Kis Jánoshoz írott levelében²¹ említi, hogy „A nyomtató panaszkodik, hogy a munka nem kél. Már tehát a magam költségén fogom nyomtattni.” – Weber nem vállalta, a szerző pedig nem tudta fedezni a kiadást. Érdekes az antológia korabeli fogadtatása; Földi János Kazinczyhoz írott leveléből: „A darabok többnyire jók, de mi a célod, vagy igyekezeted benne, nem tudom, hogy aszerént ítélnének. [...] Más olvasók, látom, abban botránkoznak meg, hogy ezek mind olyan darabok, melyeket már másutt olvashatnak, mégpedig némelyeket két helyen is [...]”²² Szerzői között szerepel Ányos Pál, Aranka György Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Dayka Gábor, Földi János, Horváth Ádám, Péczeli, Ráday Gedeon, Verseghy Ferenc, Virág Benedek stb. – A kis méretű, szép kiadvány ma már ritkaságnak számít.

A másik antológia Szűts István (1768–?) németből történt fordításában *Erkölsös és Elegyes versek* (1791) címmel jelent meg. A Weber költségén megjelent válogatást Szinnyei²³ pozsonyi kiadásnak jelöli, holott a két nyomdahely közös terméke. A német felvilágosodás szellemét terjesztő válogatás még Kazinczy ízlésének is megfelelt, aki az alkalmi versek költőinek példaként említette, javasolva, hogy „Gelegenheit-Gedicht” helyett „a szívnek érzéseit, szerelmet, elcsüggedést, örömet, csintalankodást” írjanak. „Jó példával ment előre ebben egy Anonym (t.i. Sz. I.), aki Webernél az idén Stilbergből, Höltyből, Kleistből, Bürgerből fordított énekeket adott ki [...]”²⁴ Mindkét antológia német példának köszönheti megjelenését tartalmi és formai vonatkozásban is.²⁵ – Viszont a kalandos életű Poóts András (1740–1812) *Ifjúi Verseinek* két darabját, a Dugonics szellemében fogant verselését és gyűjteményét Kazinczy „nyavalygásnak”, „gyermeki csácsogásnak” minősítette.²⁶ A nyomdász költségén megjelent kötet – szerzője protestáns mivoltja ellenére – kevert helyesírással íródott.

A magyar lovasgenerálisnak, a korabeli magyaros iskola egyik jellegzetes alakjának, Gvadányi Józsefnek (1725–1801) művei 1790-től jelentek meg a Weber-nyomdában, amelyben nyilván a nyomdászhoz és Péczelihez fűződő személyes kapcsolatának is része volt. Komáromhoz más szálak is fűzték, ugyanis verses levelezésben állt a kor költőnőivel, így Fábíán Juliannával is. Itt jelent meg az *Aprekaszion* (1790, 1791) (a Magyar Irodalmi Lexikon által²⁷ 1792. pozsonyi kiadásúnak datált) egy német főhadnagy által, következetes tört magyarságú keveréknnyelven írt anonim kötete, amely az egyik első parodikus kísérlet a magyar irodalomban.²⁸ – A komáromi nyomda terméke volt a későbbi évtizedekben is oly kedvelt olvasmány – *Egy falusi nótárius budai utazása* (1790) – első kiadása, amely „az elaludt vérű magyar szívek felsekertetésére” íródott. Ugyancsak a nemesi ellenállás hevében született *A Magyar Nemes Dámákhöz és Kis-Asszonyokhoz* (1790) intézett kötetecske, amelyben – Weber költség-

gén – a nemzeti viselet újabb divatja fölött lelkesedik. *Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móritznak életek* (1793) „magyar versekbe foglalt” kötetében a címszereplő borsodi parasztgazda fia Sancho Pansaként kíséri urát a fél világon át. A „kiadását így indokolja meg: „[...] ha az idegen nemzetek közül valaki csak egy csekély dolgot [...] más országon keresztül való utazást [...] visz is véghez, azt mindjárt nagy fittyel ki is trombitáltatja; hadd lássa a világ, hogy hazánk is nemez olyan férfiakat, amelyeknek viselt dolgai, sokkal nagyobbak, jelesebbek, mint ezer más idegeneké.”

A szépirodalmi és népkönyv jellegű kiadványok utánnyomása meglehetősen kevés. 1789-ben jelent meg Bod Péter (1712-1769) *Szent Hilárius-ának* 3. kiadása (1760, 1768) – a nyomdász költségén. Az illusztrált, szép tipográfiajú kötet bibliográfiának is tekinthető, mivel felsorolja bevezetőjében azokat „az elmét gyönyörködtető és megvidámító könyvek”-et, amelyek az elmúlt századokban magyarul megjelentek. A 13 részből álló könyv tartalmát „mutató tábla” tárja fel, az egyik a „részekre” (tartalomjegyzék oldalszámra való hivatkozással), a másik a „dolgokra” mutat, ez utóbbi a tárgymutató korai változata. Az etimologikus helyesírású kötet igen magas példányszámban jelenhetett meg.

1790-ben két „sikerkönyv” utánnyomásával találkozhatunk. Az egyik a Wéber költségén megjelent *Pontzianus... Vizsontagságairól való História*,²⁹ amelyben a kiadó a maga személyét nem tünteti fel ugyan, de az Előljáró-Beszédben így indokolja a kiadás szükségességét: „[...] mivel én ezen nyomtatványbúl magyarul többet nem láttam, nem akartam, hogy csak nékem legyen meg ezen szép história; hanem kívántam most újra, a jó szívű Nemes Hazafiakkal közleni, értekezvén-e felül elsőben azon érdemes könyv-nyomtatóval, kinek költségén most világot lát újra.” Nem tudjuk, hogy az előszó nem a nyomdász-kiadó trükkje volt-e, hiszen feltehető, hogy maga Wéber látott jó üzletet az „igen szakadozott, széjjel hányt és füstös formában” tulajdonába került könyv új kiadásában. A magyar irodalomban két fordítása van az eredetiből, a XVI. századból, de csak a XVII. századi löcsei kiadás utánnyomatai maradtak fenn.³⁰

A kiadvány hitelességét a régi kifejezések és szólások meghagyásával bizonyítja a kiadó. A piros-fekete betűkkel szedett címlapú, szépen illusztrált kiadványban a lapszámozás mellett ívjelzéseket is találunk. Igen magas példányszámban jelenhetett meg, éppúgy, mint a *Fortuna az az Szerentsének és Szerentsétlenségnek kereke* c. jósoló könyvecske, amelynek Petrik két kiadását jelöli.³¹ Pogány Péter is említi³² az 1530-as évek elejéről, lengyelből átültetett sorsvető könyvecskét, amelynek, bár minden kiadása impresszum nélkül jelent meg, címlapján Komárom címe, a cím alatt a város és az erődítmények metszete látható, I. S. mester szignójával, aki feltételezhetően Töltési István (1660–1737) komáromi nyomdász megrendelésére készíthette. A könyv a Pogány Péter említette kiadások³³ mellett meg Weinmüllerné nyomdájában is megjelent (1817), ebben a példányban figyelemre méltó az egykori tulajdonostól, Nagy Ivántól származó kézirásos bejegyzés: „Érdekes itt a címlap keretének alsó szegletében a fametsző nevének első betűi: I.S.f. (az az I.S. fecit) és a másik szegletben az évszám: 1707, tehát ez a fametszvény a nyomdában még 1817-ben is használatos volt.” A szövegben lévő szép kivitelű fametszetek tetszetős kiadvánnyá teszik a keresett ponyvát. Feltehetően Wéber kezdeményezte az újabb kiadást, mivel officinájában kalendáriumok nem jelentek meg, így a sok értékes irodalom mellett olyan könyvek kiadása is szükséges volt, amelyeknek bevételeiből a fentebb említettekre történt esetleges ráfizetést ellensúlyozta. (A sorsvető könyv keresettségét igazolja a közelmúltban megjelent reprint kiadás – *Képzőművészeti Kiadó, 1990* – Bagó Márton 1849-es nyomtatványa alapján, amely „annyira jól megis korrigálta”, hogy a korábban megjelentek közül a legsilányabb!)

A könyvészetek alapján úgy tűnik, hogy Wéber Simon Péter nem folytatta a *kalendáriumok* kiadására szabadalmazott komáromi nyomdász, Töltési István által híressé vált *komáromi*

kalendárium kiadását, amely az utána következő helyi nyomdák egyik fontos, sőt, bizonyos korszakban (1832-1848) kizárólagos terméke volt. Ezzel kapcsolatban találtam a Prímási Levéltárban³⁴ Nagy István érseki helynök jelentését Batthyány József bíboroshoz 1785. június 16-án, amelyben arról tudósít, hogy a pozsonyi Weber-Korabinszky nyomdában megjelent kalendáriumban „két társult nyomdász ágostai hitvallású lévén” számos tévedést követett el „részben az ünnepekkel, részben bűjtjeink idejével kapcsolatban.” Majd így folytatja: „Nem akarok bíró lenni abban, hogy tudatlanságból történt-e ez, vagy a vallás megvetéséből tették. Bármelyik eset forog fenn, biztos, hogy egyiket sem lehet eltűnni.” A jelentés a helytartónácshoz került az inkriminált kalendáriummal együtt, de itt már „súlyos és jelentős tévedésekről” olvashatunk. A további intézkedéseket nem ismerjük, viszont ezek az események is közrejátszhattak abban, hogy a nyomdászok egyik fő jövedelmét biztosító kiadványféleség nem szerepel a nyomda termékei között. Baranyay József³⁵ mindössze annyit állapít meg, hogy nem kerültek elő példányok. Az említett betűmintakönyvben pedig igen szép metszésű kalendáriumjegyek is vannak ciceró, garmond és petit fokozatokkal...

Igen nagy keresettségnek örvendtek a *tankönyvek* is. A komáromi nyomdák – főként Weinmüllerék – igen jeleskedtek kiadásaikban, bár a tankönyvkiadás joga az Egyetemi Nyomdáé volt. Mivel ez a kiadványféleség tartalmilag nem változott, a sok utánnyomás ezzel magyarázható. A Weber-nyomdában a katekizmusok mellett (*A Krisztus Tudományának kezdetire való VII. napi oktatás*, 1790. 2. kiad., *Catechismusi rövid oktatás*, 1791) említjük az 1754 óta sok kiadást megért *Száz és négy válogatott Biblia-béli História*k (1792) c. könyvet, amelyet Hübner János (1668-1731) „pozsonyi formára” készített. Ez a későbbi komáromi nyomdák mindegyikének a terméke volt. Kifogástalan tipográfiai kivitelezése, magas példányszáma igen nagy erőpróbát jelenthetett a műhelynek. A latin nyelvkönyvek közül Alsted János Henrik (1558-1638) *Rudimenta linguae latinae* (1791) Weber költségén megjelent 18. kiadását, Cellarius alapfokú nyelvtankönyvét (*Primitiva linguae latinae*) (1791), továbbá Lange *Colloquia latina* (1793) munkáját emeljük ki. Ide sorolhatók a kor neves német filozófusának, pedagógusának Joachim Heinrich Campénak (1746-1818), a Robinzonádok szerzőjének *Erköltés Könyvetskéje* (1789), amely a korabeli pedagógia hasznos kézikönyve is volt „a pallérozottabb rendbéli gyermekek hasznokra.” A szerző *Pszichológiáját* (1794) Csokonai és Kazinczy barátja, Pathi Nagy Sámuel (?–1810) fordította. A Weber költségén megjelent kötet fordítójaként a könyvészet³⁶ tévesen Nagy Sándort jelöl. Érdemes idézni a fordítónak a bevezetőben kifejtett neveléstani elveit, amelyek ma is időszerűek: „Legnemesebb és -leghasznosabb foglalatosság az emberek nevelése[...] Eledelet kíván az ész – te csak a lálat mutatod meg, s mégis panaszkodol, hogy enni nem akar, adj neki tápláló és ehető eledelet! [...] Minden nevelőnek arra kell törekednie, hogy ez a tudni óhajtó indulat a gyermekekben gyarapodjon [...] Azt pedig úgy éri el, ha kérdéseit úgy alkalmazhatja, hogy a tanuló maga láthassa által [...] hogy magától láttasson mintegy tanulni [...]”

Fontos tankönyv volt a svájci teológus Osterwald Friedrich János (1663-1747) munkájának magyar átdolgozása, kérdés-felelet formájában való tagolása Maróthy György fordításában, ill. L.K.P.I. – vagyis Losontzi István nagykőrösi prédikátor átdolgozásában – a *Szent História-nak Summája* (1791). Megjegyezzük, hogy az 1735. évi kiadás Losontzi által bővített változatát a pozsonyi-komáromi kiadást Szinnyi³⁷ nem ismeri. A nevezetes tankönyv Losontzi István (1709-1780) híres munkájának, a *Hármas Kis Tükörnek* (1793) „első tüköre”, amely ezen a címen jelent meg 1771-ben Pozsonyban és amelyet több mint ötven kiadás követett. Az alapvető tankönyv a protestáns iskolákban 1854-ig volt használatban és a későbbi komáromi nyomdák mindegyikében is megjelent. Jelentőségét a kortárs Földi János³⁸ emelte ki: „Históriánk mennél több volna magyar nyelvünkön is, annál jobb és szebb volna, hogy asszonyaink s leányaink is végre olvashatnának. Még nincs több magyarul a Losontzi István Kis

Tükörnél, kivéven némely dirib-darab megszűkült kis munkákat.” Losontzi így ír a bevezetőben: „Magyar gyermekeknek magyarul írtam, nem idegen nyelven, melyet nem értenek [...] Ami iskoláinknak nagy fogyatkozása, hogy mindenütt minden különbség nélkül a gyermekek Cellariusra, deák Rudimentára szoríttatnak, amelyeknek paraszti állapattjukban semmi hasznát nem vehetik.”

A szerző, Perlaky Dávid kiadásában jelent meg a hazai nevelésméleti irodalom egyik első terméke, *A Gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás* (1791) a „szüléknek és gyermek-tanítók- s nevelőknek kedvéért”, valamint egy evangélikus hittankönyv (1791), amelynek előszavában már jelzi készülő, új könyvét – *Gyermekeknek és Ifjaknak imádságos és énekes könyvét* (1793). A kézikönyv bevezetője a „szülékhez” szól: „Sokszor elszomorodik a szívem, ha [...] némely kised gyermekeket imádkozni látok: mert többnyire vagy olyan imádságot mondatnak azokkal a szülék, amelyeket gyengeségekben elegendőképpen nem láthatnak, vagy amelyek nem is imádságok.” A kis kötetben napszakokra, alkalmakra magyarázott imákat tesz közzé.

Az egyházi kiadványok többsége Péczeli egyházszerzői tevékenységével kapcsolatosak, hiszen az ellenreformáció időszakában a hosszú évtizedeken keresztül nem működő gyülekezetet el kellett látni megfelelő irodalommal. A „debreceni forma szerint” készült *énekeskönyvek* több kiadása (1789, 1792) a nyomdász költségén jelent meg, hiszen ez a kiadványfélése is – protestáns vidékeken – biztos jövedelmet jelentett. A szép küllemű, „mutató táblával” is ellátott könyvek közül külön figyelmet érdemel az 1792-es kiadás, amely már kottákat is tartalmazó bibliofil munka.

Az egyházi ismeretterjesztést szolgálta Majzonett Lajos *Az Ó-Testamentomi Ekklesiának Históriaja* (1791). c. ötkötetes munkájának Péczeli által történt fordítása, amelyhez „az első embertől fogva a babiloni fogságból lett visszatérésig” ismerteti a bibliai eseményeket, magyarázatokkal. A hatalmas, közel 2000 oldalas munka, mutatókkal, a fordítót és a nyomdát dicséri. A protestáns teológiai irodalom ismertetését, fejlesztését célozta a Péczeli által angolból fordított *A Szent Írás Theológiája vagy az Idvesség Tudománya* (1792) c. utolsó munkája, amely az előző tanúsága szerint júniusban készült el. „[...] a könyv mind a dogmatika, mind az erkölcsi tudományt két kötetben magában foglalja, mind a két rendbélieknek hasznokra is szolgálhat [...] Nagy haszonnal élhetnek a könyvekkel a prédikátorok, iskolamesterek s közönségesen minden keresztyének [...]”. Második – posztumusz – kötete 1793-ban jelent meg, amely tartalmazza a szerző *A Sz. Írás helyes értelmére tett Rövid Oktatást* is.

Hatalmas terjedelmével és szép tipográfiájával tűnik ki Pictet Benedek (1655-1734) *Három apróbb Munkátskái* (1791). c. három részes munka, Felsőöri Fülep Gábor sárospataki tanár fordításában. A nyomdász költségén kiadott vallástant, biblia magyarázatokat tartalmazó kötet előszavából megtudjuk, hogy „ezen munkátskák már az 1789-dik esztendőben mind készen voltak, sőt a könyv-nyomtatónak kezeihez is küldtettenek; ezeknek mindazonáltal a közbejött országgyűlése és az annak alkalmatosságával kibocsátott sokrendbéli írásoknak s munkáknak szorgoztatott és minden haladék nélkül megessett kinyomtatások és eképpen a könyvnyomtató legényeknek s eszközöknek teljes elfoglalatása ma itt elébb világosságra jöni nem lehetett.” Ez lehet az oka, hogy 1789-ben az első része megjelent, de hogy miért adták ki 1791-ben a harmadik részét külön, ez a bevezetőből nem derül ki...

Ezúttal említjük meg a hajdani császári református lelkésznek, Pálóczy Györgynek (1733-1803) az életről és a halálról való elmélkedéseket tartalmazó, versbe foglalt munkáját, az *Állandó Élet Tükörét* (1791).

A nyomda egyházi termékei között két katolikus imakönyv is található (*Lelki Kalendáriom* 1790, *Jó Illatú Rosás Kert* 1793), amelyek fonetikus helyesírással a katolikus egyház szertar-

tásaihoz való könyörgéseket, imádságokat tartalmaznak kalendáriumjelleggel, amit a piros-fekete szedés is bizonyít.

1792-ben nagy vállalkozás jellemzi a műhely tevékenységét, amely esztendő a nagy terjedelmű munkáknak kedvezett, hiszen a nyomda a már korábban említett két könyvsajtóval gyarapodott. Ekkor jelent meg Broughton (1704-1774) három kötetes *Históriai Lexicon*ának első kötete (a másik kettő 1793-ban). A Mindszenti Sámuel (1769-1806) által fordított kézikönyvben „a világ kezdetétől fogva a mai időkig a pogányoknak, zsidóknak, keresztényeknek, mahummedánoknak tudományok, isteni tiszteletek, ceremóniáik, szokásaik, helyeik, személyeik, írásaik, azoknak történeteikkel együtt, a legjobb írókból előadatnak.” Az előszóban a munka meghatározása, témájának, felépítésének részletes ismertetése mellett kitér a lexikon, mint műfaj jelentőségére és kiadásának szükségességére is: „A tudományok mindenféle nemében mely hasznosak lehetnek a lexikonok, azt nem szükség mutogatni. Azoknak hasznát eléggé mutogatják azok a sokféle lexikonok, melyeket az Európának pallérozott országaiból való tudósok készíttettek, az idegen nemzetek magok nyelvekre által fordítottak [...] A mi magyar nemzetünk eddig szűkölködött egy ilyen hasznos könyv nélkül [...] Evégre vizsgáltam meg mind a régiebb, mind az újabb tudósokat, és úgy találtam, hogy Broughton [...] aki ezt röviden legtokéletesebben kidolgozta, amint az ő munkájának sok európai nyelveken lett lefordítása ezt eléggé megmutatja. Azért én is az ő lexikonát választottam, hogy azt magyar nyelvünkre által tegyem s nemzetem kezébe adjam.” Megjelöli a feldolgozott forrásokat is, felhíva olvasói figyelmét arra, hogy „aki a rövidséggel meg nem elégszik: úgy nézze ezt a könyvet, mint a tudománynak ezen nemének csak laistromát, s amely hiányosságot talál benne, azt ezen könyvben említett írókból kipótolhatja.” A viszonylag kisméretű, vaskos kötetek kéthasábos szedésűek, a címszavak verzállal, az egyes szócikkekben előforduló nevek kurzívval szedve. A szép kivitelezésű hasznos kézikönyvet Csokonai 1793-ban versben üdvözlötte³⁹, amelyben az eddig megjelent külföldieket méltatva kitér a Mindszenti-fordítás értékeire: „[...] Többet mond a tolmács, mintsem a vezető Áldjad tehát annak nevét magyar nemzet Kit hazád nyelvednek ily dícsére nemzett” – (Hasonló kézikönyv kiadására Weber utóda, Weinmüller Bálint vállalkozott *Ladvoat Históriai Dictionárium*ának ugyancsak Mindszenti Sámuel fordításában történt közzétételére. Az I–VI. kötetek 1795-97-ben jelentek meg, a VII–VIII. köteteket már fia adta ki Pozsonyban a „Magyar Broughton” kiegészítéseként.)

A komáromi nyomdában megjelent első magyar történeti munka Szekér Joachim (1752-1810) nevéhez fűződik: *A Magyarok eredete a régi és a mostani magyaroknak nevezetes tselekedeteivel együtt* (1791). A nyomdász költségén megjelent két kötetben a szerző a történeti források (Anonymus, Bonfini, Kézai) mellett Dugonics *Etelkáját* is forrásként kezeli. A magyar történelmet 1790-ig ismertető könyv Péczeli programja jegyében fródott, miszerint „Nem írtam én a bölcs emberek kedvéért [...] hanem azokért [...] akik előtt a deák nyelv eszméletlenebb” – olvashatjuk a bevezetőben. Szintén „hiteles írókból” merítve (Kaprinai István, Bessenyei György) teszi közzé *Hunyadi László története*i (1793) c. munkáját Nagy Ferenc (1765-1820) sárospataki tanár. Baernkopf Ignác (1742-1809) pozsonyi kanonok a nyomdász költségén megjelent terjedelmes latin nyelvű munkájában – Kollár Ádámmal vitázva – a mohácsi csatavesztés okait fejtegeti (1790).

A természettudományokkal foglalkozó kiadványok egyik reprezentánsa Grossinger János (1728-1803) *Universa Historia Physica Regni Hungariae* (1793-1797) című, hatalmas terjedelmű latin nyelvű munkája, amelynek megjelenését már 1792-ben jelzi Weber újsághatású előfizetési felhívása, tartalmazva a munka rövid kivonatát és az árat is. A könyv hazánk természettörténetét tárgyalja, ismertetve a növény- és állatvilágot is, egyben azon ritka kiadványok közé tartozik, amely az előfizetők névjegyzékét is közli a kötet elején. Hasonló

jelenséggel az általam vizsgált nyomdák termékeiben kevéssel találkoztam. A nyomdász költségén megjelent kötetek hatnyelvű szójegyzéket is közölnek, ami szintén ritka jelenség.

Zay Sámuel orvos a saját költségén adta ki a *Magyar Mineralogia* (1791) című könyvét, amelyet az előszó tanúsága szerint Piller Mátyás (*Elementa Historia Naturalis* 1775) és Werner Ábrahám (*A köveknek és érzeknek külső megismertető jegyeikről* 1784) munkáinak alapján írt. Ez utóbbit Benkő Ferenc fordította és Benkő is írt hasonló címmel, amely két évvel korábban jelent meg, mint a Werner-fordítása, azonban erről Zay Sámuel nem vesz tudomást. A *Mindenes Gyűjtemény*⁴⁰ pedig hírt adott mindkettőről, azzal a megjegyzéssel, hogy „bár más érdemes hazafijak is e példát követvén, a természeti históriának minden részeit így dolgoznak ki született nyelvünkön [...]” Vagy talán éppen ez a felhívás ösztönözte a szerzőt hasonló jellegű munka kiadására? A Komárom vármegye főispánjának ajánlott kötet használni akar a magyar gazdaságnak az ásványok ismertetésével és azzal a jámbor szándékkal, hogy „ha a természet históriája körül jobban forgolódunk [...] még más idegen tartományokat is ezáltal adófizetőkkel tehetnénk.”⁴¹ – Zay magyar nyelvű szakmunkájában azt akarta bizonyítani, hogy a „magyar nyelvben e részben nincsen lehetetlen dolog.”

Pathi Nagy Sámuel fordította németből Sander Henrik 1778-ban megjelent könyvét – *Az Istennek jósága és böltsége a Természetben* (1794) – a természettudomány és a vallás kapcsolatáról értekező munkáját. A Csokonai versével bevezetett – „Derül mord egünk homálya...” – szépen illusztrált könyv külön érdekessége, hogy a hibáknak közel egy oldalas jegyzékét is közli. – Praktikus ismereteket tesz közzé Handerla György 1760-1796) szakönyve, az *Új Méhész* (1794), amely a bevezető szerint olyan színvonalon íródott, hogy „minden alacsonyrendbéli ember, ki méhekkal bántani [...] és érteni kíván, jól megérthesse.” A könyv keresettségét bizonyítja, hogy a későbbi komáromi nyomdákban is többször megjelent, hiszen a 80-as években nagyon fellendült a méhészet iránti érdeklődés, lévén az édesítőszer és a gyertyaviasz szolgáltatója is. (A nagyfokú érdeklődést bizonyítja a sok korabeli, kézzel másolt könyv volt a köznemesi könyvtárakban. Pl. a csépi Pálffy-könyvtár.)

Weber kiadványai között rendkívül kevés az *alkalmi* jellegű munka, ami a korszak nyomdái-
nak még a XIX. században is jellemzője volt. A XVIII–XIX. század speciális nyomdai termé-
keinek, a verses és prózai alkalmi kiadványoknak a sokféleségét találóan jellemzi Csokonai⁴¹:
„[...] mihelyt az országba, vagy valamely nagy városba fejedelem, nagy ember, tisztviselő,
tudós születik, házasodik vagy elutaz, hazajön, vagy meghal vagy valahol ütközet, győzelem,
tűz, földindulás vagy névnap vendégség történik: mindjárt minden szegelyben megzendül-
nek a fogadatlan bárdusok, a Glückwünsche Gesellschaftnak intormáló tagjai, a Helikon
bodzás tövében házimunkát űző versjártók.” Az írók többsége elítélte az alkalomra írott
munkákat, mivel ezeknek kevés az irodalmi értéke, viszont korukban a nyelvművelő progra-
mot is szolgálták, tehát ma már másként kell tekintenünk őket. (Napjainkban is divatosak,
csak most évfordulós kiadványoknak nevezzük!) A személyeket dicsőítő vagy gyászoló kiadvá-
nyok életrajzi vonatkozásban fontos segédletei a kutatásnak, éppúgy, mint az események
alkalmából készült kisnyomtatványok. Az egyházi ismeretterjesztésnek is fontos eszközei
voltak (az egyházi ünnepek, búcsúk stb.). Idesorolhatók még az iskolai évkönyvek elődeinek
tekinthető klasszifikációk is. Többségük kisnyomtatvány, kivitelezésük és példányszámuk a
megrendelőtől függött. (Az alkalmi kiadványok száma a többi komáromi nyomdában igen
magas volt, a rekordot azonban az esztergomi prímási könyvnyomtató, Beimel József tartja,
1820-1849 között működő nyomdája termékeinek közel egyharmadát az alkalmi jellegűek
alkotják.)

Ezúttal csak azokat a nevezetesebb dátumokat jelöljük meg, amelyek a kiadványok megje-
lenésének lehetőségét adták.

1789-ben II. Józsefnek a török portával való hadakozása kapcsán imádságok jelentek meg: az események azonban nem csupán néhány leveles nyomtatványokban tükröződnek, hanem pl. Gvadányi János egyik hadtudományi munkája, *A mostani török háborúra tüzelőző gondolatok* (1790) is ennek a jegyében íródott. Hasonló témát dolgoz *Nádor-Fejérvárnak meg-vétetele* (1790) c. párbeszédese munkájában is.

Az 1790-es esztendő felgyorsult eseményei igen kedveztek ennek a műfajnak. A magyar koronát ez év februárjában hozták haza, az esemény több hazafit is megihletett, Grossinger János, Bajcsy János, Perlaky Dávid mellett Péczelit is, aki a *Magyar Koronához* c. üdvözlő versén kívül *A Magyar Koronának Rövid Históriaját* is megírta, ismeretterjesztő jelleggel. Azonban bármennyire lelkesedik is Péczeli a nagy esemény miatt, elítéli azt a nagy pompát, amelyet „a korona őrző bandériák” művelnek⁴²: „mely boldog lenne hazánk, ha azok a mágna-sok, akiknek diétai pompájok 80-90 ezerbe felkerül, s amely pénz többnyire mind kimegy a hazából [...] csak harmadrészét fordítanánk arra, hogy egy magyar társaság állíttassék született nyelvünknek gyarapítására.”

1790. február 20-án halt meg II. József. Péczeli alkalmi versében, „amit mindjárt a gyászos hírnek megérkezésekor, úgymint februáriusnak 24-dik napján készített és ugyanakkor ki is nyomtatott”, pontosan megjelöli a halál időpontját is. Majd rövid időn belül elkészítette a kalapos király életrajzát is egy kis tanulmányban. Más szerzők gyászverse is megjelent. De kiadványok jelentek meg a magyar sereg fővezérének, gr. Hadik Andrásnak a halálára (március), a magyar nyelv hivatalossá tételét bejelentő országgyűléshez (június 14.), II. Lipót (1747-1792) megkoronázására (november 15.), I. Ferenc (1768-1835) koronázása alkalmából, (1792. június 6.), az egyetem Budára helyezésekor (1794).

Péczeli József halála (1792. dec. 4.) alkalmából gyászverset írt Dálnoky Márton és Mikola István is, aki a *Forduló Föld* c. tankölteményében az élet mulandóságát méltató elmélkedése mellett Péczeli életét is ismerteti, tevékenységét két végén égetett gyertyához hasonlítva.

Az említett kiadványok többsége szép kivitelezésű, ízléses, ma már és akkor más nyomdák-nál is ritka díszekkel, némelyik bibliofil jellegű.

Ezek mellett Weber komáromi nyomdájának állandó terméke volt a *Mindenek Gyűjtemény* is 1789-1792 között. A lap külleme, egyenletes szedéstükre, szépen metszett betűi is alátámasztják az eddig mondottakat. A folyóirat előállítás a korabeli viszonyok között igen nagy erőfeszítést jelenthetett a nyomdának, hiszen az első két évben hetente kétszer jelentek meg a „levelek” (számok), egy-egy ív terjedelemben, az utóbbi kettőben viszont már évkönyv formában. Példányszámára vonatkozó forrás nem maradt kvissza, de feltehetően – ha Péczeli József terveit vesszük figyelembe, aki 900-1000 előfizetőre számított – nem lehetett kis példányszámú.

A Weber-nyomda termékeinek mindegyike a tudós nyomdász szakértelmét bizonyítja, minden egyes munkájának impresszuma megfelel azoknak a korábbi századokban meghatározott normáknak (és nagyon sok segítséget nyújtanak a kutatóknak), amelyeket a tudós nyomdászok utódai sajnos napjainkban nem vesznek figyelembe. A nyomda egy rövid korszakának bemutatása a kiadványok tükrében a magyar felvilágosodás célkitűzéseit igazolja, alátámasztja mindazokat az elveket, amelyeket Péczeli és kortársai a hírlapokban, folyóiratokban és önálló műveikben is kifejtettek.

A Weber-nyomdában megjelent kiadványok helyesírás tekintetében is bizonyos egységet tükröznek. Benkő Loránd szerint⁴³ a korabeli hazai nyomdák közül a legjobb technikai színvonalat Weber két műhelye képviselte, az általa megvizsgált (és az általam néhány könyv kivételével átnézett) teljes anyag alapján megállapítható, hogy a nyomtatványok nyelvi szempontból annyira megbízhatóak, hogy a bennük lévő írásbeliségnek szinte minden tényére, még a legmeglepőbb jellegűekre is szilárdan építhetünk.

Ez a dícséret nem csupán Weber Simon Péter kiemelkedő tehetségének, magas szintű szakmai ismereteinek tulajdonítható, hanem a debreceni iskolázottságú és a nyelvi normákat kiválóan ismerő Péczeli József tevékenységének is, hiszen az általa szervezett írócsoportosulásnak, műveinek és a szerkesztette Mindenés Gyűjteménynek jelentős szerepe volt és van irodalmi nyelvünk alakulásában, fejlődésében.

Jegyzetek

¹*Fényes Elek*: Komárom vármegye. Pest, 1848. Beimel. 74-75.

²Részletesen ld.: A Mindenés Gyűjtemény repertóriuma 1789-1792. /Szerk. és a bev. tanulmányt írta: *Tapolcainé Sáray Szabó Éva*. Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ – József Attila Megyei Könyvtár./ Tatabánya – Bp. 1979. 230. – Uő.: A Mindenés Gyűjtemény megjelenésének körülményei. In.: LIMES, Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle, 1990. 2. sz. megjelenés alatt.

³*Milena Cesnaková-Michalcová*: Simon Péter Weber. Das Porträt eines Pressburger Buchdruckers. = M. Könyvszemle, 1978. 2. sz. 137.

⁴*Haiman György*: Németh János nyomdászattörténete. (1818) = M. Könyvszemle, 1977. 3. sz. 243.

⁵Ld. Michalcová: i.m. uo.

⁶*Baranyay József*: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp. 1914. Nagel Ottó kiad. 23-24. – Ld. még: Michalcová: i.m. 137.

⁷*Specimen Typorum neo-erectae Typographiae Simonis Petri Weber. Posonii, 1783. 56 l.*

⁸*Weber Simon Péter*: Catalogus librorum venerabilium qui in typographiis – Posonii et Comaromii reperiuntur Verzeichniss einiger Bücher, welche bey – zu haben sind. H.n. 1793. 12 lev.

⁹Magyarország bibliographiája 1712-1860. Szerk. *Petrik Géza*. I-IV. köt. Bp. 1888-1892. – Pótlások Petrik Magyarország bibliographiája 1712-1860. c. művének I-IV. kötetéhez. Szerk. *Komjáthy Miklósné*. V. köt. Bp. 1971. – Magyarország bibliographiája 1712-1760. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az I-V. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712-1800 között megjelent nyomtatványokhoz. Közread. az OSZK. Bp. 1972. 436-439.

¹⁰*Trattner János Tamás*: Magyar-országi Könyvnyomtató műhelyek 1817-dikbeli állapotjuk. = Tud. Gyűjtemény, 1817. XII. köt. 78-80.

¹¹Idézi: *Alszegehy Zsolt*: A könyv és olvasója. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky Endre*. IV. köt. Barokk és felvilágosodás. Bp. 1939-1943. 488-489.

¹²*Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Bp. 1909. Hornyánszky. 1455.

¹³*Benkő Loránd*: A magyar irodalmi írásbeliség és felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. Akad. K. 161.

¹⁴*Kazinczy Ferenc* levele Döme Károlyhoz. 1791. jan. 22. – In: *Kaz. Lev. II. köt. 190.*

¹⁵*Michalcová*: i.m. 138-139.

¹⁶Mindenés Gyűjtemény, 1790. IV. Negyed 47.

¹⁷U.o. 1789. II. Negyed 21.

¹⁸U.o. 1789. II. Negyed 68.

¹⁹Uo. 1789. II. Negyed 287.

²⁰*Kazinczy Ferenc* levele Ráday Gedeonhoz. Regmec, 1791. okt. 15. – In: *Kaz. Lev. II. köt. 230-231.*

- ²¹Kazinczy Ferenc levele Kis Jánoshoz. 1793. jún. 27. – In: *Kaz. Lev. II. köt.* 293.
- ²²Földi János levele Kazinczyhoz. Hadház, 1792. aug. 10. – In: *Kaz. Lev. II. köt.* 267.
- ²³*Szinnyei*: i.m. XIII. köt. 1176.
- ²⁴Kazinczy Ferenc levele Édes Gergelyhez. Bécs, 1791. aug. 17. – In: *Kaz. Lev. II. köt.* 223.
- ²⁵*Császár Elemér*: A német költészet hatása a magyarra a 18. században. Bp. 1913. 33.
- ²⁶Kazinczy Ferenc levele id. Ráday Gedeonhoz. Regmec, 1791. okt. 15. – In: *Kaz. Lev. II. köt.* 228., 230.
- ²⁷*Magyar Irodalmi Lexikon*. Bp. 1963. Akad. K. I. köt. 410. – Az OSZK RMNy-nyilvántartása 1790-es megjelenésű komáromi kiadványként jelzi.
- ²⁸*Szinnyei*: i.m. III. köt. 1759. szerint 1781-ben Homicsirben, Galiciában íródott, – a *Magyar Irodalmi Lexikon* –ld. 27. jegyzet – szerint 1775-ben.
- ²⁹Magyarország bibliographiája 1712-1860. Bp. 1891. III/1. köt. 122. év nélküli kiadásának jelöli. Korábbi kiadásai: Bécs 1573, Lócse 1633, 1653, 1676, 1679. – A későbbi kiadásokat a bibliográfia nem jelzi.
- ³⁰*Magyar Irodalmi Lexikon* Bp. 1965. II. köt. 515.
- ³¹Magyarország bibliographiája i.m. I/2. köt. 15. és II/2. köt. 814.
- ³²*Pogány Péter*: A magyar ponyva tüköre. Bp. 1978. M. Helikon – Európa. 222-223.
- ³³Uo. A Fortuna kiadásai: 1743, 1839, 1849, 1868.
- ³⁴Prímási Levéltár – Batth. II. PE-No. 17. – Véber-Korabinsky pozsonyi nyomdászok kiadásában megjelent protestáns naptár hibáiról, a primás latin nyelvű felterjesztése.
- ³⁵*Baranyay*: i.m. 55.
- ³⁶Magyarország bibliographiája i.m. I/1. 376.
- ³⁷*Szinnyei*: i.m. VIII. köt. 688.
- ³⁸Földi János levele Kazinczyhoz. Szatmár, 1789. máj. 16. – In: *Kaz. Lev. I. köt.* 360.
- ³⁹*Csokonai Vitéz Mihály*: Broughton Religiói Lexiconára. – In: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Bp. én. Franklin. 444-445.
- ⁴⁰*Mindenes Gyűjtemény* 1789. II. Negyed. 159.
- ⁴¹*Csokonai Vitéz Mihály*: Alkalmatosságra írt versek. Nagyváradon, 1805. M. Gottlieb Antal. Előbeszéd I.
- ⁴²*Mindenes Gyűjtemény* IV. Negyed 104-107.
- ⁴³*Benkő*: i.m. 218.

IDEI MIKLÓS

Kulturális egyesületek Győrött a XIX. században

A társadalom egyik közösségi alapsejtje az egyesület. Minden civil társadalom a legmagasabb szintű jogszabályban – az alkotmányban – ismeri el ezt az alapvető emberi jogot, kodifikálja annak gyakorlását. Az állampolgárok egyesületeiken keresztül képesek befolyásolni a helyi társadalmakat, sok esetben még az államhatalmat is. Létrejöttük, fejlődésük szorosan kötődik a polgári fejlődéshez.

Az első egyesületi képződmények

Magyarországon a királyi Magyarország területén lévő városokban jelentek meg először az egyesületek csirái, egyesületi képződmények, amelyek önszegélyező, temetkezési egyletek voltak. Győrött először 1572-ben a cipészek alakítottak temetkezési egyesületet, majd 1722-ben megalakult az „Ácsok önszegélyező és temetkezési egyesülete”. Ezek a „nevükben” egyesületek szorosan kötődtek a városi céhekhez. A XVIII. század második felében felgyorsult polgárosodás hatására az egyesületek száma is növekedett. Az első polgári egyesület Győrött 1750-ben jött létre „Lövésztársulat” néven.

Az első kulturális egyesületet 1789-ben Müller Ferenc könyvkötő alapította „Olvasó Kabinet” néven. Az olvasószobából nemcsak győriek, de még a környékbeliak is kölcsönöztek könyveket napi egy krajcár kölcsönzési díj fejében. A cenzúra nem nézte jó szemmel az „Olvasó Kabinetet”, állandóan zaklatták, közben az olvasók is elmaradoztak, így 1806-ban kénytelen volt elárverezni a könyveket és felszámolni a vállalkozást.

Győr szabad királyi város egyesületi nyilvántartása szerint a város első bejegyzett egyesülete az 1737-ben alakult „Győr- és Győrszigeti Izraelita Szentegyesület (Chevra Kadisa)”. A Győrbe beköltözni nem tudó zsidók 1791-ben egyezséget kötöttek a püspökkel, a megegyezés értelmében a város tövében a Rába és Rábca összefolyásánál fekvő Győrszigeten telepedhettek le, amely püspöki birtok volt, de még ekkor nem tartozott a városhoz. Ezután számuk gyorsan növekedett, elsősorban a városhoz közeli községekből telepedtek le Győrszigetben és lendítették fel a vallásos egyesületi életet.

Egyesületi élet a reformkorban

A város legfőbb előnye, hogy félúton volt Bécs és Buda között, hajózásra alkalmas víziutak és jó országutak mentén épült és terjeszkedett, így a természeti kincsek hiányát nem érezte meg a századelő fejlődése.

Elsősorban a kereskedelem és a hajózás fejlődött, de jelentős volt a céhes ipar is.

Az anyagi fellendülés a szellemi élet területén is fellendüléssel járt. A harmincas évektől sorra alakultak a különféle egyletek, egyesületek, melyeknek nagyobb része természetesen a gazdasági-pénzügyi élethez kötődött.

1844-ben alakult meg a „Győri Első Takarékpénztár”, részvénytársasági alapon.

Alakuló ülésüket augusztus 11-én tartották, igazgatónak Caneider József fűszerkereskedő választották. A „részvénytársaságot” 24 tagú választmány irányította, melyben három gabo-

nakereskedő, 11 fűszerkereskedő, hat tisztviselő és négy iparos foglalt helyet. 1845-ben 26 részvényes megalakította a „Kölcsönös Biztosító Egylet”-et, amely a gabonakereskedők és hajósok érdekeit szolgálta. Elnöknek Györgyi Mihály gabonakereskedőt választották, üléseit az úJVárosi kaszinóban tartották. Azért választották gyűléseik színhelyéül az úJVárosi kaszinót, mert a tagok többsége itt lakott.

A város 1842-ben tagja lett az Ipartestületnek, 1844-ben pedig a Védegyletnek. 1845-ben a tagok száma elérte a 600–700 főt. A lelkes győri iparpártolók 1846-ben megrendezték az első iparkiallítást. A megnyitó június 1-én volt a belvárosi nagy táncteremben. A kiállítás elnökének Zichy Ottót, titkárának Lukács Sándort választották. A megnyitóbeszédet nem kisebb személy, mint Kossuth Lajos tartotta.

Mint látható, a hajósok, kereskedők, iparosok meghatározói voltak a város gazdasági életének, egyletalapító hajlamuk is volt. Mellettük a vendéglősöknek, fogadósoknak volt még meghatározó szerepük. Az 1844-es városi összeírás szerint közülük 16-an (tulajdonosok és bérlők) a város leggazdagabb polgárai közé tartoztak. Közülük a legismertebbek: Mohlnhoffer József, Schmidt György, Markhardt Ferenc, Hechtl Frigyes. Ők a 30–40 legtöbb adót fizető polgár között találhatók. Az összeírások megemlítenek még öt kávést, két pálinkamérőt és két sörmérőt.

A legnagyobb a piaci kávéház volt, a legdíszesebb a Nádor-vendéglő nagyterme, amely a legelőkelőbb multságoknak volt a színhelye. A vásártéren, a Bécs–Buda út mentén lévő „Fehér Hajó” fogadó a legkeresettebbek közé tartozott. (A fogadóban 26 vendégszoba, két étterem, egy bormérő terem, különféle tározótermek, 100 ló befogadására hét istálló, továbbá egy tehénistálló volt.) „A vendéglők és kávéházak a győri polgárok, az akadémiai ifjak, a céhlegények kedvelt összejövő helyei. A tulajdonosok egymással versengve igyekeznek a polgárok részére minél nagyobb kényelmet, az ifjak számára pedig változatos szórakozási lehetőséget biztosítani: a vendégek a hazai és külföldi újságokhoz egyaránt hozzájuthatnak, s a Nagy Pipához címzett vendéglő zenélő órájának varázsát (1846-ban 3 ezer forintért vette) a Majoroki Szőlőhöz címzett kerthelyiség tulajdonosa a nyári hónapokban a polgárőrség zenekarának vasárnap délutánonkénti szerepeltetésével igyekszik ellensúlyozni.”⁷¹

A vendéglők, kávéházak az egyesületi élet minden feltételét biztosították; az egyesületi élethez szükséges termek, helyiségek ugyanis csak vendéglőkben voltak.

Kulturális egyesületek. A városban működő kulturális egyesületek közül csupán az 1838-ban dr. Kovács Pál által alapított és vezetett „Győri Olvasótársaság” szerepelt a város egyesületi nyilvántartásában. A többi egyesület is kimondta hivatalos megalakulását, bejegyzés és engedélyezés iránti kérelmüket fel is terjesztették a Helytartótanácsához, amely vagy elutasította a kérelmet, vagy nem is válaszolt a felterjesztésre.

Színházi egyletek. 1835-ben alakult a „Színházépítési Egylet”, amelynek céljai között szerepelt a győri színház bővítése. Az egylet tagjai hat éven keresztül évi 700 forintot adtak össze e nemes célra. 1839-ben át is adták a kibővített, átépített színházat. Az évad októbertől márciusig tartott, a német nyelvű előadások mellett 56 magyar nyelvű is volt, melyet az egyesület évi 2000 forinttal támogatott. 1841-ben dr. Kovács Pál vezetésével megalakult a „Színpartoló Egylet” (egyesült részvénytársaság). Egy részvény ára 20 forint volt, az így befolyt összeget is a színház támogatására fordították.

Ének-zenei egyesületek. A város zenei élete Stankovits János (1822-től kanonok, 1838-tól 1848-ig, haláláig püspök) győri működése idején lendült fel. 1822-től a kanonokházban hetente két alkalommal zeneestélyt rendezett. Ecker János neves győri polgár házában is

rendszeresen tartottak kamarazenei délutánokat, esteket. A fellendülő zenei élet hatására 1830-ban zeneegylet alakult, 1832-ben Juranits Antal Kismartonból a városba hívta Richter Antalt, aki pár év múlva a város zenei életének irányítójává vált.

1846 novemberében 230 taggal megalakult a „Győri Férfidalegylet”, amely december 27-én a városi táncteremben már hangversennyel mutatkozott be a győri közönségnek. Egyesületté csak 1847 február 7-én vált, amikor is megtartotta első közgyűlését a megyeháza kistermében, megválasztotta vezetését, elkészítette alapszabályát. Elnöknek Szerdahelyi Ferenc püspöki uradalmi prefektust, igazgatónak Richter Antalt, karnagynak Köppl Ferencet választották.

Az egyesület tagjai között egyaránt voltak németek és magyarok, a hangversenyeken is felváltva németül és magyarul énekeltek. Az alapszabály szerint kétféle előadás volt, mégpedig magánelőadás – amelyen a pártoló tagokon kívül vendégek is részt vehettek, minden tag egy vendéget hozhatott magával – és nyilvános előadás. A nyilvános előadásokon a színház neves szóelőadói is gyakran szerepeltek.

A kórustagok és a pártolótagok között bensőséges lehetett a kapcsolat, mert gyakorta rendeztek közös kirándulásokat, baráti összejöveteleket. A Hazánk című lap is tudósít egy ilyen kirándulásról. 1847. május 11-én az egyesület tagjai három dereglyét béreltek és közösen kirándultak a közeli Pinnyédre. A dereglyéken a polgárőrség zenekara és két cigányzenekar szórakoztatta a résztvevőket. A tudósításból arra lehet következtetni, hogy az énekkar és a zenekar között jó lehetett a kapcsolat, ez talán a közös vezető – Richter Antal – személyének volt köszönhető. A november 5-i hangverseny után meg is fogalmazódott a kívánság: a dalegylet alakuljon át zeneegyletté. A szép tervek azonban a 48-as események miatt megghiúsultak.

A város zenei életéhez tartoztak Richter Antal rendezésében az amatőr „operaénekesek és zenészek” által tartott operaelőadások. Az amatőr zenészek 1847-ben Richter Antal vezetésével létrehozták a polgárőrség zenekarát, amely áprilisban lépett először közönség elé.

1848-ban egyesült a német és a magyar polgárőrség, így a különálló két zenekar is egyesült. Az egyesült zenekar létszáma 28-31 fő volt.

A korabeli sajtó tudósításaiból kiderül, hogy a zenekar érdekes színfoltja volt a város kulturális életének. Nyári délutánokon gyakran szórakoztatták a fogadók kerthelyiségeiben a város vigadni vágyó közönségét. A 48-as események következtében a zenekar fényesnek ígérkező pályája is befejeződött. Sztankovics püspök – a legnagyobb mecénás – augusztus 1-jén meghalt, így hosszú időre a győri zenei élet is elnémult.

Olvasóegyletek, kaszinók. Müller Ferenc olvasóegyletének bukása után sokáig nincs könyvkölcsönzési lehetőség a városban. 1831-ben volt még egy magánkezdeményezés, a győri megyeházán két szolgabíró olvasószobának engedte át saját szállását. Az 1830-as évek végén két olvasóegylet is alakult, közülük az egyik még a századfordulón is létezett. A könyvnek amúgy is jelentős szerepe lehetett a város polgárainak életében, amit bizonyít, hogy 1846-ban a városban 5 könyvkötőmester, 10 legény és 5 inas dolgozott, mivel oly sok volt a megrongálódott könyv.

Akadémiai Olvasó Társaság. A Győri Királyi Akadémia bölcsészhallgatói két tanáruk, Maár Bonifác és Bresztyenszky Béla támogatásával 1836. január 31-én titkos olvasótársaságot alapítottak. Az első közgyűlésen megválasztották a vezetőséget. Elnöknek Szűcs Adolfot, alelnöknek Kálóczy Lajost, titkárnak Szávay Jánost, könyvtárosnak Bossányi Rudolfot választották.

A februári közgyűlésen elfogadták az alapszabályt, melyben megfogalmazták az egyesület célját, a vezetőségválasztás módját, a kölcsönzés rendjét.

A könyvek többségét adományok útján szerezték be. Az év végére már 242 kötet könyvvel rendelkeztek. A könyvtárban a reformkor jeles íróinak – Kisfaludy Károly, Bajza József, Fáy András stb. – művei is megvoltak. A folyóiratok közül megrendelték a Jelenkor, a Honművész, Tudománytár, a Tudományos Gyűjtemény, a Társalkodó, a Regélő, a Szemlélő és még más kiadványokat.

A tagok száma 53 fő volt, többségük – 38-an – polgári származásúak, továbbá 14 nemesi és egy paraszti származású hallgató.

A társaságról ezután már nincs hír. Vagy megszűnt, vagy az 1836. évi 2838-as számú királyi rendelet miatt – amely szerint tanulóknak tilos bárminemű társaságot alapítani – olyan titkosan működött, hogy semmiféle írást nem hagytak maguk után.

„Győri Olvasótársaság”. 1838-ban alakult a város első olyan kulturális egyesülete, amely minden tekintetben megfelelt a kor követelményeinek. Programja tükrözte az uralkodó eszméket, a liberalizmus és a nacionalizmus eszméit.

Alapítótágjai között található a város legismertebb és legműveltebb vezető egyéniségei: dr. Kovács Pál, Zmeskál Sándor, Jandó Kálmán, Kálóczy Lajos. A 13 alapítótaggal indult egyesület létszáma év végére 68 főre növekedett, 1848-ig évente 110-158 fő között volt a tagok száma.

Az egyesületnek tagja lehetett „minden rendes ember” nemre, rangra, származásra való tekintet nélkül. Ezt az elvet meg is tartották, hiszen az 1840-től kiadott névkönyvek cím és rang nélkül tüntették fel a tagokat. Meglepő, hogy a tagok egyharmada nő volt, ami ebben az időben ritkaságnak számított! A „bárki tag lehet” elv azonban a gyakorlatban nem nagyon érvényesült, hiszen a tagság túlnyomó része a városi értelmiség (jogászok, orvosok, jegyzők stb.) köréből került ki.

A célok között szerepelt a magyar nyelv művelése, a liberális szabadságjogok gyakorlása, művelődés, szórakozás, politikai tevékenység.

Az első vezetőségválasztásra 1839-ben került sor, elnöknek dr. Kovács Pált választották. 1841-ben megerősítették tisztségében és még hét tagú választmányt is választottak. 1844-től már nincs elnök, az egyesületet 12 tagú választmány irányította, közöttük olyan ismert személyek szerepéltek, mint dr. Kovács Pál, Ecker János, Zichy Ottó, Czuczor Gergely, Kálóczy Lajos.

Az egyesület politikai tevékenységére jellemző egy rendőrségi jelentés. „Eddigi tapasztalatok szerint a klub nem másra törekszik, minthogy a fiatal emberek politizáljanak, a restaurációra vonatkozó egzaltált elgondolásai szerint jelöljenek s országgyűlési követeket válasszanak, míg a diákok ahelyett, hogy tanulnának, pénzt és időt fecsérelve a legszabadabb szellemet kapják. Általában a győri ifjak és diákok között soha olyan liberalizmus nem uralkodott, mint a mai...”²

Az egyesület anyagi alapját az évi 5 forint tagdíj és a rendszeresen tartott nagysikerű bálók bevételei képezték. A város leghíresebb báljait az egyesület rendezte, melyekről rendszeresen tudósítottak a győri és a pesti lapok.

1844-től alapszabályban rögzítették a kölcsönzés rendjét, miszerint vasárnap és ünnepnap kivételével minden nap du. 1 és 3 óra között lehetett könyveket kölcsönözni és folyóiratokat olvasni.

Az egyesület – a Férfidalkörrel együtt – meghatározója volt a város kulturális életének, kisugárzó hatása a város minden területén érvényesült.

Újvárosi „Győri Kör”. 1845-ben győri (elsősorban újvárosi) gabonakereskedők alakították.

A Helytartótanács a kört nem engedélyezte, ezért mint kaszinó működött. 1847-ig Ferenczy József gabonakereskedő volt az elnöke, halála után Hetsch (Hecsey) József újvárosi plébános. 1846-ban már 189 tagot számlált a kör, és évi négy forint tagdíjat fizettek.

Ebben a körben is követelmény volt a magyar nyelv használata, a nyolc magyar nyelvű újság mellett azonban hat német nyelvű lapot is járattak.

A kör céljáról és munkájáról így nyilatkozott a plébános-elnök: „E körben töltjük nyájas barátsággal foglalatosságainktól szünőráinkat, különféle hírlapokból merített eszmék fölött vitatkozván, gyarapítjuk tudományos ismereteinket... Társalgási nyelvünk a magyar... Szívesen nyújtunk segédkezet, hol szükség vagy nyomor mutatkozik...”³

Adakozásunkra jó példa a városi kórház támogatása: 1847 januárjában tartott báluk bevételéből 185 forintot fordítottak e célra.⁴

A korabeli források szerint volt még néhány kisebb jelentőségű – elsősorban önszervező, temetkezési – egyesület. Ilyen volt pl. a „Győrszigeti Temetőegyesület” vagy a „Gyámolda”. Ezeknél az egyesületeknél közművelődési tevékenység nem volt kimutatható.

A szabadságharc bukásától a századforulóig

A gazdasági életéről. A szabadságharc bukása után Győr város gazdasági és kulturális életében is törés állt be. A prosperáló vállalkozások válságba kerültek, a gazdasági és a kulturális egyesületeket betiltották vagy maguk szüneteltették működésüket. A fellendülés első jelei az ötvenes évek közepén mutatkoztak. Ebben a vasútnak is nagy szerepe volt, hiszen 1855-ben már elérte Győrt, így megteremtődött a vasuti összeköttetés először Béccsel, majd Budapesttel. A század közepén változatlanul Győr a vidéki gabonakereskedelem központja, ebben csupán Pest előzi meg.

A kereskedelem előmozdítására 1856-ban megalakult a „Kereskedelmi Kaszinó”, majd 1867-ben a „Kereskedelmi Gyűlés”. A szállításban még mindig nagy szerepe volt a viziútnak, ezért a hajótulajdonosok 1867-ben megalakították a „Gőzhajózási Rt.”-ot, majd 1869-ben a „Győri Hajósegyesület”-et.

Az iparban az ötvenes évek elején kezdődött a fellendülés, több új gyár (manufaktúra) létesült: 1851-ben olajgyár, 1852-ben gyufagyár stb. Mivel a város a gabonakereskedelem központja volt, természetes, hogy nagy múltú malomipara is fejlődésnek indult, sorra létesültek a gőzerővel működtetett hengermalmok.

Az ipar szerkezete is lassan változott. Még mindig túlsúlyban volt a kis- és kézműipar. A kiegyezés után a fejlődés gyorsabb, aminek az 1872-es ipartörvény is lökést adott. Ettől kezdve a kis- és kézműipar aránya csökkent. Egy iparkamarai kimutatás szerint a kis- és kézműiparosok száma 1860-ban 636, 1876-ban 599. 1872-ben megalakult az „Első Győri és Győrvidéki Ipartársulat”, amely 1885-ben ipartestületté alakult át.

A győri iparfejlesztés a század utolsó évtizedeiben gyorsult fel, amikor is jelentős tőkebefektetésekkel modern nagyüzemek jöttek létre. 1897-ben 500 munkással megkezdte termelését a vagongyár. 1898-ban már 1200 főt foglalkoztat és naponta 8–10 vasúti kocsit gyárt.

Az ipari fejlődéssel párhuzamosan felgyorsult a városiasodás. 1868-ban már légszuszválgrítás van a városban. 1884-ben elkészült az első vízvezetékhalózát, 1890-től kezdődött a telefonhalózát kiépítése.

Az iparban bekövetkezett változások hatására a város társadalmi szerkezete is megváltozott. Gyors ütemben növekedett a lakosság, azon belül is a munkásság lélekszáma.⁵ Mindez kihatott a város kulturális életére, az egyesületi életre is.

Az itt felsorolt kereskedelmi társaságok, ipari szervezetek jelentős része egyesületként működött és így is kerültek bejegyzésre a városnál az egyesületi nyilvántartásba.

Az egyesületi statisztikákból kitűnik, hogy a legtöbb egyesület 1861–1870 és 1891–1900 között alakult.⁶ 1800 előtt három, 1801 és 1850 közt négy, 1851-től 1860-ig három, 1861 és 1870 között tíz, 1871-től 1880-ig három, 1881-től 1890-ig nyolc, utána 1900-ig 13 új egyesület született, összesen tehát 44. Az egyesületekről részletes felvétel 1878-ban és 1932-ben készült. Eszerint 1878-ban 46, 1932-ben 190 egyesület működött Győrben.

Az adatok összevetéséből kiderül, hogy a korabeli statisztika sem volt pontos. A működő és a bejegyzett egyesületek száma már ekkor is eltért egymástól. Az 1878-ban működött egyesületek közül 1932-ben már csak 23 létezett.

Kulturális egyesületek. A városi egyesületi nyilvántartásba kezdettől a századfordulóig 114 egyesületet jegyeztek be, ezek közül 25 minősült (minősíthető) kulturális egyesületnek.⁷

A működő egyesület feltételezhetően ennél kevesebb volt, hiszen számos egyesületet, amikor nevét megváltoztatta vagy alapszabályát módosította, újból bejegyezték. Ahogyan változott a város társadalmi összetétele, úgy változott az egyesületeké is. Egyrészt csökkent a polgári származású tagok száma és növekedett a munkásoké, másrészt egyre több munkás-egyesület alakult.

Győrvidéki gazdasági egyesület. Talán meglepő, hogy a kulturális egyesületek sora egy gazdasági egyesülettel kezdődik, azonban ha a kultúrát tágabb értelemben vesszük, akkor az anyagi kultúrát is a kultúra szerves részének kell tekinteni. Márpedig az 1860 februárjában alakult egyesület a mezőgazdasági kultúra felvirágoztatását tűzte ki célul: „...a mezőgazdaságot minden ágában tökéletesíteni, előmozdítani és azáltal az országos gazdasági egyesület közhasznú törekvésében gyámolítani. Fő törekvése a gazdálkodást érdeklő újabb találmányokkal és fejleményekkel tökéletesen megismerkedni, azoknak életrevalóságáról kísérletek által meggyőződni, és ha azok célszerűeknek mutatkoznak, úgy azokat a nép között terjeszteni.”⁸

A cél megvalósítása érdekében mintagazdaságokat, mintakerteket létesítettek, mezőgazdasági kiállításokat, bemutatókat, vásárokat rendeztek, az eredményeket évkönyvekben összegezték. A kiállítók (győztesek) között „modern” gépeket, mezőgazdasági eszközöket és tenyészállatokat osztottak szét. A győztesek mindezekén kívül még okleveleket, érmeket is kaptak kitüntetésül.

1863-ban Gyárvaros keleti részén a várostól öt hold földet kaptak ingyen mintakert létesítésére. A mintakertben különleges, nemesített növényeket termesztettek és szaporítottak, továbbá foglalkoztak még gyümölcs- és szőlőnemesítéssel és oltványszaporítással is. A mintakertben gyakorlati bemutatókat is rendeztek, melyeknek célja a kertészkedés mesterségének tanulása volt.

Az 1870-es évek közepén a mintakert oltványait a megye 68 faiskolájában árusították. Az egyesület hamar népszerű lett a városban és a megyében, tagsága folyamatosan nőtt. Az alapítótagok egyszeri alkalommal 100 forintot (vagy annak évi 5%-os kamatát folyamatosan), a részvényesek évi öt forintot (legalább hat éven keresztül) fizettek és ők a közgyűlésen szavazati joggal vettek részt. A szegényebb gazdák évi egy forintot fizettek. Szavazati jog nélkül bekapcsolódhattak az egyesület munkájába.

Győri Katolikus Legényegylet. 1863-ban alakult, majd 1874-ben módosított alapszabállyal, belügyminisztériumi engedéllyel bejegyzésre került. Céljai között szerepelt az iparossegédek szakmai továbbképzése, kulturális igényeik kielégítése, továbbá vallási-erkölcsi nevelés, a polgári erények felébresztése és ápolása. Ennek érdekében nyilvános előadásokat

rendeztek (vallás, éneklés, történelem, természettan, szakmai ismeretek stb.). Közös miséken vettek részt, kirándulásokat szerveztek, újságokat, folyóiratokat járattak, könyveket vásároltak és olvastak – alapszabály szerint mindent a politika teljes kizárásával. A vándorsegégeket támogatták, a rászorulókat segélyezték.

Az egyesület tipikus példája a kulturális-önsegélyező egyesületeknek. Ezek száma a kiegyezés után a városban is szaporodott. Elsősorban szakmánként és felekezetenként szerveződtek.

Győri Ének- és Zeneegylet. A reformkori hagyományokat felelevenítve, még a provizórium idején, számos kísérlet után 1862-ben helytartótanácsi engedéllyel a „Férfidalegylet” jogutódjaként megalakult az „Ének- és Zeneegylet”.⁹ Ettől kezdve végleges feloszlásáig (1948-ig) meghatározója lett a város kulturális életének. Történetét Petz Lajos kitűnő könyve¹⁰ és számos főiskolai szakdolgozat örökölte meg. Ének- és zenekara rendszeresen adott hangversenyeket a városban. Rendszeresen szerepeltek más egyesületek, főleg a tanítóegyesület rendezvényein is. Ezek az együttműködésről, jótékonykodásról szóló beszámolók olyan részletek, hogy belőlük több győri egyesület történetét is meg lehetne írni.

Jelentős volt az egyesület zeneiskolája; táncestélyei is a város jelentős eseményei közé tartoztak. Mindezekről részletesen tudósított az egyesület hivatalos lapja, a Győri Közlöny.

Újjászervezésében jelentős szerepet vállalt a reformkor jeles győri személyisége, dr. Kovács Pál, aki 1867-ig az elnöki tisztséget is betöltötte. Lemondása után az egyesület munkája hanyatlásnak indult, több alkalommal feloszlott vagy szüneteltette működését. Esetenként más egyesületekkel is egyesült, azonban mindig képes volt újra meg újra feltámadni.

A század végén az egyesületi munka stabilizálódott, növekedett pártoló tagsága és a város anyagi támogatása (1888-ban 242 pártoló tag volt és a város évi 200 korona támogatásban részesítette), így a működés anyagi háttere biztosítva volt.

Egyre gyakrabban szerepeltek a városon kívül is: az 1892. évi országos dalosünnepélyen elért siker után beléptek az Országos Dalosszövetségbe. Még ez év végén – december 2-án – a Soproni Férfidalkörrel közösen megalakították a Dunántúli Dalosszövetséget.¹¹

Híressé vált zeneiskolája évtizedek alatt számos, az ének és zenekultúrát szerető és értő polgárt nevelt. A század végén alakult egyházi és világi énekkarok tagjai szintén a zeneiskola falai között szerették meg a dalkultúrát.¹²

Győri Olvasóegylet. Az Ének- és Zeneegylet mellett a város kulturális életének másik meghatározója volt. A reformkori hagyományokra alapozva már az önkényuralom korában újjászerveződött. Számos kérelem benyújtása után 1852-ben ideiglenesen engedélyezték működését. Ekkor csak könyvkölcsönzéssel foglalkozhattak, a könyveket Schweiger könyvkereskedő boltjában helyezték el, évi négy forintért kölcsönözhetek az érdeklődő olvasók.

1854-ben végre engedélyezte működését a Helytartótanács. Kibéreltek egy épületet, melyben öt terem volt, ebből két termet foglaltak le a könyvek (4852 mű, hatezer kötet). A könyvek túlnyomó többsége ekkor már magyar nyelvű szépirodalom volt.

A tagok száma állandóan változott, évente 160–180 között volt a számuk. A rendes tagok, akik a kaszinót is látogathatták, évi 12 forint tagdíjat fizettek. Azok, akik „csak olvasók” voltak, évi négy forintot. Elvileg bárki lehetett tag, aki elfogadta az alapszabályt és fizette a tagdíjat. Felvételéhez egy működő egyesületi tag ajánlására volt szükség. Egy 1874-es felmérés alapján a 163 fős tagság foglalkozás szerinti megoszlása az alábbi volt:

földbirtokos	34	magánzó	13
gazda	35	pap	11
hivatalnok	23	jogász	8
ügyvéd	18	orvos	4
kereskedő	13	mérnök	4

A könyvek mellett újságokat, folyóiratokat is vásároltak, járattak. Az 1874-es felmérés szerint a 30 újság megoszlása: politikai: 16, szépirodalmi: hat, szaktudományi: kettő, humorisztikus: négy, havi füzet: kettő. A lapok hat kivételével magyar nyelvűek voltak.

A 25 nyilvántartott kulturális egyesületből csupán négy bemutatására vállalkozhattam. A többről alig van használható forrás, történetük feltárása hosszabb kutatómunkát igényel.

Sok egyesület éveken keresztül úgy működött, hogy bejegyzésre sem került. Ezek munkájáról a korabeli sajtóból és a Fehér Ipoly által szerkesztett könyvből szerezhetünk tudomást. A be nem jegyzett egyesületek közül három egyesület rövid története szerepeljen itt, melyek valamennyien kötődtek az ismeretterjesztéshez, a kultúra közvetítéséhez.

Győr-vidéki Orvos-Gyógyszerészegylet. 1864-ben Sikor József városi főorvos vezetésével 18 orvos és öt gyógyszerész alakította meg. Az alapszabály szerint havonta egy alkalommal szakmai jellegű felolvasásokat, járványok idején a lakosság részére felvilágosító (ismeretterjesztő) előadásokat tartottak. A mintegy 200 db könyvből álló szakkönyvtárukat az „Olvasóegylet” könyvtárában helyezték el.

Győri Ügyvédegylet. 1870-ben alakult. Célja: „...az ügyvédi kar erkölcsi hitelének, tekintélyének gyarapítása, a jog- és államtudományok fejlesztése, különösen a hazai törvénykezés terén felmerülő jogkérdések taglalása, esetenként magánjogügyletekben véleményadás...”¹³

1874-ben 64 tagja volt az egyesületnek, személyenként és évenként 12 forint tagdíjat fizettek, 200 kötetes könyvtáruk volt és szakmai lapokat is járattak. Az özvegyeket, árvákat ingyen látták el jogi tanácsokkal.¹⁴

Győri Ismeretterjesztő Egylet. 1870-ben, Karika Antal orvos vezetésével alakult, azzal a céllal, hogy a nép körében terjesszék a tudományos ismereteket.

Télen minden vasárnap a városháza zsúfolásig megtelt nagytermében tartották előadásait. Minden alkalommal két, közérdekű témákkal foglalkozó előadás hangzott el. Egy-egy előadás időtartama egy óra volt, amit előzőleg bizottság bírált el. Az előadók előadásaikban nem foglalkozhattak vallási, politikai és nemzetiségi témákkal, ezeket tiltották. A hallgatóság – rendre és rangra való tekintet nélkül – ingyen látogathatta az előadásokat, a nőknek az első sorokban fenntartott helyük volt.

Győr város XIX. századi egyesületi életének vázlatos bemutatása remélhetőleg a mai egyesületalapítókat is megfontolásra és az elődök jó példájának követésére készíti.

Jegyzetek

¹Hazánk, 1847. július 6. Idézi Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Budapest, 1980. 68.

Szabó Imre Flóris: Olvasói társulások Győrött a múlt század közepén. Kézirat. 17. A jelentést 1839. április 9-én Sedlnitzky rendőrminiszter írta.

³Hazánk, 1848. február 29.

⁴A bálon 596 fő vett részt, teljes bevétele 401 forint volt. A bálról szóló tudósításból kiderül, hogy a terem falait a padlótól egészen a mennyezetig nemzeti színű drapériák borították, és a burcsellások külön teremben mulattak.

⁵Kovács Lajos: Győr város lakossága. = Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 5. sz. 356.

Év	Össz: lakosság	Római kat.	Görög kat.	Refor- mátus	Evang.	Görögke- leti	Unitá- rius	Izr.	Egyéb
1825	20.028	15.675	–	35	66	165	–	622	–
1840	21.810	15.963	–	606	4192	67	–	982	–
1850	24.268	18.466	–	609	4154	51	–	988	–
1869	26.225	18.613	8	1126	3409	15	–	3051	3
1880	27.574	19.166	15	1074	3530	22	–	3766	1
1890	30.021	20.886	33	1374	3652	28	1	4046	1
1900	37.543	26.501	56	2076	4105	50	9	4744	2

⁶Dobrovits Sándor: Győr város egyesületei. = Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 5. sz.

⁷A Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár egyesületi nyilvántartója alapján kulturális egyesületnek minősülő szervezetek:

Egyesület neve	Ny.sz.	Ala- pítva	Eng. szerv	Engedély éve, száma
Olvasóegylet	3	1838	HT BM BM	1856. dec. 15. 7282. sz. 1800. ápr. 9. 16.263. sz. 1889. ápr. 2. 21.510. sz.
Győr-vidéki Gazdasági Egylet	10	1860	HT	1865. júl. 18. 5591. sz.
Győri Ének- és Zeneegylet	13	1846 1862	HT HT BM BM	1862. aug. 22. 44. 436. sz. 1865. máj. 20. 25.633. sz. 1872. máj. 23. 15.308. sz. 1890. ápr. 17. 24.954. sz.
Katolikus Legényegylet	15	1863	BM	1874. febr. 11. 5640. sz.
Győr-vidéki Tanítóegylet	33	1875	VKM	1884. 43.242. sz.
Győri Iparosifjúsági Egylet	37	1878	BM	1877. szept. 6. 35.922. sz. 1886. júl. 25. 37.398/VII.
Győri Könyvnyomdászok Társasköre	44	1885	BM	1885. dec. 12. 65.473/VII.
Győrvárosi Széptőegylet	46	1885	BM	1885. febr. 27. 11.268/VII.
Győri I. Magyar Asztaltársaság	53	1889	BM	1889. szept. 21. 62.412/VII.
Győri Kereskedelmi Beteg- segélyző és Társaskör	55	1890	BM BM	1891. márc. 14. 15.081/V. 10. 1894. jan. 29. 7044/V. 10.
Győri Borbély- és Fodrászse- gének Magyar Társasköre	56	1891	BM	1891. dec. 11. 90.889/V. 10.

Egyesület neve	Ny.sz.	Ala- pítva	Eng- szerv	Engedély éve, száma
Győri Első Magyar Pipa- asztaltársaság	66	1893	BM	1893. máj. 7. 35.911/V. 10.
Győri Iparos Önképző és Betegsegélyező Egylet	68	1893	BM	1894. febr. 12. 7120/V. 6.
Győri Színpártoló Egylet	70	1878	BM	1878. márc. 13. 9594.
Győri Katolikus Kör	71	1894	BM	1894. jún. 14. 48.388/V. 6.
Győri Kereskedelmi Alkal- mazottak Betegsegélyező és Önképző Egylete	73	1894. okt. 10.	BM	1894. okt. 28. 89.287/V. 6.
Dunántúli Dalosszövetség	76	1894. júl. 1.	BM	1895. ápr. 24. 34.580/1895.
Győri Hivatali Szolgák Tár- sasköre és Betegsegélyező Egylete	80	1896. febr. 8.	BM	1896. ápr. 25. 29.447/V. 6.
Győri Iparos Önképző és Betegsegélyező Egylet	81	1896. márc. 18.	BM	1896. máj. 11. 42.853/V. 6.
Győri Zenekedvelők Egyesülete	83	1896. aug. 2.	BM	1896. okt. 16. 91.475/896.
Győrújvárosi Katolikus Fiókkör	85	1898. jan. 22.	BM	1898. jan. 22. 121.972/98.
MÁV Altiszti Kör	91	1898. máj. 25.	BM	1899. márc. 20. 32.447/V. 6.
A Magyar Vagon- és Gép- gyár Egyetértés Dalköre	92	1898. szept. 25.	BM	1899. jan. 9. 135.500/1899.
Győri Ágost hitv. evang. gyülekezet templomi és temetkezési énekkar- egyesület	95	1899. febr. 2.	BM	1900. jan. 29. 2931/900 V-a
Győri ev. ref. egyházi énekkar	97	1899. okt. 28.	BM	1890. dec. 19. 130.619/V-a

A táblázat rövidítései: HT = Helytartótanács, BM = Belügyminisztérium, VKM = Vallás és Közoktatás-
ügyi Minisztérium

⁸*Fehér Ipoly*: Győr megye és város egyetemes leírása. Budapest, 1874. 255.

⁹1861. augusztus 11-én a „Dalkör” egyesületi alapszabályát felterjesztették a Helytartótanácsnak, amit az 1861. szeptember 18-án 56.138 számon jóváhagyott.

¹⁰*Petz Lajos*: Győr város zenei élete. 1477–1929. Győr, 1930.

¹¹A hivatalos alakuló ülés 1894. február 8-án volt, a Belügyminisztérium 1895. április 24-én kelt 35.580/1895. számon engedélyezte működését.

¹²Sorrendben a következő énekkarok alakultak: A Magyar Vagon- és Gépgyár Egyetértés Dalköre, A győri evangélikus gyülekezet templomi és temetkezési énekkara, Győri evangéliumi reformált egyházi énekkar.

¹³*Fehér Ipoly*: im. 243.

Források

A Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár Győri Levéltára: Polgármesteri iratok, Egyesületi iratok. Hazánk 1847-1848, Győri Közlöny 1862-1896, Győri Hírlap 1886-1890, Dunántúli Hírlap 1893-1900.

Irodalom

- Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Budapest, 1980.
Fehér Ipoly: Győr megye és város egyetemes leírása. Budapest, 1874.
Lám Frigyes: Egy győri polgár a reformkorban. Győr, 1928.
Lengyel Alfréd: A győri zeneoktatás száz éve 1862-1952-1962. Kiad.: Győr-Sopron megyei Tanács VB. Műv. O. 1962.
Petz Lajos: Győr város zenei élete 1477-1929. Győr, 1930.
Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok. 1785-1848. Budapest, 1963.
Kovács Lajos: Győr város lakossága. = Statisztikai Szemle, 1934. 5. sz. 343-366.
Dobrovits Sándor: Győr város egyesületei. = Statisztikai Szemle 1934. 5. sz. 389-394.
Szabó Imre Flóris: Olvasó társaságok Győrött a múlt század közepén. Kézirat.

PIFKÓ PÉTER

Egyesületi élet Esztergomban a dualizmus korában

Tanulmányunkban sorra vesszük azokat a lehetőségeket, ahol Esztergomban a dualizmus korában a polgárság találkozott, kapcsolatot tarthatott egymással. Ezeknek igen széles körét találjuk a városban.

A kiegyezés utáni politikai egyhülés jegyei legjobban a kulturális életben mutatkoztak meg. Egymás után jelentek meg a helyi újságok és új iskolák épültek. A Kaszinó mellett gombamódra szaporodtak az egyesületek, asztaltársaságok, amelyekben a lakosság minden rétege megteremtette az önmagának legmegfelelőbb szórakozási, művelődési lehetőségeket. Korszakunkban Esztergomban is folyamatosan alakultak és szűntek meg az egyesületek. Az egyidőben működők száma hatvanra tehető. Jellemüket tekintve kisebb számban találtunk gazdaságiakat. A legnagyobb súllyal a Gazdasági Egylet, a Borászati Egylet és a Kereskedelmi Társulat szerepelt. 1885-ben megalakult az Ipartestület is, mivel 1910-ben már 25 éves évfordulóját ünnepelte. Az évfordulót valószínűleg a gondolat megszületéséhez mérték, mert a birtokunkban lévő adatok 1886. április 11-re tették a testület megalakítást.

Az eljárók névsorában a választott képviselők és a virilisek közül is megtalálunk többeket: Kovács Albertet, Waldfogel Józsefet, Platz Mátyást, Muráty Józsefet, Magyary Lászlót, Schönbeck Mihályt, Fekete Gézát, Horn Adolfot, Farkas Tivadart, Draxler Alajost, Wanitsek Rezsőt. Az összesen 35 tagból álló tisztikar és vezetőség valamint számvizsgáló bizottság soraiból azonban csak 13-an szerepeltek a virilisek és a választott képviselők között. Ez azt bizonyítja, hogy bizalmat szavaztak a nem túl gazdag, nem választott képviselő tisztességes iparosoknak is, mint Putankó Istvánnak, vagy a kefekötő Aszling Ignácnak. 1889-ből találtuk nyomát annak, hogy ipartestületük volt a henteseknek és mészárosoknak is.

Az iparosifjúság azonban a legényegylet mintájára már az ipartestületet megelőzően létrehozta a Katolikus Iparosifjúság Önképző és Segélyező Egyletét. Ennek működésére 1881-ből van az első adatunk. Igazán azonban a nyolcvanas évektől élte virágkorát. 1889-ben önálló könyvtárral, saját épülettel rendelkezett és ingyenes orvosi ellátást biztosított 352 rendes tagjának. Az egylethez tartozott még 160 pártolótag is.

Elsősorban a gazdálkodókat segítette a Gazdasági Egylet, nemcsak azzal, hogy összefogta őket, hanem úgy is, hogy gondoskodott továbbképzésükről. A filoxéra után újraterlepített szőlőkben az esztergomiak igyekeztek visszatérni a szőlőtermesztéshez, ami korábban komoly jövedelemeket jelentett. Az egylet nagy segítséget nyújtott abban, hogy az 1890-es évektől folyamatosan rendezett szőlőoltási tanfolyamokat, nyilvános vizsgával. 1897-ben 150-en vettek részt ezen a tanfolyamon, amit Burány János vezetett. A hallgatókat nem terhelte költség, hanem közadakozásból jutalmazták a legjobb vizsgázókat. Emellett a Gazdasági Egylet különböző terménykiállításokat is rendezett a Kaszinóval közösen. Ezen különböző kategóriákban díjazták a kiállítók termékeit. Az asszonyokat is bevonták a kiállításokba, mert a legjobb befutók is díjakat kaptak.

A Borászati Egylet tevékenységének az jelentette fő területét, hogy tagjai közösen értékesítették a megtermelt bort, s az ily módon megszerzett hasznot részben elosztották, részben pedig az egylet érdekeinek megfelelően felhasználták.

Az esztergomi Kereskedelmi Társulat az elsők között alakult újjá az önkényuralom éveiben, de működése nem volt zavartalan. 1851-ben, megalakulásakor 35 tagja volt, s a tagságnak 5 pengő beiratkozási díjat kellett letennie. Igen kis részét fogta össze ekkor az esztergomi

kereskedőknek. Az is hozzájárulhatott ehhez, hogy a Spanraft János elnöklete alatt működő társulat nyelve 1860-ig a német volt. A kiegyezés után egy időre el is halt a társulat működése és csak 1874-ben újult meg ismét. Ekkor a tekintélye teljében lévő Marosy Józsefet választották meg elnöknek. Bisitzky János, Schreiber Soma, valamint Mihalik Bálint játszottak benne tekintélyes szerepet. 1880-ban sem változott jelentősen a tisztikara az egyletnek: az elnök továbbra is Marosy József maradt és az alelnök tisztében Mihalik Bálintot találjuk.

A Kereskedőifjak tisztújításáról 1886-ból vannak adataink. Ekkor Stern Márk állt korlelként az ifjúság élén. Brutsy János töltötte be az elnök szerepét. Az alelnök a kereskedő ifjúság igen értékes tagja, Kiszlingstein Sándor volt. 1880-ban nyitott a vizivárosi Fő utcán könyv-, papírzület és könyvkötészetet. Még ebben az évben bérbevette a Györffy-féle nyilvános kölcsönkönyvtár anyagát és megnyitotta könyvtárát is. 1881-től hirdetési irodát is nyitott. Feleségül vette az esztergomi nyomdászcsalád lányát, Buzárovits Saroltát. Legnagyobb vállalkozása az volt, hogy szerkesztette a Magyar Könyvészetet, összegyűjtötte az 1876 és 1886 között megjelent magyar könyveket. 1891-ig maradt csak Esztergomban, ekkor üzletét elárvereztette. Egy hírünk van még róla, hogy 1899-ben Budapesten a Kereskedősegédek Egyesületének háznagya.

A XIX. század végén az egyleteknek van egy általános jellemzőjük. Egy-egy hosszabb, rövidebb időszakban más, mindig új egyletek vonzották leginkább a polgárságot. A legnagyobbban ez a sportegyletek változása kapcsán mutatkozik meg. A Tornaegylet mellett télen még jórészt közös működtetésben megfért a Korcsolyázóegylet, de a Hajósegylet már szinte teljesen elhódította a Tornaegylet tagságát. Ezekre a tényekre rendszerint a tisztikarok névsorából következtethetünk, s a rendezvényeiken való résztvevők névsorából is. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy ez a gazdag esztergomi kulturális élet az egyletekben, egyesületekben valósulhatott meg, ezekben élte virágkorát.

Az egyesületek soraiban továbbra is meghatározó szerepe volt a Kaszinónak, amely korszakunkban élte fénykorát. Élete igazán a kaszinói műkedvelő színjátszás fellendülésének idején volt a leggazdagabb. Szükséges ennek működésére is kitérnünk. A Bártfay Géza belépésével a megalakuló Katolikus Kör vonzását igyekezve túllépni szervezte újjá B. Szabó Mihály és Büttner Róbert.

Igen jól számítottak, mert már az első előadások telt házakat vonzottak, s rövidesen a város, a vármegye előkelő hivatalnokai, a város iparos- és kereskedőcsaládjainak tagjai is bekapcsolódtak az együttes munkába. Azért tartjuk ezt jelentősnek, mert aktív művelődési lehetőséget biztosítottak tagjaiknak. Az 1865-ben alakult Dalárdát, amelynek irányítása Szántóffy Antal kezében volt, s 1870-ben nógrádi esperessé való kinevezése után az amúgy is elhalni készülő Dalárda megszűnt. 1883-ban azonban mindent megtettek, hogy újjászervezzék. A szervezést néhány régi tag végezte, azoknak a bevonásával, akik kedvelték a zenét, éneket, s ezek nem voltak kevesen Esztergomban. A jegyzőkönyvi bejegyzés tanúsága szerint kimondták: „...kívánatos, hogy a helyi társadalom összes zeneművészei, dalkedvelői és műbárátai egybe tömörüljenek. Szükséges, hogy törvényes létjoggal bíró egyesület jellegét vegye föl. 'Dalárda' címét megváltoztassa, 'Esztergomi dal- és zenekedvelők egyesülete' cím alatt szélesebb alapokra fektetett alapszabályok szerint átalakuljon.”

Székhelyét Esztergomban jelölték meg. Az egyesület céljául vegyes- és férfikari előadásai által a zeneművészet ápolását, a társadalmi élet élénkítését határozta el. Az egyesületbe 8 alapító tag és 111 pártolóttag mellett 65 tag jelentkezett. A 65 tagból 38 férfi és 27 nő. Az egyesületi zeneigazgató Bellovits Ferenc lett, az énektanár pedig Sztraka Iván. A dalárda tagjai hetente 3 alkalommal, hétfőn, szerdán, pénteken este jöttek össze próbálni. Mivel 14 működő tag játszott vonóshangszeren, létrehozták a zenekart is. Megindult az ének-zeneiskola is. Egy osztály létszámát 10 főben állapították meg.

Esztergom társaséletének jelentős színtere maradt korszakuk során a Tarkaság, amelynek a tagsága a középpolgári rétegekből származott. Tagsága 150-200 fő között mozgott. A Tarkaság eredeti nevét 1899-ig őrizte meg. Érdekes anekdóta fűződik a Tarkaság elnevezéséhez. Az esztergomi polgárok azt tartották, hogy az egyesület neve nem azt fejezte ki, hogy sokszínű, tarka életet biztosítanak a város polgárságának szabadidejük hasznos eltöltésére, hanem más eredetről tudnak. Putankó István csizmadia népszerű elnöke volt a polgári társaságnak, de beszélni nehezen beszélt magyarul, s ezért azt, hogy társaság, tarkaságnak ejtette. 1899-től ez a fontos egyesület Polgári Egyesület néven alakult újjá. Ekkor is fő feladatának tartotta a 48-as hagyományok ápolását. A Tarkaság utódja szervezte évtizedekig a Március 15-i ünnepségeket a Honvédtemetőben, amelyek igen nagy tömegeket mozgattak meg. A műkedvelő színjátszás elburjánzásakor még a Tarkaság tagjai is rendeztek műsoros esteket. Hagyományos szilveszteri ünnepségeik Putankó István nevezetes elnökük halálával megszűntek. Emlékezetes volt 1887 szilvesztere, amelyen óriási menetben hajtottak végig a városon díszes hintókkal összejövetelük színterére, a Magyar Királyba, ahol a helyiségük is volt. Március 15-ének megünneplése mellett nagy esemény volt Kossuth Lajos névnapjának megünneplése. Ilyenkor közvacsorát rendeztek, amelyen felköszöntőkben éltették Kossuth érdemeit.

A Tarkaságnak köszönhető az is, hogy Esztergom polgárságának egy csoportja ma is megtekinthető fényképen. 1889-ben ugyanis az egyesület negyedszázados jubileumára elkészítették az „összes tag arcképcsarnokát”, 1889-re el is készült a 100 tag arcképéből álló arcképcsarnok. A Tarkaságban rendezett műsoros estek a középpolgárság legjobbainak adtak színteret a fellépésre. 1893-ból maradt ránk az első műsoros összejövetel, amelyen 25-en szerepeltek a saját maguk írta műsoros jelenetben, a Vásárban. A fellépők között folyamatosan ott van Kósik Ferenc építőmester, Kitzinger Ferenc mézesbábos, Krechnyák Ferenc szíjgyártó, de csatlakoztak hozzájuk azok az értelmiségiek, főleg tanítók, kishivatalnokok is, akik a Kaszinóban nem juthattak szóhoz vagy tehetségüknek jobban megfelelt a Magyar Király kevésbé fényes színpada és közönsége.

Még korszakunk egy részében is életképesnek mutatkozott az egyik legnagyobb hagyományokra visszatekintő polgári egyesület, a Lövölde. 1889-ig tudták megőrizni az érdeklődést a Lövészegyesület rendezvényei. Ebben az évben nagy egyesülési ünnepséget rendeztek és vegyültek az akkor éppen ismét agonizáló Dal- és Zenekedvelők Egyesületével, a Dalárdával. Tulajdonképpen túl nagy egyesülésre nem volt szükség, ha áttekintjük a Lövészegylet (nevét így is írták) tisztikarát. Arra enged következtetni, hogy a tagság nem tért el lényegesen a Dalárdától.

A kulturális jellegű egyletek sorából kiemelkedik az 1868-ban Majer István kezdeményezésére megalakult Irodalmi Egylet. Ez a könyvkiadásban vállalt magára fontos feladatokat, a kezdeményező elnöklete és Reviczky Pál alelnöklete alatt. Rövid működése nem volt nagyobb hatással a város polgárságának életére. Mindössze 12 füzetet sikerült megjelentetni. 1895-ben a történelem után érdeklődőkből, elsősorban középiskolai tanárokból alakult Knauz Nándor kezdeményezésére, Récsy Viktor irányításával az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat, amelynek célja a vármegye ős- és középkori emlékeinek feltárása és összegyűjtése volt.

A fiatalság jelentős részét tömörítette korszakunk egész folyamán és azon túl is a Katolikus Legényegylet. Ez az egylet is elsősorban önképző célt tűzött ki maga elé az egyházi irányítás mellett. Az egyház fontosnak tartotta ebben az önképzésben a műkedvelő színjátszást, s még a kaszinói hatást megelőzően is jelen volt az egylet tevékenységi formái között. Kezdetben az évi egy-két színelőadás volt hagyományos, majd a többi egyesülethez hasonlóan itt is elszaporodtak a műsoros délutánok, színelőadások. Az egyesület életében a kilencvenes évek

elejétől tapasztalhatunk nagyobb fellendülést. Egymást érik a műsoros estek, hagyományossá válnak a kirándulások. Tagjaik a kispolgárság szegényebb elemeit maguk közé fogadták. A fellépő szereplők névsorait tekintve, legtöbbjük az Iparosifjúság köréből került ki. Különösen akkor, amikor 1893-ban egyesültek az Iparosifjak Egyesületével, amely önmaga nem volt jelentős erő. Nagy vonzerő volt, hogy a Katolikus Legényegylet önálló helyiséggel rendelkezett, ahol a kisebb rendezvényeit lebonyolíthatta. Nagyobb, jelentősebb összejövetelekre a nagy érdeklődés miatt a Fürdő termeiben került sor.

A rendezvényeken mindig nagy sikere volt az egyesületi dalárdának. Ami a korábbi dalárdákat, s még nem említett alkalmi énekegyütteseket nézve jelentős a száma azoknak, akik Esztergomban rendszeresen énekeltek.

1896-ban a tagság 87 főből állt Dr. Csernoch János kanonok elnöklete alatt. A titkára Neymayer (Neményi) Károly tanító volt. A reáliskola énekkarát is vezette, de működött a szenttamási Katolikus Polgári Kör titkáráként is. Hogy a város társadalmában milyen helyen állt a Katolikus Legényegylet, azt jól mutatja az 1896. évi házavatás is.

A földműves réteg művelődését szolgálta a Belvárosi Polgári Olvasókör. Ez az egyesület a 80-as évek elején alakult egyházi irányítással és vezetéssel. Az olvasókör működésének alapját a könyvtár használata jelentette. Ehhez kapcsolódott a műkedvelő tevékenység, amely elsősorban arra szolgált, hogy önálló házat, jó könyvtárat szerezzenek maguknak. A Belvárosi Olvasókör motorja Tátus János volt. Nemegyszer ő alkalmazta színpadukra a különböző darabokat, állította színpadra, rendezte a műsorokat. A daloskörük nemcsak a műsorokban lépett fel, de az olvasókör javára rendezett vigalmakon is szórakoztatta a közönséget. Népda-
lok betanulását tartották elsődleges feladatuknak, amelyeket a népszínművek bemutatásakor is jól felhasználhattak. A Dóczy Antal elnöklete alatt működő körben 1888-ban 450 olvasó iratkozott be. 370 művet kölcsönöztek. Ezek a számok év végére emelkedtek: 419 mű, 710 olvasó. Sokan helyben olvastak, 9 lapot járattak ebben az időben az olvasókör.

A Belvárosi Polgári Olvasókörhöz hasonlóan működött a testvérvárosok olvasóköre. Szintén földműveseket tömörített és elsősorban népszínműveket mutatott be a Szentgyörgymezei Olvasókör. Az Esztergom-Szenttamási és Vizivárosi Polgári Olvasókör még a XX. század első évtizedében is őrizte nevében a széttagságot. Műsorában, programjában inkább a Kaszinóhoz közeledett, mert tagjai e két városrész értelmiségei voltak, szintén egyházi irányítás mellett.

A város intelligens zsidósága már a század nyolcvanas éveinek közepétől csütörtökönként rendszeresen összegyülekezett a Fürdőben. A jótékonysági kérdések kezdetben a Zion egylet irányítása alá kerültek, majd 1895-ben Esztergomi Leányegylet néven alakult izraelita segélyegylet Horn Károlyné elnöklete alatt. A mintegy 100 rendes tag havi 10 filléres tagdíj mellett működött.

Jótékony célú mulatságain nemcsak a város, de a környék zsidósága is megjelent. Mint minden egyesületnek a századforduló tájékán, ennek is profiljához tartozott a színélőadások rendezése. A Tábori (eredetileg Tauber) család Zsigmond fia színinövendék volt Berényi Zsigmond néven (nem azonos az orvossal). A legtöbb színélőadást az ő rendezésében mutatták be az izraelita ifjak.

A jótékony egyesületek közül ki kell emelnünk még a Kisdédóví Társulat mellett az Erzsébet Nőegyletet. Tevékenysége a század első évtizedének második felében élénkült meg. Elsősorban jótékony táncvigalmak rendezésével igyekeztek jövedelemhez jutni.

A város társadalmi életében korszakunkban nagy szerepe volt a sportegyesületeknek is. A legnagyobb jelentőséggel a Tornaegyesület, Tornaegylet bírt. Nagyon nehéz a nevüket pontosan meghatározni, mert értesüléseinket legtöbbször a helyi sajtó híryanagából szereztük, ahol szinte minden alkalommal más az elnevezés, ezekből a leggyakrabban használtakat

próbáljuk alkalmazni. Adataink szerint a Tornaegylet 1887. december 18-án alakult meg. Megalakulásának időpontját az is indokolja, hogy elődje a Korcsolyázóegylet volt, amelynek télre terjedő tevékenységét igyekeztek kibővíteni. A megalakuló közgyűlésen Wimmer Imrét választották meg elnöknek, az alelnök dr. Földváry István lett. Az egyesület jegyzője pedig Rudolf István. Valamennyi ismert személyisége a város közéletének. Ugyanazokat a tagsági formákat találjuk a Tornaegyletben, mint korábban a Dal- és Zenekedvelők Egyesületében. A rendes tagok a korcsolyapálya használatára szabadjegyeket kaptak tagdíjuk fejében, családtagjaik, valamint a pártolótagság pedig kedvezményes évadjegyeket válthatott.

A Tornaegylet szerepét a XX. század tizes éveinek vége felé a Hajósegylet kezdte átvenni. A Tornaegylet tagsága lassan átszivárgott az új sportot kínáló egyletbe. A Hajósegylet sem elégedett meg csupán az evezéssel, hanem azokra a sportágakra is gondot fordított, amelyek korábban népszerűek voltak. Megélénkültek a teniszversenyek. Nemcsak a tornaegyleti pályán lehetett játszani, hanem a tisztikar kertipályáján is. Ismerős nevekkel találkozunk a legjobb játékosok sorában: Meszéna Mariska, Niedermann Elza, Istvánffy Elemér, Magurányi Jenő és Ditta. Akárcsak az idősebb korosztály, ők is szerveztek vívótanfolyamot és igény támadt az évszázados hagyományú lövészetre is.

1898-ban új sportszer tűnt fel a városban, a bicikli. Ekkor esténként még igen nagy riadalmat okoztak a sétálók között a bicikliző fiatalok. Március 19-én a város és a környék biciklizőinek összefogásával megalakult a Magyar Király Szállodában a Bicycli Club. Igen fontos volt, hogy együvé tartozásukat megfelelő ruházattal jelezzék. Helyi cégek ajánlottak számukra egyenruhát: zöldes-fakó dressz, térdnadrág, magasra gombolt zubbony, ugyanilyen színű sportsapka. Szürke angol szvaeter, szürke harisnya és szürke kesztyű.

A jelen keretek között csak kísérletet tettünk Esztergom gazdag kulturális és egyesületi életének a felvázolására. Mindez a felületes szemlélőben hamis képet kelthet a város gazdasági helyzetéről, de már a XX. század első évtizedeinek végére világossá vált: „a biztos fejlődés csalfa illúzióját vetítette Esztergom társadalmának szemei elé, és a közhangulat nem vette észre, a közigazgatási nagy versenyben Esztergom lassú, de biztos lemaradását.”

KÖVECSES-VARGA ETELKA

Az esztergomi kismesterségek kutatásának története és forrásai

A régi esztergomi mesterségek kutatását a Balassa Múzeum elődjének tekintett Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat kezdte meg a múlt század végén. A Társulat 1894-ben alakult és 1948-ig működött. Gyűjteményét azonban már 1934-ben átadta az érsekségnek. Később, 1948-ban az újonnan alapított Balassa Bálint Múzeumba került.¹

Ebben a gyűjteményben már számos régi, faragott mézesbábsütő forma és sok, évszámmal és monogrammal ellátott kádárszerszám (körzők és gyaluk) is szerepelt. A gyűjtemény néprajzi anyagának nagy részét ezek a tárgyak alkották. Időben a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig terjedő időszakot fogták át. Származásukról azonban csak annyit tudunk, hogy esztergomiak.

A néprajzi gyűjtemény a későbbiek során is több ízben gyarapodott olyan tárgyakkal, amelyek különböző régi, már nem működő műhelyekből származtak.

1950-ben például majdnem 300 db kékfestő minta került be, majd ezek a következő években a műhelyek berendezéseivel (pl. fa- és vasráfokkal) és mintakönyvekkel gyarapodtak.

Ezt a tárgyi anyagot interjúkkal, levéltári adatokkal, szerkezeti alaprajzokkal és műhely-alaprajzokkal egészítettük ki.²

1959-től folyamatosan gyarapodott a már meglévő bábsütő formák gyűjteménye is. Így összesen 26 db faragott mézesbábsütő formánk van. Ezek igen változatos mintakincssel rendelkeznek. Ábrázolásaik a reneszánsz stílustól a barokkig igen sok stílusjegyet, motívumot őriznek.

1971-ben a mézesbábsütő és viaszöntő mesterség XVIII-XIX. századi korszakát képviselő formákhoz egy XX. századi műhely teljes berendezését vásárolta meg a múzeum. Ezt 1983-ban családi iratokkal, pl. egy hagyatéki leltárral sikerült kiegészíteni.

Ezután került sor – a mézesbábsütők leszármazottjaival készített interjúk segítségével – a tényleges néprajzi adatgyűjtésre, majd a Komárom Megyei Levéltárban található iratok történeti adatainak kijegyzetelésére. Sok segítséget nyújtottak Villányi Szaniszló helytörténeti művei is.³

Mindezek lehetővé tették, hogy a mesterség történetét és néprajzát összegezni lehessen.⁴ Sor került egy videofilm elkészítésére is. Felmérések, rajzok készültek a még meglévő mézesbábsütő műhelyről, kemencéről és a vásározás körzetéről is.

A hajómolnár mesterség esztergomi jelentőségére a levéltári források kutatása során derült fény. A mesterséggel kapcsolatban sajnos csak kevés tárgy maradt fenn. Ezeket a Magyar Vízügyi Múzeum őrzi Esztergomban.

Egy XVIII. századi, 1728-tól 1792-ig írt céhjegyzőkönyv a Komárom Megyei Levéltárban található, míg a XIX. századi iratok nagy részét a Balassa Múzeum újkori gyűjteményében és a Prímási Levéltár káptalani iratai között találhatjuk meg. Sokat segítettek a Balassa Múzeum régi metszetei és régi képeslapgyűjteménye is.

A mesterség helyi történetéről és néprajzáról az első összefoglalás 1985-ben jelent meg.⁵

Az esztergomi hajómolnárok a Nagyvároshoz északi irányból csatlakozó településrészen, Szentgyörgymezőn, a Molnár soron laktak. A szentgyörgymezei születési anyakönyvek (amelyek a XIX. század elejétől vannak meg) lehetővé tették, hogy a céhjegyzőkönyv adataival együtt több molnárnemzedéket, ill. molnárcsaládok közötti házassági kapcsolatot mutassunk

ki. A céhjegyzőkönyvben található jogi szokásokkal együtt ezek az adatok egy újabb tanulmányban fognak megjelenni.⁶

A város a lábbelikészítő mesterségek tekintetében is kisebb központ szerepével bírt a régi Esztergom megyében.

Múzeumunk tudatosan gyűjtötte az ezzel kapcsolatos tárgyakat is, így egy teljes csizmadia-műhellyel is rendelkezünk, amely 240 darabból áll és 1979-ben került a gyűjteménybe. Egy megyei ösztöndíj keretében lehetővé vált a történeti adatok összegyűjtése is.⁷ Ez egyaránt szólt a tímárokról, vargákról, cipészekről és csizmadiákról.

A történeti visszatekintés kiegészítésére szolgált két régészeti ásatásból származó lábbeli-anyag feldolgozása.⁸ Megjegyezendő még, hogy az esztergomi KIOSZ-nál is több tárgy található, amelyeket időnként saját kiállításokon mutat be.

Esztergom mesterségeiről szólva, feltétlenül meg kell említenünk a halászatot. Interjúk készítésével, régi fényképek és apróbb tárgyak gyűjtésével ezt is sikerült kibővíteni. Néhány apróbb tárgy a Magyar Vízügyi Múzeumban is található (pl. a halászcéh pecsétje), de a régi halász szervezet utódja, az Úszó Falu Halászati Szövetkezet is sok segítséget nyújtott több régi fénykép és irat rendelkezésre bocsátásával.

További segítséget jelentettek a régi, a XIX. század közepéről származó árvízi fotók,⁹ valamint Pifkó Péter település- és utcatörténeti kutatásai.¹⁰ Ez utóbbinál az is kiderült, hogy a halászok haljellel megjelölt házakban, a Péter-Pál templom utcájában, a Kis-Duna mellett laktak.

A halászat esetében az adatok gyűjtése inkább csak részlettanulmányokat szolgál, hiszen a mesterség nagyrészt már feldolgozásra került Solymos Ede műveiben.¹¹

A halászat és a molnármesterség mellett a hajóácsokkal, révészekkel és cölöpverőkkel kapcsolatban is vannak már szórvány adataink. A jövőben e vízi szakmák egymás közötti családi kapcsolatait, házassági szokásait is érdemes volna tanulmányozni.

Az elmúlt években egy országosan is kevésbé kutatott mesterség, a rézművesség helyi emlékeinek gyűjtése is megkezdődött. További nagy adósság a kovács- és kádármesterség kutatása. Egyrészt azért, mert mindkettőnek jelentős hagyományai vannak, másrészt azért, mert egy-egy kisebb műhely eszközkészlete ezekből is rendelkezésünkre áll. A Balassa Bálint Múzeum céhes anyagának egy része is már feldolgozásra került, pl. a lakatosmesterség.¹² A későbbiekben szerepel még az esztergomi fazekasság, asztalosmesterség és borászat kutatása.

A fazekasmesterséghez szintén sok későtörök kori és újkori cserépanyag áll rendelkezésünkre a vár és a város területén végzett ásatásokból, melyek a néprajzi gyűjteményben vannak beletárolva. Számos helyi műhelyről tudunk, rendelkezünk néhány monogramos cserépedénnyel is.

Az asztalosmesterség kutatásához az indíttatást egy olyan szekrénytípus adja, amely feltételezhetően esztergomi műhelyből származik.¹³

A borászat kutatását azért tartjuk fontosnak, mert a filoxeravész előtt az esztergomi borok még a határokon túl is híresek voltak. – A múlt századi folyóiratokból adataink vannak arra, hogy az esztergomi bort Franciaországba is szállították. Szép régi préseink is vannak.

Az esztergomi Balassa Bálint Múzeum néprajzi gyűjteményének jelentősebb részét ma is a régi esztergomi kismesterségek köréből gyűjtött tárgyak, ill. teljes műhelyek teszik ki.

Bár a néprajzi gyűjtőmunka nagy részét a régi Esztergom megye déli részén elhelyezkedő falvakban végezzük, az eddigi gyűjtőmunkát a régi esztergomi kismesterségekkel kapcsolatban is szeretnénk folytatni.

Jegyzetek

¹Bárdos István: Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat megalakulása és működése 1894-1948. Esztergom Évlapjai, Annales Strigonienses 1988. 52-100.

²Domonkos Ottó is megemlékezett az esztergomi kékfestésről. L.: Domonkos Ottó: A magyarországi kékfestés. Bp. 1981. (XVI. kép és adatközlők: Gál Jenő és Huray Imre, 1955)

³Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891. *Uő.*: Három évtized Esztergom megye és város múltjából (1864-1714). Esztergom, 1892.

⁴Kövecses-Varga Etelka: Az esztergomi mézesbábos és viaszárukészítő mesterség története és néprajza. In.: Komárom Megyei Néprajzi Füzetek 2. Tatabánya, 1987. 9-40. *Uő.*: Lebzelter und Kerzengiesser in Gran. In.: Deutscher Kalender 1986. 203-208.

⁵*Uő.*: Adatok az esztergomi hajómolnárság történetéhez és néprajzához I. In.: Komárom Megyei Néprajzi Füzetek 1. Tatabánya, 1985. 32-65.

⁶*Uő.*: Adatok az esztergomi hajómolnárság történetéhez és néprajzához II. In.: Komárom Megyei Néprajzi Füzetek 4. Tatabánya, 1990.

⁷*Uő.*: Adatok az esztergomi lábbelikészítő mesterségekről. In.: Komárom megyei Honismereti Füzet. Tatabánya. 1987. 26-40.

⁸*Uő.*: Két esztergomi leletmentés későközépkori lábbelianyagának elemzése. In.: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 3. Tata, 1989. 15-40.

⁹Beszédes Sándor: Az esztergomi árvíz. Fényképalbum 1876-ból.

¹⁰Pifkó Péter: Esztergom utcanévei 1700-1982. Esztergom. 1984., *Uő.*: Esztergom házszámozása 1777-1985. Kézirat gyanánt. Esztergom. 1985., *Uő.*: Esztergomi utcák. 1700-1990. Esztergom, 1990.

¹¹Solymos Ede: Dunai halászat (Népi halászat a magyar Dunán.) Bp. 1965., *Uő.*: Az esztergomi halászceh története. In.: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 3. Tata, 1989. 53-74.

¹²Lázár Sarolta: Az esztergomi lakatos céh írásos emlékei a Balassa Bálint Múzeumban. In.: Esztergom Évlapjai. Annales Strigonienses 1988. Esztergom, 1988. 224-242.

¹³E szekrénytípus néhány szép darabja a Néprajzi Múzeumban is megtalálható. Az eredet feltételezése: K. Csilléry Klára szóbeli közlése nyomán.

BÁRDOS ISTVÁN

A MOVE tevékenysége Esztergomban (1919-1944)

A tanácsköztársaság leverése után a jobboldali egyesületek közül szinte elsőként újjította fel tevékenységét 1919. január 19-én Budapesten Gömbös Gyula vezetésével az 1918. november 15-én alakult Magyar Országos Véderőegylet, közkeletű nevén a MOVE. Esztergomban 1919. november 25-én kezdte meg működését a MOVE esztergomi osztálya a Széchenyi-Kaszinó Lőrinc u. 10. szám alatti székházában, Hajdú István elnökletével.

A MOVE és a város kulturális élete (1919-1922)

A város nagy számú régi egyesülete hagyományos tevékenységi körét folytatva újjította fel munkáját. A MOVE helyi szervezete tőlük eltérően, a város társadalmi-kulturális életének egészére kiterjesztette figyelmét. Céljait a következőképpen fogalmazta meg: „Minden magyarnak össze kell tartozni ebben a kis országban, és minden tekintet félretéve, az ország visszaállításán kell dolgoznia... Szervezettség szükséges, hogy megmentünk a hazát. De nemcsak a külső, hanem a belső ellenségeink ellen is fel kell vennünk a harcot az egész vonalon, mégpedig a vörösök, a szociáldemokrácia mögött meghúzódó idegen faj és a szabadkőművesek ellen is, akik elsősorban bűnösök hazánk tönkrementéért. Hogy ezt elérhessük, feltétlenül szükséges, hogy a hadsereget és főleg a tiszti, altiszti kart a magyar polgári társadalommal a MOVE-ban örökre egyesítsük... Egy új nemzedéket kell nevelnünk, gerinces, meg nem alkuvó, keresztény magyart kell alkotnunk, ki büszke hazájára és dolgozik, mert meg van győződve arról, hogy hazája boldogulásáért dolgozni mindenkinek kötelessége.”¹

A helyi sajtó a MOVE megalakulásával egyidejűleg arra szólította fel a Kaszinót, hogy székházának átengedésével olvadjon be a MOVE-ba. A Kaszinó választmánya 1919. december 10-én tartott választmányi ülésén kimondta, hogy ragaszkodik önállóságához. Ezzel együtt egy esztendőre átadta székházát a MOVE-nak, s alapszabályait a MOVE szellemében módosította. Az 1920. január 31-én tartott közgyűlés jóváhagyta a megállapodásokat, s Hajdú István MOVE-elnököt saját elnökévé választotta. A Kaszinó ezt követően egy esztendeig MOVE Széchenyi Kaszinó néven működött. A MOVE agresszív programjának ismeretében a Kaszinó 22 zsidó tagja önként kilépett.

Az aktívan fellépő MOVE mindjárt megalakulása után 12 előadásból álló sorozatot hirdetett. Ezeken szó esett a szépművészetekről, az ország szétdarabolásáról, a honfoglalásról és a keresztény királyságról, a nemzetromboló forradalomról. Vitát rendeztek arról, hogy győzött-e a keresztény világnézet Magyarországon. Az előadók és a vitavezetők a városban élő jól képzett egyházi személyiségekből és tanárokból kerültek ki. A helyi szervezet élén 1920 március 1-jén már a Gömbös Gyulához közel álló Waldvogel József alezredes, vármegyei katonai parancsnok állott.

Az egyre gyarapodó tagságot csoportokra osztották. Így 1920 januárjában már működött a MOVE esztergomi főcsoportjának A, B, B/2, C, D, E csoportja. Február 12-én megalakult a női, majd később a gyermekcsoport. Fontos szerepet játszott a MOVE életének szervezésében a tudományfejlesztő és sajtóbizottság, valamint a sportbizottság.

A Waldvogel József vezette egyesület az előadások szervezése mellett igyekezett közvetlen segítséget nyújtani a tagságnak, a tüzelőfa kedvezményes behordatásával éppen úgy, mint a MOVE Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet 1920 tavaszán történt megalakulásával.

A társas élet fellendítése érdekében szilveszteri multságokat, műkedvelő előadásokat rendeztek. A különböző alkalmi bohózatok mellett bemutatták a Pillangó főhadnagy című operettet is, amely kemény bírálatot kapott a közönségtől. Az „Esztergom” 1920. április 27-i számában megjelent írásban a következőket olvashatjuk: „Amennyire ki kell emelnünk a műkedvelők kiváló játékát, amellyel jócskán megállnák helyüket a fővárosi színpadon is, épp annyira sajnálnunk kell, hogy idejüket, szorgalmukat és kétségtelen tehetségüket ezen eléggé léha szellemű – ha nem is erkölcstelen tendenciájú – darab betanulására fordították. A darab jól elbírt volna még egy kis cenzúrát. Ezt nem csak mi mondjuk, hanem a jelenvoltak nagy többsége, akik a keresztény kurzus igazát a színpadokon is épp úgy látni szeretnék, mint a közéletben.”⁷² A szereplők egyike határozottan visszautasította a vádat: „Az a beállítás, hogy a jelenvoltak nagy többsége nem helyeselte a darab előadását, nem fedí a valóságot, mert biztos tudomásunk szerint nagyon is kevés – hogy ne mondjuk, egy-két – ember hagyta ott megbotránkozva a termet előadás közben... Megnyugtathatom az aggó urakat..., hogy a mi legnagyobb ambóciónk az, hogy Esztergomnak valami nagyszerűt, valami igazán tiszta irodalmi súlyú klasszikus dolgot adjunk. Ám a pincére a földszintet szokták építeni, s csak erre jöhet az emelet.”⁷³ A sikeres és kevésbé sikeres műkedvelő előadások mellett német és francia nyelvi kurzusok indításával, fotóklub szervezésével kísérleteztek.

A nők számára szabó-varró, játékbabakészítő, gyékényfonó tanfolyamokat hirdettek, melyeket nagy érdeklődés kísért.

Külön figyelmet érdemlő igen aktív munkát végzett a MOVE Tudományfejlesztő és Sajtóbizottsága, amely 1920. június 18-án tartott ülésén több fontos, az egész várost érintő kérdésben alakította ki saját álláspontját. A városi könyvtárral kapcsolatban „...a bizottság megállapította, hogy a város fejlődését nagyban előmozdítaná, ha a városi könyvtár a tanulni vágyó és olvasni szerető közönség részére hozzáférhetőbb lenne. A mai helyén több mint tíz éve ’rendezés alatt áll’ és alkalmatlan céljaink szolgálatára.”⁷⁴ A könyvtár kedvezőbb elhelyezése esetén szívesen egyesítenék a MOVE, valamint a tiszti könyvtárat a városi könyvtárral. „A megfelelő hely kérdésével már a városi képviselőtestület könyvtári bizottsága is foglalkozott, mely sajnos nem fejt ki kellő aktivitást a könyvtár népszerűsítése érdekében.”⁷⁵ A könyvtárhoz hasonlóan szorgalmazták a történelmi múzeum működésének felújítását, hozzáférhetővé tételét. A bizottság elképzelése szerint e két intézmény szerencsés elhelyezést nyerhetne az úgynevezett Káptalanház földszintjén. Az előtte lévő kis kert pedig befogadhatná a múzeum köveit. Az épületrészt ez idő tájt a közéleti és katonai nyilvántartó hivatal foglalta el, mely küldetése végeztével elköltözés előtt állott. A könyvtár és a múzeum anyagának kedvező elhelyezése véleményük szerint együttjárhatna egy hazafias szellemű MOVE-gyűjtemény létrehozásával. Tárgyaltak még a destruktív sajtó terjesztésének megakadályozásáról, a zenei élet és a sport fejlesztéséről, s egy kultúrpalota építésének szükségességéről.

Kevéssel később, június 24-én ülést tartott az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” választmányja. A Waldvogel részvételével megtartott összejövetelen többek között a MOVE együttműködést célzó átiratával is foglalkoztak. Waldvogel végül a témában kialakult vita lezárásaként, elállt az átiratban megfogalmazott elképzelésektől.

A könyvtár és a múzeum hozzáférhetőségét tehát rövid távon nem sikerült biztosítani a MOVE-nak. Így más utat választott, s a Kaszinóban lévő MOVE-könyvtárat, valamint a Nagylaktanyában elhelyezett tiszti könyvtárat nyitották meg tagjaik előtt.

A sajtó terjesztése és szabályozása ügyében megfogalmazódott elképzeléseikkel 1920. augusztus 4-én a vármegye alispánjához fordult Waldvogel József: „A sajtó volt az, amely

megmételtyezte, tönkretette az országot. A sajtó van hivatva azt jóvátenni, a polgárságot az alkotmányos és jogszerető élethez visszavezetni. Ez azonban csak úgy érhető el, ha a sajtó terjesztése egy kézben összpontosul. A MOVE helyi főosztálya átérzi az ügy fontosságát és elhatározta, hogy a sajtó terjesztést kezébe veszi. Ehhez kéri az engedélyt. A sajtó árusítására vonatkozó kérvény már a m. kir. államminiszternél van.⁷⁶ Arról sajnos nincs adatunk, hogy e kérésük teljesült-e. A többi kezdeményezésük azonban belesimult a felszabadulásig terjedő évtizedek helyi művelődéspolitikájába.

A Kaszinó 1921. április 3-án tartott közgyűlésén újjáválasztotta tisztikarát, s ezzel egyidejűleg megszüntette a MOVÉ-val egy esztendeig fenntartott kapcsolatát. A MOVE kulturális aktivitása e lépés után lanyhult, majd 1922-vel, Waldvogel József Kaposvárra helyezésével megszűnt, s összhangban a központi törekvésekkel, a sportra szűkült le.

A MOVE szerepe Esztergom sportéletében

A MOVE országos elnöksége 1919 őszén hozott döntése alapján a területi szervezetek – így az esztergomi is – hozzáláttak sportszakosztályuk létrehozásához. A MOVE Sportbizottsága 1920. január 10-én a Városházán tartott ülést. Ezen elhatározták, hogy a jövőben a sportszakosztály tagjai katonai rendgyakorlatokat, fegyverforgatást, céllovást, turisztikát, cserkészetet, atlétikát, tornát, futballt, vívást, evezést, úszást, lovaglást, kerékpározást, teniszt, vadászatot és más sportágakat művelhetnek. E célra a kisgyakorlós és a Prímás-szigeten létesült, illetőleg létesülő sporttelep áll az érdeklődők rendelkezésére. A prímássi szigeti területet a hercegprímás bocsátotta a MOVE rendelkezésére azzal a céllal, hogy azon a Városszépítő Egyesület közreműködésével felépülhessen egy futballpályát, tenispályát, tribünt és sportházat magában foglaló együttes.⁷

Az ülést követően március 7-én Marosi Tibor főhadnagy elnökletével megalakult a teniszalosztály. Még ugyanebben a hónapban, március 28-án mezei futóversenyt, futballmérkőzést és altiszti továbbképző tanfolyamot rendeztek, felavatva velük a szigeti új sporttelepet. A Dorogi A.C. és az Esztergomi MOVE közötti pályavárató mérkőzést a dorogiak nyerték meg 1:0 arányban. Augusztus 8-án hivatalosan is megalakult a MOVE Esztergomi Sportegyesület, közkeletű nevén a MESE.

Az egyesület előbb nyolc, majd szeptember 30-tól kilenc szakosztályból állott; nevezetesen: rendgyakorlatok és céllovászet, atlétika, labdarúgás, tenisz, torna, úszás, téli sportok, fotó és bírkózó. Még ugyanez év tavaszán csatlakozott a MOVÉ-hez az Esztergomi Hajósegylet, MOVE-EHE néven, Philipp József és Marosi József vezetésével.

Az erejét mindinkább érző MESE 1921 januárjában vívótanfolyamot indított, augusztusban pedig nagyszabású aratóünnepélyt rendezett. Az egész várost megmozgató rendezvényen a Polgári Fúvószenekear muzsikája mellett feldíszített lovas, ökrös szekeres menet járta be a város utcáit. A sportpályán tréfás szórakoztató versenyek, gyorsfényképész, lacikonyha, szerencsehalászat, este pedig tűzijáték, „Velencei éj” (lampionos csónakfelvonulás) várta a nagyközönséget. A műsor fénypontját azonban mégsem ezek, hanem a MESE I.–MTK mérkőzés jelentette.

1924-ben új sportegyesület alakult a városban, mintegy a MESE konkurenseként, Esztergomi Munkás Testedző Egyesület (EMTE) néven. Ez 1927-ben az Esztergomi Sport Club nevet vette fel. Az újonnan alakult egyesület néhány esztendei működés után, 1929. augusztus 31-én csatlakozott a MESÉ-hez. A fúziót követően MOVE Esztergomi Sport Club (MESC) néven folytatta munkáját. A gazdasági világválság és a város közéletének korabeli gyengélkedése rányomta bélyegét a MOVE működésére is. Az 1929–32 közötti években rendült meg –

a később felfüggesztett polgármester – dr. Antony Béla pozíciója s bukott meg hírhedt-híres országgyűlési képviselője, Máteffy Viktor.

A pangó sportélet felélénkítése érdekében május 20-án újjáalakították az Esztergomi Testgyakorlók Körét. Ez az egyesület alig egy esztendő múltán csatlakozott a MOVE-hez. Esztergom sportélete ismét egységesült. Előbb MOVE-ETK, majd a régi MESE néven. A háború nyomán fellépő anyagi nehézségeket Petz H. Lajos helybéli „vasgyáros” támogatásával kívánták áthidalni. Sikerrel. Ennek okán az egyesület 1940-től MESE-Petz néven működött 1944 tavaszáig.

A vizsgált közel két és fél évtized alatt a MESE szakosztályai közül a labdarúgás, az evezés, az úszás, a birkózás és ökölvívás, valamint – az 1932. október 31-én alakult MOVE Esztergomi Sportrepülőszakosztály – a MOVERO révén, a repülésben végeztek eredményes munkát.

A következőkben ez utóbbi tevékenységről szólunk részletesebben, lévén, hogy ez kötődött a legerősebben a MOVE profilját meghatározó katonai vonalhoz.

A MOVERO létrejötte és működése. Repülőgépgyártás Esztergomban

A MOVE helyi szervezetének vezetői először 1922. október 15-én tettek kísérletet egy esztergomi repülőszakosztály létrehozására. Személyi és anyagi feltételek hiányában sikertelenül. A körülmények változására az évtized végéig kellett várnia a városnak. Ekkor, 1929-ben került Esztergom Szentgyörgymező városrészének plébánosi székébe Madaras Aurél, aki lelkes művelője volt a repülőmodellezésnek és a repülésnek. Madaras a szentgyörgymezői fiatalokkal s a repülőmodellezés iránt igen nagy érdeklődést tanúsító Mitter Lajos műbútorasztalossegéddel látott munkához. Az első időben egy csirkeólból átalakított műhelyben, komolyabb szerszámok, gépek nélkül dolgoztak.

A szakosztály megalakításának ideje az első kísérletet követő tizedik esztendőben jött el. A repülés esztergomi szerelmesei 1932. október 31-én a Katolikus Körben Madaras Aurél vezetésével megalakították a MOVERO sportrepülők esztergomi szakosztályát.⁸ A mintegy 20 fős társaság két fontos feladatot határozott meg a maga számára. Az egyik a tagtoborzás, a másik a Strázsa-hegyi hangár megépítése volt. E célra megkapták a várostól a Strázsa-hegy környékén lévő legelőnek egy tíz holdas darabját.

A Magyar Aero Club azonnal felfigyelt az esztergomiakra, s látván a nehézségeket, az erkölcsiek mellé anyagi segítséget is nyújtott. Felajánlották egy repülőnap rendezését, azzal, hogy annak tiszta bevétele a szakosztálynál marad, s ezenkívül vállalták egy asztalosmester – jelen esetben Mitter Lajos – és két pilóta térítésmentes kiképzését.

Mintegy fél esztendei munkálkodást követően méltányolható büszkeséggel adta közre az „Esztergom” 1933. augusztus 20-i száma: Elkészült az „A 1001 Esztergom” és az „A 1002 Csolnok” névre hallgató vitorlázógép. A „(g.)” szignóval megjelent írás szerint: „Nem mindenkinek nyitnak kaput a régi szentgyörgymezői iskolaépület portáján. Itt a tágas udvaron állítják össze Esztergom első sikerepülőgépét és végzik rajta az utolsó simításokat.”⁹ A kivitelezést Madaras Aurél és Mitter Lajos irányításával 4-5 ember végezte. A 14 heti munkával készült 1002-es gép súlya alig nyolcvan kiló, bekerülési költsége 600 P. Ezt a gépet „...a kis Csolnok község egymaga saját erejéből építette...”¹⁰ A két gépet először augusztus 20-án délelőtt a Széchenyi téren mutatták be. Itt volt a névadás is. A délelőtti ünnepség után a Strázsahegyi repülőtérré vitték őket, ahol Heinz Frigyes „C” vizsgás pilóta bemutatórepülést hajtott velük végre. Az első emelkedés 800 m magasságig történt. A délután folyamán kipró-

bálta még a gépeket Solymos Albert és Pintér István is. Az esztergomi MOVERO-nak ekkoriban már 35 pilótanövendéke volt, s szeptember folyamán 118 gyakorlati felszállást, valamint 30 oktatórepülést hajtott végre.

Az éves mérleg a szép őszi hónapok jóvoltából még ennél is kedvezőbb képet mutatott: 50 üzemi napot tartottak, 1253 gyakorlatot hajtottak végre, 18 „A”, 7 „B” és 1 Budasörsön letett „C” vizsgát tudhattak magukénak a növendékek. Az országban akkkoriban 19 egyesület működött. Esztergom, mely ötödikként hozta létre a magáét, az első helyet foglalta el az elért eredmények alapján. Az év végén egyik tagjuk, Fekete Sándor oktatói címet is szerzett. 1934 júliusában repülőnapot rendeztek a Strázsa-hegyi repülőtéren. Itt került sor a „Szöcske” típusú új tanuló gép bemutatására. A gépet Mitter Lajos tervezte és építette. A kis gépen nem volt sem kormány szerkezet, sem ülőhely. A korabeli újság szerint a repülés „...úgy történik, hogy a pilóta a vállaira pántok segítségével odarögzített géppel futni kezd, mindig csak hegyről lefelé, s amikor elég sebességgel rendelkezik, elrúgja magát a földtől és belekapaszkodik a gépbe, amely lassan leereszkedik vele.”¹¹ A fellendülő építőmunka idevonzotta Rubik Ernőt, aki 1934 októberétől már heti egy napot töltött Esztergomban, mint műhelyfőnök. Az őszi folyamán hozzáálltak a „Hol’s der Teufel” nevű új típusú gép elkészítéséhez. Felvetődött egy Budapest–Esztergom között működő légiposta létrehozásának ötlete is. Az 1934. évi munka záróakkordja a MOVE Hajósegélytben megrendezett MOVERO-vacsora volt, amelyet megtisztelt jelenlétével Szeder Ferenc, a MOVE alelnöke is. Néhány héttel később, 1935. január 12-én Rotter Alajos világhírű repülő részvételével megrendezték első műsoros estélyüket. Az év végén, novemberben Rubik Ernő, Philipp József, Fekete Sándor és Sebők József közreműködésével tanfolyamot rendeztek. Időközben kis műhelyt építettek a Strázsa-hegyi hangár mellett. Ez azonban nedvessége miatt nem volt megfelelő. Most az Oltóssy-féle Botgár sietett a szakosztály segítségére, egy műhelyt bocsátva rendelkezésükre.

1936-ban ezt is kinőtték. Ezért bérbevették a volt Heischmann-féle szappangár ez idő tájt üresen álló épületét. A gépépítő munkát néhány alapvető fémegymunkáló géptől eltekintve továbbra is kézzel folytatta öt szakmunkás, s a mellettük dolgozó néhány ipari tanuló. Ez azonban kezdetleges mivoltában is az ország első iparjoggal is rendelkező gépépítő és javítóüzemében folytatott „repülőgépgyártás” volt. A műhely adott otthont annak a 12-15 fős diákcsoportnak is, amely „Ciprián” modellkör néven alakult meg. Az egyre fejlődő, gyarapodó csoport egyesületté alakult, s 1936-tól MOVERO Esztergomi Sportrepülőegyesület néven folytatta munkáját. A fejlődés félreismerhetetlen jeleként 1936-tól egyre szaporodott azoknak a gépeknek a száma, amelyeknek Rubik Ernő volt a konstruktöre és a Mitter vezette műhely volt a kivitelezője. Az év végén Szeder János (MOVE országos ügyvezető elnök) vezetésével egy szakértő csoport látogatott Esztergomba. A csoport tagjai között volt Bernárd Mátyás, a Magyar Aero Szövetség intézőbizottságának elnöke és Bajnóczay Elemér, a MOVE országos főtitkára. A jeles vezetőkből álló csoport a MOVERO vezetőségével az Egyesület előtt álló legközelebbi feladatokról tanácskozott.¹² Az itt folyó munka felkeltette az országgyűlési képviselő, dr. Ernst Sándor figyelmét is, aki Czettler Jenő társaságában december folyamán kereste fel a műhelyt és ott megtekintette a készülő új gépeket.

Az esztendő mérlege igen pozitív volt. Megépítették a „Szittyá” névre keresztelt teljesítménygépet, kijavították a megsérült „Hol’s der Teufel”-t, építettek három Zögling típusú gépet. Megrendelés alapján gépet készítettek a Műegyetem Sportrepülő-egyesületének és a Nagytétényi Sportrepülő-egyesületnek. A MOVERO ügyvezető elnöke ekkoriban Philipp József volt. Madaras Aurél, bár időközben Budapestre helyezték, megtartotta elnöki tisztét. Az 1937 júniusában tartott közgyűlésen büszkén könyvelhették el az eredményt, miszerint a Magyar Aero Szövetség a MOVERO-t a működő 22 egyesület hierarchiájában a második helyre sorolta. Az első helyezést a Cserkész repülők nyerték el. Ez alkalommal a Pilis hegy-

ség aviatikába történő bekapcsolása érdekében létrehozták a Pilis-hegyvidéki Aero Clubot. S ugyancsak a közgyűlés napján mutatkozott be először a nagyközönségnek a MOVERO 15 m szárnyfesztávolságú büszkesége, a „Szittyá”. Az egyesület a különböző repülőstábork mellett még egy légoltalmi kiállítással egybekötött repülőhetet is lebonyolított 1937. június 6–13 között.

Kevéssel a júniusi közgyűlést követően Mitter Lajos egy évi időtartamra bérbe vette az egyesület asztalos- és lakatosműhelyét. A bérleti idő leteltével, 1938 júniusában megalakult az AERO EVER Kft. Egyidejűleg a leköszönt Madaras Aurél helyébe Philipp Józsefet választották a MOVERO elnökévé.

A tízezer pengős alaptőkével rendelkező Kft. vagyonának több mint 50%-a, 5500 P a Rubik–Mitter páros kezében összpontosult. A fennmaradó 4500.-P-t a Kft. további tagjai biztosították. Jogos büszkeséggel nevezte tehát Esztergomot az újdönsült elnök, Philipp József a „...vitorlázórepülés hazájának”.¹³ Ekkoriban minden 4000. esztergomira jutott egy vitorlázógép, 70 képzett vitorlázórepülő élt a városban. A MOVERO-nak 3 örökös, 67 rendes és 52 sportoló tagja volt. Gépállománya: 1 „Szittyá”-ból, 1 „Vöcsök”-ből, 1 „Zegel”-ből, 1 „Hol’s der Teufel”-ből, 2 „Zögling”-ből és 1 „Tücsök”-ből állott. Repülőterük egyike volt a legjobbaknak az országban. Pénzforgalmuk 5600 P, vagyonuk 14.000 P volt. Működésük ideje alatt, 1938 nyaráig több mint 50 gépet gyártottak. Ebben az időben már a motoros gépek gyártásának gondolatával is foglalkoztak. Ehhez támogatást kaptak attól a Horthy Miklós Repülőalaptól is, amelynek léte Ember Sándor révén Esztergomban fogant.¹⁴

Tovább növelte az egyesület hírnevét Tasnády László, aki márciusban a „Szittyá”-val a Hármashatár-hegyről Marcaliba repülve 180 km-es távot tett meg. Egy hónappal később, 1938 áprilisában, illetőleg májusában bemutatóval szerepeltek az Iparcsarnokban rendezett második repülőgépkiallításon. A gyártási fázisok bemutatása mellett itt találkozhatott a közönség Rubik Ernő Esztergomban készített két gépével, a „Tücsök”-kel és a „Vöcsök”-kel. Ugyanez év júliusában Esztergomban tartotta a M. Kir. Légügyi Hivatal az első, motor nélküli csörlőoktatói tábort. A tábor parancsnoka Somogyi Kálmán légügyi felügyelő, tanfolyamának vezetője Almássy László, oktatója pedig Hefty Frigyes volt. E tanfolyammal egyidőben került sor az első vitorlázóoktatói tanfolyamra. Ezen 40 fő vett részt az ország különböző egyesületeiből. Ezen, bizonyítva a nők tehetségét, kitűnően szerepeltek az esztergomi Murányi-nővérek. Közülük Ilona volt az első hölgy Magyarországon, aki „C” minősítéssel rendelkezett. Húga, Valéria a „B” kategóriát tudhatta magáénak.

Ezen a tanfolyamon szerzett oktatói minősítést Schlett László is. Az egyesület növendékei az év folyamán 784 felszállást hajtottak végre. A tagok közül öten „A”, hatan „B”, míg 1 fő „C” szintű minősítést szerzett. A mozgalmas nyár záróakkordjaként fogadhatták az egyesület vezetői Feketealmi-Czeydner Ferencet, a M. Kir. Légügyi Hivatal főnökét.

A látogatás minőségileg új szakasz kezdetét jelentette a MOVERO, illetőleg az AERO-EVER Kft. életében. 1939 kora tavaszán további 68 hold területet kapott 10 évi bérletre, repülőterbővítés céljából a várostól. Áprilisban újabb hat esztergomi repülés teljesítette a „C” kategóriájú minősítés feltételeit. Az évad folyamán háromszor is megdöntötték a Strázsa-hegy rekordot: 5 óra 2 percről 6 óra 45 percre javítva azt.

A MOVERO rangját jelezte, hogy két tagja, Rubik Ernő és Schlett László is helyet kapott a motor nélküli repülőoktatói kar országos névjegyzékében.

A Horthy Miklós Nemzeti Repülőalap a HMNRA megrendelése alapján az AERO EVER Kft. egyre több gépet gyártott és szállított az ország különböző egyesületeinek. A repülőalap 1939-ben 2400 P segélyt és egy „Tücsök” gépet adott a MOVERO-nak. A segítség és a növekvő népszerűség is közrejátszhatott abban, hogy 1939 folyamán újabb 21 egyesületi tag tett „A”, „B”, illetőleg „C” kategóriájú vizsgát. A HMNRA megrendelése nyomán az üzem kinőtte a

Heischmann-féle volt szappangyárban rendelkezésére álló helyet. 1939–40-ben magába olvasztotta a Romberg-féle volt kelmefestőgyár épületeit, valamint a Loránt-féle volt fatelepet. 1940-ben már havonta nyolc „Tücsök” és „Vöcsök” előállítására került sor az esztergomi gyárban.

1940 nyarán ismét megrendezték Esztergomban a Cserkészrepülők országos táborát. 1941 márciusában a repülést népszerűsítendő, dr. Etter Jenő polgármester megnyitó szavai után repülő filmmatinét rendeztek az esztergomi diákoknak.

Ugyanennek az esztendőnek a tavaszán láttak hozzá az 1940-ben repülőterbővítésre kapott terület beépítéséhez. 1941 októberében a HMNRA elnöke, Horthy István államtitkár személyesen is megtekintette az építkezéseket, amelyekhez a HMNRA 25.000 P-vel járult hozzá. Az ifjabb Horthy figyelmét nem kerülte el a repülőgépgyár sem, amelyet Rubik Ernő vezetésével tekintett meg.¹⁵ Az esztergomi környezet megnyerte a magasrangú vendég tetszését. Legalábbis erre vall az, hogy a látogatást követő évben még az előzőnél is gyorsabban folyhatott a 700x700 m-es – még a legnagyobb gépeket is fogadni képes – repülőter építése. A „Vöcsök”, a „Tücsök”, a „Pilis”, a „Cimbora”, a „Kevély” után 1942-ben megszületik Rubik első motoros gépe, a 40 lóerős motorral ellátott 9 m-es szárnyfesztávolságú, mindössze 240 kg-os „Pinty”. Esztergom, vagy méginkább Rubik legújabb büszkesége 185 km/óra végsebességgel, 150 km/óra utazósebességgel repült. Az utazó- és sportgép ára nem haladta meg egy közép-szerű luxuskocsiét.¹⁶

Az egyesület eredményekben gazdag évtizedet tudhatott magáénak, s méltán vehette át 34 tagja azokat a kitüntetések, amelyeket Ember Sándor országgyűlési képviselő nyújtott át. 1943-ban ismét bővítették a gyárat és a repülőteret. 1944 nyarára két újabb típussal készültek el, a „Moká”-val és a „Futár”-ral. A gyár ekkor már hadiüzemként működött. Élére katonai parancsnokot neveztek ki, a munkások számát ezzel egyidejűleg 500 főre emelték.

A várost érintő harcok idején 1944 decembere és 1945 márciusa között mind a MOVERO, mind a repülőgépgyár működése szünetel.

A háború után a MOVE nem működött tovább. Helyét az új hatalomnak megfelelő, hasonló rendeltetésű szervezet vette át.

A MOVE 1919–1944 között végzett esztergomi tevékenysége, eltekintve az első egy-két esztendőtlől, elsősorban a sportra terjedt ki. A munkálkodása révén létrejött objektumok, szakosztályok eredményesen működtek. Ezek közül is kiemelkedett országos jelentősége miatt a MOVERO, illetőleg a belőle kifejlődött esztergomi repülőgépgyár, az AERO-EVER Kft. Esztergom vállalkozói, szakemberei joggal lehettek büszkéek arra, hogy e város nagy szerepet játszott a magyar repülőgépgyártás megszületésében.

Jegyzetek

¹Mi a MOVE? = Esztergom és Vidéke (E. és V.) 1920: 162. sz.

²Pillangó főhadnagy. = Esztergom (e.) 1920: 96. sz.

³Egy szereplő válasza. = E. 1920: 97. sz.

⁴MOVE a kultúráért. = E 1920: 140. sz.

⁵Uott.

⁶Komárom Megyei Levéltár (KmL.) Alispáni iratok 3813/1920.

⁷Sportprogramok. = E. és V. 1920: 9. sz.

⁸Megalakult az esztergomi vitorlázó-sportrepülő szakosztály = E. és V. 1932: 87. sz.

⁹(g): Elkészült az „A 10001” és az „A 1002 Csolnok”. = E 1933: 66. sz.

¹⁰Uott.

¹¹Jól sikerült a MOVERO repülőnapja. = E. 1934: 51. sz.

¹²A MOVE országos vezetői Esztergomban. = E. és V. 1937: 59. sz.

¹³És mégis repülnek a szelek szárnyán. = E. és V. 1938: 59. sz.

¹⁴Uott.

¹⁵Vitéz Horthy István államtitkár megtekintette az esztergomi repülőtér építését. = E. és V. 1941: 88. sz.

¹⁶Szárnyat adunk a magyar ifúságnak I–II. = E. és V. 1942: 95., 97., sz.

Irodalom

Bárdos István: Gazdaság-, társadalom- és közművelődéspolitika Esztergomban (1920–1930) = Esztergom Évlapjai 1983. 195–259. p.

Magyar György: Esztergom város testnevelés- és sporttörténete a Tanácsköztársaság leverésétől az I. világháborúig (1919–1939) = Esztergom Évlapjai 1983. 263–286. p.

Esztergom c. lap 1919–1935. évfolyamai

Esztergom és Vidéke c. lap 1919–1944. évfolyamai.

FARAGÓ TAMÁS

A történeti statisztikáról

Az alábbiakban bizonyos szempontból konferenciáink hagyományaitól eltérő előadásra fog sor kerülni. Nem egy konkrét kérdésekről szóló esettanulmányt, avagy egy problémakör elméleti modelljét kívánom megrajzolni, hanem a számok és a történelem viszonyával, a kvantitatív történetírással összefüggő néhány megjegyzésemet szeretném elmondani. Mindannyian tudjuk, sokunk a gyakorlatban is találkozott azzal a ténnyel, hogy a kvantitatív történetírással, sőt, egyáltalán a számok történetírásban való használatával kapcsolatban szélsőséges vélemények, szélsőséges viszonyulások léteznek. Sokan gyűlölik a számokat, táblázatokat, a legtöbb szerkesztő igyekszik kigyomlálni többségüket a kéziratokból – magam például állandóan alkudozásra kényszerülök a közölhető táblák mennyiségéről. A másik szélsőségre szerénytelenül ismét saját példámat hozom: vaskosabb idegennyelvű munkák esetében gyakorta a táblázatoknál kezdem a szöveg „olvasását”. Ha nincsenek, gyérszámúak, avagy rosszak, akkor eleve kétségekkel nézem tovább a művet, egyes kérdések (pl. demográfia) esetében előfordul, hogy félre is teszem. Nem tartom hihetőnek, hogy a szóbanforgó témát statisztikai adatok nélkül megfelelőképpen vizsgálni, számomra áttekinthetően bemutatni lehetséges. Természetesen nincsenek olyan illúzióim, hogy a számokat szolgáltató források megbízhatóbbak, a kvantitatív történetírást művelő szerzők okosabbak, de úgy vélem, hogy mind a szerzők, mind a források hibái, pontatlanságai, torzításai világosabban tetten érhetők, mint ahogy a pozitív érvelések is valahogy hatásosabbnak tűnnek számomra, hajlól kiválasztott adatok és mérési eredmények sorakoznak a verbális érvrendszer mellett. Mindezeket a bevezetőnek szánt mondatokat azért mondtam, hogy megpróbáljam érzékeltetni azt, hogy miért nem jó előadásom címe. Amiről ugyanis beszélni szeretnék, az egy történetírói szemlélet és ennek bizonyos módszertani követelményei, nem a történeti statisztika. Ez utóbbi ugyanis véleményem szerint valójában nem létezik – nincs speciális elmélete, nincs sajátos módszertana és nincs külön kutatási területe. Keletkezése tulajdonképpen egy sajátos (magyar avagy kelet-európai?) mimikrire vezethető vissza – egy kutatói csoport oly módon óhajtott magát megkülönböztetni, hogy túlságosan ne tűnjön ki az, hogy ugyanazon kérdések más szemléletű megközelítésével kívánnak foglalkozni. Ez, mint tudjuk, néhány évvel korábban még rejtett magában némi veszélyeket, mert a kor sajátos „vitaszelleme” megfelelően könnyen megkaphatták volna a „nem marxista” jelzőt a korabeli történészleltől, és akkor vége a további érvelés lehetőségének. Egy új szakterület az persze más – mindenki művelhette a maga kis hobbikertjét. Hosszú távon azonban ez nem megoldás: a konfliktusok valamilyen módon feloldhatók és feloldandók, örökké meg nem kerülhetők.

Tudománytörténeti filozofálgatás helyett a továbbiakban három kérdésről szeretnék beszélni:

1. Megbízható-e a statisztika (és a statisztikus) egyáltalán a történeti kutatásokban?
2. Néhány gondolat a kvantitatív történetszemlélettel kapcsolatban;
3. s végül a számítógép és a történetírás viszonya.

1. A statisztikák megbízhatóságáról

A statisztikáról, a statisztikák megbízhatóságáról és a statisztikusokról számtalan elfogult vélekedés él a közvéleményben, a népszerű statisztikai ismertetések is szinte mindig ezeket idézik bevezetőikben. Aforizmaszerűen szoktuk emlegetni a hazugság három alaptípusát (kis hazugság – nagy hazugság – statisztika), az egyik kutató kajánul idézi egy XVIII. századi brit

honatya népszámlálássalenes beszédét („a népszámlás terve aláássa az angol szabadság utolsó maradványait is”¹), kollegája pedig erre rímelően még tovább megy és kijelenti: „a szabadság és az egyéniség szerepe kisebb az olyan társadalmakban, ahol virágzik a statisztika”². A statisztika legfontosabb feladata ugyanis a múltban – éppúgy, mint manapság – abban állt, hogy tájékoztassa az uralmon levőket arról, hogy milyen mélyen nyúlhatnak alattvalóik zsebébe a lázadás veszélye nélkül. Eszerint a vélekedés szerint a statisztika és a statisztikusok egyáltalán nem törődnek az egyszerű emberekkel. Egyrészt elvárják tőlük, hogy milliós számokkal tudjanak számolni, megértsék a táblázatokat és grafikonokat, ugyanakkor számítanak is tudatlanságukra akkor, amikor a számokkal és grafikonokkal különböző módon manipulálják őket. Épp ezért az emberek, bár a statisztikust ugyanolyan mágusnak tartják, mint a matematikust, utóbbit, mint jószándékú, ámde ártalmatlan bolondot tisztelettel övezik, míg előbbi a gonosz erőket szolgáló varázslónak kijáró indokolt gyanakvással³. Ez a gyanakvás azonban többnyire indokolatlan és alaptalan. Egyrészt a manipulációkat elsősorban nem statisztikusok, hanem reklámszakemberek, politikusok, újságírók végzik, másrészt aki ért a statisztikához, azt nem igen lehet bolonddá tenni. Sőt, még kiáltóbb lesz számára az, hogy az érvelés ki nem mondott hátsó gondolatokat tartalmaz, ha manipulációra utaló jeleket tapasztal. Csak tudomásul kell venni azt, hogy a statisztika értelmezéséhez – épp úgy, mint egy idegen nyelv megértéséhez – bizonyos ismeretanyagra, némi tanulásra és odafigyelésre van szükség.

(Bár nem tartozik szorosan témánkhoz, engedjék meg, hogy kis kitérével néhány igen gyakran előforduló köznapis statisztikai manipulációt bemutassak. A legáltalánosabb talán az átlagokkal való manipuláció. Attól függően, hogy pl. egy település társadalmi struktúráját milyennek akarja láttatni, a manipuláló használja a számtani átlagot (mely nem normál eloszlás esetén önmagában nem túl sokat mondhat), a leggyakoribb értéket jelző módozst vagy a középen elhelyezkedő mediánt, de hallgathat is az átlagokról s csak a szélső értékeket említve fokozza a társadalmi polarizálódás érzését. Különösen tág és a mindennapok során gyakori a grafikonokkal, diagrammokkal történő manipulálás. Aszerint, hogy a sanda szándékú szerzők milyen léptékeket választanak, bemutatják-e a teljes diagrammot avagy annak csak egy részletét (levágva a lépték nagy részét), erősíteni vagy gyengíteni lehet a növekedés érzetét a gyanútlan szemlélőben ugyanazon adatsorokra támaszkodva. De ugyanígy lehet megtéveszteni az olvasót térhatású piktogrammok célzatos alkalmazásával, félrevezető, csak a sokaság bizonyos tulajdonságait kiemelő viszonyszámokkal (indexekkel), avagy célzatosan növekedést vagy csökkenést sejtető olyan lineáris trendekkel, melyek mögött valójában nem korlátlanul folytatódó egyenesvonalú fejlődés áll. Ezek szándékoltan általános és szándékoltan nem történeti példák. Gondolom, többen emlékeznek azonban arra, hogy nem is olyan régen még gyakorta találkozhattunk olyan adatsorokkal, melyeknek célja részletes és objektívításra törekvő vizsgálatok helyett a parasztság avagy a munkások „elnyomorodásának”, „kizsákmányolásának” bemutatása, a nagyipari fejlődés, a kapitalizálódás bizonyítása volt. Nem tagadható, hogy a történészek körében is megjelentek, különösen az ötvenes-hatvanas évtizedekben manipulatív szándékok, illetőleg akadtak, akik ilyen célok szolgálatára is hajlandók voltak a katedrához, tudományos fokozathoz, tudománypolitikai irányítószerephez való gyorsabb hozzájutás érdekében.)

Sokkal gyakoribb azonban az, hogy a történész tulajdonképpen szándékai ellenére, akaratlanul manipulálja olvasóját és saját magát is. Ez többnyire akkor következik be, amikor a kutatási eredmény, illetőleg annak bizonyító anyaga a statisztika szabályainak, törvényszerűségeinek nem ismeretében, azok figyelmen kívül hagyásával kerül felhasználásra, bemutatásra. Lássunk néhány példát erre is. A leggyakoribb az, hogy a felhasznált adatbázis valójában túl kicsi ahhoz, hogy bizonyíthassa állításunkat (szakszerűbben fogalmazva: a minta

hibája túl nagy ahhoz, hogy a következtetés igazságának valószínűsége elfogadható vagy elvethető legyen). Speciális eset az, amikor a szerző egyetlen példával kívánja állítását – mely valójában ekkor inkább hittétel – („például...”) alátámasztani. Előfordul, hogy a történész magyarázata hamis számokon alapul, például immanens felekezeti vagy faji sajátosságokkal magyarázza egy helyi társadalom termékenységének színvonalát. Előbbinek ellenpéldája a benyomás alapján történő statisztikai bizonyítás, jó számok, jó mutatók hamis interpretációja. Iskolapéldája a gólyafészkekkel való korreláció⁴. Gyakori az, hogy a téves érvelés jó, de az adott vonatkozásban statisztikailag értéktelen adatokra támaszkodik: az adatok irrelevánsak a vonatkozó jelenségre nézve (pl. a jogilag városnak nyilvánított helység száma az urbanizáció mértékére), a bizonyítás során különböző átlagokat használ a szerző, vagy hiányzik a kontrollcsoport, a viszonyítási alap (pl. gyors ütemben nőtt a városi népesség x százalékkal – de mihez viszonyítva volt gyors az ütem?). Tévedés lehetőségét jelenti a hamis extrapoláció is, ti. amikor egy trend lineáris jövőbeli alakulását tételezzük fel hosszú távon minden egyéb bizonyosság nélkül, tehát annak igazolása nélkül, hogy a szóbanforgó jelenség alakulása valóban lineáris. De ugyanígy bekövetkezhet hamis interpoláció is. Pl. feltételezzük, hogy két időpont között mondjuk a népesség változása lineáris volt, holott közben egy járvány alapvetően megváltoztatta a népesség számát és összetételét – vagyis a népességnövekedés trendjét. A legtipikusabb hiba azonban a csalárd általánosítás, a „verbális statisztika”, amit a történészek gyakorolni szoktak: a sokaságok, szerkezetek, változások méreteinek, jellegzetességeinek meghatározása a „sok”, „kevés”, „néhány”, „tipikus”, „kivételes”, „általános”, „gyakori”, „ritka”, „széleskörű”, „rendszeres” stb. kifejezésekkel amikor sem a jelzett sajátosságok mérhető nagysága, sem valamilyen viszonyítási alap nincs feltüntetve. Ezzel azokhoz a hibatípusokhoz jutunk el, amelyek nem egyszerűen statisztikai szemszögből nézve hibák, hanem már a történeti etika szempontjából is kifogásolhatók: az elsőprő mennyiségű kivétel esetéhez – amikor is az állítással szembenálló adatok mind kivételesnek minősülnek, bármennyi is van belőlük (esetleg részben létezésük is elhallgatódik), illetve ahhoz a magatartáshoz, amikor ugyanazt a számszerű jellemzőt magyarázója egyszer kevésnek, másszor soknak, hol alacsony, hol magas arányúnak állítja be, ahogy azt épp érvelése kívánja⁵.

2. A kvantitatív történetiszemlélet gyakorlati alkalmazása

A statisztika szó jelentése többszörös: jelenti magát a statisztikai tudományt (melynek gyökerei az antikvitásig visszavezethetők), jelenti a szóbanforgó statisztikai adatbázist (egy tömeg adatot) és jelenti a statisztikai szemlélet és statisztikai módszerek alkalmazását. Számunkra ez utóbbi most a lényeges. Ennek kapcsán hangsúlyozni kell azt, hogy közkeletű tévedés azt gondolni, hogy a statisztika a számok tudománya. A statisztika sokkal inkább a valószínűségek, a lehetőségek, az összefüggések, a mérés tudománya, mint a számoké, fő funkciója alapján információszolgáltatás. Az más kérdés, hogy a fentiek gyakorta (de nem mindig) számszerűségekből fejlődnek ki, számszerű formában íródhatnak le. Bizonyos értelemben tehát minden történész statisztikát művel akkor, amikor kiválasztja a véleménye szerint lényegeset és azt vizsgálata során összehasonlítja más jelenségekkel, vagy kapcsolatokat, összefüggéseket keres közöttük. Az alapkérdés az, hogy hajlandó-e a fentebbi műveletek során követni a statisztika tudománya által feltárt és előírt szabályokat vagy nem. Másképpen fogalmazva: elsősorban saját intuíciójában hisz, vagy hajlandó magát alávetni a tudomány kontrolljának. (Kapcsoljuk ki azt az esetet, amikor a történész egyikben sem hisz, mert ez már a tudományon kívüli, a tudatos manipuláció ingoványos területe.) A statisztika szabályai rákényszerítik a szerzőt a pontosságra, az objektivitásra való törekvésre, az eredmények mások számára érthető formában végrehajtott interpretálására. Másképpen fogalmazva, a történész is kénytelen lesz a természettudósokhoz hasonlóan a problémafelvetés,

a bizonyíték és a bizonyítási folyamat kapcsán bizonyos egyezményes előírások betartására anélkül, hogy ezzel individualitását alapján feladná. Sőt ez a nyelv, nem utolsó sorban azért, mert fogalmakat is kölcsönzött máshonnan, bizonyos mértékig lebontja a társadalomtudományok között differenciálódásunk folyamán a XIX. századtól máig felépített falakat, lehetővé teszi egymás eredményeinek könnyebb, jobb megértését⁶.

Kétségtelen, hogy az utóbbi években – lassan-lassan talán majd Magyarországon is elérke-zünk ide – divatos dolog lett kvantitatív történésszé válni. Most azonban nem ezzel kívánunk érvelni – a divat múlandó, jobban értesültek szerint az utolsó években egyébként is a törté-neti antropológia az „igazi” –, hanem inkább a kvantitatív kutatásoknak más vonatkozására helyeznénk a súlyt. Nevezetesen arra, hogy ez a szemlélet a történetírást az erősen szubjektív artisztikus eseménytörténeti történelemfelfogástól egy kicsit az egzaktabb, szakszerűbb, tudományosabb irányba tolta el. Fogékonnyá tette a történetírókat a problémákra, más tudományok kérdésfelvetéseire, szemléletére, módszereire. Egyetértünk Jürgen Kockával abban, hogy nem a kvantitatív és a nem kvantitatív történetírás között húzódik a fő törésvonal, hanem a hagyományos, a jelenségek egyediségét hangsúlyozó „historicista” történészek, illetőleg a kvantitatív és nem kvantitatív módszereket egyaránt használó probléma- és elméletorientált kutatók, az „esszéírók” és a szigorú egzaktuság irányába törekvők között⁷.

A kvantifikáció a történettudományban e szerző meghatározása szerint „a számszerűen összefoglalható és így nagyobb számban hasonlóan vagy megegyezően előforduló forrásinformációk (adatok) szisztematikus feldolgozását jelenti, sokféle számtani vagy statisztikai módszer segítségével, a történelmi valóság leírása és elemzése céljából; ezek a módszerek a leíró statisztika pusztá számolásától és osztályozásától statisztikai mutatók képzésén és alkalmazásán keresztül a regresszióelemzésig és matematikai modellek alkalmazásáig terjed-nek; ehhez néha csak jegyzetomb szükséges, néha kézi feldolgozású lyukkártyarendszer, néha azonban nagy teljesítményű elektronikus számológépek is kellenek”⁸. A kvantifikáció valójában elsősorban szemlélet, amely nem kvantitatív forrásanyagon is használható és használandó. Ha a források, a kérdésfelvetés, a kutatás tárgya megengedik, akkor mindig ajánlatos alkalmazása, de valójában nem képez alternatívát a hagyományos történettudo-mányi módszerekkel szemben, hanem azokkal együtt kell művelni. Nem helyettesítheti, illetve nem teszi szükségtelenné például a hagyományos forráskritikát – sőt, számos esetben annak a korábbinál is pontosabb végrehajtását követeli meg⁹. Ez az a banánhéj, amelyen számos nem történészként indult kvantitatív historiográfus elcsúszik és szakmailag elégtelen munkájával érveket szolgáltat a konzervatív kutatók statisztikaellenes megnyilatkozásaihoz.

Hosszú oldalakat lehetne írni azokról a statisztikai szabályokról, amelyeket a kvantitatív módszert alkalmazó történészeknek követniük kell, de ezt most két okból is mellőzni fogom: egyrészt bölcsészből csapva fel botcsinálta kvantitatív történészek, nem érzem magam hivatott interpretálónak a statisztikai tudományok terén, másrészt seregnyi ilyen munka már hosszabb idő óta rendelkezésre áll. Legyen szabad néhányukra, az általam legfontosabbnak tartott illetőleg a szerintem bölcsészek számára leginkább emészthetően fogalmazott, magya-rul és angolul megjelent néhány munkára a jegyzetekben hivatkoznom¹⁰. Ehelyett engedtes-sék meg, hogy az alábbiakban a kvantitatív vizsgálatok néhány elkerülhető (és elkerülendő) hibájával foglalkozzam.

Először is kihangsúlyoznám, hogy fontosnak vélem néhány inkább etikai, mint statisztikai követelmény betartását¹¹. Fontos az, hogy a jelenségeknek megfelelő szinten és a megfelelő statisztikai technikát használva végezzük vizsgálatainkat. Egy-egy mutató, arányszám tartalmi használhatóságát ugyanis nem feltétlenül a statisztikának kell eldöntenie és igazol-nia. Nem árt továbbá, ha a késznek tartott munkát megmutatjuk profi statisztikusnak. Nem szükséges pontatlan adatokat túl pontosan számíttatunk – ne keverjük össze a számítás

pontosságát a szóbanforgó problémáról szerzett tudásunk pontosságával. Nem szükséges bonyolult számításokat alkalmazni abban az esetben, ha az eredmény egyszerűbben is elérhető – számtalan vizsgálati eredményt egyszerű táblázatok és indexek használatával is elérhetünk illetve bemutathatunk¹². (Ha nem így lenne, akkor a történeti demográfiai kutatások nagyrészt másodrendűnek kellene tartanunk.) Egyáltalán nem biztos az, hogy a laikus olvasók ijesztgetésül elemzésünket a faktoranalízisnél kell kezdenünk. Sőt, ajánlatos kerülni azt, hogy a hagyományos történetírástól való nyelvi távolságot, a formalizált, képletszerű állításokat, az ezoterikus matematikai statisztikai szaknyelvezet alkalmazását túlhangsúlyozzuk. Az egyszerűségekre törekvés, a bonyolultabb műveletektől való tartózkodás azonban csakis kizárólag gyakorlati megfontolásokból fakadhat, csak tartalmi okokkal, s nem a fenti nyelvezet és a bonyolultabb módszerek nem ismeretével indokolható. Utoljára említjük az etikai követelmények sorában, holott az elején kellett volna: ne akarjunk egy előre elképzelt tételt mindenáron bizonyítani, ha nem hagyja magát. Ne legyenek prekoncepcióink.

Nézzük most az egyes hibalehetőségeket a munkavégzés sorrendjében.

a) *A kutatás tervezése.* Ellenőrzendő, hogy a fontos irodalmat áttekintettük-e mind a tartalmi, mind a módszertani kérdések területén. Ugyancsak ellenőrzendő, hogy a megvizsgálandó kérdés fontos problémára irányul-e, a források alkalmasak-e ezek vizsgálatára, végezetül a tervezett mutatók és módszerek illenek-e a vizsgálni kívánt kérdéshez illetőleg forráslehetőségeinkhez.

b) *Forrásadatok.* A legveszélyesebb hibát ebben a fázisban a forrás(ok) hibáinak figyelmen kívül hagyása, illetőleg a hibák méretének alábecsülése jelenti. (Figyelem: a hibák megállapítására a hagyományos forráskritika eszközei nem elegendőek, statisztikai adatok esetében az egyszerű számszaki ellenőrzéstől – adatok újra összeadása stb. – kezdve a különböző ellenőrző vizsgálatokig, tesztekig terjedő repertoárt kell igénybe vennünk¹³.) További fontos kérdés az, hogy vizsgálatunk során figyelembe vettük-e az összes lényeges adatot.

c) *Mintavétel* (amennyiben mintát veszünk). Biztosítva van-e a minta véletlen jellege, illetve ha szubjektív alapon vettünk mintát, mivel igazoljuk annak jellemző voltát.

d) *Hibák a műveletek végzése során.* Igen tágak „lehetőségeink”. Kezdve attól, hogy a forrás kiírása („betáplálása”) pontatlan módon történik, a műveletek során aritmetikai hibákat követünk el (pontatlan összeadások, hibás százalékszámítások, stb.) egészen addig, hogy elmulasztjuk azt az ellenőrzést, amely a fenti hibákat felderíthetné (nem olvassuk össze a kiírt adatokat, nem ellenőrizzük a végzett számításokat: kijön-e a 100 százalék stb.). Előfordulhat az is, hogy maga a művelet végzése pontos, de rossz típust, kérdésünkre válaszolni nem tudó indexet választottunk.

e) Ha a fenti fázisok buktatóit elkerültük, még nem úsztunk meg minden hibalehetőséget, adataink, mutatóink értelmezése még *számos buktatót* rejt magában. Végigvittük-e az elemzést, amelyik jó eredményt adott, avagy még további, ki nem használt lehetőségeket is rejt magában? Mit bizonyít eredményünk: nem akarunk-e tartalmilag túl sokat tőle? Nem általánosítottunk-e térben és időben túlságosan egy részleges eredményt? Világos-e egyáltalán érvelésünk?

f) *Közzététel.* Ha idáig eljutottunk, akkor már inkább etikai és stílári csapdákkal állunk csak szemben: lehetővé tesszük-e olvasóinknak állításaink ellenőrzését (leközlöttük-e a legfontosabb bizonyítéknak szánt adatainkat, megadtuk-e az esetszámokat, mintanagyságokat, mértékegységeket, leírtuk-e becsléseink technikáját, stb.), megemlítettük-e kétségeinket, a bizonytalanságokat, illetőleg felsoroltuk és megválaszoltuk-e a számbajöhető ellenérveket?

3. A számítógép és a történetírás kapcsolata

A számítógép történettudományi használatával kapcsolatos vélekedések majd ugyanolyan ellentétesek, mint a kvantitatív történetírásról megfogalmazottak¹⁴. Egyesek szerint a számítógépes történészek hangyaszerű munkával és unalmas adatsorokkal próbálják kihúzni a nagy intellektusok által felállított nagy magyarázóerejű elméletek alól a talajt – bár utólag néha kiderül, hogy a nagy elméletek egy része bizony tényleg homokos talajra épült. Más kutatók a kvantitatív történetírásban általában, a számítógépesítettben pedig különösen dehumanizált történetírást látnak, amely lényétől idegen módszerek alkalmazására fanyalodott – pedig hát a régészek esetében nem szokták szemükre hányni azt, hogy biológiai, meteorológiai, orvostudományi, kémiai stb. eljárásokat is beépítettek módszertani fegyvertárukba. Sokan hajlamosak figyelmen kívül hagyni, hogy a módszerek cseréje, átadása-átvétele mindig is a társadalomtudományok jellemzője volt. A számítógépbe beleszeretett történészek viszont a másik végletbe esnek és azt hirdetik, hogy igazi kvantitatív elemzés csak számítógéppel végezhető. Ez nem más, mint a gép fontosságának, eredményességének túllihegése. A számítógép használata a történettudományban és a kvantitatív történetírás nem azonos fogalmak. Egyrészt utóbbi tágabb és kezdetei időben jóval a számítógép megszületése előtti korszakba nyúlnak vissza¹⁵, másrészt nem rekeszthetők ki a kvantitatív történetírásból mindazok, akik kedvezőtlen körülményeik miatt nem tudnak (illetőleg egyes vizsgálatok esetében jól megindokolható költségszámításokra támaszkodva nem is akarnak) vizsgálataikhoz számítógépet használni, és elemzéseiket kézi úton, de a statisztikai módszerek szakszerű alkalmazásával végzik.

A historiográfiai kutatások alapján nyilvánvaló az, hogy a kvantitatív történetírásnak ma már évszázados múltja van, míg a számítógépes történetkutatás csak az 1950-es években indult útjára. A kvantitatív történetírás első jelentős személyei az 1880-as években Németországban (Karl Theodor von Inama-Sternegg, Karl Lamprecht) és ezzel szinte egyidőben az Amerikai Egyesült Államokban (Frederick Jackson Turner) is megjelentek. A folyamatos amerikai fejlődés mellé a két világháború közötti időszakban társult a francia és az angol történettudomány, míg a német politikai okok miatt megtorpant. A lassú fejlődést az ötvenes évek kihívásai, a történeti demográfia kialakulása, a számítógéphasználat történettudományos kezdetei gyorsítják fel radikális átalakulássá elsősorban az angolszász világban¹⁶.

A magyar történettudomány kvantitatív irányzatainak fejlődése – csakúgy, mint egész újkori történelmünké – nem volt szerencsés. A századfordulón, igaz, kissé „falusias” módon követtük a német kvantifikációt: Acsády Ignác, Tagányi Károly, a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle és köre, illetve a statisztikus Thirring Gusztáv ígéretes kezdeményezéseket jelentett. A két világháború között azonban e szemlélet peremre szorulásában ismét a német mintát követtük, majd 1945 után a marxizáló gazdaságtörténet formális kvantitatizálódása inkább a távolságtartást, mint a valódi kvantitatív szemlélet térhódítását segítette elő. Bizonyos kivételt csak a történeti demográfia jelentett, de ez sem igazán lépett túl az ötvenes években a századforduló színvonalán. Kedvezőbb változások csak az 1970-es évek elején, a KSH Könyvtárának keretében megalakult Történeti Statisztikai Kutatócsoport működésének következtében indultak meg, de komolyabb visszhangjuk hosszabb ideig nem volt. A szélesebb szakmai áttörés a magyar történettudományban a kvantitatív szemlélet elismertetése irányába inkább csak az 1980-as évek elejére tehető, ekkorra viszont épp az említett kutatócsoport, a potenciális szervező erőt jelentő műhely indult bomlásnak.

A számítógép történettudományi használatának kronológiája a történettudományban az 1950-es években indult. Az első két és fél évtized vizsgálatait alapjában a nagy számítógépek pontok technikája a több specialistát foglalkoztató stáb és az ennek megfelelő horrorilis költségek fémjelezték. (Ennek speciális magyar megfelelője a „gépóránk van, csak ki fizesse

a programozót, a kódolókat és az adatkírókat?” dilemma volt.) Az új korszak az 1980-as évek elején, a személyi számítógépek elterjedésével következett be, amely ugrásszerűen megnövelte és bizonyos tekintetben „demokratizálta” a számítógéphasználatot. Hasonló a programhasználati kronológia is: az 1980-as évek elejéig a kutatás a történész valamint a számítástechnikus/programozó – többnyire egyáltalán nem tökéletes – együttműködésén alapult és szinte minden vizsgálat új, speciális (és általában senki más által nem használt és nem használható) programot fejlesztett ki. Észak-Amerikában megpróbálkoztak az úgynevezett történész-hibrid kitenyésztésével is (tudni illik aki egyszerre ért a történelemhez és a programozáshoz), ez azonban az idő- és költségigényesség, az eltérő szerkezetű oktatás miatt Európában máig sem nyert igazán teret. A személyi számítógépek e téren is forradalmat hoztak. Kiderült, félreértés azt gondolni, hogy a történésznek feltétlenül meg kell tanulnia programozni. Az évek során számtalan olyan standard programot (szövegszerkesztőt, adatbázis- és táblázatkezelőt, valamint különböző statisztikai programcsomagokat) fejlesztettek ki, amelyek társadalomtudományi vizsgálatokra alkalmasak, kézikönyvekből viszonylag gyorsan és kevés előképzettséggel elsajátíthatók, így egyrészt a programozó kikapcsolható, vagy szerepe a konzultánserára szűkül, másrészt viszont a gépre vitt adatbázisok garantáltan használhatók lesznek mások számára is. Szerencsére ebbe a fázisba már a magyar kutatás is a korábbinál gyorsabban és szélesebb körben be tudott kapcsolódni¹⁷.

A közkeletű tévedések közé tartozik az, hogy a komputer csak számokkal foglalkozik, csak számításokra használható (ld. a magyar nyelvben – helytelenül – meggyökeresedett számítógép szót!). Rendkívül sok olyan terület van, ahol a számítógép nem számokkal dolgozik. Csak felsorolásszerűen: különböző segédanyagok (bibliográfiák, múzeumi és levéltári leltárak, szótárak, glosszáriumok) létrehozása, kollektív életrajzok készítése, nagyobb szövegek, szöveggyűjtemények létrehozása, tartalomelemzése, gépi kartográfia és utoljára, de nem utolsósorban a kutatók mindennapjának állandó segítőtársaként a szövegszerkesztés. Történetek már kísérletek társadalmi-történeti folyamatok szimulációjára is, de itt még a kezdeteknél tartunk¹⁸.

A számítógép számszerű adatok feldolgozására való használata tulajdonképpen három típusra osztható. Az első a hagyományos kvantitatív történetírás folytatása számítógéppel: a módszerek, az interpretáció e kutatási szemlélet hagyományait követi, a számítógép, csak mint eszköz lép be a kutatási folyamatba, lényegében nem változtatja meg. A második a számítógép sajátos tulajdonságaira épít: nagy adatbázisok létrehozására és azokon viszonylag egyszerű műveletek gyors végrehajtására használják, melyek tömeges végzése a gép nélkül időrabló és hibaveszélyes lenne (hagyatéki leltárak, oklevéltárak, nagyméretű összeírások feldolgozása, településtörténeti, történeti demográfiai adatbázisok létrehozása, stb.). A harmadik típus, a kliometria speciális kutatási ágazat, tulajdonképpen a történettudomány számítógépesülésének sajátos önálló produktuma. Lényegében a matematikai logika és a kvantitatív közgazdaságtan elméleteinek és módszereinek tesztelése történeti anyagon. Eddig túlnyomóan csak az angolszász országokban honosodott meg¹⁹. Európában egyrészt az eltérő, a többi társadalomtudománytól általában elválasztott történészképzés, a más társadalmi közeg és a sajátos történettudományi hagyományok (a német historizmus és az e tekintetben bizonyos mértékig ma már konzervatíván ható Annales-kör) miatt viszonylag kevesebb teret nyert, bár újabban Németországban érezhető befolyásának növekedése²⁰.

A számítógép történettudományi használata számos pozitív eredményt hozott, bár egy-két új problémát is felvetett²¹. Pozitív eredménnyel járt elsősorban azért, mert még az eddigénél is pontosabb, jobban szervezett munkát, jól meghatározott, standardizált fogalmakat, alapos szerkesztést, világos kutatási stratégiát követelt meg²². A számítógép egy vesszőnyi hibát sem fogad el, sajátos logikáján, művelési sorrendjein pedig csak bizonyos szabályok betartásával

lehet változtatni. Bizonyos mértékig rákényszerített régi kérdések újrafogalmazására, illetőleg az empirikus vizsgálatok során feltárt olyan anomáliákat, amelyek paradox módon új elméleti konstrukciók létrehozását segíthetik elő. Nagyon lényeges: lehetőséget adott a kutató számára, hogy egyszerre több tényezőt vizsgáljon, adatait differenciáltabb módon kezelhesse és a korábbiaknál lényegesen nagyobb mintákat használhasson. A hagyományos kvantitatív vizsgálatok visszatérő problémája volt, hogy bizonyos bonyolultsági szint felett erősen le kellett csökkenteni az esetszámot, ami viszont a megnőtt hibahatárok miatt esetenként a vizsgálat értelmét kérdőjelezte meg. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a számítógép nehézségeket is támasztott: a megnövekedett költségek miatt részben a térben és időben korlátozott problémafelvetés felé tolta el a vizsgálatokat, ami viszont egyre élesebben veti fel azt a kérdést, hogy például mit reprezentál egyetlen falu népességének 150 éves története egy több ezer településből álló társadalom több évszázados fejlődése szempontjából. Avagy ha ezen a vizsgálat megpróbált túllépni, akkor szinte leküzdhetetlen finanszírozási gondok jelentkeztek még az olyan gazdagnak számító országokban is, mint az Egyesült Államokban vagy Svédországban is, ugyanis a történeti források adatainak géppel olvasható formára alakítása igen hosszadalmas és épp ezért igen költséges feladat²³. További problémákat okoz az, hogy a számítógépet használó kutatók egy része alábecsüli a hagyományos forráskritika jelentőségét, holott csak az adatok szigorú megrostálása után lehet eredményesen bonyolultabb kvantitatív elemzéseket végezni. Sokan hajlamosak elfeledkezni arról, hogy a nagytömegű források használatának lehetősége legalábbis egyenrangú a lényegretörő, jól megfogalmazott kérdésfelvetéssel, különben a számítástechnika használata könnyen öncélúvá válhat²⁴. Ugyanez a veszély lép fel akkor, ha a számítógép további hasznos adottságait – az adatok gyors átcsoportosításának és szinte korlátlan kombinálásának lehetőségét többoldalú vizsgálatok helyett öncélú játszadozássá, megalapozott problémafelvetésekkel alá nem támasztható „mi lett volna ha” típusú kísérletezéssé fokozzuk le²⁵.

4. Epilógus

A történettudományban a számok használata – különösen grafikontként – lehet illusztratív, lehet öncélú, és lehet a bizonyítást szolgáló érvrendszer része. Ez utóbbi szerepe mellett akartam letenni a garast. Valószínű, nem sok az újdonság abban, amit elmondtam, rengeteget írtak már a kvantitatív történetírásról, a számítógép használatáról még magyarul is. Annyiban próbáltam meg eltérni az átlagtól, hogy igyekeztem nemcsak a pozitívumokat felsorolni, hanem a problémákra, hibalehetőségekre, veszélyekre is nagyobb figyelmet fordítani. Mindezt azzal a nem nagyon titkolt céllal, hogy keretet nyújtsak a szekció további előadásainak számára, melyek a kvantitatív történetírás sokszínűségéből fognak remélhetőleg néhány pozitív példát, néhány konkrét anyaggal dolgozó esettanulmányt bemutatni.

Jegyzetek

¹Dickinson, J. C. 1973. 9-10.

²Moroney, M.J. 1970. 13.

³Moroney, M.J. 1970. 13-14., Reichman, W.J. 1978. 11-15.

⁴Az anekdota a következő: gyakorlati vizsgálatok bizonyították Szabolcs-Szatmárban, hogy a gólyafészkek száma és a termékenység szintje között igen szoros a korreláció, tehát levezethető az összefüggés, miszerint nagy a valószínűsége annak, hogy a gólya hozza a gyereket. A kanyar ekkor jön: az összefüggés tényleg fennáll, de az interpretáció helytelen. Az elmaradottabb vidékek sok régi házán, a sok régi

kéményen tényleg az átlagosnál több gólyafészek található. Másrészt az is igaz, hogy az elmaradott, alulfejlett területeken Magyarországon általában magasabb a termékenység – vagyis az összefüggés nem a gólya és a gyermekszám, hanem az elmaradottság és a termékenység között szoros.

⁵Fischer, D.H. 1970. alapján. A szerző elsősorban a hagyományos kvantitatív történetírással kapcsolatos problémákat veszi számba.

⁶Kousser, J. Morgan 1984.

⁷Kocka, Jürgen 1986.

⁸Idézi Irsigler, F. 1982. 137.

⁹Irsigler, F. 1982., Kousser, J. Morgan 1984.

¹⁰Az angol nyelvű, speciálisan történészek számára készült kiadványok közül az alábbiakat tartom fontosnak: Dollar, Charles M.–Jensen, Richard J. (1974), Floud, Roderick (1973), Michael Drake (1974) bevezetői illetve Willigan, J. Dennis–Lynch, Katherine A. (1982) összefoglaló történeti demográfiai kézikönyve, mely a további tájékozódáshoz szükséges irodalmat is megadja. A kvantitatív történetírás forrásaira, külföldi eredményeire és problémáira nézve általában ld. Lorwin, V.R.–Price, J.M. (1972), Wilson, Charles–Parker, Geoffrey (1977), Herlihy, David (1981) munkáit. Az újabb munkák ismertetései leginkább a Historical Methods, Journal of Economic History, Journal of European Economic History, Journal of Family History, Journal of Historical Geography és a Social Science History c. folyóiratokból szedhetők össze. (Megjegyzendő, hogy a nem angol nyelvű munkák szemlézése a felsorolt folyóiratokban gyakran esetleges.) A magyar szakirodalomból Köves Pál–Párniczky Gábor (1981) több kiadást megért statisztikai tankönyve (valamint az új statisztikai tankönyv: Hunyadi László–Mundruczó György–Vita László 1991–1992) mellett használhatók még Hajtman Béla (1971) pszichológusok, Kiss Albert–Manczel Jenő (1965) mezőgazdászok számára készült bevezetői, Borsi Zoltán–Halász Kálmán (1972) bűnözéssel, Kádás Kálmán (1974) közlekedéstatistikával foglalkozó kézikönyve, Kovacsics József (1974) statisztika tankönyve, illetve a merészebbeknek Füstös László–Meszéna György–Simonné Mosolygó Nóra (1986) többváltozós elemzésekkel foglalkozó munkája. Hasznosan forgathatók továbbá a szociológusok számára készített segédkönyvek is: Cseh–Szombathy László–Ferge Zsuzsa (1975), Nowak, Stefan (1981) és Bertalan Lászlónak a Szociológia c. folyóiratban közölt összeállításai (1979–1980, 1982).

¹¹Az alábbiakban főként Sproull, Natalie L. 1988. munkájára támaszkodom.

¹²Zeisel, Hans 1957.

¹³A hibás adatokból pontosan használt statisztikai–demográfiai módszerek révén levont téves következtetések csapdájára nézve ld. a Goran Ohlin (1966) által hozott példákat.

¹⁴Thernstrom, Stephen 1968., Herlihy, David 1981.

¹⁵Benda Gyula 1979.

¹⁶Herlihy, David 1981., Dollar, Charles M.–Jensen, Richard J. 1974., Denley, Peter–Hopkin, Deian 1987.

¹⁷Ld. a hazai számítógépes kutatásokra vonatkozóan Benda Gyula (1989) katalógusát. Megjegyzendő, az összeállítás nem teljes és néhol hagyományos kvantitatív feldolgozások is bekerültek a listába. Méginkább áll ez a korábbi összefoglalókra – a hetvenes évek elején például a számítógépesnek keresztelt kutatások egy része sokszor csak elnevezésében volt az (Fügedi Erik 1976.).

¹⁸Laslett, Peter–Hammel, Eugene–Wachter, Kenneth W. 1978.

¹⁹A kliometria történetére ld. Swierenga, Robert P. 1975., Dumke, Rolf H. 1986 (rövid magyar nyelvű ismertetése: Századok 1987. 749–750.) illetve Benda Gyula 1975., Fogel, R.W. 1986.

²⁰Bick, W.–Muller, P.J.–Reinke, H. 1977.

²¹Thernstrom, Stephen 1968.

²²Wall, Richard–Schurer, Kevin 1984.

²³Winchester, Ian 1980.

²⁴Irsigler, F. 1982., Tilly, Charles 1981.

²⁵Ez a leginkább problematikus oldala a kliometriának is. Ld. erről Gutman, Herbert G.D. (1975) bírálatát. Véleményünk e tekintetben Benda Gyulánál (1975) kevésbé pozitív.

Rövidítések

- Benda Gyula 1979 = ~ „Kvantifikáció és történelem. (Hozzászólás Granasztói György: A történész és a mérés – egy modell korlátai című írásához.” In: Történelmi Szemle (22) 105-108.
- Benda Gyula 1975 = ~ „New Economic History.” In: Történeti Statisztikai Tanulmányok (1) 261-276.
- Benda Gyula 1989 = ~ „A számítógépes történeti kutatások katalógusa.” In: Társadalomtörténeti Hírlevél (2) 55-68.
- Bertalan László 1982 = ~ „A faktoranalízis alapjairól.” In: Szociológia
- Bertalan László 1979-1980 = ~ „A statisztikai általánosítások magyarázata I-II.” In: Szociológia
- Bick, W.-P.J. Muller-H. Reinke 1977 = ~ „Quantitative history in transition.” In: Social Science Information 697-714.
- Borsi Zoltán-Halász Kálmán 1972 = ~ A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 422 p.
- Cseh-Szombathy László-Ferge Zsuzsa 1975 = ~ A szociológiai felvétel módszerei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 430 p.
- Denley, Peter-Deian Hopkins (eds.) 1987 = ~ History and computing. Manchester: Manchester University Press. 341 p.
- Dickinson, G.C. 1973 = ~ Statistical mapping and the presentation of statistics. London, Arnold. 192 p.
- Dollar, Charles M.-Richard J. Jensen 1974 (1971) = ~ Historian's guide to statistics. Quantitative analysis and historical research. Huntington - New York: Krieger. 322 p.
- Drake, Michael 1974 = ~ The quantitative analysis of historical data. Milton Keynes: Open University Press. 134 p.
- Dumke, Rolf H. 1986 = ~ „Clio's climacteric?” In: Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 457-487. Magyarul Századok 1987 (121) 749-750.
- Fischer, David Hackett 1970 = ~ Historian's fallacies. Toward a logic of historical thought. New York-London: Harper and Row. 338 p. (Harper Torchbooks)
- Floud, Roderick 1973 = ~ An introduction to quantitative methods for historians. London: Methuen. 220.
- Fogel W. Robert 1986 = ~ „Tudományos” és tradicionális történetírás.” In: Világtörténet 7-39.
- Fügedi Erik 1976 = ~ „Számítógépes agrártörténeti kutatások a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban és a KSH Könyvtára Történeti Statisztikai Kutatóhelyén.” In: Agrártörténeti Szemle (18) 115-147.
- Furet, Francois 1971 = ~ „Quantitative history.” In: Daedalus (100) 151-167.
- Füstös László-Meszéna György-Simonné Mosolygó Nóra 1976 = ~ A sokváltozós adatelemzés statisztikai módszerei. Budapest, Akadémiai. 525 p.
- Granasztói György 1971 = ~ „A számítógépek a történettudományban.” In: Történelmi Szemle (15) 29-47.
- Gutman, Herbert G. 1975 = ~ Slavery and the numbers game. A critique of „Time on the cross”. Urbana - Chicago - London: University of Illinois Press. 183 p. (Blacks in the New World)
- Hajtman Béla 1971 (1968) = ~ Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára. 2. kiad. Bp. Akadémiai. 490 p.
- Hammel, Eugene A. - Peter Laslett 1978 = ~ Statistical studies of historical studies, New York-San Francisco-London: Academic Press. 229 p. (Population and Social Structure)
- Herlihy, David 1981 = ~ „Numerical and formal analysis in European history.” In: Journal of Interdisciplinary History (12) 115-135.
- Huff, Darrell 1980 (1954) = ~ How to lie with statistics. Harmondsworth: Penguin. 142 p.
- Hunyadi László-Mundruczó György-Vita László 1991-1992 = ~ Statisztika I-II. Budapest, Aula Kiadó.

- Irsigler, Franz 1982 = ~ „A kvantifikáció lehetőségei és korlátai a késő-középkori és kora-újkor
gazdaság- és társadalomtörténetben.” In: Történelmi Szemle (25) 136-151.
- Kádas Kálmán 1974 = ~ A közlekedéssziszatika módszerei. Budapest, Tankönyvkiadó. 231 p.
- Kiss Albert–Manczel Jenő 1965 = ~ A statisztika módszertana és alkalmazása a mezőgazdaságban. Bp.
Akadémiai. 463 p.
- Kocka, Jürgen 1986 = ~ „Elméletek és kvantifikáció a történetírásban.” In: Világtörténet 53-62.
- Kousser, J. Morgan 1984 = ~ „The revivalism of narrative. A response to recent criticisms of quantitative
history.” In: Social Science History (8) 133-149.
- Kovacs József 1974 = ~ Statisztika. Budapest, Tankönyvkiadó. 284 p.
- Köves Pál–Párniczky Gábor 1981 (1973) = ~ Általános statisztika. 3. átdolg. kiad. Bp. Közgazdasági és
Jogi Könyvkiadó. 2 kötet
- Lorvin, V.R.–J.M. Price (eds) 1972 = ~ The dimensions of the past. New Haven – London: Yale University
Press.
- Moroney, M.J. 1970 (1951) = ~ Számoktól a tényekig. Bp. Gondolat. 417 p.
- Nowak, Stefan 1981 (1970) = ~ A szociológiai kutatás módszertana. Általános problémák. Budapest,
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 441 p.
- Ohlin, Goran 1966 = ~ „No safety idn numbers: Some pitfalls of historical statistics.” In: Rosovsky,
Henry (ed.): Industrialization in two systems; essays in honor of Alexander Gerschenkron a
group of his students. New York: Wiley. pp. 68-90.
- Reichman, W.J. 1978 (1961) = ~ Use and abuse of statistics. Harmondsworth: Penguin. 345 p. (Pelican
Books)
- Sproull, Natalie L. 1988 = ~ Handbook of research methods: A guide for practitioners and students in
the social sciences. Metuchen – London: The Scarecrow Press. 404 p.
- Swierenga, Robert P. 1975 = ~ „Computers and comparative history.” In: Journal of Interdisciplinary
History (5) 267-286.
- Számítógépek és történettudomány 1972 = ~ „Számítógépek és történettudomány. (Beszámoló az 1972.
októberi konferenciáról).” In: Történelmi Szemle (15) 526-583.
- Thernstrom, Stephan 1968 = ~ „Quantitative methods in history: Some notes.” In: Lipset, S.M.–Hofstad-
ter (eds.): Sociology and history: Methods. New York – London: Basic Books. pp. 59-78. (The
sociology of American history)
- Tilly, Charles 1981 = ~ As sociology meets history. New York – London: Academic Press. 237 p.
- Wall, Richard – Kevin Schurer 1984 = ~ „Computing the history of the family: A question of standards.
In: Archives et bibliothèques de Belgique (24) 113-133.
- Willigan, J. Dennis–Katherine A. Lynch 1982 = ~ Sources and methods of historical demography. New
York – London: Academic Press. 505 p. (Studies in Social Discontinuity)
- Wilson, Charles–Geoffrey Parker (eds.) 1977 = ~ An introduction to the sources of European economic
history 1500–1800. Ithaca: Cornell University Press. 250 p.
- Winchester, Ian 1980 = ~ „Priorities for record linkage: A theoretical and practical checklist.” In: Cubb,
J.M.–E.K. Scheuch (eds.): Historical social research. Stuttgart: pp. 414-430.
- Zeisel, Hans 1957 (1947) = ~ Say it with figures. New York – London: Harper and Row. 257 p.

HORVÁTH JÓZSEF

A győri végrendelkezők „vidéki” kapcsolatai a XVII. század első felében

(Adalékok a korabeli Győr vonzáskörzetének vizsgálatához)

Az utóbbi években a végrendelet, mint történeti forrástípus iránt fokozódó érdeklődés figyelhető meg, melyet több értékes tanulmány és forrásközlés is bizonyít.¹ A győri levéltár állománya különösen gazdag testamentumokban: csak a XVII. századból mintegy ezer darabot ismerünk!² Még értékesebbé teszi e gyűjteményt az, hogy forrásaink több mint fele a század első feléből származik! Ezen értékes irategyüttes számos elemzési lehetőséget és kutatási problémát vet fel: közülük néhányat eddigi kutatásaink során már érintettünk.³ A források gyűjtése és elemzése során kitűnt az is, hogy bennük meglehetősen nagy számban található adat a győri polgárok különböző jellegű városon kívüli kapcsolataira is. E tapasztalataink alapján vállalkoztunk arra, hogy az említett adatok összegyűjtésével és elemzésével megkíséreljük bemutatni a győri testálók vidéki kapcsolatainak főbb jellemzőit.

A vizsgálat anyagául a XVII. század első felében Győrött, ill. győri polgár által vidéken készített testamentumokat választottuk. Ilyen végrendeletet a különböző lelőhelyek anyagának feltárása és egymással való összevetése után 508 darabot találtunk.⁴ E tekintélyes számú forrás elegendőnek ígérkezett egy mennyiségi elemzéshez. Ennek lehetőségét vizsgálva azonban be kellett látnunk, hogy az adatok kvantitatív feldolgozása alapvető nehézségekbe ütközik. Így pl.:

- semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy forrásaink a korszakban keletkezetteknek milyen arányát képviselik (csak arra következtethetünk, hogy nagyon sok eltűnt);⁵

- e korszakban anyakönyvek hiányában meghatározhatatlan, hogy a testálók az elhaltak milyen arányát képviselik;⁶

- forrásaink egy része csak oly mértékben részletes, mely a halál utáni egyértelmű rendelkezést lehetővé teszi: így ezek nem tükrözik számunkra a teljes valóságot;

- számos esetben csak arra utal a testáló, hogy adósságai vagy kintlevőségei registromban vannak felsorolva, ezért azokat nem sorolja fel, lényegesen szegényítve ezzel a vidéki hitelügyletekkel kapcsolatos információinkat.

Ha az eddig elmondottakhoz hozzátesszük egyrészt azt, hogy az adatok szemmel láthatóan nagyon nagy szóródást mutatnak a települések számát és földrajzi elhelyezkedését tekintve egyaránt, valamint azt, hogy vizsgált korszakunkban egy 50 éves időszakot aligha célszerű homogén egységként vizsgálni, láthatjuk, hogy kvantitatív elemzéssel e forrásokból a győri polgárok szélesebb körére általánosítható eredményeket nem kaphatunk. Ennek ellenére úgy éreztük, érdemes az elkezdett – nem kis munkával járó – vizsgálódást tovább folytatni, hiszen az adatokból mutatkozó főbb tendenciák segíthetik további kutatásainkat.

Dolgozatunk három fő részében a végrendelkezők származására és rokoni kapcsolataira, vidéki ingatlanbirtoklásaira, ill. városon kívüli adósságaira és kintlevőségeire vonatkozó adatok összesítésének főbb tapasztalatairól szólnunk. Ezt követően kísérletet teszünk a 3 csoport adatainak összesítésére és óvatos elemzésére. Végül az adatcsoportok egymáshoz való kapcsolódásaival kapcsolatos fontosabb észrevételeinkből teszünk néhányat közzé.

I. A győri testálók származásáról

E kérdést vizsgálva először a végrendelkezők által leírt adatokat gyűjtöttük össze. Az 1604-ben testáló Posonj Zabo Mihály a földesurainak, akiknek jószágában Pozsonyban lakott, 1 ft-ot hagy.⁷ 1634-ben Gombkeotó Gergely házastársa Nagyszombatban lakozó Eottuós István leányaként mutatkozik be, 1638-ban Beoreocz Gáspár révkomáromi születésűnek mondja magát, az ugyanekkor testáló Dadi Nagy János özvegye pedig valóban Dad községből került Győrbe.⁸ Néhány esetben a Győrött élő idegenek is egészen pontos adatokat adnak: így pl. Fisher Mária asszony 1627-ben azt említi, hogy szülei egy „Stuk Neisidl” nevű faluban laknak, Bider Farkas felesége, Sticz Margaretha pedig 1636-ban „Pajor orszag” Attenfink nevű helységében élő szüleit nevezi meg.⁹ Azonban az ilyen jellegű pontosság sem a magyar, sem az idegen származású győri testálókra nem jellemző. Találunk viszont adatokat arra, hogy az 1594. évi török támadás a győriek nagy részét menekülésre kényszerítette, akik a város 1598. évi visszavétele után fokozatosan tértek vissza Győrbe, esetleg másokat is magukkal hozva. A menekülők fő irányai a várostól északnyugatra, esetleg nyugatra eső nagyobb települések voltak.¹⁰ Amint azt az 1603-ban testáló Zyartho István írja: „...az buidosasnak idejen, ki sok keresztyenekkel uolt közös, mentem uolt laknij Zakolchara...”¹¹

Ezen elszórt és kisszámú adatnál lényegesen több információt kapunk testálóink származásáról a névanyag vizsgálatával. Az előbb már említett 2 eset (Posonj, Dadi) mellett további 43 olyan végrendelkezőnk van a vizsgált időszakból, akinek előneve településnévből van képezve. Ez esetekben az előnév alapján nagy valószínűséggel következtethetünk a testáló származási helyére. Az előnevek egy része Győr közelében lévő településekre utal: így pl. Szallay György aliter Pechy (1620), Szentth Martony Szabó János (1625), Pathonay Szabo György (1632), Szereczenj Cser György (1644), Szentpali Szabo Lőrinc (1646) és Nyuli Öttues István (1648) nevével találkozhatunk.¹² Egy kisebb csoportot képeznek – talán a fentebb már említett visszatelepüléssel is összefüggésben – a Csallóközben ill. attól északra fekvő települések nevei is: Zakolczai Chismasia Benedek (1627), Ekeczy Lakatiarto István (1639), Somorgiay Szabó György (1644) és Nagyszombati Kakoni Miklós (1646) említhető pl. e csoportból.¹³ Jelentős számban fordulnak elő előnévként távolabbi települések nevei is: közülük a nyugati irányt Christoff Hop alias Wiener (1621) egyedül képviseli,¹⁴ délről és keletről viszont mindegyik megye több helynévvel is szerepel. Hogy csak néhányat említsünk: a szomszédos megyékből származók között Kechkedy Szabo János (1621), Rathothy Szabo András, Simegy Szabo Benedek, Káldi Szabo István, Simony Barbely Mátyás (mindegyik 1633) és Czepregi Varga György (1648) nevével találkozhatunk,¹⁵ míg a távolabbi dunántúli vármegyékből került ide pl. Varasdi Szyarto Péter (é. n.), Kanisay Varga Tamás (1620), Herczeghszölősi Barbely István (1631), Leteniei Szabó Márton (1637) és Chiaktornay Szabo Mihály (1644).¹⁶ Ennél távolabbi helynévvel már csak ritkán találkozunk: 1644-ben Döbröczőny Ötvös Mihály, 1647-ben Pesty Barbely István nevét említhetjük közülük és e csoportba tartozik neve után az 1611-ben a városból Pataházára kiűzött református lelkész, Keckemety Sana Máté is.¹⁷ A távolabbról jöttek között kell még megemlíteni az 1606-ban testáló Khörösy Öttues Mihályt, akit – amint azt Jankó László kutatásaiból tudjuk – Győrbe kerülésekor még Körösudvarhelyi Eötvös Mihálynak hívták.¹⁸

A helynévből képzett előnevet viselők csoportjában 2 Győrött élő nemest is találhatunk Felpéci Vince Balázs (1605) és Balogfalvi Siey János (1620) személyében.¹⁹ Végül itt kell megemlítenünk azt is, hogy néhány esetben az előnév nem egy konkrét település, hanem egy tájegység nevéből képzett, mint pl. Chalokozj Nagy András (1627), Somogy Szabo Balázs (1634) és Murakeozy Szabo Mihály (1639) esetében.²⁰ A legérdekesebb e csoportból Simberger György neve: őt eredetileg Haaz Györgynek hívták és Erdélyből került Győrbe, így itteni neve „Haas másképp Sibenbürger György” lett – vagyis az ő „Simberger” neve származási helyének

német elnevezéséből rövidüléssel vált kimondhatóvá és megszokottá a győri polgárok között és annyira háttérbe szorította eredeti családnevét, hogy az csak okmányokban fordul elő.²¹

Testálóink származásáról kialakult eddigi ismereteinket tovább bővíthetjük a helynévből képzett családnevek vizsgálatával, hiszen vizsgált korszakunkban ezek még többé-kevésbé megbízhatóan tájékoztatnak viselőjük származási helyéről.²² A vizsgált időszakban testálók közül 55 fő visel településnévből képzett családnevet. Ezt hozzáadva a hasonlóan képzett előnevet viselők számához, megállapítható, hogy minden 5. testálónk nevével származási helyre utal! Ezt mi meglehetősen magas aránynak tartjuk és a város lakosságának nagyfokú mobilitását látjuk benne bizonyítva.²³ (Meg kell jegyeznünk még azt: ehhez az arányhoz jön még hozzá a városban élő nagyszámú német, horvát és olasz származású végrendelkező is, akikkel ehelyütt – területi korlátok miatt – nem foglalkozhatunk.)

A helynévből képzett családnevet viselő testálók csoportját itt hely hiányában nem részletezzük. Arányaiban ugyanaz jellemző rájuk is, mint az előző csoportra: a jelentős számú környékbeli mellett a dunántúli, török által elfoglalt területen lévő települések nevét viselők vannak döntő többségben. Elkülöníthető viszont közöttük 2 kisebb csoport. Ezek egyikét a katonák alkotják: őket képviseli pl. Komaromy István (1613), Darnaj Miklós (1630), Pazman Ferenc (1638) és Laki Miklós (1648).²⁴ A másik a deákoké: közülük időszakunkban Pesti Imre (1611), Némethy Pál deák özvegye (1614), Papaj Imre (1628), Zombathelj János deák felesége (1631) és Tholnay János (1634) tett testamentumot.²⁵ Ez a kérdés további vizsgálatára ösztönöz és azt sugallja, hogy a két réteg, a katonák és a deákok számára vonzóerőt, megélhetési lehetőséget jelentett a korabeli Győr.

A testálók származásának alaposabb vizsgálatához mindenképpen szükséges más forrástípusok kutatása is. Erre ezidáig idő hiányában nem volt lehetőségünk, csupán esetlegesen gyűlték adataink. Tapasztalataink szerint két forrástípus mindenképpen figyelmet érdemel. Ezek egyike a város protokollumában vezetett jegyzék az újonnan felvett polgárokról, melyben esetenként megjegyezték származási helyét is.²⁶ Ebből tudjuk pl. azt, hogy az 1634-ben győri polgárként testáló Hanz Jacob Drautt „Hamburgból iött ide Geörre.”²⁷ Hasznos adatokhoz juthatunk a polgárok peres ügyeinek vizsgálatából is. A vármegye jegyzőkönyveit vizsgálva bukkantunk rá pl. arra a perre, melyből kiderül, hogy Okos János – akinek özvegye 1608-ban győri lakosként testált – Enyingi Török István pápai birtokán volt jobbágy, onnan szökött Győrbe 1594-ben.²⁸

Még egy fontos területet kell e fejezetben megemlítenünk: a győri testálók vidéki rokoni kapcsolatait. Forrásainkban összesen 126 ezzel kapcsolatos adat található, melyek 67 település között oszlanak meg. A legtöbbször Pápa és Pozsony neve fordul elő: egyaránt 8–8 győri testáló tesz említést 1–1 e településeken lakó rokonáról. Öt győri testáló együtt 6 komáromi rokont, négy másik pedig együtt 5 Nagyszombatban lakó atyafit említ. A többi településen 3 vagy ennél kevesebb rokonról történik említés. Győr megyén belül 19 településen élő 32 rokon kerül szóba: Börcs, Nyúl és Kajár 3–3, Szentmárton, Örs, Gyirmót, Abda, Enese, Balony és Györsziget 2–2, további 9 település pedig 1–1 rokoni kapcsolat színhelyeként bukkan fel. Fel kell még hívni a figyelmet arra, hogy a megyén kívüli települések között a városok nagyobb számban és arányban szerepelnek: 24 város-jellegű településről összesen 56 említéssel találkoztunk. Figyelembe véve azt, hogy az esetek egy részében győri testálók vidéken élő gyermekeiről van szó, e jelenségben talán a városból való elházasodás nyomait is láthatjuk. E kérdés azonban további vizsgálódást igényel.²⁹

Meg kell jegyeznünk még azt, hogy forrásainkban számos – összesen 84 – esetben találkoztunk olyan hagyományokkal, melyek vidéken élő, nem kihangsúlyozottan rokon személynek – esetleg testületnek – szólnak. Az esetek egy részében az volt a benyomásunk, hogy a

címzettek rokon személyek, csak ezt nem mondja ki a testáló. Ezen adatokat a fentiekben nem vettük figyelembe.

A magyar végrendelkezők származásával kapcsolatos adatokat összefoglalva tehát röviden a következő állapítható meg:

- sokan kerültek be a városba Győr megyei településekről;³⁰
- a szomszédos megyék települései is gyakran szerepelnek;
- több adatunk van a Dunántúl többi török hódoltság alá került megyéjéből, valamint a Dunától északra fekvő részéről is;
- a távolabbi vidékekről csak elszórtan vannak adataink;
- úgy tűnik, hogy e kép kialakulásához a török jelenléte nagymértékben hozzájárult.

II. A győri testálók vidéki ingatlanbirtoklásairól

Ház. Testálónk összesen 27 esetben tesznek említést arról, hogy más településen házuk van – vagy volt. E 27 említés 20 települést érint: Győrszigetben 5, Nagyszombatban, Komáromban és Pozsonyban 2–2, további 16 településen pedig 1–1 háztulajdonos került ki győri végrendelkezőink közül. Ez utóbbiak között található a Győr megyei Bácsa, Ság, Nyúl, Táp, Pataháza, Medve, Újfalu és Szentmárton is. Figyelmet érdemel még a Dunától északra eső települések viszonylag nagy száma: a már említettek mellett 1–1 házról tudunk még Szerdahelyen, Somorján, Újvárbán és Szakolcán is. E házak egy részénél az öröklött, másoknál a szerzett jelleg van kihangsúlyozva, többségükben azonban erre nincs adat.³¹

Nemesi jószágok. Vizsgált időszakunkban Győrött a török elől menekülve kisszámú nemesség is élt. Számukat Jenei Ferenc 13 főre teszi az 1617. évi telekkönyv alapján: véleményünk szerint ennél nagyobb volt.³² Ezért találhatunk forrásainkban nemesi jószágokkal kapcsolatos említéseket, összesen 32-t. Így Vince Balázs 1605-ben felpéci, csanaki és pásztori nemesi örökségéről is beszél.³³ 1609-ben Dallos Pál zálogon bír 2 nemesi jószágot, melyek 4 faluban – Ágsvetén, Novajban, Ercsiben, ill. Tényőn – vannak; két évvel később testáló felesége minden rendelkezését e jószágokban megerősíti.³⁴ Az 1620-ban testáló Balogfalvi Siey Jánosnak 5 Vas megyei településen lévő jószágai mellett Bácsán is van 2 jobbágytelke.³⁵ Őt tételben rendelkezik jószágairól 1624-ben Czepke Imre, melyek közül 2 (Bácsa, Esztergető) Győr, a többi Komárom megyében található.³⁶ 1628-ban Bartalics Jakab 5 megnevezett csallóközi jószágá mellett rétalapi és bakachalapi jószágáról is intézkedik.³⁷ Végül még 2 adat: Virgilio Beccaria 1636-ban Táp nevű zálogos faluját említi, fél évvel később pedig Hamar Orbán ugyancsak tápi jószágáról intézkedik.³⁸

Vetés, rét. Vidéki vetésről 12, rétről 1 alkalommal esik szó forrásainkban. 1625-ben Czillagh Péter 2 kisbaráti vetésről rendelkezik: az egyik 2, a másik 3 hold nagyságú.³⁹ Két vetését említi 1617-ben Santa Szabo Péter is: az egyik Böröcsön, a másik Szentmiklóson van.⁴⁰ 1628-ban Odor János sági földön lévő vetéseiről beszél, Odor András 1630-ban hagyja Ságón lévő 2 hold vetését a húgának.⁴¹ Vizsgált időszakunk második felében találkozunk még 1–1 abдай, ötvenyi, darnói, nagybaráti, szanyi és miskei vetéssel is forrásainkban. Az egyetlen réttel kapcsolatos említést Bandy György 1633-ban kelt testamentumában találtuk, akinek szentmiklósi rétje éppen zálogban van.⁴² Összességében tehát megállapítható, hogy a vetések döntő többsége Győr közelében van.

Kert. Forrásainkban nagy számmal találkozhatunk kertekkel: ezek jelentős része a Soko-roi-kapu előtt vagy Újvárosban, tehát a város által birtokolt területeken volt, jellegüket tekintve pedig egyaránt voltak közöttük állatok tartására is használt szérűskertek, valamint gyümölcsös- és veteményeskertek.⁴³ Ezekon kívül 19 kertről rendelkeznek testálónk. 1634-ben Tholnay János deák említi, hogy Tolnán van egy kertje.⁴⁴ A többi 18 kert mindegyike Győr-Szigetben van, 16 győri testáló tulajdonaként! 2–2 szigeti kertről rendelkezik 1626-ban

Mathes Temmerl, 1619-ben Olasz János: ez utóbbi két kertje közül az egyik szőlő-, a másik búzáskert.⁴⁵ 1629-ben Kacz aliter Olasz Antal Győr-szigetben lévő fél gyümölcsöskertjét említi, mely az atyjától maradt rá.⁴⁶ Az ugyanezen évben testáló Torkos Péter viszont kihangsúlyozza: a szigeti kert az övé, ő fizet utána adót a győri püspöknek – 40 pénzt 1–1 esztendőre –, övé a kertben lévő épület is és az öccsének csak saját jó akaratából engedte meg, hogy a marhái ott legyenek.⁴⁷ A többi esetben a szigeti kertről közelebbit nem tudunk.

Major. Nem Győrött lévő major említése összesen 6 testamentumban fordul elő. 1619-ben Szimberger György egy Révfaluban lévő majort hagy a fiának; ugyanekkor Olasz János a szigeti híd előtt fekvő majorról rendelkezik.⁴⁸ Három adatunk van Újfaluban lévő majorra: Ketthelli Pál (1625), Dallos Erzsébet (1628) és Korponay Miklós (1632) végrendeletéből.⁴⁹ Míg 1631-ben Molnár Anna egy lébényi majorról rendelkezik.⁵⁰

Állatállomány. A kertek és majorok kapcsán szólnunk kell néhány szót testálóink állatállományáról is. A XVI. század második felétől, a város átépítése után a növekvő számú lakosság és a fogyó belső tér miatt az állatok egyre inkább kiszorulnak a városfalakon belüli területről, így azokat a városon kívül lévő kertekben, majorokban vagy pedig más településeken kellett elhelyezni.⁵¹ Ezzel magyarázható az a 32 adat, amely győri testálók vidéken lévő állataival kapcsolatos. Néhányuk saját maga gondoskodik állatai eltartásáról: Ketthelli Pál pl. egy üsző borjút, Molnár Anna teheneket említ újfalui, ill. lébényi majorjában. Más esetekben „rokoni alapon” lehetnek kinn az állatok: Santa Szabo Péter 1617-ben a szüleinél Szentmiklóson lévő tinójáról beszél, Nagy Vincének pedig 1633-ban egészen tekintélyes állománya van az öccsénél Pázmádon: 8 ökör, 5 öreg tehén 3 borjúval, 4 üsző, 4 tulok + ötödmagával való ló.⁵² Néhány esetben több településen is vannak 1–1 testálónak állatai: így pl. Cher Demeternek (1625) Medvén és Gönyűn, Szalai Jakabnak (1633) Ságón, Lébényben és Mecséren, Nagy Mártonnak (1636) pedig Abdán, Gyirmóton és Lébényben vannak marhái.⁵³ A már említett települések többszöri előfordulása mellett tudunk még testálóink Kisbarátin, Füssön, Pinnyéden, Bajcson, Tápon és Csanakon lévő marháiról is. A marhák mellett lovakról egy, méhekről két forrásunkban történik említés: az előbbiekből 9-et említenek együtt Lébényben, az utóbbiból néhány kast Kisbarátin, ismeretlen mennyiségűt Révfaluban és Kesző várában.⁵⁴

Szőlő. A vidéki ingatlanok között messze a legnagyobb számban a szőlő fordul elő: testálóink 67 esetben összesen 83 vidéki szőlőről rendelkeznek, mely 15 település között oszlik meg! E szőlők döntő többsége a Sokorói-dombvidéken van, ami nem véletlen, hiszen e korban már több évszázados hagyománya van a győri polgárok itteni, extraneusként való szőlőbirtoklásának.⁵⁵ Nyúlón 14 testálónknak 20, 11 személynek Csanakon 12, Ménfőn 11 szőlőjéről történik említés, míg Nagybarátin 8, Kisbarátin és Szentmártonban 6–6, Felpécen 4, Écsen 3, Pázmádon és Ságón pedig 2–2 győri végrendelkező által bírt szőlőről tudunk időszakunkban. Vagyis az említett 83 szőlő közül 74 található e területen! A híres Fertő-melléki szőlővidék mindössze 3 gálosi szőlővel van képviselve.⁵⁶ Az 1–1 nagyszombati, ill. szakolcai szőlőt a bujdosás idején szerezték.⁵⁷ Ezenkívül Kenesén van még 2 győri polgárnak 3 szőlője, míg 1623-ban egy Hosszúfaluban lévő szőlőről történik említés.⁵⁸ Érdemes egy pillantást vetni az említések időbeli megoszlására is: a század első évtizedében 2, a másodikban 8, a harmadikban 22, a negyedikben 23, végül az 5. évtizedben 28 említéssel találkozunk! Vagyis az 1620-as években figyelhető meg hirtelen növekedés, amely azután kb. a források számának növekedésével arányban nő tovább.⁵⁹

Összességében tehát az állapítható meg, hogy testálóink ingatlanainak nagy része Győr vármegyében, 20–25 km-en belül volt.

III. A győri testálók vidéki üzleti kapcsolatai

Adósság. Forrásainkban 99 esetben összesen 111 vidéki tartozásról történik említés, mely 58 települést érint. E települések közül magasan kiemelkedik Bécs, ahol 13 testálónk összesen 19 esetben maradt valakinek adósa. A bécsi adósságok többségét időszakunk második felében említik. Ezután Pozsony következik 9 személy 1–1 adósságának helyszíneként. A többi település viszont csak 3, vagy annál is kevesebb esetben szerepel: 6 település 3–3, 15 helység 2–2, további 35 pedig mindössze 1–1 alkalommal van megnevezve hitelező lakhelyeként. Figyelemre méltó az érintett városok jelentős száma (kb. 20!). Győr megyét 20 település képviseli. Mellettük 2 földrajzi irányra kell felhívni a figyelmet:

- az egyik a Bécs felé vezető út, ill. Bécs környéke: ezt képviseli pl. Moson, Óvár és környékük, valamint Hainburg, Krems és Stokerau;
- a másik a Fertő-tó vidéke: e tájról Nezsider, Feketeváros, Széleskút és Darázsfa fordul elő.

Ez utóbbi egyértelműen összefügg a borkereskedelemmel, amint azt adataink bizonyítják: 1613-ban Szabo Pál „Az förtő melle” tartozik 8 boroshordóval; 1630-ban Balthauser Prukner özvegye – akinek férje 1621-ben újvárosi vendégfogadóként testált – Feketevároson lakó Michael Müllernek 70 rénes forinttal tartozik bor árában; míg 1633-ban az újvárosi Nagy Mihály tartozik Nezsiderben bor árában 6 forinttal.⁶⁰ Az adósság tárgyát csak ritkán közlik – így tudjuk pl. azt, hogy Meszaros Mihály 1603-ban egy „Libeny Horuattnak” ökör árában 5 ft-tal, Berdoczj Zuch János 1630-ban Ouarj Szuch Mihálynak 2 kasza árában 1 ft-tal tartozik⁶¹ –, az esetek döntő többségében csak az összegről szerzünk tudomást. Ez a legtöbbször két számjeggyel fejezhető ki: 100 ft-nál nagyobb összeg csak kb. tucatnyi esetben fordul elő, 10 ft alatti ennél valamivel többször, közte 1 ft-os vagy még kisebb tételekkel is.⁶²

Kintlevőség. Testálónk 140 településen lévő 346 kintlevőségükről számolnak be, a valószínűságon azonban ennél lényegesen több lehetett, hiszen számos esetben csak „registrom”-ra való utalással találkozhatunk. De az sem ritka, hogy az esetek egy részét felsorolják, a többire pedig csak utalnak. Az 1642-ben testáló Czentner Farkas győri kereskedő pl., miután számos helyi mellett 16 vidéki kintlevőséget is felsorolt, testamentuma végén megjegyzi: „Az teob Adossagok, az kik uannak, ky teczenek az Laistromokból”.⁶³

Az összegyűjtött 346 adat településenkénti megoszlását vizsgálva a következő állapítható meg:

- a legtöbbször, 16–16 esetben, Nyúl és Felpéc nevét említik;
- csanaki és pázmándi kintlevőséggel 9–9, Révfaluban lévővel 8 testálónk bír;
- 6–6 adóst ismerünk Szentmártonból, Patonáról, Óváról, Guraból, Bécsből, Győrszigetből és Tapolcáról;
- 5 esetben 6, négyszer 10, háromszor 12 település neve kerül említésre testálónk adósainak lakhelyeként;
- végül: 24 település kétszer, 76 pedig csak 1 alkalommal szerepel e vonatkozásban forrásainkban.

Földrajzi megoszlásukat vizsgálva ki kell emelni, hogy a 12 legtöbbször említett település között 8, az összes említett között pedig 47 Győr megyei van! Jelentős számban van adatunk a környező megyékből is. Fontosnak érezzük a Fertő vidékét: ezt e névsorban Ruszt, Tétény, Feyerfalu, Kishöflány, Nagyhöflány, Vedeny, Nyulas, Sirc, Pordány és Széleskút képviseli. De gyakran szerepel a Balaton-felvidék is: e vidékről többek között Keszthely, Veszprém, Tapolca, Badacsonytomaj, Csopak, Szentkirályszabadja és Balatonkajár nevével találkozhatunk.

Hitelügyletek. Annak ellenére, hogy a kintlevőségekkel kapcsolatban az esetek jelentős részében a név és a helyszín mellett csak az összeg van feltüntetve, forrásainkban sok fontos

adat található testálóink kereskedelmi tevékenységéről, hitelügyleteiről. Ezek alaposabb elemzésére itt nincs lehetőségünk, csupán néhány jelenségre szeretnénk a figyelmet felhívni!

Hogy a győri polgárok milyen fontos szerepet játszottak a közvetítő marhakereskedelemben, Gecsényi Lajos tanulmányaiból már ismerjük.⁶⁴ Bár mind a kis, mind a nagyobb tételekben történő marhavásárlásra vannak adataink, e helyütt inkább a borkereskedelemben való részvételre említenénk néhány példát! Találunk itt is néhány nagyobb tételt: az 1620-ban testáló Szalay Györgynek – akinek csak Szentgyörgy városa tartozik 1600 forintjával! – pl. 1000 ft-ja van borkereskedésben; Lakhatjarto Mihály pedig 1603-ban 3 tételt is említ, az egyikhez hozzátéve azt is, hogy az a pénze Balaton-melléki borban van.⁶⁵ Gyakran találkozunk azonban lényegesen kisebb tételekkel is: így pl. 1633-ban Nagy Mihálynak Komáromban 2, Patonán és Sopronban 1–1 megnevezett személy tartozik bor árával; a tételek 12 és 43 ft között vannak; Varga Jánosnak Öttevényen hetedfél, Skublicz Miklósnak Ászáron 25 ft-tal tartoznak bor árában; Chanaky Kata asszonynak pedig Felpécen Galler Jánosnál bor fejében van 5 ft-ja.⁶⁶ Ez utóbbi megfogalmazás már sejtet valamit, amit egyértelműen Hrusich Miklós ír le 1644-ben: ő 5 nyúli személyt nevez meg, akiknél 7–11 ft összegű készpénze van, hogy azok – ha majd annak az ideje eljön – bort hozzanak érte!⁶⁷ E testálók jó előre biztosíthatta magának év végére esedékes borát, hiszen végrendelete május 20-án kelt! Abból pedig, hogy ezen adatot egy csizmadialegénytől idézhetjük, arra következtethetünk, hogy ez általánosabb szokás lehetett.

Forrásainkban több esetben találkozunk szőlő, búza és széna árában való tartozásokkal. Kisebb csoportot képeznek azok az esetek, amikor vidéki személy munkadíj fejében tartozik győri iparosnak. Így pl. Varga Jánosnak 1633-ban egy rárói ember egy saru fejeléséért maradt adósa, a csanaki Chanda Gergely pedig a győri Péter kovácsnak tartozik 1 ft 37 pénzzel, mivel az két kereket vasazott meg neki.⁶⁸ Bár ilyen jellegű munka végzéséről testálóink ritkán szólnak, a sok nagyon alacsony összegű tartozás miatt ez véleményünk szerint nagyobb számban feltételezhető. A kintlevőségek összegéről röviden annyit: a meglehetősen sok 10 ft alatti tétel mellett többségük két számjeggyel írható le; a néhány tucatnyi százas nagyságrendű összeg általában kisebb 400 ft-nál; ezres nagyságrenddel Szalay György már említett kintlevőségein kívül csak 2 esetben találkozunk, akkor viszont lényegesen felette van: 1635-ben Barbel Kristóf rendelkezik arról a 6000 + 7600 rénes forintjáról – ill. kamataikról –, mely 1629, ill. 1630 óta az alsó-ausztriai országházánál van; egy évvel később pedig Virgilio Beccaria győri főbíró említi, hogy Bécsben az ország házában 20 ezer rénes forintja van!⁶⁹

IV. Egyéb vidéki adatok

Mielőtt az egyes fejezetek adatait összesítenénk, szólnunk kell röviden azokról a nem elhanyagolható számban előforduló vidéki kapcsolatokról is, melyek az eddigi kategóriákba nem sorolhatók be. Ezen adatokat itt nem sorolhatjuk fel, csupán fő típusaik említésére vállalkozhatunk.

Számos adat található forrásainkban a testálók mozgására. Így pl. 1627-ben Meszaros Gyurko két somogyi férfit nevez meg, akikkel „az barom el adasban es kereskedesben” Bécsig felmentek és hitelben adtak el marhákat; Hörczöki István (1630) fia „Erdely Orszagh” határára ment; Tholnay Jánosnak pedig Ouary Meszaros Boldizsár 62 tallérral tartozik, melyet ő Bécsben adott neki.⁷⁰ Az is a testálók mozgását mutatja, ha valamelyikük – hirtelen megbetegedvén vagy más okból – vidéken végrendelegzik. Anyagunkban többek között Nagyszombat, Pozsony, Komárom, Nagymegyér, Arak és Mezőörs szerepel győri polgár testálásának helyeként. Az ilyen esetekben általában a tanúk egy része is a megnevezett település lakói közül kerül ki: kivétel ezalól Steffkouich Szabo György 1640-ben Nagyszombatban tett testa-

mentuma, mely 9 személy előtt készült, „az kik mind Giöröt Lakoznak”.⁷¹ A Györött kelt végrendeleteknél pedig előfordul néha a tanúk között nem győri személy is: lakóhelyükként többek között Veszprém, Védény, Balony, Galgóc, Nagyszombat, Samarja, Óvár, Moson, Komárom és Bodonhely szerepel. Nagyon ritkán vidéki tanulással kapcsolatos adatokat is találunk. Így pl. Karoll Kata asszonyról (1623) tudjuk, hogy Pál nevű fiát mind Bécsben, mind pedig Grácban taníttatta; Calmar András pedig ugyanezen évben megnevez egy Zala-
várbán lakó személyt, akinek az ő atyja 160 gréci ezüst tallért adott, „hogy engemet az Oscholaban jartasson, de hogy sem otthon, sem Bechben nem jartatoth taht megh adattas-
sek” az összeg.⁷² Chanaky Kata asszony egy „Chornay deak gyermekeket” említ 1634-en, akit náluk tartottak és ő főzött, mosott, takarított rá; Horuat Gáspár testamentumából (1641) pedig azt tudjuk meg, hogy az öccse, Mátyás deák győri scholamester Paduában tanult.⁷³ Végül e csoportban említenénk meg azt, hogy a győri testálók gyakran hagynak kisebb-
nagyobb összeget kegyes hagyományként vidéki templomokra, kolostorokra, kongregációkra vagy éppen céhekre, amit a kapcsolatok egy megnyilvánulási formájaként is értékelhetünk. Buday Imre (1625) végrendeletében pl. Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Szokolca, Gyöngyös, Szeged, Szombathely és Rákos szerepel ezek helyszíneként,⁷⁴ de találtunk több más mellett pl. pataházi, lébenyi és oroszvári adatokat is.⁷⁵

V. Az adatok összesítése

Mindent összevetve, 508 forrásunkban összesen 1039 vidéki kapcsolatra utaló adatot találtunk. Az adatok évtizedenkénti megoszlása a következő:

Kor	Végrendelet	Vidéki adat	Átlag
1600–1610	45	64	1,42
1611–1620	82	171	2,08
1621–1630	115	249	2,16
1631–1640	127	270	2,12
1641–1650	139	285	2,05
Összesen:	508	1039	2,04

E táblázatból kitűnik, hogy az 1610-es évektől kezdődően testamentumainkban átlag kettőnél valamivel több adat van vidéki kapcsolatokra. Fel kell azonban hívunk a figyelmet arra, hogy a fentebb már említett torzító tényezők miatt ez nem tükrözi testálóink vidéki kapcsolatainak valós számát: az eredményünknel mindenképpen több, de számszerűleg meghatározhatatlan számú.

Sokkal izgalmasabb az adatok települések közötti megoszlása. 1039 adatunk 290 település között oszlik meg! Ez 3,5-es településenkénti átlagot jelent. A legfontosabb települések össze-
sített adatait az alábbi táblázat mutatja:

Hely	Rokoni	Ingatlan	Keresk.	Összesen
Nyúl	6	21	17	44
Pozsony	20	2	14	36
Bécs	9	–	25	34
Győrsziget	2	25	6	33
Szentmárton	14	7	9	30
Nagyszombat	20	3	6	29
Felpéc	3	5	19	27
Csanak	3	14	9	26
Komárom	15	2	7	24
Pápa	10	1	7	18
Pázmán	3	3	11	17
Kisbaráti	–	10	5	15

A fenti adatok helyes értelmezéséhez azonban szükséges néhány megjegyzést tennünk. Nyúllal kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy e név korszakunkban már több egymás mellett lévő községet takar, melyeket Kis-, Nagy-, ill. Káptalannyúl néven különböztettek meg; azonban testálóinknak csak kis része tett megkülönböztetést közöttük, többségük csak „Nyúl”-ról beszélt, így az adatokat külön számolni nem tudtuk. Így a kapcsolatokban Pozsony és Bécs vezető szerepéről beszélhetünk, melyet főként testálóink ott élő hitelezői, valamint a rokoni és egyéb emberi kapcsolatok nagyobb száma biztosítanak. Győrsziget esetében főként a kertek miatt magas a szám, Szentmártonnál pedig belejátszik az is, hogy az adatok egy kisebb része a monostorra vonatkozik. Nagyszombat és Komárom esetében a rokoni és emberi kapcsolatok, Csanaknál a szőlők és a kintlevőségek, Felpécnél egyértelműen a kintlevőségek jelentik az említések többségét. Az őket követők közül Pápánál a rokoni kapcsolatok, Pázmándnál a kintlevőségek, míg Kisbarátinál az ingatlanok viszonylag nagy száma emelhető ki. A táblázatban olvasható településeken kívül további tíz éri el még a 10 említést. Ezek: Óvár (13), Nagybaráti, Lébény és Szentmiklós (12–12), Ménfő, Öttevény, Abda és Révfalu (11–11), Sopron, Börcs és Ság (10–10). Az eddig felsoroltakkal kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet egyrészt a Győr megyei települések, másrészt a falvak nagy számára. Ez azt mutatja, hogy Győr és a környező települések között szoros kapcsolatok alakultak ki, rokoniak és kereskedelmiek egyaránt. Nem lehet véletlen, hogy Torkos Imre özvegye 1633-ban kihangsúlyozza: „Ados penighlen senkinek nem vagiok, sem varosi, sem penigh Falusi embernek.”⁷⁶

A szerteágazó kapcsolatokat erősítik a további adatok is. 9 alkalommal említik Écs, Gyirmót, Veszprém és Újfalú, 8-szor Halászi, Patona, Tolna és Samarja, hétszer pedig Bácsa, Sümeg, Táp, Szakolca, Gurab, Kecskemét és Kajár nevét. Hat alkalommal 6, ötször 15, négyszer 12, 3 esetben 22, két alkalommal 49, míg egyetlen esetben 150 (!) település nevét említik.

A települések földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatban csak ugyanazt ismételnénk, amit az előző fejezetekben már elmondtunk. A nagyvárosok közül Pozsony, Bécs és Nagyszombat volt a legtöbb kapcsolat színhelye, de fontos volt – különösen a személyes kapcsolatokban – Komárom és Pápa szerepe is. És ki kell hangsúlyozni a Győr megyei települések fontosságát: a legtöbbször említett 12 közül 7 a megyében van, összességében pedig 59 Győr megyei település nevével találkoztunk (szinte alig van olyan, amelyikével nem), melyeket együtt 418 alkalommal említenek, ami településenkénti 7,0-es átlagot jelent!

VI. Az adatokon túl

Az adatok számszerű értékelésén túl értékes következtetésekre juthatunk az adatok további alaposabb elemzéséből, háttérének, egyéb összetevőinek kutatásából. Ezek részletesebb kifejtésére itt nincs lehetőségünk, csupán néhány általunk fontosabbnak tartott szempontra szeretnénk 1-2 példával utalni.

Fontosnak tartanánk annak alaposabb vizsgálatát, hogy a vidéki kapcsolatok egyes csoportjai milyen hatással vannak egymásra. Forrásainkban azt tapasztaljuk, hogy testálónk nem ritkán említenek származási helyükön vagy annak környékén lakó rokont, esetleg ingatlant is bírnak a környékén, ami azután együtt további kapcsolatok forrásává válhat. Esetenként a kapcsolatrendszer feltárása segíthet a földrajzi tájékozódásban is: pl. az 1633-ban győri lovaskatonaként testáló Rathothy Szabo András előneve alapján az ország három Rátót nevű falujának mindegyikéből származhatna; de mivel említi Kádártán lakó hűgát, valamint adósai is vannak a környéken, van okunk feltételezni, hogy a Veszprém megyei Rátótról származik.⁷⁷ Ugyancsak izgalmasnak tartanánk pl. az ingatlanbirtoklás és az üzleti kapcsolatok összefüggéseinek további vizsgálatát: aligha véletlen, hogy a környékbeli falvak közül azokban van testálónknak a legtöbb kintlevősége, melyekben jelentős számban bírnak ingatlanokat.

A másik fontos vizsgálandó kérdésnek azt tartanánk, hogy kimutathatók-e az adatokból a vizsgáltakon kívül egyéb, a vidéki kapcsolatokat befolyásoló tényezők. Ezen belül is két fontos kérdés izgat bennünket. Az egyik: serkentő tényező-e a vidéki kapcsolatok alakulásánál az azonos nemzetiséghez tartozás? Tekintettel arra, hogy időszakunkban nagy számban éltek Győrött idegen származásúak, akik közül többen kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, a probléma nagyon izgalmasnak ígérkezik. De szerepe lehet a „kisembereknél” is: aligha lehet véletlen pl., hogy az 1646-ben magát Horuat Sztankóként megnevező testáló, akinek fiát Lukiczának hívják, 2 vidéki hitelezőjeként egy kémlyei és egy traisdorfi személyt nevez meg, azaz két horvát faluban élőt.⁷⁸ A másik fontos részkérdés: mennyiben volt a kapcsolatokra serkentő hatással az azonos felekezethez tartozás? Katolikus testálónknál több tucatnyi hagyomány található pl. más településeken lévő templomokra, kolostorokra. A protestánsoknál az összefogást még jobban erősíthette az, hogy – amint azt már említettük – 1611-től a városon belül nem volt szabad vallásgyakorlatuk. Ez magyarázza pl. a pataházi prédikátornak tett hagyományokat. De szerepe lehetett a felekezeti hovatartozásnak pl. abban is, hogy az 1644-ben hirtelen megbetegedvén Arakon testáló Győri Balogh István a halászi templomra hagy egy tallért; úgy rendelkezik, hogy a halászi „Cimiterjumban” temessék el; a tanúi között pedig szerepel a Szigetköz nagyhatású prédikátora, az egyházkerület püspöke, a heidelbergi egyetemen tanult Samarjay János halászi prédikátor is.⁷⁹

És hogy a két felvetett problémát együtt is említsük: a kettő együtt jelentkezhethet a Győrött 1606-tól élő rácok esetében.⁸⁰ Erre jó példa Kenéz Ilona 1639-ben kelt végrendelete, melyben 4 megnevezett rác kolostornak ill. templomnak, valamint a komáromi rác papnak, mint gyóntató atyjának tesz hagyományt.⁸¹

Jegyzetek

⁷⁷Ezek többsége *Tárkány Szűcs Ernő, Rácz István, Solymosi László, Antal Péter és Németh Zoltán* nevéhez fűződik, de mások is szerepeltek már ilyen jellegű munkákkal (a fontosabb irodalom felsorolása „Győri végrendeletek 1600-1630” c., 1988-ban elkészült kéziratban lévő doktori disszertációinkban).

⁷⁸Vö.: a debreceni levéltárban mindössze 16 db XVII. századi végrendelet található (*Rácz I.*: Debreceni végrendeletek. Debrecen, 1983. 8.); a többi említett szerző általában későbbi időszakokkal foglalkozik.

³A győri végrendeletek átfogóbb elemzésére említett disszertációmban tettünk kísérletet; a testamentumok szerkezetét és gazdaságtörténeti adatait „A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről” c. tanulmányunkban (In: Győri Tanulmányok, 8. köt. Győr, 1987. 113-138.) kíséreltük meg bemutatni; a források társadalomtörténeti adataival foglalkozó dolgozatunk várhatóan a győri Xantus János Múzeum évkönyvének (Arrabona) következő kötetében lát napvilágot; a győri testálók családi konfliktusairól az 1989. évi salgótarjáni társadalomtörténeti konferencián szoltunk (a konferencia előadásait tartalmazó kötet sajtó alatt); az eddigi kutatásaink legfontosabb tapasztalatait pedig nemrégiben foglaltuk röviden össze „A 17. századi győri végrendeletek kutatásának tapasztalataiból” címmel (In: Társadalomtörténeti Hírlevél 1990. N° 3-4. 52-54.)

⁴A Győr-Sopron megyei 1. számú Levéltár anyagában a jelzett időszakból 5 lelőhelyen maradtak fenn végrendeletek: a „Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Végrendeletek” című anyag első és második kötetében (a továbbiakban: Végr. könyve 1. köt. ill. Végr. könyve 2. köt.; jelzetük: XII-1/c/1, ill. XII-1/c/2); a „Győr város tanácsának iratai. Végrendeletek 1601-1742” c. iratcsomóban (a továbbiakban: Városi; jelzete: IV. A. 1001/j/1); Győr város jegyzőkönyveiből a „Protocollum ab Anno 1600” c. kötetben (jelzete: IV. A. 1001/a/1); valamint a „Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Fasciculus 296.” jelzetű iratcsomóban (a továbbiakban: Fasc. 296.; jelzete: XII-1/a/86). Ezen 5 lelőhelyen együtt az említett 508-nál legalább félszázzal több végrendelet található: ez utóbbiak egy része más településeken keletkezett, a többi duplum.

⁵Ez egyrészt kiderül az egyes lelőhelyek anyagának összehasonlításából; másrészt a meglévő végrendeletek számos olyanra utalnak, amelynek nem leljük nyomát.

⁶A győri rk. plébániák halálozási anyakönyvei közül a legkorábbi is csak 1700-tól kezdődik (ld.: Győregyházmegyei almanach 1985. 39-44. o.); a protestánsoknak pedig a vizsgált időszak nagy részében a városban nem volt szabad vallásgyakorlásuk sem (ld. erről *Pataky László*: A győri református egyház története. Bp. 1985. 23-58. o.)

⁷Végr. könyve 1. köt. 214. o.

⁸Végr. könyve 2. köt. 116. o. ill. Fasc. 296. N. 28,834. és N. 28,836.

⁹Végr. könyve 1. köt. 55. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 167. o.

¹⁰A menekülésről és a visszatelepülésről részletesebben ld. *Gecsényi Lajos*: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján, 10-11. (In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Győr, 1978. 5-21.); a város polgárai közé újonnan beirtak nevei megtalálhatók a „Protocollum ab Anno 1600” kötetében.

¹¹Végr. könyve 1. köt. 69. o.

¹²Városi 44. sz., Végr. könyve 1. köt. 38. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 55., 276., 362. és 453. o.

¹³Végre. könyve 1. köt. 205. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 209., 294. és 387. o.

¹⁴Végr. könyve 1. köt. 143. o.

¹⁵Uo. 145. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 59., 79., 81., 88. és 384. o.

¹⁶Végr. könyve 1. köt. 87. és 132. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 30., 177. és 279. o.

¹⁷Végr. könyve 2. köt. 317. és 419. o. ill. Városi 33. sz.; *Keckemety Sana Máté* győri és pataházi működéséről ld. *Pataky i. m.* 27-30.

¹⁸Városi 20. sz.; nevééről: *Jankó László*: Győri ötvösök a 16-19. században. Győr, 1934. 6-7.

¹⁹Városi 12. sz. ill. Fasc. 296. N. 28,826.; mindketten jeles tagjai a vármegyei tisztkarnak: erről és pályájukról ld. *Gecsényi Lajos*: Győr megye közigazgatása és tisztkara a XVII. században, 20-21. (In: *Levéltári Szemle* 1988. 3. sz. 14-34.)

²⁰Végr. könyve 1. köt. 54. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 111. és 212. o.

²¹Végr. könyve 1. köt. 129-131. o.; idézett neve Győr város 1617. évi telekkönyvében (ld. *Villányi Szaniszló*: Győr-vár és város helyrajza, erősítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882. 167.)

²²*Solymosi László* írja egyik tanulmányában, hogy a helynévből származó vezetéknev nem jelenti feltétlenül azt, hogy az illető személy közvetlenül a névvel jelölt településről származik, közben esetleg más településen is lakhatott (A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása, 139. In: *Történelmi Szemle* 1976. 123-155.); ezt a lehetőséget esetenként testálónkkal kapcsolatban is elképzelhetőnek tartjuk, de úgy érezzük, hogy e családnevek a betelepülés fő irányainak meghatározásához mindenképpen felhasználhatók.

²³*Benda Kálmán* „A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján” című tanulmányában (In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. Bp. 1970. 193-196.*) azt írja, hogy a hajdúk között a helynévből képzett vezetéknevet viselők aránya az összesnek kb. 40%-át teszi ki és ezt feltűnően nagyinak tartja, megállapítva, hogy a korabeli jobbágysztráskban az arány lényegesen kisebb. Természetesen az általa vizsgált csoport e téren különleges helyzetben van.

²⁴Fasc. 296. N. 28,823. ill. Végr. könyve 2. köt. 22., 195. és 398. o.

²⁵Végr. könyve 1. köt. 67. és 73. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 6., 63. és 113. o.

²⁶Protocollum ab Anno 1600, a 296. oldaltól folyamatosan.

²⁷Uo. 328. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 106. o.

²⁸Városi 26. sz.; a per leírását ld. *Protocolli Comitatus Jauriensis Ab A° 1607 usque A. 1620., 43-50. o.* (jelzete: IV.A-1/a/1).

²⁹*Gecsényi Lajos* egyik tanulmányában az 1530-as évekből több példát is hoz győriek és pápaiak összeházasodására, kihangsúlyozva, hogy a házasodás és más rokoni kapcsolatok a győriek számára Pápa, vagy esetleg 1–1 Győrnél nagyobb város esetében játszottak szerepet (Győr városa 1526 után, 214. In: *Arrabona* 18. köt. Győr, 1976. 195-220.)

³⁰*Gecsényi Lajos* fentebb említett tanulmányában a XVI. század közepének mintegy 40 esztendejéből származó Győr környéki helynevekből képzett előneveket térképre vetítve arra a következtetésre jutott, hogy azok egy dél-délnyugat irányú félkört alkotnak; megjegyzi még, hogy arra elvétve sem talált a vizsgált időszakban példát, hogy valaki a Szigetközéből vagy a megye keleti részéről jött volna Győrbe (Győr városa 1526 után, 215. o.). Bár adataink nagy része az általa megrajzolt félkör területére esik, eredményeinket az adatok kis száma miatt általánosítani nem tudjuk.

³¹Igy pl. a szakolcai házat Zyartho István szerezte fentebb már említett bujdosása idején, a szerdahelyit pedig Santa Szabo János felesége örökölte az apjától (Végr. könyve 1. köt. 69. ill. 75. o.)

³²*Jenei Ferenc*: A középkori Győr, 142-143. (In: *Győr. Várostörténeti Tanulmányok. Győr, 1971. 119-164.*)

³³Városi 12. sz.

³⁴Végr. könyve 1. köt. 24. o. ill. fasc. 296. N. 28,822; Dallosról bővebben ld. *Jenei Ferenc*: Néhány szó a Dallos családról (In: *Győri Kalendárium* 1944. 46-49.) ill. *Gecsényi*: Gazdasági és társadalmi változások..., 9.

³⁵Fasc. 296. N. 28,826.

³⁶Végr. könyve 1. köt. 185-186. o.; Esztergető a középkorban falu, majd pusztá a Kis-Duna mellett, Győrtől északkeletre (ld. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, III. köt. Bp., 1897. 550.)

- ³⁷Végr. könyve 2. köt. 9-10. o.; Bakach-Alap valószínűleg egy tulajdonosáról elnevezett pusztát Rétalap közelében, ahol a középkorban számos Alap nevű település volt (ld. *Csánki* i. m. 544.) – az elnevezés *Lengyel Alfréd* idevágó munkájában sem fordul elő (Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében 1001–1711. Győr, 1944.)
- ³⁸Végr. könyve 2. köt. 140. és 158. o.; Beccaria több falut is bírt korábban zálogban: erről ld. *Gecsényi: Gazdasági és társadalmi változások ..., 14.*
- ³⁹Végr. könyve 1. köt. 41. o.
- ⁴⁰Uo. 84. o.
- ⁴¹Uo. 207. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 20. o.
- ⁴²Végr. könyve 2. köt. 90. o.
- ⁴³A győri kertek problémáját legutóbb *Gecsényi Lajos* foglalta össze „Győr határa a XVI–XVII. században (Kertek a város körül)” c. tanulmányában (In: *A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk. Somjai Balázs. Veszprém, 1989. 161-171.*)
- ⁴⁴Végr. könyve 2. köt. 114. o.
- ⁴⁵Végr. könyve 1. köt. 232. és 113. o.
- ⁴⁶Fasc. 296. N. 28,830.
- ⁴⁷Végr. könyve 2. köt. 52. o.
- ⁴⁸Végr. könyve 1. köt. 129. és 113. o.
- ⁴⁹Uo. 201. o., Fasc. 296. N. 28,829. ill. Végr. könyve 2. köt. 67. o.
- ⁵⁰Végr. könyve 2. köt. 65. o.
- ⁵¹Erről részletesebben ld. *Filep Antal: Győr XVII. századi településtörténetéhez c. tanulmányát* (In: *Arrabona 3. köt. Győr, 1961. 101-108.*)
- ⁵²Végr. könyve 1. köt. 85. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 56-58. o.
- ⁵³Végr. könyve 1. köt. 39-40. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 86-87. o. és 153-154. o.
- ⁵⁴Végrend. könyve 2. köt. 86-87. o. ill. Végr. könyve 1. köt. 42. és 201. o.
- ⁵⁵Erről részletesebben ld. *Gecsényi Lajos: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században, 26-27.* (In: *Győri Tanulmányok 9. köt. Győr, 1988. 19-38.*)
- ⁵⁶Pedig korszakunkban e vidéken is meglehetősen nagy az extraneus szőlőbirtokosok száma: ld. erről *Harald Prickler: Adalékok a szőlőművelés történetéhez Moson megyében, 35-37.* (In: *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Győr, 1979. 21-51.*)
- ⁵⁷Pesti Imre deák és Zyartho István (Végr. könyve 1. köt. 68. és 69. o.)
- ⁵⁸Végr. könyve 1. köt. 173., 205. és 162. o.; *Fényes Elek* hat Hosszúfalu nevű települést ismer: közülük 2 Zala, 1-1 Nyitra, Pozsony, Somogy ill. Vas vármegyében van (Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. 2. köt. 119. o.); hogy ezek közül melyikről van szó, az forrásunkból eldönthetetlen.
- ⁵⁹A végrendeletek számának évtizedenkénti megoszlását ld. később az összesítő táblázatban.
- ⁶⁰Végr. könyve 1. köt. 66. és 141-142. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 24-26. és 82-83. o.
- ⁶¹Városi 9. sz. ill. Végr. könyve 2. köt. 26-27. o.
- ⁶²Sylvester Frelik pl. 1619-ben Mester Jakab pápai vargának 60 pénzzel, Chalokozj Nagy András 1627-ben Vásárhelyen a bírónak és Mihály kovácsnak egyaránt 1-1 ft-tal tartozik. (Végr. könyve 1. köt. 109. ill. 54. o.)
- ⁶³Végr. könyve 2. köt. 258-261. o.

⁶⁴E témával kapcsolatos eredményeit „Die Rolle der Stadt Győr (Raab) im Ost-West-Rinderhandel im 16–17. Jhdt.” c. tanulmányában foglalta össze (In: Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Eisenstadt, 1984. 84–93.)

⁶⁵Végr. könyve 1. köt. 123. o. ill. Városi 8. sz.

⁶⁶Végr. könyve 2. köt. 82–83., 91., 108. és 110. o.

⁶⁷Uo. 283. o.

⁶⁸Uo. 91. o. ill. Végr. könyve 1. köt. 85–86. o.

⁶⁹Végr. könyve 2. köt. 126. és 141. o.

⁷⁰Végr. könyve 1. köt. 50. o. ill. Végr. könyve 2. köt. 39. és 114. o.

⁷¹Végr. könyve 2. köt. 226. o.

⁷²Fasc. 296. N. 28,827. ill. Végr. könyve 1. köt. 168. o.

⁷³Végr. könyve 2. köt. 110–111. ill. 256–257. o.

⁷⁴Végr. könyve 1. köt. 193–196. o.

⁷⁵Végr. könyve 2. köt. 89–91. és 151–153. o.

⁷⁶Uo. 85. o.

⁷⁷Uo. 59–60. o.; a 3 Rátótról *Fényes* i. m. 3. köt. 282.

⁷⁸Végr. könyve 2. köt. 361–362. o.; az 1659-ben készült egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint Kémlyén teljes egészében horvátok, Belső-kémlyén horvátok és magyarok laktak (ld. erről *Josef Buzas*: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. 2. Tl. Eisenstadt, 1967. 113.)

⁷⁹Végr. könyve 2. köt. 312–313. o.; Samarjayról ld. *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. bőv. kiad. Bp. 1977. 519., ill. *Heltai János*: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról, 317. (In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. Bp. 1982. 243–346.)

⁸⁰A rácoknak a győri káptalannal 1612-ben kötött letelepedési szerződésének szövegét közli *Szávay Gyula*: Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896. 271–272.

⁸¹Végr. könyve 2. köt. 210–211. o.

HOLLÓ SZILVIA ANDREA
Halandósági viszonyok Budán és
Óbudán a múlt század ötvenes éveiben
A csecsemőhalandóság

Az abszolutizmus éveiben a főváros, Pest-Buda egészségügyi és higiéniai viszonyai teljesen rendezetlenek és ellentmondásosak voltak. Szeméttelep hiányában a Duna partjára szórták a város minden hulladékát. Hiába szabtak ki 1849-ben a szemetelőkre 2 Ft büntetést, azok az utasok, akik az ötvenes évek elején érkeztek hajóval a városba, „mindjárt első pillanatra kellemesen lepetnek meg Budapest szépségei által”.¹ A helyzetet az sem enyhített, ha a szemet közvetlenül a Dunába került, mivel a lakosság ivóvízszükségletét e hatalmas és igen kététes tisztaságú folyam szolgáltatta. Akik nem a Duna vizét itták, azok kutakból merítettek, ám ezeket a kutakat gyakran emésztőgödrök vették körül. A budai források vizét csak néhány magánházba vezették be.²

A múlt század ötvenes éveiben még csak a főbb útvonalakat kövezték ki. Az erre fordított összeg Budán az 1847/48. évben mindössze 11.959 Ft-ot tett ki, míg Pesten 91.590 Ft-ot, de a hegyes vidéken a munkálatok is nehezebben haladtak.³

Csatornázás hiányában az összes szennyvíz az utcákra tódult, s porral, egyéb szeméttel keveredve, főleg meleg nyári napokon kitűnő táptalajul szolgált a különböző járványoknak.⁴ Védekezés egyelőre nemigen létezett a kórságok ellen, a megelőző himlőoltást is csak 1887-ben vezették be kötelező jelleggel.⁵

A járványok terjedésének elősegítője volt a hatóságok átgondolatlan intézkedése is: az 1831. és az 1854. évi kolerajárványok idején mindaddig nem állítottak fel külön járványkórházat, amíg az egyébként kevésbé súlyos betegségben szenvedő, de legyöngült szervezetű ápoltak is el nem kapták a ragályt, s emiatt lényegesen megemelkedett az áldozatok száma.⁶ Ekkor a felbőszült polgárság nyomására különítették el a fertőzötteket (1831-ben pl. az Erzsébet-apácánál). Karantén nem létezett, mert az riadalmat kelthet, s akadályozza a kereskedelmi forgalmat.⁷ Elképzelné is iszonyú, hogy a Vízi város postakocsi- és hajóállomása hány haláleset előidézője lett.

Orvosi ellátottság tekintetében, legalábbis Tormay Károly 1853-ban írt tanulmánya szerint, jobban álltunk, mint Európa nagyvárosai. Nálunk 625 betegre jutott 1 orvos, míg Párizsban 916, Münchenben 1050 betegre.⁸ Azonban az egyébként képzett pest-budai orvosok szakmai vetélkedése, a működési, s főleg a díjazási feltételek kidolgozatlansága miatt (pl. este 10 óra után nem lehetett őket beteghez hívni) a rászorulóknak inkább fordultak a várost elárasztó sarlatánokhoz.⁹

Buda kórházai¹⁰ elsősorban a férfibetegek ellátására specializálódtak: 3 katonai kórház, Irgalmasok kórháza. A városi kórodában (ahonnan már évekkel ezelőtt kizárták a krónikus betegségben szenvedőket és a könnyebb eseteket, mert az idénymunkások számának emelkedésével arányosan csökkentek a kórházi férőhelyek) mindkét nembeli betegeket kezeltek.¹¹

A nők számára még az Erzsébet-apácák kórháza jelentett reményt a gyógyulásra, valamint a Krisztinavárosban működő Budai Nőápolda. Ezenkívül a nőegylet gondoskodott 25 nyomorék asszony és 12 elszegényedett, idős polgárnő ellátásáról (ekkoriban a szegényház és a kórház fogalma még nem vált élesen ketté)¹², s törődtek néhány megesett leánnyal is.¹³

Óbuda 3 kórháza közül a Duna Gőzhajózási Társaságé csak férfiakat vett fel.

Önálló gyermekkorház sokáig csak Pesten létezett, a vízivárost 1866-ban nyitották meg. Az 1857-ből fennmaradt töredékes kórházi népszámlálási ívek szerint a felnőttek mellett alig kezelték gyermekeket, s bár a budai egészségügyi intézmények tisztaságban messze felülmúlták pesti társaikat¹⁴, az idevalósi nők inkább otthon szültek (1858-ban a 21 budai orvos és 27 sebész mellett 63 baba működött¹⁵, míg 1870-ben már csak 21 hivatásos bábát találtak, ami jelzi az orvosok iránti bizalom növekedését is¹⁶).

A születések és halálozások arányát tekintve Európa különböző régiói ugyan más és más időpontban értek el a fejlettség újabb fokára, de általánosságban a XIX. század közepétől, hála a javuló közegészségügyi viszonyoknak, a halálozások száma lecsökkent: felszámolták egyes járványok melegágyát; az orvosi felfedezéseknek köszönhetően elsősorban a rettegett gyermekbetegségek némelyike vált gyógyíthatóvá; kevesebb háború, javuló életkörülmények jellemezték a korszakot. A születések száma egyelőre az előző időszakhoz hasonlóan magas maradt, még az iparilag fejlett Angliában is megugrott időnként a görbe¹⁷.

Azonban a születési és halálozási arányszámok, ha nem az országos átlagot tekintjük alapnak, de finomítunk nagyváros és vidék viszonyára, már korántsem ilyen egyértelműek. Pl. Budapesten a természetes népszaporulat 1852–1854 között mindössze 0.8%-os volt, mert a felgyorsuló életritmus, az egészségtelen, zsúfolt lakásviszonyok miatt az országos átlagnál többen haltak, s a népesség 11%-os növekedése a bevándorlás következménye¹⁸.

Fáy András kimutatta,¹⁹ hogy az 1840-es évek végén a fővárosban volt a legkevesbé esélye egy újszülöttnak az életbenmaradásra: 100 közül 32 halt meg, míg faluhelyen 20 alá szorult a halandóság, s a kisvárosokban is 20–25 között mozgott. Ez persze lehet a pontatlanabb anyakönyvezés eredménye is, de kétségtelen, hogy az éhínséges 1847. évben 40%-os csecsemőhalandóságot mutatott ki a statisztikus, mert 6635 élveszületett gyermek közül 2411 halt meg, mielőtt betöltötte volna 1. életévét, s 1850-ben is 33,7%-os volt a csecsemőhalandóság, pedig ez az időszak legjobb aránya.²⁰

Sokan foglalkoztak a kérdéssel, s az okokat keresve a következő megállapításokra jutottak: a csecsemők halandóságában közrejátszik, hogy a gyermekek nem kapnak elegendő táplálékot, zsúfolt, piszkos, levegőtlen lakásokban élnek, nincs pénz orvosra, gyógyszerre, oltásra, a szülők bizalmatlanok az egészségüggyel szemben, a zuhált életű (pl. alkoholista, vérbajos) szülők gyermekei életképtelenek, de a legfőbb ok mégis a hanyagság.²¹

Magam azt a tekintélyes levéltári csomót választottam csecsemőhalandósági vizsgálatom alapforrásul, amely 1851 és 1854 között készített egyházközségi felvételi íveket tartalmaz. Az íveket 5 kérdéscsoportban készítették el: házasság, születés, gyermekhalandóság, halálozás, halálokok. A gyermekhalandóságot, nemek és jogállás szerint, hónapos bontásban közölték 0–5 éves korig. Ezen belül a csecsemőhalandóság azért érdekelt különösképpen, mert e téren javulás csak 1883 után fedezhető fel, még az ún. jobb negyedekben is (pl. Lipótváros, Vár, Víziváros).²²

Leginkább az 1851. és 1852. év adatai maradtak meg, bár számunkra az 1853. és 1854. év lenne igazán érdekes, hiszen akkor dúlt az évszázad egyik legnagyobb kolerajárványa: Budán 1477 fő betegedett s 507 halt meg.²³ Amint a statisztikai táblákból kitűnik,²⁴ Magyarország összlakossága 13.321 fővel csökkent 1854-ben, s a születések száma is alatta maradt a szokásosnak (541.872 fő, míg 1852-ben 621.213 fő).

Ebben az időben Budán és az 1850 óta idetartozó Óbudán 14, különböző felekezethez tartozó egyházközség létezett (I. tábla). A legegyszerűbbnek az tűnt, ha először e 14 egyházközség szerint kezdtem vizsgálni. Miközben összesítő tábláimat készítettem, felmerült a gyanú, hogy az ívek pontatlanok (mint később kiderült, főleg a reformátusok és a görögkeletiek esetében): nem minden gyermek halálára derült fény;²⁵ a halva születetteket össze sem írták; csak a megkeresztelteket vették fel, tehát azt, aki 1–2 napos korában halt meg, a

legritkább esetben; ellenben felvették azokat az újszülötteket, akiket csak keresztelni hoztak át Pestről,²⁶ de a halálukra ugyanúgy nincs később adat, mint ahogy az idénymunkások gyermekei vagy nem itt születtek, vagy nem itt haltak meg, tehát csak egyik listán szerepeltek; a budai családok gyermekeit, ha nem épp törvényes frigyből származtak, gyorsan vidékre adták dajkaságba, s további sorsuk ismeretlen stb.

Ezért kontrollként felhasználtam Schlesinger Ignác topográfiájának 1826 és 1835 közötti adatsorát, amely Buda 9 egyházközségének születési és halálozási számait tartalmazza (II. tábla, a hívek számára vonatkozóan ld. III. tábla).

E tíz év alatt 13.150 gyermek született (közülük 1801 törvénytelen), s meghalt 5335 egy év alatti csecsemő.

A Várban működő két egyházközség adatai messze jobbak a város átlagánál (146 újszülöttből 8 törvénytelen és 37 halt meg, illetve 739 újszülöttből 33 törvénytelen és 174 halt meg). Ezek lehetnek szépített adatok (lévén „jobb” negyed), de igaznak is elfogadhatjuk, hiszen a Várban nem működött kórház, nem telepedtek meg idénymunkások.

Ellenben a mobil társadalmú Víziváros Szent Anna-plébániáján 3276 csecsemőből 580-at jegyeztek be törvénytelen születésüként. A lakosság jelentős részét alkották az ideiglenesen itt tartózkodó napszámosok, kapások, cselédek, itt épült fel a „Három nyúl” laktanya, nagy forgalmat bonyolított le a postakocsiállomás, sokan érkeztek a vásárokra, s a Tabán mellett itt élt a legtöbb prostituált,²⁷ valamint a női kórházak is idetartoztak. A csecsemők halandósága átlagos volt, míg a 12 év alatti gyermekek közül évente rendszeresen kétszer annyian haltak meg, mint a csecsemők közül. A kiegyenlített számok nem utalnak járványra, gyermekkórház akkor még nem létezett.

A Víziváros elővárosának tekinthető Országúton 1823 újszülöttből 173 volt törvénytelen, s egyenletes megosztásban, tehát szintén nem járvány következtében 798 csecsemő halt meg. Az Országút halandósági viszonyai a felnőttek között is rosszak, pl. háromszor annyi férfi halt meg, mint nő (2565 : 810), s nem valószínű, hogy csak az Irgalmasok kórháza miatt.

Az egyházközség nagysága is meghatározó, mert pl. a halászwárosi kapucinusoknál a bejegyzések kedvezőbb képet festenek a lakosság életkörülményeiről, mint a ferenceseknek a Szt. Anna-plébániához hasonló nagyságú számsorai (961–108–375, illetve 3001–502–1267).

(A nagyobb népesség körében annak is nagyobb a valószínűsége, hogy szélesebb társadalmi rétegeket ölel fel, s a szegények túlsúlya jelentős.)

A Krisztinaváros táblázatai rávilágítanak arra, hogy a városrész fekvése is meghatározó: a külvárosban megforduló átutazók, idénymunkások átformálhatták a statisztikai arculatot. Itt a csecsemőhalandóság átlagos, de 1448 újszülöttből 229 törvénytelen.

A talán legszegényebb városrészben, Újlakon 1574 gyermek születését jegyezték fel, s közöttük 151 volt törvénytelen. Ez akár azt is jelenthetné, hogy a falusiasabb, zártabb világú, szigorúbb erkölcsű külvárosban a kísértés is kevesebb, mint a belső negyedekben, de az sem lehetetlen, hogy csak az adatok pontatlanok. A csecsemőhalandóság 760 fő, s eszerint nem egyedül a zsúfoltság miatt fellépő betegségek csökkentik az életbenmaradási esélyeket; Újlak bizonyára egészségügyi ellátottság szempontjából is elmaradottabb a többi városrésznél.

A görögkeletieknél 192 csecsemőről tudunk, ebből 17 törvénytelen születésű. 54 csecsemő halt meg, ugyanakkor, amikor 74 nagyobb gyermek halálát jegyezték fel. A görögkeletiek száma fokozatosan csökkent, s a Pesttel való kapcsolat egyházi téren is szoros, tehát az ő adataikat csak a pestiekével együtt érdemes vizsgálni, valamint nem tanácsos összevetni Buda többi, számában növekvő egyházközségével (egyre kevesebb a fiatal, mivel sokan áttértek, s görögkeletinek az idősek maradtak meg, ezért is fordítottak a csecsemő- és gyermekhalandósági arányok).

A kolerajárvány a csecsemők halandóságát nem befolyásolta túlzott mértékben, 1831-ben csak a születések száma esett vissza, de ez is csak a nagyobb egyházközségekben (pl. ferencesek, Szt. Anna) érezhető. (A következő, 1837–1846 közötti évekre lásd Fáy András számsorát – IV. tábla.)

Schlesinger Ignác munkája mellett felhasználtam 1857. évi adatokra épülő saját elemzésemet is a Víziváros népességére, hogy ennek segítségével némileg tökéletesebb képet kaphassunk az 1851–1854. évi forrás megbízhatóságáról. A Vízivárosban, Buda egyik legnépesebb városrészében két jelentős katolikus egyházközség működött, jelentékeny a más vallású lakosság, főleg protestánsok és zsidók, a széles társadalmi rétegződés a periférikus elemek adataival bővíti ismereteinket, postakocsiállomás, kórházak, vásározzók, katonák és prostituáltak teszik teljessé.

A vízivárosi háztartásokban 1857-ben csak 20(!) újszülött élt törvénytelen státusúként bejegyezve. Ezek egy része státusa ellenére családba került, mivel a szülők nem voltak házasok, de évek óta együtt éltek, esetenként már több gyermeket neveltek – V. tábla.

A többi törvénytelen csecsemő édesanyja alkalmazott, idénymunkás, albérlő – VI. tábla, esetleg az őt befogadó család távoli rokona volt, de semmiképpen nem tartózkodott hosszabb ideig a városban.

A korabeli újságokban mindennaposnak számított a kitett gyermekről szóló megfigyelő cikk.²⁸ Az utcán talált csöppségek sorsát a nőegylet felkarolta,²⁹ de a város a szegénygondozást inkább szívügyének tekintette, mert a szegények között gyakorta találni hajdan tekintélyes, de tönkrement polgárokat. Így Buda évente több mint 8000 Ft-ot költött a szegényekre, s alig 2000 Ft-ot a lelencekre.³⁰

A legtöbb leányanya, akiknek sorsát szintén a nőegylet próbálta egyengetni, azelőtt cseléd volt, de az 1841. évi cselédrendeletben olvashatjuk, hogy a gazda azonnal utcára tehetette alkalmazottját, ha az teherbe esett.³¹

Az 1857. évi összeírás meglepően alacsony számú törvénytelen születésűt mutat ki, míg az egyházi összesítő íveken ennek többszöröse szerepel. Valószínűleg azért, mert abban benne foglaltattak a kórházak adatai, a Pestről keresztelni áthozott újszülöttek és azok a csecsemők, akiket kis idő múltával vidéki dajkaságba adtak.

E kissé hosszúra nyúlt bevezető után térjünk át az 1851–1854 között felvett adatok részletezésére (VII. tábla)!

Előjáróban meg kell jegyeznem, hogy akárcsak a társadalmi összetétel és az egyes egyházközségek nagysága, úgy az évkörök is változók. A legtöbb adat 1851–1852-ből való. Ez alól kivétel a görögkeleti egyházé (1851–1854 közötti teljes, de ellentmondásos táblák), a zsidóké (Budán 1851–1853, Óbudán 1851–1854 között), a protestánsoké (az evangélikusoké 1851–1853, a reformátusoké 1852–1854 közötti felvétel).

Jó lett volna társadalmi rétegződés és nemzetiség alapján is felbontani a táblázatokat, hiszen valószínű, hogy más kép bontakozna ki a cselédnek, napszámosnak szegődő protestáns tótok és az iparúzó, tisztviselő magyarok, németek körében,³² mert a szegények nem tudtak úgy gondoskodni gyermekeikről, rosszabb az étel, nincs pénz orvosra, zsúfoltabb, piszkosabb lakásokban éltek, szervezetük gyenge. Erre azonban az ívek alapján nem nyílik lehetőség.

Budán 1851 és 1854 között, töredékes adatok alapján 4486 törvényes és 864 törvénytelen gyermek született. Ugyanakkor a „bűn városában”, Párizsban az újszülötteknek 1/8-ad része, a német városokban mintegy egytizede, a német falvakban 1/16-od része volt törvénytelen.³³

A várbeli Szent Zsigmond-plébánia mind közül a legelőkelőbb egyházközség volt. A nádori udvar megszűntével a cselédek száma megcsappant, a születések átlaga évente 14,6-ről 6,5-re esett vissza, s mindössze 3 gyermek törvénytelen. Ilyen kis számadatok mellett a halandóság vizsgálatának kevés az értelme.

A Vár polgári negyedében az abszolút számok növekedtek, az arányok azonban változatlanok maradtak (évente 73,9 helyett 84,5 gyermek született és 3,3 helyett 5,5 volt törvénytelen, a halandóság 17,4-ről 22,5-re emelkedett). A Várban megállt az idő, a társadalom szerkezete évek óta változatlan, nincsenek idénymunkások, napszamosok, akik a többi negyedet árasztották el.

A Víziváros mobil elemei a külvárosok szegényebb lakosaiból tevődtek össze, vonzotta őket az iparosodás, a több munkaalkalom. Ugyanakkor sok vagyonos, művelt család választotta Pestet új lakhelyéül.

Ennek is következménye, hogy a Szt. Anna-plébánia azelőtt minden 5. újszülöttről jegyezte fel, hogy törvénytelen, az ötvenes években már minden harmadról!

A születések éves átlaga megemelkedett, a csecsemőhalandóság ennek függvényében változott (327,6-ről 417-re, illetve 129,4-ről 159-re). Az életben maradásért folytatott küzdelemben a törvénytelen születésűek szerepeltek rosszabbul: minden 2. meghalt, míg a törvényesek közül csak minden harmadik.³⁴ Ebben közrejátszott a gyermekágyas anyák halandósága is,³⁵ az árva gyermek menhelyre került, ahol gondos ápolás és jó táplálék nélkül hamarosan elpusztult.

A Szent Erzsébet-plébánia halandósági számsora hitelesnek tűnik, bár a születések tekintében vannak némi fenntartásaim, hiszen mindössze a csecsemők egytizede törvénytelen, holott itt is volt kórház.

A Vízivárossal szoros közelségben élő Országút plébániáján bejegyzett születések száma 182,3-ről 245-re emelkedett, ez természetesen maga után vonta a halandóság növekedését, de az adatok hiányosnak tűnnek, mert a törvénytelenek halálozási gyakorisága kedvező, holott a törvénytelen születések száma az elmúlt időszakhoz képest megháromszorozódott, s ez akkor is jelentős, ha feltételezzük, hogy régen az anyakönyvezés pontatlanabb volt.

A Tabánban a városrész nagyságával arányos a születések száma is: évente átlag 415,5. Ismerve a társadalom igencsak vegyes összetételét és a közismerten rossz közegészségügyi viszonyokat, meglepő, hogy csak minden 4. csecsemő törvénytelen, s csak minden 2,5. halt meg. Mivel a Tabán a prostituáltak negyedeként szerepelt szinte minden forrásban, az egyházközségi forrásokban, ami a törvénytelen gyermekeket illeti, kételkedem.

A Krisztinaváros lakossága az elmúlt évtizedekben megnőtt, s ez érződik a születések számának alakulásában is. Az egyébként a város átlagánál kedvezőbb csecsemőhalandóság abszolút értéke nem emelkedett jelentősen, s inkább a törvényteleneket sújtotta, akiknek száma az eltelt évek során megkétszereződött (ebben szerepe lehetett az 1840-ben megnyílt Budai Nőápolónak).

Újlakon a születések száma a lakosságával együtt megemelkedett, de még mindig aránytalanul kevés a törvénytelenek bejegyzése (1/8!). A csecsemőhalandóság vezetése pontosnak tűnik, minden második törvénytelen gyermek halálát mutatták ki, a törvényes születésűeknek ellenben csak harmada nem élte meg 1. születésnapját.

Az óbudai katolikusok körében évente átlag 483 gyermek született, s még 10%-ot sem tett ki közöttük a törvénytelen státusú. Bár ez zártabb közösség és életmódjában is eltér a belső negyedektől, mégis hiányos, pontatlan adatszolgáltatásra gyanakodhatunk. A halálozási adatsorok adnak választ a kérdésre, azaz mégis Thirring Gusztáv 20 évvel későbbi időszakot vizsgáló elemzései és következtetései a helytállóak³⁶, mert a törvényes születésűeknek több mint harmada nem érte meg első születésnapját, a törvénytelenek viszont alig haláloztak el az ív szerint, pedig rájuk is ugyanazok az életkörülmények hatottak, ha nem még rosszabbak. Thirring egyébként azt állította,³⁷ hogy a külvárosokban több törvénytelen gyermek született, mint a belső negyedekben, bár lehet, hogy az ötvenes években még nagyjából megegyezett az arány, esetleg a külvárosokban volt jobb a helyzet (erkölcsösebb életmód), s csak a külső

negyedek szerepének megváltozásával (kisipari termelés, mezőgazdaság helyett ipari üzemek, a kispolgárok helyét munkások veszik át) alakult át a népmozgalmi adatsor, vagy legalábbis annak egyes összetevői.

Az evangélikusok zömmel a Várban és a Vízivárosban éltek. Az évente születő mintegy 50 gyermeknek csak körülbelül nyolcada volt törvénytelen; a csecsemőhalandóság is kedvezőbb a katolikusokénál, csak minden negyedik törvényes gyermek halt meg. A törvénytelenek halálozási aránya persze ennél valamivel rosszabb. Ezeknek az evangélikusoknak a nagyobb része ekkor még nem a napszámos tótok, hanem a német, magyar vagy elmagyarosodott polgárok közé tartozott.

A reformátusok többsége Óbudán, egy tömbben élt, illetve elszórtan a belső negyedekben. Adatsoraik a többi kérdéscsoportban is erősen megkérdőjelezhetőek. Csak minden 10. csecsemő törvénytelen, s a halál a gyermekeknek negyedét ha elragadja. Ez ellentmond Thirring feltételezéseinek,³⁸ a későbbi adatoknak, s a többi felvételi íven (pl. házasság) tapasztalható pontatlanságok miatt is kétségek merülhetnek fel a használhatósággal kapcsolatban.

A XIX. század második felében készült statisztikák szinte kivétel nélkül megjegyzik,³⁹ hogy a zsidók családcentrikussága, gyermekszeretete felülmúlta a katolikusokét, s a kedvező halandósági viszonyokat a többi felekezethez a század végéig megközelíteni sem sikerült.

A budai zsidók, akik általában vagyonosabbak és képzettebbek voltak óbudai társaiknál, a Tabánban és a Vízivárosban telepedtek le, gyakran költöztek át onnan Pestre. Az évente születő átlag 80 csecsemőnek csak mintegy 1/16-od része volt törvénytelen, a halál csak az egy év alatti gyermekek negyedét ragadta el, persze ez a törvényesekre igaz, a törvényteleneknek 1/3-ad része maradt életben!

A kevésbé módos óbudai zsidók körében törvénytelen gyermek alig született, de ez a tradíciókon kívül, sajnos az adatok pontatlanságával is magyarázható (ld. a többi kérdéscsoportot). A csecsemők halandósága viszont a város átlagánál kedvezőbb.

A görögkeletiek leginkább a Tabánban éltek, s néhány család a Vízivárosban lakott. A lélekszámmal együtt a születések száma is visszaesett (19,2-ről 12-re), a csecsemőhalandóság kedvezőtlenebbnek tűnik az előző korszakénál, de a más kérdéscsoportban tapasztalható pontatlanságok az egész ívet zavarossá, használhatatlanná tették.

A történeti statisztikai vizsgálatok igazi értékei a táblázatok. Mielőtt odalapoznának, hogy saját maguk győződjenek meg állításaim hitelességéről, vagy fényt próbálnak deríteni a homályban maradt kérdésekre, összegzésül hadd állapítsam meg, hogy szerintem a régi adatsorok önmagukban nem használhatók. Pontatlanok, egyes kérdéseket nagyvonalúan kezeltek, az ötvenes években a nemzeti ellenállás egyik eszközeként megtagadták, vagy hiányosan közölték a kért információkat.

Korábbi vagy későbbi évek forrásaival (VIII. tábla), statisztikai feldolgozásaival összevetve, kiegészítve könyvészeti anyaggal, már jobban felfedezhetők a törvényszerűségek, megcáfolhatók vagy igazolhatók a feltételezések.

Jelen esetben következő lépésként az egyházi anyakönyvek részletes vizsgálatát, a kórházi felvételi ívek elemzését kellene elvégezni ahhoz, hogy a holt számokból emberi sorsok keljenek életre, s konkrét személyeken keresztül kapjunk választ a korszak legfontosabb kérdéseire.

Források

Budapest Főváros Levéltára IV. 1106 d
Schlesinger Ignác: Medicinische Topographie. Pest, 1840.

Jegyzetek

- ¹Pallós Jenő: Budapest 1848/49-ben. Budapest, 1950. 78.
- ²Englenderné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán. Budapest, 1930. 61. o.
- ³Pallós i.m. 79.
- ⁴Bakács Tibor: Budapest közegészségügyének 100 éve. Budapest, 1948. 5.
- ⁵Thirring Gusztáv: Budapest gyermekhalandósága. – Gyógyászat, 1900/17. 7.
- ⁶Brüll Klára i.m. 77.
- ⁷Bakács Tibor i.m. 5.
- ⁸Brüll Klára i.m. 73.
- ⁹Pallós Jenő i.m. 110.
- ¹⁰Brüll Klára i.m. 82.
- ¹¹Gárdonyi Albert: A hajdani Szent János-kórház Budán. – Budapest régiségei XV. Budapest, 1950. 569.
- ¹²Hunfalvy János: Budapest és környéke eredeti képekben. Pest, 1859. 149.
- ¹³Fényes Elek: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. II. Pest, 1843. 328.
- ¹⁴Brüll Klára i.m. 82.
- ¹⁵Wildner Ödön: Buda és Pest közigazgatásának története az 1849-1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt. Budapest, 1939. 72.
- ¹⁶Kőrösi József: Pestvárosi Statisztikai Évkönyv/I. Pest, 1873.
- ¹⁷Rédei Jenő: A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. Budapest, 1960. 155.
- ¹⁸Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Budapest, 1937. 6-9.
- ¹⁹Rédei Jenő i.m. 157.
- ²⁰Pallós Jenő i.m. 58-59.
- ²¹Fáy András: Adatok Magyarország bővebb ismertetésére. Pest, 1854. 13., 86.
- ²²Thirring Gusztáv i.m. 1.
- ²³Brüll Klára i.m. 77.
- ²⁴A történeti statisztika forrásai. (Szerk.: Kovácsics József.) Budapest, 1957.
- ²⁵Fáy András i.m. 9.
- ²⁶Szigeti János: Budapest a XIX. század első harmadában. Budapest, 1933. 15.
- ²⁷Pallós Jenő i.m. 111-112.
- ²⁸Nemzeti Újság, 1844.
- ²⁹Fényes Elek i.m. 327.
- ³⁰Wildner Ödön: Pest és Buda közigazgatásának története az 1848/49-i szabadságharc alatt. 36.
- ³¹Szabad királyi Pest városának legfelsőbb helybenhagyással alapított cselérendje. Pest, 1841.
- ³²Thirring Gusztáv i.m. 5.
- ³³Fáy András i.m. 9.

³⁴Uo. 12.

³⁵Uo. 12.

³⁶Thirring Gusztáv i.m. 5.

³⁷Uo. 5., 9.

³⁸Uo. 4-5.

³⁹Uo. 4.

TÁBLÁZATOK

I. tábla
A hívek száma egyházközségenként 1850-ben

egyházközség	hívek száma
Nagyboldogasszony	4.005
Szt. Zsigmond	443
Szt. Anna	8.832
Szt. Erzsébet	2.873
Krisztinavárosi	4.837
Újlaki	3.823
Országúti	3.488
Tabáni	6.949
Óbudai	6.391
evangélikusok	376
reformátusok	381
görögkeletiek	360

Forrás: Pallós Jenő: Budapest 1848/1849-ben. Bp. 1950. 125.

II. tábla
a) Buda 9 egyházközségében 1826 és 1835 között született és meghalt csecsemők

év	született	ebből törvénytelen	meghalt
1826	1.381	206	472
1827	1.406	171	634
1828	1.364	145	519
1829	1.345	147	504
1830	1.347	178	584
1831	1.275	171	603
1832	1.188	187	488
1833	1.299	195	498
1834	1.289	220	543
1835	1.256	181	490

b) Buda egyes egyházközségeiben 10 év alatt született csecsemőkről

plébánia	született	ebből törvénytelen	meghalt
udvari	146	8	37
Várbeli	739	33	174
Újlaki	1.574	151	760
Szt. Anna	3.276	580	1.294
Krisztinavárosi	1.448	229	576
kapucinus	961	108	375
ferences	3.001	502	1.267
görögkeleti	192	17	54
Országúti	1.823	173	798

(Schlesinger Ignác alapján)

III. tábla

A hívek száma városrészek szerint 1830-ban

városrész	római katolikusok
Vár	3.852
Víziváros	8.922
Krisztinaváros	3.246
Országút	3.448
Újlak	3.837
Tabán	4.768
valamint Budán	
243 evangélikus	
111 református	
610 zsidó	
638 görögkeleti	

Forrás: *Fényes Elek*: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. II. Pest, 1843. 328.

IV. tábla

Fáy András adatsora az 1837–1846 közötti évekről

városrész	népességszám	születés	csecsemőhalan- dóság (r. kat.)
Víziváros	8.161	3.436 !	1.465
Krisztinaváros	5.485	1.708	523
Országút	3.989	2.068	776
Tabán	7.726	3.545 !	1.396
Újlak	3.933	1.704	568
Vár	3.745	854	213
Óbuda	6.605	3.404	1.286
valamint			
görögkeletiek	406	174	52
reformátusok	505	166	60

Ebben az összesítésben nem szerepelnek a kórházi adatok.

Forrás: *Fáy András*: Adatok Magyarország bővebb ismertetésére. Pest, 1854. 21.

V. tábla
1851-ben

Családi állapot	férfi	nő
házas	8.193	8.299
özvegy	827	3.011
nőtlen, hajadon	11.382	11.307

Forrás: *Pallós Jenő*: Budapest 1848/1849-ben. Bp., 1950. 40.

VI. tábla
1870-ben

városrész	családtag	albérlő	cseléd
Vár	3.348	431	1.264 !
Víziváros	12.617	2.016 !	1.556 !
Tabán	11.156	1.746	544
Országút	4.749	598 !	538 !
Újlak	5.187	488	169
Krisztinaváros	5.843	1.189 !	559
Óbuda	14.144	1.096	762

Forrás: *Kőrösi József* Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. I. Pest, 1873.

VII. tábla
Buda 14 egyházközségének adatai

római katolikus plébániák (1851–1852)	született:		meghalt:	
	törvényes	törvénytelen	törvényes	törvénytelen
Szt. Zsigmond	10	3	4	–
Vár	148	11	45	–
Szt. Anna	591	243	209	110
Szt. Erzsébet	166	23	61	17
Országút	383	107	152	39
Tabán	621	210	243	85
Krisztinaváros	323	86	91	38
Újlak	340	43	137	31
Óbuda	881	85	323	12
evangélikus (1851–53)	137	18	30	8
református (1852–54)	94	9	23	2
budai izr. (1851–53)	225	15	65	10
óbudai izr. (1851–54)	522	8	135	6
görögkeleti (1851–54)	45	3	23	3

VIII. tábla
Születések 1854/55-ben Buda városában

felekezet	fiú	leány	összesen
r. kat.	996	983	1.981
evang.	23	16	39
ref.	18	17	35
görögkel.	5	5	10
zsidó	112	94	206
	1.154	1.117	2.271

Élve születettek

felekezet	törvényes:		törvénytelen:	
	fiú	leány	fiú	leány
r. katolikus	758	779	213	186
evangélikus	20	14	1	2
református	17	16	1	1
görögkeleti	5	5	–	–
zsidó	107	87	2	4
	907	901	217	193

Halva születettek

felekezet	törvényes:		törvénytelen:	
	fiú	leány	fiú	leány
r. katolikus	11	8	14	10
evangélikus	1	–	1	–
református	–	–	–	–
görögkeleti	–	–	–	–
zsidó	3	3	–	–
	15	11	15	10

Gyermekehalandóság – csecsemőhalandóság 1 éves korig

felekezet	törvényes:		törvénytelen:	
	fiú	leány	fiú	leány
r. katolikus	327	360	119	106
evangélikus	6	2	–	1
református	5	–	–	1
görögkeleti	7	–	1	1
zsidó	29	23	4	4
	374	385	124	113

Forrás: *Tormay Károly*: Rovatos kimutatás a tér- és népességviszonyokról valamint a házasságok, születések és halálozások általi mozgalmakról Buda-Pesten 1854/55-iki évben.

KAPOSI ZOLTÁN

A földbirtoklás néhány sajátossága Somogy vármegyében a XIX. század elején

I.

A címben vázolt probléma megoldására egy sajátos forrás és egy sajátos módszer segítségével próbálunk választ adni, így először erről kell néhány szót szólnunk.

Rendelkezésünkre áll egy 1806-os vármegyei birtokösszeírás, amely részletesen felsorolja Somogy vármegye összes lakott települését, ezek tulajdonosait, több birtokos esetén a részirtok nagyságát.¹ A viszonyítás alapja itt a földhöz rendelt tulajdonos. Az adatokból kiderül, hogy a vármegyében 1806-ban 382 falu és pusztta, illetve mezőváros volt, amelyből 104 mutatkozik olyannak, melyben 2 vagy ennél több tulajdonos kezén oszlott meg a birtok. Megfordítva úgy is mondhatnánk, hogy a vármegye településeinek döntő többsége egy tulajdonoshoz kapcsolódott.

Ennek oka a XVII–XVIII. század fordulóján lezajlott változásokban keresendő. A török kiűzése után a felszabadító hadsereg jelesebb katonái hatalmas birtokadományokat kaptak a királytól, ami a hódoltság alatt elpusztult vagy elmenekült nemesség számára azzal a szomorú következménnyel járt, hogy földjeik idegen, nem magyar származású egyénekhez kerültek. Olyan óriási, néha 80-100 ezer holdas birtokkomplexumok jöttek így létre, mint pl. de Prie márkíé, de akár említhetnénk gróf Rindsmaul, gróf Königsegg, gróf Harrach, gróf Turinetti, stb. földjeit is.²

Ezek az adományok a XVIII. század 30-as, 40-es éveitől fokozatosan átkerültek a frissen gazdagodó új arisztokrata generáció kezébe. Így szerezte gróf Harrachtól Hunyadi gróf az uradalmait, s így jött létre a de Prie birtokkomplexumból a Festetics Kristóf által kiépített, majd fiai és unokái (pl. György) által még meg is növelt uradalom (a Festetics-uradalmak a XIX. század elején Somogynak kb. 15%-át fogták át). Ezen nagybirtokosok közé bekerült a Széchenyi-család két hatalmas – a csokonyai és marcali – uradalmával, a Batthyányak grófi és hercegi ága, és akkor még nem is beszéltünk az Esterházy-család mintegy 90 ezer holdas kaposvári uradalmáról.³

Mindez azt is jelentette, hogy a vármegye területének döntő többsége az aulikus, lojális nagybirtokosoké volt a XVIII. század közepén, a bene possessionati, a köznemesség, a kisenesség, a kuriálisok lényegesen kisebb területekkel bírtak. Az arisztokrácia kezén 1806-ban a megye mintegy 65%-a összpontosult, ugyanakkor az egyházi birtokok is kitétek még 10%-ot, a maradékon osztozkodhattak a megyei nemesség tagjai, akik lassan szintén visszatértek ősi földjeikre, jogaikat elismertették, a fegyverváltást lefizették, s elfoglalhatták az őket illető földeket.

Érdekes jelensége a vármegye birtokstruktúrájának, hogy az arisztokrácia nagybirtokai általában egy-egy mezőváros köré szervezett uradalmat jelentettek (pl. Csurgó, Kaposvár, Marcali, Barcs, stb.), rendszerint egybefüggő területen helyezkedtek el, ahol a tulajdonjog egésze a főrendé volt.⁴ Más a helyzet azonban a vármegyében élő nemesség esetében, itt sokkal szórtabbak a birtokok, s nem ritka, hogy egy-egy köznemessi birtok 15-20, de akár annál több darabban fekszik a vármegye különböző pontjain.⁵ A megye területe 1.380.000 magyar hold, ebből az a terület, ami részirtokokra tagolt, mindössze 341.613 hold, vagyis a területnek körülbelül 25%-a.

Az 1806-os összeírás részletessége és pontossága arra ad lehetőséget, hogy a feltüntetett birtokrész-arányokból következtessünk az öröklés rendjére, a korábbi birtokmegoszlás állapotára. Ahhoz, hogy ezt megtegyük, az szükséges, hogy lényegében egyenként szemügyre vegyünk a meglévő részbirtokokat és megkeressük azt a rendszert, amelyet alkotnak. Szerencsés esetben akár korábbi uradalmi struktúrák is összeállíthatók. Természetesen a vizsgálat során egyéb elemzéseket és kutatási eredményeket is igyekeztünk figyelembe venni. Még megjegyezzük, hogy a regressziós vizsgálat nem szokatlan a nem homogén adattömeggel dolgozó tudományágakban, így pl. utalhatunk a történeti demográfiában alkalmazott iparosodás előtti társadalmak népességszámítási módszerére.⁶

II.

Ennek a 341.613 holdnak, amelyben minden település tulajdonjoga két vagy annál több személyhez kapcsolódott, mintegy 37%-a eltér a többitől. Ez azt jelenti, hogy ezek olyan földek voltak, amelyek a török hódoltság alatt sajátos koncentrációs törekvéssel mentek keresztül; egyes főurak familiáris emberei, várkapitányok a „zavaros” időkben kihasználva az elnéptelenedett területeket, a birtokszerzési lehetőségeket, akár nagybirtokossá is válhattak. Ezek a családok azonban férfiágon a XVII. század végére kihaltak, s a birtokaik leányágon öröklődtek tovább. Ezek a „famíliák” nagy gyűjtőmedencét jelentettek a megyei népesség számára, hiszen a korábbi birtokkomplexumok a leányági beházasodás révén szétestek apró darabokra.⁷ A XVII-XVIII. század fordulóján 3 ilyen nagy komplexum létezett: A Somlyay-Faiszy hagyatéka, a Perneszy és a Koroknay-családok hagyatéka. (Ez tette ki a fentebb emlegetett 37%-nyi területet.) A három „hagyatéka” területe 127.172 holdra rúgott. A három birtokegyüttesnek a sorsa azért is lényeges kérdés, mert a leányági öröklés révén közel 100 nemesi család jött, települt a vármegyébe, másrészt pedig ezen birtokok sorsa teljesen eltért a köznemesség megszokott birtokaprózódásától.

1. Nézzük akkor most ezeknek a földeknek a sorsát, kezdjük a sort a Somlyay-Faiszy hagyatékkal.⁸ Az ún. Somlyay-Faiszy-birtokok a XVI. században alakultak ki, s a XVIII. század legelején két nagy család, a tóti Lengyel és a Mérey-családok kezén öröklődtek tovább. A birtokok kiterjedése mintegy 50 ezer hold, ebből részbirtok-jellegű 32.868 holdnyi terület. A két család 1721-ben elhatárolta a földeket, és ez hosszú távon meghatározta a birtoklási sajátosságokat. A Lengyel-család korábban, a hódoltság alatt is a megyében élt és lakott, itt voltak ősi családi birtokai: Lengyeltóti és domíniuma mintegy 40 ezer holddal. A Lengyel-testvérek 1745-ben felosztották egymás között a hagyatékat, egyenlő ötödrészekre darabolva azt, de ettől függetlenül a gazdálkodás osztatlan jellege egy időre még megmaradt.

Az öt Lengyel-testvér közül három leány volt, így itt is hamar megjelentek az idegen férfitulajdonosok, mint pl. a Baranyay, a Wrancsics és a Nedeczky-család egy-egy tagja. (Nem volt rossz parti egy Lengyel-leány, hiszen kb. 5 ezer hold járt vele.) Ez a folyamat a Lengyel-leknél a század 60-as éveitől ment végbe, s innen már megállíthatatlannak tűnt a birtokok differenciálódása. Hozzájárult ehhez az is, hogy a század végén a Lengyel-család férfiágát már a kihalás veszélyeztette. Ebben a szituációban a Baranyay-család ágán beszármazott egyén, Boronkay József, aki az egyik ötödrész-tulajdonos lányát, bodorfalvi Baranyay Borbálát vette feleségül, szívós, kitartó munkával elkezdte a széthulló birtokot megszerezni. Mindez 40 évig tartott, tevékenységének gazdasági hátterét az általa nyújtott kölcsönök, hitelek után szedett kamatjövedelem, illetve a század utolsó harmadában mind erőteljesebbé váló majorsági gazdálkodásból elérhető jövedelem képezte.

Az 1770-es évektől egyre-másra kényszeríti osztályostársait számára mind előnyösebb divíziókra, pl. 1778-ban, 1782-ben, 1801-ben stb. Tevékenysége végeredményeként a XIX.

század elején Boronkaynak már csaknem 25 ezer holdja van. Az igazi zavart a birtokszerzési folyamatban csupán az jelentett, hogy oldalági örökösként 1800-ban meghalt Wrancsics József tábornok, s fiú utódja nem lévén, mintegy 7 ezer holdas részbirtoka visszaszállt a Lengyel-familia össze élő tagjára. Boronkay öregen, de óriási lendülettel kezdte ezeket a birtokdarabokat is megszerezni – ezek a birtokdarabok néha századnyi, ezrednyi egységeket jelentettek –, így 1804-ben el lehetett mondani: működő uradalom van a kezében.

Megjegyezzük, hogy az ősi Lengyel-birtokok is leányágon öröklődtek tovább, ugyanis a Lengyel-család férfiága az 1810-es években kihalt. Előtte azonban a család hírnevét öregbítendő Lengyel Gáspár bárói címet szerzett, szinte egész vagyonát feláldozva ezért. Végeredményben a szétesőben lévő Lengyel-birtokokat egy fiskális összeszedte és egy jól gazdálkodó uradalmat szervezett belőlük. A Somlyay-Faiszy-hagyaték másik része, vagyis a Mérey-család kezén öröklődő birtokrészekre teljesen más sors várt.

A Méreyek a hódoltság korát valahol Nógrád megyében élték át, még ősi somogyi birtokaik, mint pl. Kaposmérő is a Perneszy-család kezébe került. Birtokaik nagy részét ugyan elvesztették, de a Somlyay-Faiszy-hagyatékból rájuk eső részek tulajdonjogát elismertették. Megtartani azonban nem tudták, így azok a Mérey-famíliába beházasodott családok kezébe kerültek (Spissics, Gussics, stb.). Am ez feltételezhetően nem jelentette a család elszegényedését, ugyanis a Mérey-család néhány tagja később még feltűnik a megyében. Többek között Mérey Sándor 1824-ben főispáni címet is szerez, sőt emellett helytartótanácsi alelnök is lesz. Mindez rávilágít a feudális-kori forrásadottságokra is, hiszen nincsenek nagy, átfogó, mindent feltűntető országos összeírásaink; a nemesség regisztrálása, ha volt, vármegyei körű lehetett csak. Mindenesetre az biztos, hogy a Somogy vármegyei Mérey tulajdonjogú „hagyaték”-földek leányágon más családok kezébe kerültek.

2. A másik nagy familia, amely nemeseket hozott a vármegyébe, az osztopáni Perneszy. A Perneszyek is a hódoltság zavaros idejében szerezték vagyonukat, birtokaik a XVII. század végén már 44.652 holdat tettek ki. A birtokok három nagyobb blokkban terültek el: Ádánd, Kisalbert, Miklósi-Pernes, Kapoly a megye keleti részében; Osztopán, Ecseny, Geszti a megye közepén; illetve a Kaposvártól nyugatra eső Mérő, Jákó és Bolhás falvakból állt ez a birtok. A család férfiága a XVII. század végén halt ki, a leányok három ága virágzott tovább, de most már a zalalövői Csapody, a vizeki Tallián és a Vukovich-családban.⁹ A birtokot feltételezhetően sokáig osztatlanul kezelték. Az osztatlan gazdálkodás nem feltétlenül jelentette a tulajdonjog osztatlanságát. Pl. a Talliánok, azaz Tallián Ádám 8 gyermeke 1747-ben osztotta meg a Perneszy-féle harmadot. A Csapodyaknál egyeneságú öröklés volt, így nem került sor nagy divíziókra. A Vukovichok harmada viszont átkerül a szentgyörgyi Horváth-család jogosultságába, 1806-ban az összes hajdani Vukovich-családi harmadot a szentgyörgyi Horváth-famíliából Horváth Imre birtokolta.

Érdekes, hogy a szapora famíliák közül szinte mindegyik jelentős karriert futott be. A Tallián-család több tagja főszolgabíró, alispán lett, mind Somogyban, mind pl. Vas vármegyében is. Tallián Ignác tábornoki rangot nyert. A családnak elég biztos gazdasági hátteret jelenthetett a 14 ezer holdon felüli örökség, s jó családi kapcsolatkiépítéssel még növelni is tudták. Ugyanakkor a szerteágazó, több vármegyében birtokos Tallián-családba is jelentős arányú beházasodás történt, s ez néha birtokvesztésekkel is járt. Tallián Máriát az alsószilágyvágyi Gaál László veszi el, s ez a házasság a Tallián családot kaposmérői 1515, illetve ecsenyi 227 holdjától fosztotta meg. De a házasságok egy része kerek, zárt rendszert képezett, így nem véletlen, hogy a Tallián-család egyik férfitagja ugyanebből a Gaál-családból szerzett feleséget, így a két család közti birtokáramlás nagyjából kiegyenlítőddött. A megye hatalmaságait jelentő Talliánok közé házasodott be a báró Bakáts, a Nedeczky, a Zichy stb. családok több tagja, s váltak ezzel somogyi birtokossá.

A zalalövői Csapody-család is szép karriert csinált, a Perneszy-hagyaték gazdasági hasznára is biztosította. Csapody Gábor az alispáni székig viszi, s egyben a család nagy vagyongyűjtőjévé válik a XIX. század elején. Ekkor éli fénykorát a família. A XIX. század közepére a család férfiágon kihalt, s ezek birtokjogán érkeznek a megyébe a Gyömöre, a Nemeskéry Kiss, illetve a Skublics-család tagjai.¹⁰

3. A harmadik nagy birtokkomplexum a Koroknay-család hagyatéka. Ez is a hódoltság korában jött létre, az 1806-ból visszakövetkeztetett nagysága 49.714 hold. A birtokok Nagybjom környékén terültek el. Hozzá tartozott Kisbjom, Kovácsi, Kak-Lencsen, Koroknya stb. puszták. Nagyon kedvező adottságú terület, mivel lényegében egy tagban feküdt, s központja Nagybjom népes mezőváros volt. A Koroknay-család a XVII. század végére kihalt, két leányágon: a Topos és a Zily-ágon öröklődtek tovább a birtokok. A Topos-ágon jött a megyébe a Kovács, Tomcsányi, Farádi, Vörös, Rostovics, Takács, Jámor és a Ságycsalád. Nagy gazdagságra nem tehetek szert, annál is inkább, mert a rokon Ebergényieket illető részeket a Festeticsék, a Szelestey-féle negyedek pedig előbb Rindsmaul gróf, utána a Sárközyek bírták. 1806-ban a hajdani Koroknay-család birtokán mintegy 23 família osztozkodott. Némi birtokkoncentrációs törekvés itt is megfigyelhető, mivel Festetics Antal több résztulajdonostól megvette kisebb birtokát, akárcsak a század első felében osztályos atyafiától Sárközy István.¹¹

Lényegében a három nagy família által idehozott nemességből került ki a vármegye nemességén belül a bene possessionati rétege. Az a jómódú középbirtokos nemesség, amelynek birtokai még messze elmaradnak az arisztokrata mamutbirtokoktól, s akik főrendi címet csak áldozatokkal tudtak szerezni, de a vármegye vezetését, a közszolgálati funkciókat szinte teljes egészében kisajátították. A Lengyel, a Boronkay, a Tarródházy Kiss, a Tallián, a Csapody, a Horváth, a Kovács-családok mind így szerezték vagyonukat. Ezek a családok átmenetet jelentettek a maguk 5.000-25.000 holdas birtokaival az arisztokrácia és a vármegyei köznemesség között. Birtokaik a század első éveiben a megye területének mintegy 12-15%-át fogták át, de még ennél is fontosabb volt, hogy összefűzött házassági lánc kötötte őket egymáshoz, és ez az élet minden területére – politika, hitélet stb. – kihatott a vármegyeiben.

III.

A XVI-XVII. századi nagy familiák birtokainak továbbhagyományozódása mellett részirtokok természetesen másképp is keletkezettek. Az egyik legtisztább formája volt ennek a folyamatnak, amikor a maradék birtokokat fiágon egymás között, egyenlő arányban felosztották. A megye mérvadó köreihez tartozó gyulai Gaál-család a boronkai és csömendi 3386 holdját pontosan harmadolta Zsigmond, József és Gábor között. Ez valószínűleg családi tradíció is volt náluk, hiszen a család másik ágán Gaál Kristóf két örököse: István és György is felezte a batéi és büssüi birtokokat. Hasonlóképp osztotta meg a Thulmonoktól megszerzett vrácsiki és niklai birtokait a Berzsenyi-család. A vrácsiki birtokból Berzsenyi István és Benedek egyaránt 646 holdat kapott; akárcsak a gyöngyösmelléki birtokokból osztozkodó Király-testvérek leszármazottjai. Hozzá kell tennünk, hogy az ilyen egyenlő arányban történő birtokfelosztások meglehetősen kis számban fordulnak elő a XVIII. században.

Az irodalmi és a művészetpártoló tevékenységéről híres Sárközy-család is felosztotta tagjai között földjeit, ám ez az osztály a család férfitagjainak nem egyenlő arányban juttatta a birtokrészeket. Az 1720-as években Sárközy János még egyedül birtokolta a kisaszondi és korpádi földjét. A folyamatos szaporodás azonban azt eredményezte, hogy 1806-ban már 4 férfi kezén volt a terület 70, 16, 8 és 4%-os felosztási arányban. A birtokfelosztások ugyanakkor nem eredményezték azt, hogy a család vármegyei pozíciója bármennyit is csökkent volna,

hiszen a XIX. század első felében lényegesen több pozíciót birtokolnak, mint az előző évszázadban. A testvéri ágakon mind kisebbé váló birtokrészeket aztán a XIX. század első felében a nagy Csokonai-barát, a nagybajomi földbirtokos Sárközy István szedte össze, s vált ezzel több mint 4 ezer holdas birtokossá.¹² Az Apáti községben tulajdonos Thanyi-familia tagjai, akik a szolgabírósáig vitték, 1806-ban már kénytelenek voltak felosztani a 3.037 holdas családi birtokukat: az apa vitte tovább a birtok felét, míg a három nagykorú fiú pedig egy-egy hatodrészt, azaz fejenként 505 holdat kapott. A további pályájukat nézve kiderül, hogy ifjabb Thanyi László, aki elsőszülött révén helybenmaradt, s vitte tovább az apai ágat, a testvérei révén csökkentett birtokrészeket kárpótolandó, házassággal igyekezett ellensúlyozni veszteségét. Így nem véletlen, hogy a szomszéd birtokos és lényeges vármegyei pozíciókat betöltő Igmándy-család egyik lányát, Annát vette feleségül, s kapott ezzel 325 holdat, azaz a boldogasszonyfai birtokból 1/8-ot. Az 1840-es évekre ez is elszállt, s kénytelen volt eladni apáti és adorjáni porcióját gróf Zichy Károlynak.¹³

Az egyszerű fiági birtokfelosztások mellett megfigyelhető egy másik tendencia is, s ez a leányági örökösdés. Itt is két típust különböztethetünk meg. Az egyik a gazdagabb, arisztokratára megoldás volt, amikor is a leányoknak járó örökséget pénzben fizették ki, s így a lányok nem jutottak birtokhoz. A második típust a szerényebb jövedelmű vármegyei nemesség gyakorolta: pénz nem lévén a háznál, a lányokat csak földdel vagy valamifajta más ingatlannal lehetett kielégíteni. Említettük már, hogy a bene possessionatihoz tartozó Tallián Mária kb. 1700 holdat vitt házasságába, s az imént felhozott Igmándy-leány is példa lehet. Néhanéha egész falvak cserélhettek egy század alatt gazdát. Mocsolád 3593 holdját, mely 1726-ban még egyértelműen Vásonyi-birtok volt, 1806-ban már negyedelve a Kacs Kovics, a Domokos, a Bóka és a Vásonyi-család kezén oszlott meg. Hasonlóképpen ült be Somogyi János a Király-család gyöngyösmelléki és görösgáli birtokába, szerevezve harmadrésznyi részesedést. Az Antal-familia a XVIII. század elején Kötcsé és Csicsal teljes egészét, mintegy 8212 holdat birtokolt. A területet 1780-ig osztatlanul kezelték, ekkor azonban bekövetkezett a szokásos divízió. A birtok 1/5-ét, azaz 1642 holdat a fiági örökös Antal István kapta, a többi fiatalkorú Antal-családtag további 1/5-öt kapott, míg a három nőág, azaz a Paiss, a „kötcsői Berzsényi” és a Vásonyi kapta a maradék 3/5-nyi részt. Mindez tehát azt jelentette, hogy a hajdani terület 40%-a maradt csak az Antal-familia kezén. Az Antalokhoz hasonló Vasdényey János elvette Póka Péter lányát, s ezzel Szabás falu felét kapta. 1806-ban ez a birtokrész már 8 darabban volt, aminek összterülete 1895 hold. Beházasodott, s így földet szerzett Szabásban a Szombat-helyi, az Osterhaiber, az Igotits, az Apokai és a Kun-család. Lényeges, hogy férfiágon már csak 701 hold szerepelt a Vasdényey-család tulajdonában, vagyis birtokaik 60%-át eddigre elvesztették.

Néha azonban arisztokratáknál is előfordult a leányági öröklésnél földkielégítéskor az egyenlő formában való elismertetés. A Jankovich-család 1752-ben osztotta meg birtokaikat, s ekkor Jankovich Krisztina kezére került Hetes, Bű, Szöréts és Kaposújlak, illetve a megye északi részén Tótygyúgy egy része, összesen 13.445 hold. Krisztinát báró Pongrácz János vette el, így ezek a birtokok a következő generációtól már Pongrácz-tulajdonként szerepelnek. Hasonlót láthattunk a már emlegetett tóti Lengyel-család 1745-ös osztályánál, ahol a három hölgy (Julianna, Krisztina és Borbála) ötödrésznyi birtokokot kapott.

Megemlítjük még, hogy leányágon nagyméretű beházasodás folyt a XVIII. században a Dezső, a Thulmon, a Berzsényi, a Póka, a Sárközy, a Király, a Vlasits-családba, a részbirtokok egy része tőlük származik Somogyban.

Még egy fontos szempontra kell felhívni a figyelmet. Az elsődleges tényező a házasság-öröklés kérdésénél a vallási hovatartozás volt. Somogy nemességének többsége katolikus vallású volt, így nem véletlen, hogy a katolikusok öröklésénél szinte áttekinthetetlen kaval-

kád jött létre. Sokkal könnyebben vizsgálható a reformátusok szűk köre (mint például a már emlegetett Sárközy család), hiszen leszűkült a házassági kör, szinte alig volt választék. Nem véletlen, hogy a Sárközyek „lefelé sodródnak”, mivel náluk csak szegényebb református család élt, mint például a Siklósiak, a Bollák, a Zajgárok stb. Valamivel nagyobb lehetőségük volt az evangélikusoknak. Itt is elég jól áttekinthető az öröklés rendszere, pl. a Vásonyiak, a Kacsokovicsok, a Domokosok között, de említhetnénk a Thulmonok népes famíliáját is. A Thulmonok birtokaik nagy részét elvesztették, pedig 1726-ban még rendelkeztek Vrácsik, Sörnye és Nikla teljes egészével, azaz 9337 holddal, ebből azonban a XIX. század elejére alig 3000 hold maradt.

IV.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy a részbirtoklásnak több formája élt egymás mellett Somogy vármegyében a XIX. század elején. Sokféle módon keletkezettek és élhettek tovább ezek a birtokok. Egy azonban biztos: az arisztokrata birtokok nagysága a XIX. század első felében nem csökkent, míg a vármegye nemessége az 1800. évi 325 önjogú nemes férfiról 1843-ra 3767-re szaporodott.¹⁴ Mindez implicite egy feloldhatatlannak látszó ellentmondást is rejtett.

Jegyzetek

Mivel dolgozatunk konferenciára készült, így nem látjuk értelmét a minden apró részletre kiterjedő jegyzetapparátusnak. Helyette csak a legfontosabb forrásokra, irodalmakra utalunk.

¹Somogy Megyei Levéltár. Összeírások 282-283. (A tanulmányban megtalálható számítások döntően erre a forrásra épülnek.)

²Az országos viszonylatokra lásd: *R. Várkonyi Ágnes*: Agrárstruktúra és a föld birtokbavételének problémái... Történelmi Szemle 1970.; *Marczali Henrik*: Magyar birtokviszonyok 1711-1740. In: *A Magyar Nemzet Története*, VIII. Budapest, 1898. 91-109.; *Somogyra: Magyarország vármegyéi és városai*. Somogy. Budapest, é.n. 595-597.

³Magyarország vármegyéi... i.m. 59-597.

⁴*Kaposi Zoltán*: Nagyirtok és népessége Somogyban a 19. század elején In: *Rendi társadalom-polgári társadalom I. Salgótarján*, 1987. 209-219.

⁵*Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom kialakulása 1723-1832. In: *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, városok és puszták a Dunántúlon (XI-XIX. század)*. Szerk. *Somfai Balázs*. Veszprém, 1989. 225-237.

⁶Lásd pl. *Braudel, Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. Budapest, 1985. 29-101.

⁷Magyarország vármegyéi... i.m. 595-599.

⁸*Kaposi Zoltán*: A Somlyay-Faiszy uradalom a 16-18. században. In: *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából I.* Pécs, 1988. 65-79.

⁹Magyarország vármegyéi... i.m. 625.

¹⁰Uo.

¹¹Somogy Megyei Levéltár. Összeírások. 1840. Cons.Posses.

¹²Uo.

¹³*Kaposi Zoltán*: Die Herausbildung der Domäne von Vrászlő. In: *Specimina Nova...* 1987. 3-14.

¹⁴Magyarország vármegyéi... i.m. 602.